श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितविरचिता

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

(कारकप्रकरणान्ता)

[श्री]मद्वासुदेवदीक्षितप्रणीतया बालमनोरमाख्यव्याख्यया
श्रीमज्ज्ञानेन्द्रसरस्वतीविरचितया तत्त्वबोधिन्या-
ख्यव्याख्यया च
सनाथिता

—o◇o—

जयपुर-राजकीय-संस्कृत-कालेजाध्यक्षेण महामहोपाध्याय-
व्याकरणाचार्य-न्यायशास्त्र्याद्यनेकविरुदभाजा चतुर्वेदोपाह्व-
श्रीमद्गिरिधरशर्मणा तदन्तेवासि-लवपुरस्थ-दीवानकृष्ण-
किशोर-सनातनधर्मसंस्कृतकालेजाध्यक्ष-विद्याभास्कर-
ऋषिकुलस्नातक-श्रीपरमेश्वरानन्दशर्मणा च
संशोध्य सम्पादिता ।

सा चेयं
लवपुरीयपञ्जाबसंस्कृतपुस्तकालयाध्यक्षैः
'मोतीलाल-बनारसीदास'
इत्येतैः स्वीये "मुम्बई संस्कृत" मुद्रणालये
सम्मुद्र्य प्रकाशिता ।

सन [illegible]

प्रकाशक
सुन्दरलाल जैन, मैनेजिंग
प्रोप्राइटर मोतीलाल बनारसीदास
सैदमिट्ठा बाज़ार, लाहौर ।

शान्ति
बम्बई
शाही

॥ श्रीः ॥

प्राक्कथनम् ।

संस्कृतवाङ्मये वैदुष्यमभिलषतां सिद्धान्तकौमुद्या अध्ययनमतीवावश्यकम्,
तदध्ययनं यावदावश्यकं तावदेव दुष्करमपि । विशेषतस्त्वस्मिन् ह्रासयुगे यत्रानु-
ध्येतॄणां मेधाप्रतिभे ह्रसन्त्यौ विलोक्येते तत्र सिद्धान्तकौमुद्या अध्ययनं सुगम-
ख्यया विना असम्भवमिवेति निश्चप्रचम् । बह्वीषु सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यासु एका
नोरमैव ग्रन्थान्तरसंज्ञापनेनाध्येतॄणां मनःसु निहितभावा विजयते । अस्या
प्रातिविशदमतिप्राञ्जलमतिसरलञ्च विलिख्य वस्तुतो बहूपकृताः सुकुमारमतयो-
ारः । अल्पीयसा समयेन प्रचाराधिक्यमेवास्या उपयोगितामत्युत्तमताञ्चाख्याति ।

किन्तु अत्युत्तमापीयं व्याख्या प्रकाशकमहोदयानामनवधानेन तथा कदर्थिता,
या उपयोगिता पांसुभिराकीर्णेव । अस्याः प्रथमं संस्करणं यत् त्रिवेन्द्रात् प्रकाशितम्,
महार्घं सदशुद्धिभाण्डमप्यभूत् । पाठानामस्तव्यस्ततायाः विपर्यस्ततायाश्चैतत्
रणं निदर्शनमिवाभवत् । अन्येऽप्यध्येतृवर्गस्योद्वेजकाः कतिपये दोषास्तत्र कृता-
आसन् । द्वितीये मद्रासात् प्रकाशिते संस्करणे सम्मार्जितेष्वपि बहुषु दोषेष्वनेके
: प्रमादाद्वा दृष्टिदोषाद्वा न सम्मार्ष्टुमशक्यन्त । बहुत्र तु व्यर्थमेवोपजीव्यपाठस्य
पस्तेनाक्रियत । तृतीयं संस्करणं यन्मोतीलालबनारसीदासैः श्रेष्ठिवर्यैर्लवपुरात्
शितमासीत् तन्मद्राससंस्करणस्य प्रतिलिपिमात्रम् । क्वचित् क्वचित् संशोधितमन-
वधानवशात् क्वचिदशुद्धीकृतम् । तदित्थमद्यावधि सिद्धान्तकौमुदीमधिजिगां-
छात्रा ग्रन्थार्थावगतिसौकर्यलाभे टीकाया अस्याः कतिभिश्चन प्रबलाभिरसुविधाभि-
र्बाध्यन्त ।

अत एव, इदानीमस्माभिर्बहुपरिश्रमेणेयं टीका संशोधिता । पुरातनेषु संस्करणेषु
संस्करणानां सर्वथाप्यसंलग्नं पाठं परित्यज्य अनेकधा सङ्गतेषु च पाठेषु सुसङ्गतं मूले
ाय कथंचिदसङ्गतः पाठटिप्पण्यां निक्षिप्तः । सोऽयं पाठान्तरोद्धारोऽत्र सर्वथा
ातपूर्व आरम्भः । यस्तु मूलग्रन्थकर्तुरेव त्रुटेः प्रख्यापकः स सर्वथा त्रुटिपूर्णो-
पाठोऽनधिकारचेष्टामयात्वास्माभिर्निष्कासितो नैव च संस्कृतः, यथास्थितमेव तु
तः । न केवलं ... एवास्माभिः संशोधिताः, यावद्विरामादिचिह्नान्यपि
... सुव्यवस्थामापादितानि । तद्यथा
...रो ... सर्वथा पृथक्कृत्योद्धरणचिह्ननिबद्धानि
...स्य ...

बालेष्वपि कश्चित् पठति तथा लिखितुमर्हति, यथा [illegible] अपि मुद्रणसमये बालबन्धेनापि मुद्रयितुं शक्यते । यद्यपि सर्वथा प्राचीनाभासुद्भूतं सलघुवाचपान्यपि यथानुपयुक्तानि येषु श्रीकर्तृभिः कृतान् [illegible] पदच्छेदोऽपि पदविनो [illegible], नातोऽनधिकारि करणे पूर्वाचार्यान् [illegible] को विभर्ति ।

अस्माभिस्तु इयमव्यवस्था यथासम्भवमपाकृता । सूत्राणि पृथक्पृथक् स्थूलाक्षरैर्निर्दर्शितानि । अधिकारसूत्राणि [illegible] विशेषतः, यथा—क्वचित् वाक्यान्ते वा अनुस्वारादेशः, अकारादौ परे वा पकारस्य [illegible] इत्येवमादीनि यथासम्भवं दूरीकृतानि, विरामादिचिह्नानि च यथोचितं निवेशितानि । [illegible] ग्रन्थेषु प्रयोगेषु येषांचित् [illegible] टीकाकृद्भिर्नाम्नामस्माभिरपि तत्तैवानुसृतम् ।

बालमनोरमा मूलस्य विशदीभूता व्याख्या सत्यमस्ति, परं सिद्धान्तकौमुदीमूलपाठ-शङ्कासमाधानैः अर्वाचीनाध्ययनाध्यापनप्रणालीचतुरस्तत्त्वबोधिनी शेषमस्पृष्टैवास्ति । [illegible] प्रयोगिनामनतिकठिनानां व्युत्पादकानां चेदृशां शङ्कासमाधानानां यादृशः सद्भावस्तत्त्वबोधिन्यामस्ति, तादृशोऽन्यत्र दुर्लभ इति प्रकाशकानुरोधेनेदमुचितमिति विचार्योभयोरनयोष्टीकयोरेकत्र संकलनं कृतम्, येन छात्राः सरलव्याख्यया मूलग्रन्थार्थमवगन्तुं समर्था उपयुक्तशङ्कासमाधानव्युत्पन्नाश्च भवेयुः । येन हि उभयोष्टीकयोरेकत्र समावेशेनेदं पुस्तकमेकमेव, मन्ये, सम्यक् परिशीलितं चाध्येतारमुत्तमं वैयाकरणं सम्पादयितुमलम् । प्रकाशकस्यायमुपक्रमो विद्वत्सु छात्रेषु चादरं प्राप्स्यतीति दृढमाशासे । टीकाद्वयसंग्रहणे ग्रन्थोऽयं महान् मेदुरः सञ्जातः, अतः परं यदि [illegible] विषयाणां टिप्पण्योऽप्यत्र निवेशिताः स्युस्तर्ह्यस्य तुन्दिलताऽनुमितात् परिमाणात् कियती वृद्धिर्भूता स्यादिति स्वयं विभावनीयमध्येतृभिः । तत्तट्टिप्पणीनां निवेश इदानीं न कृतः । किन्तु यद्ययं ग्रन्थो विद्वत्समाजे समुचितं प्रचारमासादयिष्यति तदा शीघ्रमेव वयं ज्ञातव्यविषयटिप्पणीभिरेनं द्वितीयसंस्करणेऽलङ्करिष्यामः ।

ग्रन्थकर्तॄणां सङ्क्षिप्तः परिचयः ।

तत्र तावदतिगहने विविधमतभेदमहावर्ते पाणिन्यादिमुनित्रयसमयादिनिर्णयं नेदानीमुत्तितीर्षामः, स्वतन्त्रनिबन्धसाध्यं ह्येतत् । प्रकृतग्रन्थकर्तॄणां तु परिचयः प्रदीयते । सिद्धान्तकौमुदीनिर्माता तत्र भवान् भट्टोजिदीक्षितो विक्रमार्कस्य षोडश [illegible] समयम् । पूर्वार्द्धे उत्तरार्द्धे वा जन्मेति [illegible]

ब्राह्मण इति बहवः, सारस्वतब्राह्मण इति च केचित्। अस्य तु महाभागस्य कृत्स्नमप्यायुः प्रायेण काश्यामेव व्यतीतमिति विद्वत्सु प्रसिद्धाभ्यः किंवदन्तीभ्यः प्रसिध्यति । सिद्धान्तकौमुदी, प्रौढमनोरमा, शब्दकौस्तुभः, वैयाकरणभूषणकारिका चेति व्याकरणे प्रसिध्यन्त्येतदीया ग्रन्थाः। तत्त्वकौस्तुभाख्योऽद्वैतवेदान्तप्रतिपादको दर्शनग्रन्थोऽप्येतद्रचितः । धर्मशास्त्रे तु कालनिर्णय-प्रवरनिर्णय-त्रिस्थलीसेतु-चतुर्विंशतिमताख्याप्रभृतयो दशैकादश ग्रन्था एतद्रचिता विद्वद्भिराख्यायन्ते । एतद्रचितां सिद्धान्तकौमुदीमनधीत्य न कोप्यद्यत्वे संस्कृतविद्वान् भवतीत्यहो अस्य पुण्यमहिमा ।

तत्त्वबोधिनीकारः श्रीज्ञानेन्द्रसरस्वती ।

अयं भट्टोजिदीक्षितस्य शिष्य आसीदिति प्रसरति विद्वत्सु किंवदन्ती । प्रायशः प्रौढमनोरमाक्षराणामेव व्याख्यायामुद्धरणात्सम्भाव्यते चेयम् । यदि सत्यमिदं तर्हि भट्टोजिदीक्षितसमकालोऽयमित्यनुक्तमपि सिद्धमेव । संन्यासाश्रमप्रविष्टोऽयमिति नाम्नैव सुसिद्धम्। श्रीवामनेन्द्रस्वामीति स्वगुरोर्नामाप्यनेन ग्रन्थसमाप्तौ लिखितम् । अन्यः कोऽप्यस्य देशकालादिवृत्तान्तो न ज्ञायतेऽस्माभिः ।

श्रीवासुदेवदीक्षितः ।

बालमनोरमाया अन्ते या समाप्तिसूचिका पुष्पिका तस्यामस्य महाविदुषः परिचय उल्लिखितः। तत इदं विज्ञायते यत् श्रीमहादेववाजपेययाजिसुतः श्रीविश्वेश्वरवाजपेययाजितो लब्धविद्योऽयं श्रीवासुदेवदीक्षित आनन्दरायविद्वत्सार्वभौमस्याध्वर्युरनुगृहीतश्चासीत् । आनन्दरायश्चायं भोसलचोलदेशाधिपतीनां (तञ्जोरराजानाम्) श्रीशाहजी, शरभजी, तुक्कोजीतिनामधेयानां त्रयाणां मन्त्रिपदकार्यं निरवहत्। एषां [illegible]जां समयः १६८४ खीस्ताब्दादारभ्य १७३६ खीस्ताब्दपर्यन्तं निर्द्धारितस्तद्देशवासि[illegible]तिहासिकैः स एव आनन्दरायमहोदयस्य समय एव श्रीवासुदेवदीक्षितस्यापि समयो भवितु[illegible]। बालमनोरमायाः प्रथमः प्रकाशकः श्रीचन्द्रशेखरशास्त्री स्वेनं खीस्ताब्दाष्टादश[illegible]स्य चरमपादजातं ब्रवीति । दाक्षिणात्योऽयमिति च पूर्वोक्तया पुष्पिकया [illegible]येव । जैमिनीयमीमांसासूत्राणामध्वरमीमांसाकुतूहलाख्यावृत्तिरेतन्निर्मिता [illegible] महानपरो ग्रन्थः। तेनास्य चतुरस्रं पाण्डित्यं कर्मकाण्डनिष्णातत्वं च सुव्यक्तम्। [illegible] व्याख्यालेखनशैली सुप्रसन्ना अतिसरला च । व्याख्यायामस्यामनेकत्र [illegible]मिति तु न परोक्षं व्याख्यानुशीलिनां वैयाकरणानाम्। भवतु न्यूनातिरेकेणामत्यु[illegible]पन्थ इति तु निर्विवादमिति—

सम्पादकौ

॥ श्रीः ॥

बालमनोरमा-तत्त्वबोधिनीव्याख्याद्वयोपेता

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी ।

मुनित्रयं नमस्कृत्य तदुक्तीः परिभाव्य च ।
वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीयं विरच्यते ॥ १ ॥

बालमनोरमा टीका

स जयति दिव्यनटेशो नृत्यति योऽसौ चिदम्बरसभायाम् ।
पाणिन्याद्या मुनयो यस्य च दयया मनोरथानभजन् ॥ १ ॥
अस्तु नमः पाणिनये भूयो मुनये तथास्तु वररुचये ।
किंचास्तु पतञ्जलये श्रौत्रे विश्वेश्वराय गुरवे च ॥ २ ॥
व्याख्याता बहुभिः प्रौढैरेषा सिद्धान्तकौमुदी ।
वासुदेवस्तु तद्व्याख्यां धत्ते बालमनोरमाम् ॥ ३ ॥

ॐ 'मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते । वीरपुरुषाणि भवन्त्यायुष्मत्पुरुषाणि च, अध्येतारश्च वृद्धियुक्ता यथा स्युः' इति वृद्धिसूत्रस्थभाष्यादिस्मृतिसिद्धकर्तव्यताकं ग्रन्थादौ कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थं ग्रन्थतो निबध्नन् प्राचीनग्रन्थैरगतार्थतां विषयप्रयोजनसम्बन्धाधिकारिणश्च सूचयन् चिकीर्षितं प्रतिजानीते—**मुनित्रयमिति श्लोकेन** । इयं वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी विरच्यत इत्यन्वयः । इयमिति ग्रन्थ-

तत्त्वबोधिनी टीका

ॐ ॥ नत्वा विश्वेश्वरं साम्बं कृत्वा च गुरुवन्दनम् ।
सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या क्रियते तत्त्वबोधिनी ॥ १ ॥

विघ्नविघाताय कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै निबध्नंश्चिकीर्षितं प्रतिजानीते—**मुनित्रयमित्यादिना** । त्रयोऽवयवा यस्येति तत्त्रयम् । 'संख्याया अवयवे तयप्' 'द्वित्रिभ्यां तयस्य–'इत्ययच् । मन्तारो वेदशास्त्रार्थतत्त्वावगन्तारो मुनयः । 'मनेरुच्च' इत्यौणादिकसूत्रेण मनेरत उकारो मनेः पर इन् प्रत्ययश्च । गुणस्तु नेह भवति, किदित्यनुवृत्तिपरकरणाद्वा । तेषां पाणिनिकात्यायनपतञ्जलीनां त्रयं मुनित्रयम् । ननु 'स्वयं-

१. (क) (ख) पुस्तकयोः 'येनाक्षरसमाम्नायम्' इत्यादि प्रसिद्धं पद्यत्रयं लेऽधिकं दृश्यते, तत्तु सांप्रदायिकमूलपुस्तकेषु क्वाप्यदर्शनादुपेक्षितम् ।

२

म्या याथार्थ्येनिर्णिविधिता । चन्द्रिका अपि तस्या मुद्रया निर्वर्णिकरवादियमिति प्रसक्त-परिरेशः । व्याकरणमधीयते विदन्ति वा वैयाकरणाः, तेषां सिद्धान्ताः 'देकोनैः शब्दा साध्यतः' इति निश्चितार्थाः, तेषां कौमुदी चन्द्रिका । अत्यन्तसादृश्यात्प्रद्युत्पत्त्यतिदेशः । चन्द्रिका हि तमो निरस्यति, भावान् गुणं प्रकाशयति, दिनकरकिरणसंपर्केणनितं संताप-मपगमयति । एवमियमपि ग्रन्थरूपा नामवलिरज्ञानाख्यं तमो निरस्यति, मुनित्रय-ग्रन्थभावानलावनं प्रकाशयति, अतिविस्तृतदुरूहभाष्यकैयटादिमहाग्रन्थपरिशीलनजनित-विमर्शभारं च 'शानयतीति अत्यन्तसादृश्यादुच्यते चन्द्रिकासादृश्याध्यवसायः । निरूप्यते किमते । वर्तमानसामीप्याद्वर्तमानव्यपदेशः । किं कृत्वेत्यत आह—**मुनित्रयं नमस्कृत्येति** । त्रयः अवयवा अस्य समुदायस्य त्रयं त्र्यवयवकसमुदायः । 'संख्याया अवयवे तयप्' इति तयप् तद्धितः । 'द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा' इति तयस्यायजादेशः । मुनीनां त्रयमिति षष्ठीसमासः । त्रयाणां मुनीनां समुदाय इति यावत् । यद्यपि मुनिशब्दस्य त्रि-शब्दस्य चाभेदान्वये त्रिशब्दस्य मुनिशब्दसापेक्षत्वाद् असामर्थ्यात्तद्धितानुपपत्तिः तथापि त्रयोऽवयवा अस्य समुदायस्य त्रयम् इति प्रथमं व्युत्पाद्यम् । अत्र त्रिशब्दस्य मुनिशब्दमनपेक्ष्यैव समुदायेऽन्वयाशास्त्यसामर्थ्यम् । ततो मुनीनां त्रयमिति मुनिशब्द-

द्वितीयाया एव युक्तत्वात् । किं च 'अजहत्स्वार्था वृत्तिः' इति पक्षे नमःशब्दस्य तद्योगे चतुर्थी न भवति । अर्थवद्ग्रहणपरिभाषायाः प्रवृत्तेः । 'स्वयं' इत्यत्र तु स्वयंभुवमनुकूलयितुमित्यर्थविवक्षायां 'क्रियार्थोपपदस्य—' इत्यादि-ति मूल एव स्फुटीभविष्यति । नचैवं 'नमःस्वस्ति—' इति सूत्रे नमःपदं व्यर्थमि-ति । हरये नम इत्यत्र हरिमनुकूलयितुमित्यर्थेऽविवक्षिते संबन्धसामान्ये षष्ठ्-तदपवादतया तस्यावश्यकत्वात् ॥ **तदुक्तीरिति** । तेषां पाणिन्यादीनामुक्तीः । तस्य मुनित्रयस्योक्तीरिति व्याख्यानेऽपि समुदायेन समुदायिनां मुनीनामेवोक्तीरिति पर्यवस्यति ॥—पि । नच परिपूर्वस्य भवतेस्तिरस्कारार्थत्वात्कथमत्र ज्ञानार्थ

अथ संज्ञाप्रकरणम्

१ अइउण् । २ ऋलृक् । ३ एओङ् । ४ ऐऔच् । ५ हयवरट् ।

स्थितत्वान्मुनय एव परिच्छेद्यतया संबध्यन्ते—त्रयाणां मुनीनां समुदाय इति । सोऽयं आर्थिकान्वयोऽरुणाधिकरण (पू०मी० ३-१-४) न्यायविदां सुगम इत्यलं विस्तरेण। मुनित्रयमिति कर्मणि द्वितीया।' नमः स्वस्ति ' इति चतुर्थी तु न, कारकविभक्तेर्बलीयस्त्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्। नमस्कृत्य अञ्जलिशिरःसंयोगादिव्यापारेण तोषयित्वेत्यर्थः । नमस्करोतेरञ्जलिशिरःसंयोगादिरूपव्यापारमात्रार्थकत्वे अकर्मकत्वापत्त्या द्वितीयानुपपत्तेः । ननु प्राचीनेषु प्रक्रियाकौमुद्यादिग्रन्थेषु वैयाकरणसिद्धान्तानां संगृहीतत्वेन ग्रन्थैः चरितार्थत्वात् किमनेन ग्रन्थेनेत्यत आह—**तदुक्तीः परिभाव्य चेति**। तस्य मुनित्रयस्य उक्तयः, तदुक्तयः; सूत्रवार्तिकभाष्यात्मकग्रन्थरूपवाक्यावलयः;ताः परिभाव्य च सम्यगालोच्य चेत्यर्थः। भूधातोः स्वार्थिकणिजन्तादपम्। चुरादौ हि 'भुवोऽवकल्कने' इत्यत्र ण्यन्तभूधातोश्चिन्तनार्थकत्वमपि वक्ष्यते मूलकृतैव। न च 'अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्क्रिया' इति कोशविरोधः शङ्क्यः, कोशस्य अण्यन्तभूधातुविषयत्वात् 'परौ भुवोऽवज्ञाने' इति सूत्रेण तिरस्कारार्थे वर्तमानादण्यन्तात्परिपूर्वकभूधातोर्भावे घञि परिभावशब्दस्य व्युत्पत्त्यवगमात्। एवं च तदुक्तीरिति तच्छब्दस्य बुद्धिस्थपरामर्शित्वात्प्राचां प्रक्रियाकौमुदीप्रसादादिकृतामुक्तीस्तिरस्कृत्येत्यर्थ इति व्याख्यानं क्लिष्टत्वादुपेक्षितम् । अनेन स्वग्रन्थस्य मुनित्रयग्रन्थानुयायित्वं प्राचीनप्रक्रियाकौमुद्यादिग्रन्थानां तद्विरुद्धत्वं च सूचितम् । तच्च प्रौढमनोरमायां स्वयमेव मूलकृता प्रपञ्चितमेव । वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीत्यन्वर्थसंज्ञया

शङ्क्यम्, परीत्यस्य भावीति चुरादिणिजन्तेन योगात्। केचिदत्र भवतिना योगमभ्युपेत्याहुः—'परौ भुवोऽवज्ञाने' इति सूत्रे परौ भुव इत्यस्यावज्ञान इति विशेषणाच्च तिरस्कारार्थत्वनियमः। 'मनसा परिभाव्य किंचित्' इत्यादिश्रीहर्षप्रयोगाच्च । अतएवाप्रयुक्तत्वदोषशङ्कापि नास्तीति । अन्ये तु 'अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्क्रिया' इति कोशात्परिपूर्वकाद्भवतेर्घञन्तादेव तिरस्कारप्रतीतिर्नान्यस्मादित्याशङ्केवात्र नास्तीत्याहुः। तन्मन्दम्। परिभूय परिभवतीत्यतोऽपि तिरस्कारप्रतीतेः ॥—**वैयाकरणेति**। व्याकरणमधीयते विदन्ति वा वैयाकरणास्तत्सिद्धान्तानां कौमुदी । प्रकाशिकेत्यर्थः । निर्दुष्टसकलजनाह्लादकत्वसाम्येन कौमुदीशब्दप्रयोगः । करिष्यमाणाया अपि कौमुद्या बुद्ध्या संनिधापितत्वादियमित्यङ्गुल्या निर्देशः ॥—**विरच्यत इति**। मयेति शेषः। 'रच प्रतियत्ने' । प्रतियत्नो गुणाधानम् । विपूर्वादस्माद्वर्तमानसामीप्ये भविष्यदर्थे वर्तमानप्रत्ययः ॥—**अइउणिति**। णानुबन्धोऽण्संज्ञार्थः। या या संज्ञा सा सा प्रयोज-

म् 'आदिरन्त्येन सहेता' इति सूत्रेण वाच्या । हलिति सूत्रे लकारस्य इत्संज्ञा च
त्यम्' इति सूत्रेणैव वाच्या। एवं च हलिति सूत्रे लकारस्य इत्संज्ञायां सत्याम
देरन्त्येन' इति हल्संज्ञासिद्धौ 'हलन्त्यम्' इति सूत्रप्रवृत्तिः, 'हलन्त्यम्' इति सूत्रेण
सूत्रे लकारस्य इत्संज्ञायाम् 'आदिरन्त्येन सहेता' इति हल्संज्ञासिद्धिः—इत्येवं 'हलन्त्यम
देरन्त्येन' इत्यनयोः परस्परसापेक्षत्वेन अन्योन्याश्रयत्वादबोधः । एवं च हल्संज्ञा
पजीव्यैव हल्सूत्रे लकारस्य केनचित् सूत्रेण इत्संज्ञामबोधयित्वा 'हलन्त्यम्' इ
मिन्संज्ञाबोधनं पाणिनेरयुक्तमित्याशङ्क्य हल्संज्ञामनुपजीव्यैव हल्सूत्रे लकारस्य इत्सं
गतुं 'हलन्त्यम्' इति सूत्रं द्विरावृत्य प्रथमसूत्रमुपन्यस्यति—**हलन्त्यम्** । एकप
म्'। हलि अन्त्यं हलन्त्यमिति विग्रहः । शौण्डादेराकृतिगणत्वात् 'सप्तमी शौण्डै
ते सप्तमीसमासः । सुप्सुपेति समासो वा। हल्पदमिह सूत्रपरम् । 'उपदेशेऽजनुनासि
त्' इति पूर्वसूत्रात् इदित्यनुवर्तते । तदाह—**हलिति सूत्र इत्यादिना** । इत्स्य
इति । इत्संज्ञकः स्यादित्यर्थः, संज्ञाप्रस्तावात् । एवं च अनेन सूत्रेण हल्सूत्रे लकार
हल्संज्ञामनुपजीव्यैव इत्संज्ञा सिद्धेति नान्योन्याश्रय इति भावः ।

नन्वस्तु हल्सूत्रे लकारस्य इत्संज्ञा । ततः किमित्यत आह—**आदिरन्त्ये
सहेता** । अन्ते भवः अन्त्यः । तेन इता सहोच्चार्यमाण आदिः 'अण्' 'अच्' इत्या

भावाज्ञापनाय पुनर्णकारोऽनुबन्ध इति स्थितमाकरे ॥—**ञमङणनमिति** । मक
इह अम्यमङम्ञम्संज्ञार्थः ॥—**झभञिति** । जकारो यञ्संज्ञार्थः ॥—**घढधषिति**
षकारस्तु झष्भष्संज्ञार्थः ॥—**जबगडदशिति** । शोऽनुबन्धोऽश्हश्वश्झश्भश
बश्संज्ञार्थः ॥—**खफछठथचटतविति** । वकारस्तु छव्संज्ञार्थः ॥—**कपयिति**
यकारो यय्मय्झय्खय्चय्संज्ञार्थः ॥—**शषसरिति** । रेफस्तु यर्झर्खर्चर्श
संज्ञार्थः ॥—**हलिति** । लकारः अल्हल्वल्रल्झल्शल्संज्ञार्थः । पुनर्हकारोपदेश
वल्रल्झल्शल्सु हकारग्रहणार्थः । रुदिहि । स्वपिहि । 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके' इ
वलादिलक्षण इट् । स्निहित्वा । स्नेहित्वा । 'न क्त्वा सेट्' इति निषेधं बाधित्वा 'र
व्युपधात्—' इति वा कित्त्वम् । अदाग्धाम् । घत्वस्यासिद्धत्वेऽपि हकारस्य झल्त्व
'झलो झलि' इति सलोपः । अलिक्षत् । 'शलः—' इति क्सः । ननु पुनर्हकारोपदेश
स्यावश्यकत्वेऽपि शर्मध्य एव हकारं पठित्वा 'अलोऽन्त्यस्य', 'हलोऽनन्तराः संयोग
। झलि', 'शल इगुपधा—' इत्यादिसूत्राणि यावन्ति सानुबन्धानि तानि 'अ
'हलोऽनन्तरा' इत्येवंरूपेण रेफानुबन्धान्येव च कृत्वा 'हल्' इति पृथ
। मैवम् । तथाहि सति हरिर्हसति हरिर्हरिरित्यादि न सिध्येत् । त
न र्विसर्जनीयः', 'वा शरि' इत्यादिप्रसङ्गात् । अतो 'शल' इति

गानां स्वस्य च संज्ञा स्यात्। इति हसंज्ञायाम् ॥ ‘हलन्त्यम्’ (सू. १)। उपदेशेऽन्त्यं हलित्स्यात्। उपदेश आद्योच्चारणम्। ततः ‘अण्’ ‘अच्’ इत्यादि-संज्ञासिद्धौ। २ **उपदेशेऽजनुनासिक इत्।** (१-३-२) उपदेशेऽनुनासिकोऽ-

रूपः संज्ञेत्यर्थः, संज्ञाप्रस्तावात्। तत्र ‘यस्मात्पूर्वं नास्ति परमस्ति स आदिः, यस्मात्परं नास्ति पूर्वमस्ति सोऽन्तः’ इति आद्यन्तवत्सूत्रे भाष्यम्। तदिहाद्यन्तशब्दाभ्यां मध्यगा आक्षिप्यन्ते। अतस्तेषां संज्ञेति लभ्यते। ‘स्वं रूपम्’ इति पूर्वसूत्रात्स्वमित्यनुवर्तते। तच्च षष्ठ्यन्ततया विपरिणम्यते। तदेतदाह—**अन्त्येनेत्यादि, स्वस्य चेति।** अत्र च स्वशब्देन संज्ञाकोटिप्रविष्ट आदिरेव परामृश्यते, नत्वन्त्योऽपि, अन्त्येनेति तृतीयया ‘सहयुक्तेऽप्रधाने’ इति विहितया तस्य अप्राधान्यावगमात्, सर्वनाम्नां चोत्सर्गतः प्रधानपरामर्शित्वात्। नच इक् उक् इच् यय् मय् इत्यादिप्रत्याहाराः कथं स्युः, इकारादीनामादित्वाभावादिति वाच्यम्, न हि सूत्रापेक्षमिहादित्वम्। किन्तु आद्यन्तशब्दाक्षिप्तसमुदायापेक्षम्। ततश्च अइउणिति इकारमारभ्य ऋलृक् इति ककारपर्यन्तं वर्णसमुदायं बुद्ध्या परिकल्प्य तदादित्वम् इकारस्य संभावनीयम्। एवमिजादिष्वपि। तथा अन्त्यत्वमपि बुद्धिकल्पितसमुदायापेक्षमेव। न तु सूत्रापेक्षम्। ततश्च रप्रत्याहारः सुग्रहः। अन्यथा लण्सूत्रे अकारस्यान्त्यत्वाभावात् स न स्यात्। अत्र आद्यन्तशब्दयोरन्यतराभावे मध्यगानामिति न लभ्येत। आदिरित्यभावे हि अन्त्येनेता सहोच्चार्यमाणो वर्णोऽन्त्यात्प्राग्भाविनां वर्णानां संज्ञेत्येव लभ्येत। ततश्च हल्प्रत्याहारे अकारादीनामपि ग्रहणं स्यात्, अन्त्यलकारात्पूर्वभावित्वाविशेषात्। अन्त्येनेत्यभावे तु आदिरिता सहो-

मेव। एवं च ‘हलिति सूत्रेऽन्त्यम्—’ इति वक्ष्यमाणग्रन्थोऽपि स्वरसतः संगच्छते ॥—**अणादिसंज्ञार्थानीति।** अणादिसंज्ञा अर्थः प्रयोजनं येषां तानीति विग्रहः। अणादिसंज्ञाभ्य इमानि इत्यस्वपदविग्रहो वा। ‘अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता च’ इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥—**एषामन्त्या इत इति।** एषां सूत्राणामन्त्या णादयो ‘हलन्त्यम्’ इत्यनुपदं वक्ष्यमाणेनेत्संज्ञका इत्यर्थः ॥—**लण्सूत्रेऽकारश्चेति।** अनन्त्यत्वात्पृथगुक्तिः। वचनविपरिणामेनेदिति संबध्यते। इत्संज्ञा चास्य ‘उपदेशेऽजनुनासिक इत्’ इत्यनेन। एवं च णादिभिरिद्भिः ‘आदिरन्त्येन—’ इति वक्ष्यमाणेन प्रत्याहारग्रहणाद् ‘अणादिसंज्ञार्थानि’ इति यदुक्तं तत्संगच्छत इति भावः ॥—**अकार उच्चारणार्थ इति।** नन [illegible] इव प्रयोजनार्थ इत्यर्थः ॥—**हलन्त्यम्।** अन्तेऽवसाने

[illegible]त्वात्। ‘उपदेशेऽजनुनासिक इत्’ इत्यत [illegible]

[illegible]रन्त्येन—’ इति सूत्रेण [illegible]

[illegible]त्रेऽन्त्यमिति। हलि अन्त्यमिति विग्र[illegible]

इत्संज्ञः स्यात्। प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः। 'लण्' (म. सू. ६) सूत्रस्थावर्णेन सहोच्चार्यमाणो रेफो रलयोः संज्ञा। प्रत्याहारेष्वितां न ग्रहणम्।

भाव आर्षः। अस्मिन्संज्ञः स्यादिति विवरणे तु त्वाभावोऽसन्देहार्थः। ननु मुखेन नासिकया चोच्चार्यमाणो वर्णः अनुनासिक इत्यनुपदमेव वक्ष्यते। शास्त्रकृता च एते कतिपयवर्णा नथोच्चारिताः। इतरे तु केवलं मुखेन उच्चारिता इति कथमिदानीन्तनैरवगन्तव्यमित्यत आह—**प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीया इति।** प्रतिज्ञायते अभ्युपगम्यत इति प्रतिज्ञा। नित्यस्त्रीलिङ्गोऽयम्। स्त्रियामित्यधिकारे 'आतश्चोपसर्गे' इति कर्मण्यङ्। अनुनासिकस्य भावः आनुनासिक्यम्। प्रतिज्ञा आनुनासिक्यं येषां ते प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनिशिष्या इत्यर्थः। शिष्यपरम्परया शास्त्रकृता तथाविधमुच्चारणमिदानीन्तनानां सुगममिति यावत्। तदेवं लण्सूत्रे अकारस्य अनुनासिकत्वादित्संज्ञा सिद्धा। ततः किमित्यत आह—**लण्सूत्रस्थेति।** लण्सूत्रे तिष्ठतीति लण्सूत्रस्थः, स चासाववर्णश्च लण्सूत्रस्थावर्णः, तेन सहोच्चार्यमाणो रेफः 'र' इत्येवंरूपः रेफलकारयोः संज्ञेत्यर्थः। वस्तुतस्तु रप्रत्याहार एव नास्तीति शब्देन्दुशेखरे व्यक्तम्। ननु आदिरन्त्येनेति सूत्रे मध्यगानामादेश संज्ञेति स्थितम्, एवं च अजादिप्रत्याहारेषु संज्ञाकोटिप्रविष्टानामन्त्यानामितां ग्रहणाभावेऽपि णकारादीनामपि मध्यगत्वाविशेषाद् ग्रहणं स्यात्। ततश्च रलयोः संज्ञेति पूर्वग्रन्थे रलयोरिति न्यूनम्, हकारस्यापि मध्यगत्वेन ग्राह्यत्वादित्यत आह—**प्रत्याहारेष्वितां न ग्रहणमिति।**

'उदितो वा' इतीड्विकल्पापत्तेः। अन्ये तु चिरिणोति। जिरिणोति। इह धातोरन्त्यस्त्र मा भूत्। सत्यामित्संज्ञायाम् 'इदितः' इति नुम् स्यादित्याहुः॥—**आद्योच्चारणमिति।** आद्योच्चारणविषयीभूतो यः शब्दस्तस्यान्त्यं हलित्स्यादिति फलितोऽर्थः॥—**उपदेशेऽजनु—।** उपदेशनमुपदेशः। भावे घञ्। उपदेशे किम्। अभ्यर्थो अपः। सामर्थ्यद्योतकोऽयम्। 'आङोऽनुनासिकश्छन्दसि' इत्याकारोऽनुनासिकः। यद्यपीह 'उञ ऊँ' इत्यत्रैवानुनासिकविधानसामर्थ्यान्निर्वाहमिति सुवचम्, तथाप्युत्तरार्थमवश्यं कर्तव्यमुपदेशग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्तय इहैव कृतम्। अच् किम्। मनिनो मकारस्य मा भूत्। न च 'हलन्त्यम्' इत्यन्त्यग्रहणसामर्थ्यादनन्त्यस्य मकारस्य न भवेदिति वाच्यम्। आलन्त्रान्यपदार्थातिप्रसङ्गवारणेन तस्य चरितार्थत्वात्। अनुनासिक इति किम्। 'ईच दर्शने' ईचितः। सत्यां हीत्संज्ञायां 'श्वीदितो निष्ठायाम्' इतीण् न स्यात्। यद्यप्यत्रोपजीव्यत्वाद [illegible] । प्रथमं वक्तुमुचिता, तथापि नासिकामनुगम इति योगाश्रयेणैव गतार्थ [illegible] ध्वनयितुं नेहोपन्यस्तम्। नचैवं 'परोऽनुनासिके- [illegible] परः पदान्तस्यानुनासिकशब्दे परेऽननासिकशब्दः [illegible]

'अनुनासिकः' इत्यादिनिर्देशात् । न ह्यत्र ककारे परेऽच्कार्यं दृश्यते । 'आदि-रन्त्येन-' (सू. २) इत्येतत्सूत्रेण कृताः संज्ञाः प्रत्याहारशब्देन व्यवह्रियन्ते ।

त्याहारेषु अजादिसंज्ञासु मध्यवर्तिनामपि इतां न ग्रहणमित्यर्थः । कुत इत्यत आह–**अनुनासिक इत्यादिनिर्देशादिति** । आदिना 'तृपिमृपिकृपेः काश्यपस्य' इत्यादि-ग्रहः । कथमयं निर्देश उक्तार्थे हेतुरित्यत आह—**न हीति** । अत्र अनुनासिकशब्दे ककारे परे इकारस्य अच्प्रयुक्तं कार्यम् 'इको यणचि' इति यणादेशः न दृश्यते हीति योजना । यदि हि अजादिप्रत्याहारेषु इतामपि ग्रहणं स्यात्, तर्हि अच्प्रत्याहारे ऌलक् इति ककारस्यापि प्रविष्टत्वेन अच्त्वात्तस्मिन् परे इकारस्य 'इको यणचि' इति यणादेशे 'लोपो व्योर्वलि' इति लोपे अनुनास्क इति स्यात्, इकारो न श्रूयेत। श्रूयते च । अतः प्रत्याहारेष्वितां न ग्रहणमिति विज्ञायत इति भावः । यत्तु 'ऌलक्' इति ककारस्य अच्प्रत्याहारप्रविष्टत्वेऽपि 'प्रत्ययस्थात्' इत्यादिना इत्त्वविधिसामर्थ्या-देव यण् लोपश्च न भवति, अन्यथा लाघवाल्लोपमेव विदध्यात्, अतः प्रत्याहारेष्वितां न ग्रहणमित्यत्र अनुनासिक इत्यादिनिर्देशो न लिङ्गमित्याहुः । तन्न, 'प्रत्ययस्थात्का-पूर्वस्यात इदाप्यसुपः' इति लोपविधौ वर्णाधिक्यप्रसङ्गात् । प्रत्याहारशब्द-स्याप्रसिद्धार्थत्वादाह—**आदिरन्त्येनेत्यादिना** । प्रत्याह्रियन्ते संक्षिप्यन्ते वर्णा इति व्युत्पत्तेरिति भावः । नच अणुदित्सूत्रसिद्धासु अ इ उ इत्यादिसंज्ञास्वतिप्रसङ्गः शङ्क्यः, योगरूढ्याश्रयणात्, वैयाकरणप्रसिद्धिवशाच्च तथा रूढिरिति भावः । तत्र वर्णसमाम्ना-यसूत्रेण पूर्वेण णकारेण एकः प्रत्याहारः—अण् । ककारेण त्रयः–अक् इक् उक् । ङकारेण एकः–एङ् । चकारेण चत्वारः–अच् इच् एच् ऐच् । टकारेण एकः–अट् ।

[illegible] दोषाभावात् । नन्वेकानेकदेशाश्रयणे प्रतिपत्तिगौरवमिति चेत्, अतएव निष्प्रयोजनमित्यनुक्त्वा मन्दप्रयोजनमित्युक्तम् ॥—**प्रतिज्ञान्वितिति** । प्रतिज्ञायत इति प्रतिज्ञा । 'आतश्चोपसर्गे' इति कर्मण्यङ् । अनुनासिकस्य भाव आनुनासिक्यम् । 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः–' इति ष्यञ् । प्रतिज्ञा आनुनासिक्यं येषामिति विग्रहः । केचित्तु–प्रतिज्ञानं प्रतिज्ञा सा अस्यास्तीति प्रतिज्ञम् । अर्शआद्यच् । प्रतिज्ञमानुनासिक्य-मेषामिति विगृह्णन्ति । यद्यपि सूत्रकारकृतोऽनुनासिकपाठ इदानीं परिभ्रष्टः, तथापि वृत्तिकारादिव्यवहारबलेन यथाकार्यं प्राक् स्थित इत्यनुमीयत इति भावः ॥—**पाणिनीया इति** । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयं 'वृद्धाच्छः' । तदधीयते विदन्ति वा पाणिनीयाः ।

प्रातिशाख्ये प्रसिद्धा। 'क्व वोऽश्वाः', 'रथानां न येऽराः' 'शतचक्रं यो ह्यः' इत्यादिष्वनुदात्तः। 'अग्निमीळे' इत्यादावुदात्तश्रुतिः। स नवविधोऽपि प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकत्वाभ्यां द्विधा। ९ मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः। (१-१-८) मुखसहितनासिकयोच्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकसंज्ञ

नुदात्तत्वयोर्धर्मयोर्यस्मिन्नचि मेलनं सोऽच् स्वरितसंज्ञक इत्यर्थः। फलितमाह-**उदात्तत्वानुदात्तत्वे इत्यादिना**। ननु उदात्तत्वानुदात्तत्वयोरेकस्मिन्नपि मेलने कस्मिन् भागे उदात्तत्वस्य समावेशः, यस्मिन्भागे अनुदात्तत्वस्य समावेश इत्यत आह-**तस्यादितः**। तस्य स्वरितस्य आदितः पूर्वभागे अर्धह्रस्वमुदात्तम् इत्यर्थः प्रतीयते। एवं सति दीर्घस्वरिते इयं व्यवस्था न स्यात्, अत आह—**ह्रस्वग्रहणमतन्त्रमिति**। तन्त्रं प्रधानम्। 'तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते' इति कोशः। न विद्यते तन्त्रं वाच्यार्थलक्षणं प्रधानं यस्य तद् अतन्त्रं अविवक्षितार्थकमित्यर्थः। ह्रस्वग्रहणं न कर्तव्यमिति यावत्। दीर्घस्वरितेऽप्युत्तरभागस्य वेदे अनुदात्तत्वदर्शनादिति भावः। ततश्च फलितमाह-**स्वरितस्यादावर्धमुदात्तं बोध्यमिति**। ननु अनुदात्तत्वस्य निवेशव्यवस्था कुतो नोक्तेत्यत आह-**उत्तरार्धं त्विति**। ननु एवं सति अग्निमीळ इत्यत्र ईकारे स्वरिते कथमुत्तरार्धमनुदात्तं नेष्यत आह-**तस्य चेति**। चकारो वाक्यालंकारे। तस्य अनुदात्तभागस्य उदात्तस्वरितपरत्वे उदात्तस्वरितौ परौ यस्मात् स उदात्तस्वरितपरः, तस्य भाव उदात्तस्वरितपरत्वम्। उदात्तपरकत्वे स्वरितपरकत्वे वा सति श्रवणं स्पष्टं भवतीत्यर्थः। **अन्यत्रेति**। उदात्तस्वरितपरकत्वाभावे अनुदात्तप्रचयपरकत्वे अनुदात्तभागस्य उदात्ततरत्वापरपर्याया उदात्तश्रुतिः ऋग्वेदप्रातिशाख्ये विहितेत्यर्थः। तत्र सैवसुक्तम्—

ङ्विति। अर्वन्तमर्वतानि अर्वाङ्। 'ऋत्विक्-' आदिना अञ्चतेः सुप्युपपदे क्विन्। 'गतौ' इत्यस्मात् 'स्नामदिपद्यर्ति-' इत्यादिना वनिपि गुणे च निष्पन्नोऽर्वन्शब्दो धातुस्वरेणाद्युदात्तः। वनिपः पित्त्वेनानुदात्तत्वात्। अञ्चतेरकारोऽपि धातुस्वरेण निस्वरे सा उदात्तः, 'उपपदमतिङ्' इति समासे कृते 'समासस्य' इति स्वरेण तदपवादभूते 'गतिकारकोपपदात्कृत्' इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण वा अञ्चतेरकार उदात्तः। नलोपे सवर्णदीर्घे च कृते 'एकादेश उदात्तेन-' इत्याकार उदात्त इति 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इति शेषनिघाताद्वाकारोऽनुदात्तः। एतच्च संभवाभिप्रायेणोक्तम्। वेदभाष्ये 'अर्वाङ् अभिमुखः' इति स्थितम्॥ **अनन्त्रमिति**। अविवक्षितमित्यर्थः॥-

१ **चोदात्तस्वरितपरस्य इति**। उदात्तस्वरितौ परौ यस्मादनुदात्तस्वरित

---

१ 'इत्यादिष्वनुदात्तश्रुतिः' इति 'क'।

अनुदात्तः परः शेषः स उदात्तश्रुतिर्न चेत्।
उदात्तं वोच्यते किंचित्स्वरितं वाक्षरं परम् ॥ऋ. प्रा (३। ४)

इति स्वरिते पूर्वभागस्य उदात्तत्वे सति परः शेष उत्तरभागः अनुदात्तः प्रत्येतव्यः। स परः शेषः उदात्तश्रुतिः क्वचिद्भवति। किं सर्वत्र एवम्? नेत्याह—न चेदित्यादिना। उदात्तं स्वरितं वा किञ्चिदक्षरं परं नोच्यते चेदिति योजना। तत्र अनुदात्तभागस्य स्पष्टं श्रवणमुदाहृत्य दर्शयति—क्वेत्यादिना-इत्यादिष्वनुदात्त इत्यन्तेन। तत्र क्व इति ह्रस्वस्वरितः, स तावद् वो इत्योकारात्मकोदात्तपरकः। येऽरा इत्येकारो दीर्घस्वरितः स च रा इत्याकारात्मकोदात्तपरः। शतचक्रं यो इत्योकारः कम्पस्वरितः। स तु य इत्यकारात्मकस्वरितपरकः—इत्येवमादिप्रदेशेषु अनुदात्तभागः स्पष्टं श्रूयत इत्यर्थः। अन्यत्र तूदात्तश्रुतिरित्येतदुदाहृत्य दर्शयति—अग्निमीळे इत्यादावुदात्तश्रुतिरिति। पदकाले अग्निमित्यन्तोदात्तम्। ईळे इति अनुदात्तम्। तत्र 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' इति संहितायाम् ईकारः स्वरितः। 'स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्' इत्येकारः प्रचयः। ततश्च ईकारः स्वरितः उदात्तस्वरितपरको न भवतीति तदुत्तरभागस्य उदाहृतप्रातिशाख्यवचनेन उदात्ततरत्वात्मिका उदात्तश्रुतिरेव भवतीत्यर्थः। तदेवमुदात्तह्रस्वः, अनुदात्तह्रस्वः, स्वरितह्रस्व इति ह्रस्वस्त्रिविधः। एवं दीर्घोऽपि त्रिविधः। तथा प्लुतोऽपि। ततश्च एकैकः अच् नवविध इति स्थितम्। **स नवविधोऽपीति**। उक्तरीत्या नवविधोऽपि सः अच् अनुनासिकत्वेन अननुनासिकत्वेन च द्विधा-द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां वर्तत इत्यर्थः। तदेवमनुनासिका नव अचः, अननुनासिकाश्च नवेत्यष्टादशविधत्वमेकैकस्याच इति स्थितम्। अथानुनासिकसंज्ञामाह—**मुखनासिका**। मुखसहिता नासिका मुखनासिका, शाकपार्थिवादित्वात् सहितपदस्य लोपः। उच्यते उच्चार्यते इति वचनः, कर्मणि

तस्य भावस्तत्त्वं तस्मिन् सति उदात्तो वा स्वरितो वा परश्चेत्पूर्वस्य स्वरितस्य यदुत्तरार्धमनुदात्तं तस्य श्रवणं स्पष्टमित्यर्थः॥—**अन्यत्रेति**। उदात्तस्वरितपरत्वाभावे॥—**क्वेति**। 'क्विऽइन्', 'तित्स्वरितम्'॥—**व इति**। 'अनुदात्तं सर्वमपादादौ' इत्यधिकारादनुदात्तः॥—**अश्वा इति**। अशेः क्वनि नित्स्वरेणाद्युदात्तम्। संहितायां तु 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्योकार उदात्तः॥ उदात्तपरत्वे ह्रस्वस्वरितस्योदाहरणमुक्त्वा दीर्घस्वरितस्योदाहरणमाह—**रथानां न ये इति**। ये अरा इति पदद्वयमपि फिट्स्वरेणान्तोदात्तम्। एकादेशस्तु पक्षे स्वरितः, 'स्वरितो वानुदात्ते पदादौ' इत्युक्तेः॥ स्वरितपरत्वे उदाहरणमाह—**शतचक्रमिति**॥—**य इति**। फिट्स्वरेणान्तोदात्तः, ततः परस्य सकारस्य रुत्वे कृते आद्गुणे च उदात्तेनैकादेशादोकार उदात्तः॥—**अह्व इति**। स्वरितान्त[illegible] शेषनिघातत्वे, आकारेण सह एकादेशे च कृते

स्यात् । तदित्थम्—अ इ उ ऋ एषां वर्णानां प्रत्येकमष्टादश भेदाः । ऌवर्णस्य द्वादश । तस्य दीर्घाभावात् । एचामपि द्वादश । तेषां ह्रस्वाभावात्

१० **तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्** । (१-१-९) ताल्वादिस्थानमाभ्यन्तर

ल्युट् । मुखनासिकया वचन इति 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति तृतीयासमासः तदेतदाह—**मुखसहितेत्यादिना** । मुखं च नासिका चेति द्वन्द्वस्तु न, तथा सति 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्' इति समाहारद्वन्द्वनियमात् 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वे 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इति ह्रस्वत्वे मुखनासिकवचन इत्यापत्तेः । ननु अष्टादश भेदाः किं सर्वेषामचामविशिष्टाः ? नेत्याह—**तदित्थमिति** । इयता प्रबन्धेन यदच भेदप्रपञ्चनं तद् इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण व्यवस्थितं वेदितव्यमित्यर्थः । **अष्टादश भेदा इति** । अष्टादश प्रकारा इत्यर्थः । **दीर्घाभावादिति** ।

दीर्घ, अनुदात्तऌकारदीर्घ, स्वरितऌकारदीर्घ, ते च अनुनासि[illegible]

स्य—इति षड्भेदानामभावे सति ह्रस्वप्रपञ्चः प्लुतप्रपञ्चश्च षड्विध [illegible]

द्वादशविधत्वमेवेति भावः । ऌकारस्य दीर्घाभावे होतृ ऌकार इत्यत्र

होतॄकार इति ऋकारस्यैव तुल्यास्यसूत्रे अकरणवर्ण इति सूत्रे च भ[illegible]

प्रमाणम् । **ह्रस्वाभावादिति** । यद्येचो ह्रस्वाः स्युस्तर्हि वर्णसमाम्नाये त एव स्याद्वाद् अ इ उ इत्यादिवत् पठेरन् । ननु दीर्घाः, गौरवात् । अत एचो ह्रस्वा न सन्तीति विभाव्यते । एवं च ह्रस्वप्रपञ्चषड्भेदाभावाद् द्वादशविधत्वमेवैषामिति भावः ।

अथ 'अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः' इति अ इ उ इत्यादिसंज्ञां वदन् सवर्णसंज्ञामाह—**तुल्यास्य** । आस्यं मुखम्, तत्सम्बन्धस्य सर्ववर्णाविशिष्टत्वाद्व्यावर्त्यकत्वादास्यशब्दोऽत्र न मुखमात्रपरः, किन्तु आस्ये मुखे भवमास्यं ताल्वादिस्थानम्

भवतीं' इत्योकारः स्वरितः ॥ कथमस्य स्वरितत्वमिति चेदत्राहुः—'अह इत्यस्य' इत्यस्मात्सर्वमेव, 'निःस्वरितम्' इत्यत्रभावस्तु संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वादिति 'नोदात्तस्वरित–' इति निषेधस्तु 'अनन्तरस्य–' इति न्यायादनुदात्तादिति प्राहस्य । यद्येडिद्विषयेऽस्य स्वरस्वन्ने, तत्र 'छन्दसि वा वचनम्' इति गुणाभावः । 'उदात्तस्वरितयो' इति स्वरित उदात्तपर इति छान्दसत्वात् ॥—**अग्निमीळ इति** । ईकारस्वरितः, ळे इति तु त्वनन्तरपदयोः एकश्रुतिरिति च स्वरप्रक्रियायां मूल एव स्फुटं [illegible] ॥—**मुखनासिका**—। मुखं च नासिका चेति विग्रहे प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावे [illegible] इत्यत आह—**मुखसहितेति** ॥—**नासिकयोच्चार्यत इति** । [illegible] [illegible] उच्चार्यतेऽनेनेति वचनम्, मुखनासिका वचनमस्येति विग्रहः ॥—**तुल्यास्य**

१ 'तद् स्थानमास्यस्य' इति क ।

नश्चेत्येतद् द्वयं यस्य येन तुल्यं तन्मिथः सवर्णसंज्ञं स्यात् । अकुहविसर्जनीयानां
ठः । इचुयशानां तालु । ऋटुरषाणां मूर्धा । लृतुलसानां दन्ताः । उपूपध्मानी-
यानामोष्ठौ । ञमङणनानां नासिका च । एदैतोः कण्ठतालु । ओदौतोः कण्ठोष्ठम् ।

रीरावयवाद्यत्' इति भवार्थे यत्प्रत्ययः । 'यस्येति च' इति प्रकृत्यन्तस्य अकारस्य
ः । प्रकृष्टो यत्नः प्रयत्नः । आस्यं च प्रयत्नश्च आस्यप्रयत्नौ, तुल्यौ आस्यप्रयत्नौ
य वर्णजालस्य तत्तुल्यास्यप्रयत्नं परस्परं सवर्णसंज्ञकं स्यादिति भावः ।
ह—**ताल्वादि स्थानमित्यादिना** । **मिथ इति** । परस्परमित्यर्थः ।
य किं स्थानमित्याकाङ्क्षायां तद्व्यवस्थापकानि पाणिन्यादिशिक्षावचनान्यर्थतः
ह्वाति—**अकुहेत्यादिना** । अ इत्यष्टादश भेदा गृह्यन्ते । कु इति कादिपञ्चकात्मकः
र्गः । न चाणुदित्सूत्रस्येदानीमप्रवृत्तेः कथमत्र अ इत्यष्टादशभेदानां ग्रहणमिति
च्यम् । लौकिकप्रसिद्धिमाश्रित्यैव एतत्प्रवृत्तेः । एवमग्रेऽपि कथञ्चित्समाधानं बोध्यम् ।
श्च कुश्च हश्च विसर्जनीयश्चेतिविग्रहः । विसर्जनीयशब्दोऽपि विसर्गपर्यायः । **इचु-**
शेति । इ इत्यष्टादश भेदाः । चु इति चवर्गः । इश्च चुश्च यश्च शश्चेति विग्रहः ।
तु तालु्दम् । **ऋटुरषेति** । ऋ इत्यष्टादश भेदाः । टु इति टवर्गः । ॠ च टुश्च
र षश्चेति विग्रहः । ऋशब्दस्य ॠ इति प्रथमैकवचनान्तं धाता इतिवत् । **लृ-**
तुलसेति । लृ इत्यस्य द्वादश भेदाः । तु इति तवर्गः । लॄ च तुश्च लश्च सश्चेति
ग्रहः । लृशब्दस्यापि लॄ इत्येव प्रथमैकवचनान्तम् । लॄ लृलौ लृलः । दन्तशब्देन
तमूलप्रदेशो विवक्षितः । अन्यथा भग्नदन्तस्य तदुच्चारणानुपपत्तेः । **उपूपेति** ।
इत्यष्टादश भेदाः । पु इति पवर्गः । उश्च पुश्च उपध्मानीयश्चेति विग्रहः । उपध्मा-
यशब्दमनुपदमेव स्वयं व्याख्यास्यति । **ञमङणनेति** । ञश्च मश्च ङश्च णश्च
श्चेति विग्रहः । चकारेण स्वस्ववर्गीयस्थानसमुच्चयः । **एदैतोरिति** । एच ऐच एदैतौ ।
रकरणमसंदेहार्थम्, नतु 'तपरस्तत्कालस्य' इति तत्कालमात्रग्रहणार्थम् । तेन
लुतयोरपि संग्रहः । कण्ठश्च तालु चेति प्राण्यङ्गत्वात् समाहारद्वन्द्वः, एकवत्त्वं नपुंस-
त्वं च । **ओदौतोरिति** । ओच औच ओदौतौ । तपरकरणं पूर्ववदसंदेहार्थमेव ।
एठश्च ओष्ठौ चेति प्राण्यङ्गत्वात्समाहारद्वन्द्वः, एकवद्भावो नपुंसकत्वं च । **यका-**

रस्ये भवमास्यम्, 'शरीरावयवाद्यत्' इत्यभिप्रेत्याह—**ताल्वादीति** । **आभ्यन्तरेति** ।
च प्रशब्दबलाल्लभ्यते । ओष्ठात्प्रभृति प्राक् काकलकादास्यम् । तुल्यास्यं किम् ?
ौ । अत्र पकारस्य तकारे परे 'झरो झरि' इति लोपो मा भूत् । प्रयत्नग्रहणं
म् ? चाक् श्चोतति । अत्र शस्य लोपो न । **ञमङणनानां नासिका चेति** ।
कारेण स्वस्ववर्गानुकूलं ताल्वादि समुच्चीयते । एदैतोरित्यादौ तपरत्वमसंदेहार्थम्, न

विवृतत्वमस्त्येव । तथा च सूत्रम्—१२ पूर्वत्रासिद्धम् । (८-२-१)

अधिकारोऽयम् । तेन सपादसप्ताध्यायीं प्रति त्रिपाद्यसिद्धा । त्रिपाद्यामपि पूर्वं प्रति

अ इति प्रथमं पदं विवारकं लुप्तषष्ठीकम् । द्वितीयं तु संवारकं लुप्तप्रथमाकम् । तथा च शास्त्रवचनसिद्धं स्वाभाविकं संवृतत्वं प्रत्यापत्त्य पर्युदासार्थे विवृतत्वेनोपदिष्टस्य अकारस्य संवृत. अकारो भवतीत्यर्थः । तदाह—विवृतमनूद्येति । विधीयत इति । प्रति- प्रसूयत इत्यर्थः । ननु प्रक्रियादशायामकारस्य संवृतत्वं कुतो न प्रवर्तत इत्यत आह—अस्य चेति । अस्य अ अ इति सूत्रस्य, त्रिपादीस्थत्वात् सपादसप्ताध्यायीं प्रति असिद्धत्वात् अविद्यमानत्वात् प्रक्रियादशायां विवृतत्वमस्त्येवेत्यन्वयः । ननु प्रक्रियादशायां हस्वाकारस्य कथं स्वाभाविकसंवृतत्वात् प्रच्यवः, कथं वा विवृतत्वम्, ---

आह—शास्त्रदृष्ट्येति । असिद्धत्वमिह न वास्तवमपि तु

अविद्यमानत्वारोपात्मकमेव । एतावता न स्वाभाविकस्य

नापि विवृतत्वं तस्य वास्तवम्, प्रक्रियार्थं विवृतत्वारोपादेवेति भावः । ननु 'अ अ' इति सूत्रस्य सपादसप्ताध्यायीं प्रत्यसिद्धत्वे किं प्रमाणमित्यत आह—तथा च सूत्र- मिति । चो हेत्वर्थे । तथा तेन प्रकारेण बोधकं सूत्रमस्ति इत्यर्थः । तदेवाह सूत्रमाह- पूर्वत्रासिद्धम् । पाणिनिप्रणीता अष्टाध्यायी । तत्र अष्टमाध्याये द्वितीयपादस्येदमादिमं सूत्रम् । इतः प्राक्तने कृत्स्ने सूत्रजाले सपादसप्ताध्यायीति व्यवह्रियते । उपरितने तु कृत्स्ने सूत्रजाले त्रिपादीति व्यवह्रियत इति स्थितिः । तत्र यदीदं सूत्रं स्वतन्त्रविधिः स्यात्, तदा इतः पूर्वस्मिन् शास्त्रे प्रवर्तमाने उपरितनं शास्त्रमसिद्धं स्यादित्यर्थो लभ्येत ततश्च सपादसप्ताध्यायीं प्रति त्रिपाद्यसिद्धेति पर्यवस्येत । एवं सति त्रिपाद्यामपि पूर्वं शास्त्रं प्रति परं शास्त्रमसिद्धमित्यर्थो न लभ्येत । तथा सति किमु उक्तं किम्वुक्तमित्यत्र 'मोऽनुस्वारः' इति शास्त्रं त्रैपादिकं प्रति 'मय उञो वो वा' इति त्रैपादिकं शास्त्रं त्रैपादि- नासिद्धं स्यादित्यत आह—अधिकारोऽयमिति । अधिक्रियते उपरितनसूत्रजाले शेषत्वेन पठ्यत इत्यधिकारः । कर्मणि घञ् । 'घञबन्ताः पुंसि' इति पुंस्त्वम् अयमिति तदेकक्षया पुँल्लिङ्गनिर्देशः । इदं सूत्रमुपरितनसूत्रेष्वनुवृत्त्यर्थमेव, न तु स्वतन्त्रो विधिरिति यावत् । 'मय उञो वो वा' इति सूत्रे पूर्वत्रासिद्धमित्यनुवर्तते । ततश्च 'मु

स्यादौ सवर्णदीर्घः सिध्यतीति भावः । पूर्वत्रासिद्धम् । यद्ययं स्वतन्त्रो विधिः स्यात्तर्हि त्रिपादी पूर्वं प्रत्यसिद्धेत्येव लभ्येत, त्रैपादिकं तु पूर्वं प्रति परं नासिद्धं स्यात् तथा च प्रशानित्यत्र 'मो नो धातोः' इति नत्वस्य सिद्धत्वान्नलोपः स्यात्, नत्वविधेः संबुद्धौ चरितार्थत्वात् । तथाऽनड्वानित्यत्र संयोगान्तलोपस्य सिद्धत्वान्नलोपः स्यात् ,येस्तु संबुद्धौ चरितार्थत्वात्

परं शास्त्रमसिद्धं स्यात् । बाह्यप्रयत्नस्त्वेकादशधा । विवारः संवारः श्वासो नादो घोषोऽघोषोऽल्पप्राणो महाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चेति ।

खयां यमाः खयः ꣹क꣹पौ विसर्गः शर एव च ।
एते श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च विवृण्वते ॥
कण्ठमन्ये तु घोषाः स्युः संवृता नादभागिनः ।
अयुग्मा वर्गयमगा यणश्चाल्पासवः स्मृताः ॥

रस्य उणो वो वा स्यात्, इदं शास्त्रं पूर्वत्रासिद्धम्'इति तदेकवाक्यत्वं[1] संपद्यते । तत्र च पूर्वत्रपूर्वशब्देन इतः प्राक्तनं त्रिपादीस्थं सपादसप्ताध्यायीस्थं च कृत्स्नं सूत्रजातं विवक्षितमिति 'मोऽनुस्वारः' इति त्रैपादिकं शास्त्रं प्रति 'मय उञो वो वा' इति शास्त्रस्यासिद्धत्वं निर्बाधमित्याह—तेनेति । अधिकारत्वेनेत्यर्थः । परं शास्त्रमसिद्धमिति । असिद्धत्वं चात्र नात्यन्तासत्त्वम् । किंतु पूर्वशास्त्रदृष्ट्येत्यनुपदमेवोक्तम् । परं शास्त्रमित्यनेन प्रक्रियाकौमुद्यादिग्रन्थोक्तं कार्यासिद्धत्वमप्रामाणिकमिति ध्वनितम् । कार्यासिद्धत्वं पूर्वपक्षयित्वा शास्त्रासिद्धत्वस्यैवात्र सूत्रे 'असिद्धवदत्राभात्' इति सूत्रे च भाष्ये सिद्धान्तितत्वात् । शास्त्रासिद्धत्वकार्यासिद्धत्वयोः फलभेदस्तु शब्देन्दुशेखरे व्यक्तः । अस्माभिश्च स्वादिसन्धौ मनोरथ इत्यत्र मूलव्याख्यावसरे हलन्तशब्दाधिकारे च अदःशब्दप्रक्रियाव्याख्यावसरे प्रपञ्चयिष्यते । तदेवम् 'अ अ' इति संवृतविधेः सपादसप्ताध्यायीं प्रत्यसिद्धत्वात् प्रक्रियादशायामवर्णस्य ह्रस्वस्य विवृतत्वमेव । परिनिष्ठितदशायामेव संवृतत्वमिति स्थितम् । यद्यपि परिनिष्ठितदशायां संवृतविधिः क्वचिदप्यस्मिन् शास्त्रे नोपयुज्यते, तथापि परिनिष्ठिते संवृतविधिबलात्[2] संवृतत्वेन ज्ञाने सत्येव प्रयोगार्हतेति कल्प्यम् । विवृतसंवृतयोरुच्चारणभेदो वा कल्प्य इत्यलं बहुना ।

अथ बाह्यप्रयत्नान् प्रपञ्चयति—बाह्यप्रयत्नस्त्विति । प्रशब्दोऽत्र चिन्त्यः, यत्नशब्दबलेन आभ्यन्तरयत्नस्यैव प्रयत्नशब्दवाच्यतायाः तुल्यास्यसूत्रे उक्तत्वात्, यत्नो

कार्यमिति कार्यासिद्धिपक्षे अमू अमूमित्यादि न सिद्ध्येदिति भावः ॥ यथा चैतन्न सिध्यति तथाऽदःशब्दव्याख्यावसरेऽस्माभिरुपपादयिष्यते । एकादशधेति । यद्यपि भाष्येऽष्टावुक्ताः, उदात्तादयस्तु नोक्ताः, तथापि कैयटोक्तिमनुसृत्यैकादशोक्ता इति बोध्यम् । खयां यमा इति । बालबोधनाय बाह्यप्रयत्नाः कैश्चित्सुगमोपायेनोपनिबद्धाः । तद्यथा—'खरो विवाराः श्वासा अघोषाश्च, हशः संवारा नादा घोषाश्च, वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमा यणश्चाल्पप्राणाः, वर्गाणां द्वितीयचतुर्थौ शलश्च महाप्राणाः' इति । श्वासानुप्रदाना इति । श्वासप्रयत्नका इत्यर्थः । विवृण्वते ।

---

१ 'तदेकवाक्यत्वं' इति (क) । २ 'बलादेव' इति (क) ।

वर्गेष्वाद्यानां चतुर्णां पञ्चमे परे मध्ये यमो नाम पूर्वसदृशो वर्णः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धः। पलिक्क्नी, चख्ख्नतुः, अग्ग्निः, घ्घ्नन्तीत्यत्र क्रमेण कखगघेभ्यः परे तत्सदृशा एव यमाः। तत्र वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः खयः, तथा तेषामेव यमाः, जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ, विसर्गः, शषसाश्चेत्येतेषां विवारः श्वासोऽघोषश्च। अन्येषां

द्विधेत्युपक्रमाच्च। अविवक्षितार्थो वा अत्र प्रशब्दः। उदात्तानुदात्तस्वरितशब्दाः धर्मपराः। कस्य को बाह्ययत्न इत्याकाङ्क्षायां तद्व्यवस्थां श्लोकद्वयेन संगृह्णाति—**खयामिति**। यमशब्दो व्याख्यास्यते। श्वास अनुप्रदानं येषां ते श्वासानुप्रदानाः श्वासाख्यबाह्ययत्नवन्तः। **विवृण्वते कण्ठमिति**। विवार एषां यत्न इति भावः। संवृताः संवाराख्ययत्नवन्तः। नादभागिनः नादाख्ययत्नभाजः। **अयुग्मा वर्गयमगा इति**। कादिपञ्चकं चादिपञ्चकं टादिपञ्चकं तादिपञ्चकं पादिपञ्चकमिति पञ्च वर्गाः। वर्गगता यमगताश्च अयुग्मा प्रथमतृतीयपञ्चमवर्णा इत्यर्थः। अल्पासव अल्पप्राणाः। अथ श्लोकद्वयं व्याख्यास्यन् यमशब्दं तावत्सामान्यतो व्याचष्टे—**वर्गेष्वित्यादिना**। आद्यानां चतुर्णामिति निर्धारणे षष्ठी। एकैकस्मादित्यध्याहार्यम्। तेन 'अन्यारादितरर्ते' इति परशब्दयोगे पञ्चमीप्रसङ्गाद् आद्यानां चतुर्णामिति षष्ठ्यनुपपन्नेति निरस्तम्। **यमो नामेति**। नामशब्द इतिपर्यायः। तदयमर्थः—कादिचादिटादितादिपादिपञ्चकात्मकेषु वर्गेषु एकैकस्य वर्गस्य आद्यानां चतुर्णां मध्ये एकैकस्मात् पञ्चमे वर्णे परे मध्ये पूर्ववर्णसदृशो वर्णो यम इति प्रातिशाख्ये प्रसिद्ध इति। अथ यमानुदाहृत्य दर्शयति—**पलिक्क्नीत्यादिना तत्सदृशा एव यमा इत्यन्तेन**। एवं वर्णान्तरयमानामप्युदाहरणं याच्ञ्ञेत्यादि द्रष्टव्यम्। तदेवं यमशब्दं सामान्यतो व्याख्याय श्लोकद्वयं व्याचष्टे—**तत्रेत्यादिना**। तत्र खय इत्यस्य व्याख्या—**वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः खय इति**। खयां यमा इत्यस्य विवरणम्—**तथा तेषामेव यमा इति**। ≍क≍पौ इत्यस्य विवरणम्—**जिह्वामूलीयोपध्मानीयाविति**। विसर्गशब्दः प्रसिद्धत्वान् स एवोपात्तः। शर इत्यस्य विवरणम्—**शषसा इति**। एते श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च विवृण्वते कण्ठमित्येतद्व्याचष्टे—**एतेषां विवारः श्वासः अघोषश्चेति**। अन्ये तु घोषाः स्युः संवृता नादभागिन इत्येतद्व्याचष्टे—**अन्येषां तु संवारो नादो घोषश्चेति**। अयुग्मा वर्गयमगा इत्ये

कण्ठमिति। विवार एषां प्रयत्न इति भावः। **अन्ये त्विति**। हशः, हशां यमाः, अनुस्वारश्च। **नादेति**। नादभागिनः नादप्रयत्नवन्त इत्यर्थः। **अयुग्मा** । प्रथमतृतीयपञ्चमा वर्गेष्वयुग्माः। **वर्गयमगा इति**। वर्गगा यमगाश्चे

---

१ 'निर्धारणषष्ठ्यनुपपन्नेति' (क)। २ पूर्ववर्णसदृशो यम इति 'क'।

तु संवारो नादो घोषश्च। वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमाः प्रथमतृतीययमौ यरलवाश्चाल्पप्राणाः। अन्ये महाप्राणा इत्यर्थः। बाह्यप्रयत्नाश्च यद्यपि सवर्णसंज्ञायामनुपयुक्ताः, तथाप्यान्तरतम्यपरीक्षायामुपयोक्ष्यन्त इति बोध्यम्। कादयो मावसानाः स्पर्शाः। यरलवा अन्तःस्थाः। शषसहा ऊष्माणः। अचः स्वराः। ×क ×प इति कपाभ्यां प्रागर्धविसर्गसदृशौ जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ। अं अः इत्यचः परावनुस्वा-

तथाचष्टे—**वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमाः प्रथमतृतीययमाविति**। यमानां यमाभावादिति भावः। यणश्चाल्पासवः स्मृता इत्येतद्व्याचष्टे—**यरलवाश्चाल्पप्राणा इति**। ननु श्लोकद्वये महाप्राण एतेषामिति नोक्तम्। अतो न्यूनतेत्याशङ्क्य तदपि परिशेषात्सिद्धप्रायमित्याह—**अन्ये महाप्राणा इति**। वर्गाणां द्वितीयचतुर्थौ द्वितीयचतुर्थयमाः शषसाश्च अन्यशब्देन विवक्षिताः। यमानां यत्नविशेषकथनं वस्तुस्थितिकथनमात्रम्, अत्र शास्त्रे तदुपयोगाभावात्। तदयमत्र मध्यसिद्धान्तकौमुद्यां वरदराजीयः संग्रहः—' खरो विवाराः श्वासा अघोषाश्च। हशः संवारनादा घोषाश्च। वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमाः यणश्चाल्पप्राणाः। वर्गाणां द्वितीयचतुर्थौ शलश्च महाप्राणाः' इति। नन्विह बाह्ययत्नप्रपञ्चनं व्यर्थम्, तुल्यास्यसूत्रे प्रयत्नशब्दस्य आभ्यन्तरयत्नमात्रपरत्वादित्याशङ्कते—**बाह्यप्रयत्नाश्चेति**। यद्यपीति समुदायः शङ्काद्योतकः। परिहरति—**तथापीति**। सवर्णसंज्ञाप्रस्तावे बाह्ययत्नानामुपयोगाभावेऽपि ' स्थानेऽन्तरतमः ' इति वक्ष्यमाणान्तरतम्यविचारे तेषामुपयोगसत्त्वान्न वैयर्थ्यम्। इह तत्प्रपञ्चनं तुल्यास्यसूत्रे आभ्यन्तरत्वविशेषणव्यावर्त्यत्वेनोपस्थितत्वात्प्रासङ्गिकमिति भावः। उदात्तादियत्नत्रयस्य तु अज्धर्मत्वस्य प्रसिद्धत्वादिह न तद्व्यवस्थोक्ता। अथ स्पृष्टं प्रयतनं स्पर्शानामित्यादिसंदर्भे उपन्यस्तान् स्पर्शादिशब्दान् व्याचष्टे—**कादय इत्यादिना**। कः आदिः येषां ते कादयः। मः अवसाने येषां ते मावसानाः। इदं च लोकप्रसिद्धपाठापेक्षम्। **इति स्थानयत्नविवेक इति**। स्थानयत्नविवेचनं समाप्तमित्यर्थः। स्थानप्रयत्नेति प्रशब्द-

[illegible]दितार्थो वा प्रशब्दः।

[illegible]। अल्पासवोऽल्पप्राणाः, 'पुंसि भूम्न्यसवः प्राणाः' इत्यमरः। **अनुपयुक्ता इति**। अन्यथा कखगघादीनां परस्परं सावर्ण्यं न स्यादिति भावः। **आन्तरतम्यपरीक्षायामिति**। परीक्षा च—अघोषस्य महाप्राणस्य खस्य तादृश एव थकारः, घोषवतो नादवतो महाप्राणस्य हस्य तादृशो वर्गचतुर्थ इत्यादिना मूले एव स्फुटीभविष्यति। **कादय इति**। लोकप्रसिद्धपाठापेक्षमिदम्। चतुर्दशसूत्र्यां

१ [illegible] ' खरो विवाराः श्वासा अघोषाश्च, हश[illegible]
नादा घोषाश्च '

गविसर्गौ। इति स्थानप्रयत्नविवेकः। 'ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम्' (वा १५०)। अकारहकारयोरिकारशकारयोर्ऋकारषकारयोर्लृकारसकारयोश्च मिथः सावर्ण्ये प्राप्ते—१३ | **नाज्झलौ**। (१-१-१०) आकारसहितोऽच् आच्, स च हल्

ऋलृवर्णयोर्मूर्धदन्तस्थानभेदात् सावर्ण्यमप्राप्तम् 'ऋकार लृकारयोः सवर्णविधि' इति तदुदाहरणे वार्तिकस्य अर्थतः संग्रहं पठति—**ऋलृवर्णयोर्मिथः**। ऋ च लृ च ऋलौ, ऋकारस्य लृकारस्य च ग्रहणम् इति प्रश्लेषेण वचनम्। ऋ लृ औ इति स्थिते लृकारस्य 'ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः' इति गुणः अकारः, 'उरण्रपरः' इति लपरत्वम्, ऋकारस्य यणादेशो रेफः। ऋलौ च तौ वर्णौ च ऋलृवर्णौ। तयोर्मिथः परस्परं सावर्ण्यं सवर्णत्वं वक्तव्यम्। तुल्यास्यप्रयत्नं सव लाभादिति सूत्रकारः शिक्षते। उक्तानुक्तदुरुक्तचिन्तनात्मकं हि वार्तिकम्। **अकारहकारयोरिति**। उभयोः कण्ठस्थानविवृतप्रयत्नसाम्यात् सावर्ण्यं प्राप्तम्। अकारस्य कवर्गेण तु न सावर्ण्यप्रसक्तिः। कण्ठस्थानसाम्ये सत्यपि विवृतस्पृष्टप्रयत्नभेदात्, विसर्जनीयस्य तु अकारादेरपि शर्षु च पाठस्याप्रसक्त्यत्वेन विवृतत्वेऽपि नेह अकारस्य न सवर्णसंज्ञा, प्रयोजनाभावात्। ततश्च अकारस्य हकारेण सावर्ण्यं परिशिष्यत इति भावः। **इकारशकारयोरिति**। तालुस्थानविवृतप्रयत्नसाम्याद् उभयोः सावर्ण्यं प्राप्तम्। इकारस्य चवर्गेण यकारेण च न सावर्ण्यप्रसक्तिः, इकारस्य विवृतत्वात्, चवर्गस्य स्पृष्टत्वात्, यकारस्य ईषत्स्पृष्टत्वाच्च। अत इकारस्य शकारेण सावर्ण्यं परिशिष्यत इति भावः। **ऋकारषकारयोरिति**। मूर्धस्थानविवृतप्रयत्नसाम्याद् उभयोः सावर्ण्यं प्राप्तम्। ऋकारस्य टवर्गेण रेफेण च न सावर्ण्यप्रसक्तिः, ऋकारस्य विवृतत्वात्, टवर्गस्य स्पृष्टत्वात्, रेफस्य ईषत्स्पृष्टत्वाच्च। अतः ऋकारषकारयोः सावर्ण्यं परिशिष्यत इति भावः। **लृकारसकारयोरिति**। दन्तस्थानविवृतप्रयत्नसाम्यादुभयोः सावर्ण्यं प्राप्तम्। लृकारस्य तवर्गेण लकारेण च न सावर्ण्यप्रसक्तिः, लृकारस्य विवृतत्वात्, तवर्गस्य स्पृष्टत्वात्, लकारस्य ईषत्स्पृष्टत्वाच्च। अत लृकारस्य सकारेण सावर्ण्यं परिशिष्यते

मापसानत्वायोगात्। **कपाभ्यां प्रागिति**। एतच्चोपलक्षणम्। अकार प्रागित्यपि बोध्यम्। **अर्धविसर्गेति**। सादृश्यमुच्चारणे लेखने न बोध्यम्। **ऋलृवर्णयोरिति**। 'ऋलकः' इति प्रकृतिभावः। विग्रहस्तु—ऋ च लृवर्ण ऋलृवर्णौ तयोरित्येके। मनोरमायां तु—ऋ च ऋ च ऋलौ, तौ च तौ वर्णौ चेत्य स्थितम्। **नाऽज्झलौ**। **आकारसहित इति**। 'कालसमयवेल

---

१ उक्तानुक्तदुरुक्तानां चिन्ता यत्र प्रवर्तते।

त्येतौ मिथः सवर्णौ न स्तः। तेन दधीत्यस्य हरति शीतलं षष्ठं सान्द्रमित्येतेषु रेषु यणादिकं न। अन्यथा दीर्घादीनामिव हकारादीनामपि ग्रहणकशास्त्रबलादच्त्वं स्यात्। तथा हि—१४ अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः। (१-१-६९) प्रतीयते वेधीयत इति प्रत्ययः, अविधीयमानोऽणुदिच्च सवर्णस्य संज्ञा स्यात्। अत्राण् परेण

एवं प्राप्ते प्रतिषेधति—**नाज्झलौ**। आसहितः अच् आच्। शाकपार्थिवादित्वात्सहित-शब्दस्य लोपः। स च हल् च आज्झलौ। तुल्यास्यसूत्रात्सवर्णमित्यनुवर्तते। तच्च पुँल्लिङ्गद्विवचनान्ततया विपरिणम्यते। तदाह—**आकारसहितोऽजित्यादिना**। ननु किमर्थोऽयं प्रतिषेध इत्यत आह—**तेनेत्यादि यणादिकं नेत्यन्तम्**। तेन प्रतिषेधेन। आदिना सवर्णदीर्घसंग्रहः। दधीति इकारस्य हकारे षकारे सकारे च परे 'इको यणचि' इति यणादेशः, शीतलमित्यत्र शकारे परे सवर्णदीर्घश्च न भवतीत्यर्थः। नन्वस्तु अकारहकारयोः इकारशकारयोः ऋकारषकारयोः लृकारसकारयोश्च सावर्ण्यम्। तथापि दधि षष्ठमित्यादौ यणादिकं न प्रसक्तम्, अच्परकत्वाभावादित्यत आह—**अन्यथेत्यादिना**। अन्यथा-तेषां सावर्ण्याभ्युपगमे, दीर्घादीनामिव हकारादीनाम-प्यच्त्वं स्यादित्यन्वयः। ननु वर्णसमाम्नाये हकारादीनामकारचकारमध्यगत्वाभावात् कथमच्त्वमित्यत आह—**ग्रहणकशास्त्रबलादिति**। गृह्णन्त्यकारादयः स्वसवर्णान् येन तद् ग्रहणकम्। करणे ल्युट्, स्वार्थे कः। अणुदित्सूत्रादित्यर्थः। यद्यप्यच्छब्द-वाच्यत्वं वार्णसमाम्नायिकानामेव वर्णानाम्, तथापि इको यणचीत्यादौ अच्छब्देन अकारादिषूपस्थितेषु तैः अणुदित्सूत्रबलेन स्वस्वसवर्णानामाकारादीनामुपस्थितिरस्ति। ततश्चात्राच्पदवाच्याकारादिवाच्यत्वादाकारादीनामिव हकारादीनामपि लक्षणया अच्छब्देन ग्रहणं स्यादित्यर्थः। न च इको यणचीत्यादौ शक्यार्थमादायैवोपपत्तेर्न लक्षणासंभवः, [illegible] रेभ्य इत्यादिनिर्देश- [illegible] अच्त्वं स्यादित्यस्य [illegible] स्यादित्यर्थः।

इत्यादिनिर्देशा आकारप्रश्लेषे लिङ्गम्। **यणादिकमिति**। शीतलशब्दे सवर्णदीर्घ आदिशब्दार्थः। इह अलेधदित्यादौ 'हो ढः' इति ढत्वं नेत्यपि सुवचम्। इण इति सस्य षत्वमपि नेति तु न सुवचम्, ढत्वं प्रति तस्यासिद्धत्वादिति दिक्॥— **अन्यथेति**। 'नाज्झलौ' इत्यस्यानारम्भे। **ग्रहणकशास्त्रबलादिति**। अयं भावः—दीर्घादीनामिव हकारादीनामप्यकारवाच्यत्वेऽभ्युपगते अच्त्वं स्यात्, [illegible] निरूढलक्षणाभ्युपगमादिति। [illegible] तेन [illegible] इत्यत्र त्रिमात्र ईकारो न भवति। [illegible]

यद्यप्याक्षरसमाम्नायिकानामेव, तथापि हकारस्याऽऽकारो न सवर्णः। तत्राऽऽकारस्यापि प्रश्लिष्टत्वात्। तेन 'विश्वपाभिः' इत्यत्र 'हो ढः' (सू ३२४) इति ढत्वं न भवति। अनुनासिकाननुनासिकभेदेन यवला द्विधा। तेनाननुनासिकास्ते द्वयोर्द्वयोः संज्ञाः।

इत्यादेनत्। हकारस्य आकारस्य च सवर्णसंज्ञा स्यात्, स्थानप्रयत्नसाम्यात्,

'अस्य च्वौ' इत्यादौ प्रवृत्तिमर्हति। नाज्झलाविति लक्ष्यात्मकम्। तद्धि सवर्णपदघटितं सवर्णपदार्थावगम संज्ञाविधायकं च तुल्यास्यसूत्रं सामान्यतः स्वार्थे बोध परिहृत्य तदन्यत्रैव पर्यवसानं स्वकार्यक्षमम्। तदुक्तम्—' ऽभिनिविशते' इति। उक्तं च भाष्ये—'वर्णानामुपदेशस्त इत्संज्ञा। इत्संज्ञोत्तरकालः आदिरन्त्येनेति प्रत्याहारः। प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्णसंज्ञा तदुत्तरकालमणुदित्सूत्रमित्येतेन—समुदितेन वाक्येनान्यत्र सवर्णानां ग्रहणं भवति' इति। अन्यत्र 'अस्य च्वौ' इत्यादावित्यर्थः। अत्र भाष्ये प्रत्याहारोत्तरका सवर्णसंज्ञेत्यनेन नाज्झलाविति निषेधसहितः सावर्ण्यविधिर्विवक्षितः, केवलसावर्ण्यवि प्रत्याहारानपेक्षत्वेन प्रत्याहारोत्तरकालिकत्वनियमासम्भवात्। तथा चाणुदित्सूत्र नाज्झलाविति निषेधसहिततुल्यास्यसूत्रप्रवृत्तेः प्रागलब्धात्मकत्वात्, तेन नाज्झलाविति अज्ग्रहणेन सवर्णानां ग्रहणाभावात्, सावर्ण्यविधिनिषेधाभावाद् आकारहकारयोः साव स्त्येवेति शङ्कते—नाज्झलाविति सावर्ण्येत्यादिना। यद्यपीति सम्भावनायाम् अक्षरसमाम्नायश्चतुर्दशसूत्री। तत्र भवा आक्षरसमाम्नायिकाः। 'बह्वचोऽन्तोदात्ता' इति ठञ्। न च नाज्झलाविति प्रवृत्तिदशायामणुदित्सूत्रप्रवृत्त्यभावेऽपि तत्र अज्ग्र नेन लक्षणया दीर्घप्लुतानां ग्रहणमस्तु। प्रत्याहाराणां स्ववाच्यवाच्येषु लक्षण अनुपलब्धेव प्रदर्शितत्वादिति वाच्यम्। स्ववाच्यवाच्येषु हि प्रत्याहाराणां लक्षणा। ... वाच्यत्वाभावादाकारादिवाच्यता दीर्घप्लुतानामसिद्धा। अणुदित्सूत्रस्येदानीमप्रवृत्तेः। परिहरति—तथापीति। वार्णसमाम्नायिकानामेव नाज्झलाविति नि

र्ं लक्ष्यं शक्यमित्यर्थः स्थितम्। अननुनासिकास्ते इति। ये त्वाक्षरस ह्निका अणन्त एव सवर्णानां संज्ञा भवन्तीति भावः। एवं च रेफो हका ... न कस्यापि संज्ञा, तत्सवर्णस्यान्यस्याभावादित्यवगन्तव्यम्

---

१ 'तनाग्याकारस्य' (म)।

१५ **तपरस्तत्कालस्य** । (१-१-७०) तः परो यस्मात्स तात्परश्चोच्चार्यमाणसमकालस्यैव संज्ञा स्यात्। तेन 'अत्' 'इत्' इत्यादयः षण्णां षण्णां संज्ञाः। 'ऋत्' इति द्वादशानाम्। १६ **वृद्धिरादैच्**। (१-१-१) आदैच वृद्धिसंज्ञः स्यात्।

ऽभ्युपगमेऽपि हकारस्य आकारो न सवर्ण इत्यर्थः। कुत इत्यत आह—**तत्राकारस्या**-**पीति**। अपिशब्दो व्युत्क्रमः। तत्र—नाज्झलाविति सूत्रे, आसहितः अच् आच् तस्याकारस्यापि सवर्णदीर्घेण प्रश्लिष्टत्वादित्यर्थः। नन्वस्तु हकारस्य आकारस्य च सावर्ण्यम्, किं तत्प्रतिषेधार्थेन आकारप्रश्लेषेणेत्यत आह—**तेनेति**। तेन—हकारस्य आकारस्य च सावर्ण्यप्रतिषेधेन, हकारेण आकारस्य ग्रहणाभावाद् विश्वपाभिरित्यत्र 'हो ढः' इति हकारस्य विधीयमानं ढत्वं पकारादाकारस्य न भवति। आकारप्रश्लेषाभावे तु तस्य हकारस्य च सावर्ण्यसत्त्वाद् हकारेण आकारस्य च ग्रहणात् तस्य ढत्वं स्यादित्यर्थः। अत्र ढत्वस्यासिद्धत्वात् संयोगान्तलोप एवापादनीय इति नवीनाः। 'कालसमयवेलासु तुमुन्' इति सूत्रे वेलास्विति लकारादाकारस्य निर्देशो नाज्झलावित्यत्र आकारप्रश्लेषे प्रमाणम्। अन्यथा तत्र ढत्वस्य संयोगान्तलोपस्य वा आपत्तौ आकारो न श्रूयेतेत्यलम्। ननु ग्रहणकसूत्रे अज्ग्रहणमेव क्रियताम्। अणुदित्सवर्ण-स्येति श्रिमणग्रहणेन, हयवरलानां सवर्णाभावेन तेषु ग्रहणकशास्त्रस्य व्यर्थत्वादित्यत आह—**अनुनासिकेति**। **तेनेति**। उक्तविधेन सवर्णत्वाद् अननुनासिकास्ते यवलाः प्रत्येकं द्वयोर्द्वयोः संज्ञाः। अनुनासिकास्तु यवला अननुनासिकानामपि न संज्ञाः, भेदका गुणा इत्याश्रयणाद् वर्णसमाम्नाये अननुनासिकानामेव तेषां पाठाच्च। एवं च यवलसंग्रहार्थं ग्रहणकसूत्रे अज्ग्रहणमपहाय अण्ग्रहणमिति भाव.।

[illegible] च **तात्परश्चेति**। तन्त्रादिना उभयं विवक्षितमिति भावः। **वृद्धिरादैच्**। [illegible] ऐचेति इतरेतरयोगद्वन्द्वः, 'सुपां सुलुक्—' इति औङः सुलुग्वा। यद्वा समाहारद्वन्द्वः। नचैवं 'द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे' इति टच् स्यादिति वाच्यम्। समासान्तविधेरनित्यत्वात्। तत्र च प्रमाणं समासेषु वक्ष्यामः। अथवा 'आद्' इत्यसमस्तमेवास्तु। वृद्धिशब्दस्तन्त्रेणावृत्त्या वा योजनीयः। अयस्मयादित्वेन भत्वाच्चोः कुत्वं न। [illegible] जिह द्विमात्र एव, तपरत्वात्, तेन कृष्णैकत्वमित्यत्र त्रिमात्रो न। वृद्धिप्रदेशाः [illegible]वृद्धिरेचि' इत्यादयः। **अदेङ् गुणः**। तपरकरणमिह सर्वार्थम्। तेन गङ्गोदक[illegible]लत्र द्विमात्रो न। तरलोऽत्र स्वकार एव, नतु यत्किञ्चिदाकारः। नच प्रमाणान्तर्येण नियमसिद्धिः। रपरत्वे कृते एकस्याप्यर्धमात्रत्वाद् अपरस्यार्धतृतीयमात्रत्वात्। गुणप्रदेशास्तु 'आद्गुणः', 'अतो गुणे' इत्यादयः। [illegible]ति। [illegible] वा [illegible]द्वन्द्वः, आदिशब्दयोरन्यतरस्याप्रकारवाचिन

ग्रहणकसूत्रे अण् सवर्णानां ग्राहक इति स्थितम्। एवं सति अत् इत् इत्यादितपराणामप्यणां स्वस्वसवर्णग्राहकत्वे प्राप्ते इदमारभ्यते—तपरस्तत्कालस्य। तपर इत्यावर्तते। प्रथमस्तावत्तपरशब्दः तः परः यस्मादिति बहुव्रीहिः। द्वितीयस्तु तात् पर इति पञ्चमीसमासः। ग्रहणकसूत्रादणित्यनुवर्तते। तपरत्वेन उच्चार्यमाणवर्णस्य काल इव कालो यस्येति बहुव्रीहिः। कमलः, उष्ट्र इत्यादिवत् समासः। एवं च 'अत्' 'इत्' इत्यादयोऽणः अण् तपरत्वेन उ[च्चार्य]माणः स्वीयकालसदृशकालस्य संज्ञा स्यादित्यर्थः। तत्र अत् इत् उत् ऋत् तेषां तपराणां ह्रस्वाकारादीनामणां तत्तत्कालाः तत्तद्ध्रस्वप्रपञ्चाः। एत्, ओत्, ऐत्, औत् इत्येतेषां तु तपराणामेकारादीनां तत्कालाः तत्तद्दीर्घप्रपञ्चाः। ह्रस्वाकारादीनां तपराणां तत्तद्ध्रस्वप्रपञ्चवाचकत्वस्य एकारादीनां च दीर्घाणां [तप]राणां स्वस्वदीर्घप्रपञ्चवाचकत्वस्य लोकसिद्धत्वात् 'सिद्धे सत्यारम्भो [नियमाय]' इति न्यायेन सूत्रमिदं नियमार्थं सम्पद्यते। अण् तपः [स]तत्कालस्यैव सवर्णस्य ग्राहकः। न त्वतत्कालस्येति। एवं च अतत्क[ाल]वृत्त्यासक्तपरिसंख्यार्थमिदं सूत्रम्। वैयाकरणास्तु परिसंख्याविधिमेव [नियम]विधिरिति व्यवहरन्ति। तदिदं सर्वमभिप्रेत्य व्याचष्टे—**तः परो य[स्मात्]** **दित्यादिना**। नियमविधानस्य फलमाह—**तेनेत्यादिना**। तेन-नियमविध[ान]आदिना लुन इत्यादिसंग्रहः। अत्, इत्, उत्, लुत्, एत्, ऐत्, ओत्, [औत्] इत्येते अष्टौ तपराः अणः स्वस्वसमानकालानां वर्णानां वर्णानामेव संज्ञाः, न [त्व]स्वकालानामित्यर्थः। **ऋदिति द्वादशानामिति**। ऋलृवर्णयोर्मिथः सा[वर्ण्य]विधानादिति भावः। नन्वेवं लृदित्यपि द्वादशानां ग्रहणं स्यात्। तथा च '[ऋ]दुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां च' इत्यादिविधय ऋदित्यपि प्रवर्तेरन्निति चेन्न, ऋदित्यनेन [लृ]कारस्य ग्रहणेऽपि क्वचित् लृदिद्ग्रहणबलेन तु इत्यनेन ऋकारस्य ग्रहणाभ[ावात्] अन्यथा ऋतो ङीत्यादौ क्वचिद् ऋद्ग्रहणस्य पुषादिद्युताद्य्लृदित क्वचिद् लृदिद्ग्रहणस्य च वैयर्थ्यापत्तेः, प्रथमातिक्रमणे कारणाभावेन सर्वत्र [ऋ]द्ग्रहणस्यैव कर्तुं शक्यत्वात्। इदमेवाभिप्रेत्य ग्रहणकसूत्रे ऋदिति द्वादशानां [ग्रह]णम्, न तु लृदपीति। अत्र च तः परो यस्मादिति बहुव्रीहेः अत्, इत्, उत् [इत्यु]दाहरणम्। तात्पर इति पञ्चमीसमासस्य तु वृद्धिरादैजित्यैकार उदाहरणम्, [आ], ई, ऊ इत्यादि तु न तपरसूत्रस्योदाहरणम्। आकारादिषु हि तपरसू[त्रं] विधानार्थम्, उत नियमार्थम्? नाद्यः, तपरसूत्रे ग्रहणकसूत्रादणित्यनुवृत्तेः

1—ह्रस्वाकारादीनामणां कालास्तत्कालाः। इति (क)

१७ अदेङ् गुणः । (१-१-२) अदेङ् च गुणसंज्ञः स्यात् । १८ भूवादयो धातवः । (१-३-१) क्रियावाचिनो भ्वादयो धातुसंज्ञाः स्युः । १९ प्राग्रीश्वरान्निपाताः ।

अणित्यस्य उक्तरीत्या वर्णसमाम्नायपठितवर्णमात्रपरत्वात् । तपरसूत्रे अणग्रहणानुवृत्त्यभावेऽपि जातिपक्षे आकारादिभिर्दीर्घैः स्वस्वसमानकालिकप्रपञ्चस्य वाच्यतया लोकत एव सिद्धत्वेन तेषु तपरसूत्रप्रवृत्तेर्व्यर्थत्वात् । न द्वितीयः । उक्तरीत्या ग्रहणकसूत्रस्य वार्णसमाम्नायिकवर्णमात्रविषयतया आकारादिषु तस्य प्रवृत्त्यसम्भवेन तपरसूत्रस्य तेष्वतत्कालव्यावृत्तिफलकतन्नियमनार्थत्वानुपपत्तेः, सिद्धे सत्यारम्भस्यैव नियमार्थत्वात् । एवं च आत्, ईत् इत्यादि तपरकरणमसन्देहार्थमेवेत्यास्तां तावत् । तदेवं वृत्तः प्रत्याहारप्रपञ्चः, ग्रहणकशास्त्रप्रपञ्चश्च ।

इदानीं संज्ञान्तराणि विधास्यन् वृद्धिसंज्ञां तावदाह—**वृद्धिरादैच्** । यद्यपि पाणिनीयाष्टाध्याय्यामिदमादिमं सूत्रम्, तथापि नेदमादावुपन्यस्तम्, अस्य सूत्र-

आदिश्च आदी, भुवौ आदी येषामिति विग्रहः, भूप्रभृतयो वासदृशाः, सादृश्यं च क्रियावाचित्वेनेत्यभिप्रेत्याह—**क्रियावाचिन इति** । क्रियावाचिन इति किम्, याः पश्यसीत्यादौ धातुत्वं मा भूत् । सति हि तस्मिन् 'आतो धातोः' इत्याकारलोपः स्यादिति स्थितं मनोरमायाम् । भ्वादयः किम्, हिरुक् पृथग् इत्याद्यव्ययानां शिश्ये इति भावार्थतिङन्तस्य च मा भूत् । स्तम्भ्वादीनामुदित्करणेन सौत्राणां धातुत्वं ज्ञाप्यते । चुलुम्पादीनां 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' इति गणसूत्रेण संग्रहः । **प्राग्रीश्वरात्**- । रेफविशिष्टग्रहणं किम्, ईश्वरे तोसुन्कसुनौ' इत्यस्य व्याप्तिन्यायेनावधित्वं मा भूत् । यदि तु प्रत्यासत्त्यैव 'अधिरीश्वरे' इत्यस्यावधित्वसिद्धिरित्युच्यते, तर्हि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमेवास्तु । **चादयः** । अद्रव्यार्थाः किम्, पशुः । लिङ्गसंख्यान्वितं द्रव्यम् । इह तु स्यादेव— 'लोधं नयन्ति पशु मन्यमानाः' । पशु इति सम्यगर्थे । **गतिश्च** । उपसर्गसंज्ञया समावेशार्थश्चकारः । अन्यथा 'आ कडारात्–' इति पर्यायः स्यात् । तत्फलं तु प्रणेयमित्यादौ 'उपसर्गादसमासेऽपि–' इति णत्वम्, 'गतिकारक–' इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरसिद्धिश्चेति दिक् ॥—**निस्निरदुसदुर् इति** । 'उपसर्गस्यायतौ' इति निर्दुरोर्लत्वम्, निलयते, दुलयते । निसो दुसश्च रुत्वस्यासिद्धत्वाल्लत्वाभावः, निरयते, दुरयते । **न वेति विभाषा** । नेति प्रतिषेधो वेति विकल्पस्तदाह—**निषेधविकल्पयोरिति** । 'विभाषा श्वेः' इत्यादिषु प्रतिषेधविकल्पावुपतिष्ठेते, तत्र प्रतिषेधेन समीकृते विषये पश्चाद्विकल्पः प्रवर्तते । शुशाव शिश्वायेत्यत्राप्राप्तो विकल्पः, शुशुवतुः शिश्वियतुरि[illegible] तु 'वचिस्वपि–' इति नित्यप्राप्ताविति विवेकः ॥ अत्रेदं बोध्यम्—

इ[illegible] श्लेनोभाभ्यां संबध्यते, स च पदार्थविपर्यासकृत्

। न च सूत्रकृता अयमेव पाठः कृतः पुनो ...
व महर्षेर्निपन्तुमशक्यत्वात् । अथ ऐधेति समाहारद्वन्द्वः । 'द्वन्द्वाच्चुदषह
(' इति समासान्तस्तु न, अत एव निर्देशात् समासान्तविधेरनित्यत्वात् ।
. कुः' इति पदान्ते विहितं कुत्वमपि न, 'अयस्मयादीनि च्छन्दसि'
भत्वात् । 'वृद्धिरादैजदेङ्' इति संहितापाठपक्षे चकारस्य 'झलां
शोऽन्ते' इति पदान्ते विहितं जश्त्वं तु भवत्येव, 'उभयसंज्ञान्यपि च्छन्दांसि दृ
' इति वचनात् 'छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ति' इति छान्दसविधीनां सूत्रेष्वपि प्रवृत्तेः
नैवमपि पदत्वात् कुत्वं भत्वाद् जश्त्वाभावश्च पुनो न स्यादिति वाच्यम्, छ

ऽकल्पश्च नवाशब्दार्थः संज्ञेति विभाषाशब्दार्थो विकल्पः संज्ञा । उभय
भाषार्थं नेदं सूत्रम् । प्राप्तविभाषायामप्राप्तविभाषायां च नास्योपयोग. । प्राप्तवि
ाया भावांशस्य सिद्धत्वेन विभाषाश्रुत्या पक्षे भवतीति भावांशानन्वय पक्षे
भवतीत्यभावांशमात्रकरणात्, अप्राप्तविभाषायां तु अभावांशस्य सिद्धत्वेन पक्षे
भवतीत्यभावांशमनूद्य पक्षे भवतीति भावांशमात्रकरणात् । 'विभाषा
इत्युभयत्र विभाषायां तु यदि विधिमुखेन प्रवृत्तिस्तर्हि पित्त्वेन संप्रसारणविक
स्यात्, किन्तु तु यजादित्वाद् 'वचिस्वपि–' इति नित्यमेव स्यात् ।
प्रतिषेधमुखेन प्रवृत्तिस्तर्हि कित्त्वे प्रवृत्तिः स्यात्, नतु पित्त्वे । न च
विधिमुखेन किन्तु तु निषेधमुखेनेत्युभयथापि प्रवृत्तिरस्त्विति वाच्य
वैरूप्यलक्षणवाक्यभेदप्रसङ्गात् । संज्ञाकरणे तु श्रुतक्रमानुरोधेन
प्रतिषेधः प्रथमं किन्तु प्रवर्तते, ततः किदकिद्रूपे सर्वस्मिन् लिटि एकरूपे प्राप्ते
पक्षे भवतीत्येकरूपेण विधिमुखेनैव प्रवर्तते । इतीति किम्, घुसंज्ञायाम् 'स्वं रूप
इति वचनाच्छब्दस्य संज्ञा मा भूत् । तथाहि सति 'विभाषा श्वेः' इ
नवाशब्दः श्वयतेरादेश इत्यर्थः स्यात् । इतिशब्दे तु सति अर्थं संज्ञीति गम्
तथाहि—लोके अर्थप्रधानः शब्दः, 'गौरित्ययमाह' इत्यादौ तु शब्दस्वरू
संपद्यते । व्याकरणे तु 'स्वं रूपम्–' इति परिभाषणात्स्वरूपपरत्वमौत्सर्गिक
इतिशब्दसमभिव्याहारे त्वर्थपरतेति विशेषः ॥ इदमेवेतिशब्दस्य पदार्थविपर्या
नाम । संज्ञाविसर्जस्यैव ननु विभाषाशब्दस्येति व्याख्यानस्य 'ह्मोरन्यतर
वैकल्पोद्धारः फलम् । उभयत्रविभाषा हि तत्सूत्रम्, अभ्यय
... विकारांश ...

...से दृष्टानुविधिः' इति वचनादित्यलम्। आच ऐचेतीतरेतरयोगद्वन्द्वो वा। तथा सति ...सौत्रमेकवचनम्। आचार्यपारंपर्योपदेशसिद्धसंज्ञाधिकारात् संज्ञेति लभ्यते। तदेतदाह- ...**आदिच्चेत्यादिना। अदेङ् गुणः।** संज्ञाप्रस्तावात् संज्ञेति लभ्यते, अच एङ् चेति ...समाहारद्वन्द्वः। तदाह—**अदेङ् चेत्यादिना।**

भूवादयो धातवः। भूश्च वाश्च भूवौ। आदिश्च आदिश्च आदी। प्रथम- ...आदिशब्दः प्रभृतिवचनः, द्वितीयस्तु प्रकारवचनः। भूवौ आदी येषां ते भूवादयः। 'भूप्रभृतयो वासदृशाश्च ये, ते धातुसंज्ञका इत्यर्थः। वाधातुसादृश्यं च क्रियावाच- ...कत्वेन। तदाह—**क्रियावाचिन इत्यादिना।** क्रियावाचिनः किम्। धातुपाठे ...गा इत्यस्य पाठात् याः पश्यन्तीत्यत्र टाबन्तयच्छब्दस्य धातुत्वं मा भूत्। धातुत्वे ...हि 'आतो धातोः' इत्यालोपः स्यात्। वस्तुतस्तु लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया टाब- ...न्तयच्छब्दस्यात्र न ग्रहणप्रसक्तिः। क्रियावाचिन इति तु वाशब्दस्य विकल्पार्थस्य ...निपातस्य धातुत्वनिवृत्त्यर्थम्, धातुपाठे वा इत्यस्य पाठात्। 'वा गतिगन्धनयोः', ... या प्रापणे' इत्यर्थनिर्देशस्याधुनिकत्वात्। क्रियावाचिन इत्युक्तौ तु न दोषः। वा- ...र्थस्य विकल्पस्य, वा भविष्यति इति वा अभवदित्येवं भूतभविष्यत्कालसंबन्धाभावेन ...क्रियात्वाभावादिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम्। भ्वादयः किम्। वर्जनक्रियावाचिनो हिरुक् ...इत्यस्य धातुत्वं मा भूत्।

प्राग्रीश्वरान्निपाताः। प्रथमस्य चतुर्थपादे 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इत्यनन्तर- ...मिदं सूत्रम्। रीश्वरशब्दः 'अधिरीश्वरे' इति सूत्रैकदेशस्य अनुकरणम्। अनुक- ...रणत्वाद् नाशब्दः। अत एव प्रत्यक्षोपजीव्यत्वादिति चिन्तामणिवाक्यस्य प्रत्यक्ष- ...त्वेतीति-प्रतीकग्रहणं तद्व्याख्याने दृश्यते। इतः प्रभृति अधिरीश्वर इति एतत्पादीयो- ...रितनसूत्रे रीश्वरशब्दात् प्राक् निपातसंज्ञकाः प्रत्येतव्या इत्यर्थः। निपातपदमनुवर्तत ...ति यावत्। रेफविशिष्टग्रहणं किम्। 'ईश्वरे तोसुन्कसुनौ' इति तृतीयाध्यायस्थस्याव- ...त्वं मा भूत्। यदि तु प्रथमातिक्रमणे कारणाभावाद् अधिरीश्वर इत्यस्यैवावधित्वम्, ...दा सरेफग्रहणं स्पष्टार्थम्। **चादयोऽसत्त्वे।** चः आदिः येषां ते चादयः गणपाठ- ...द्धाः। निपाता इत्यधिकृतम्। सत्त्वशब्देन द्रव्यमुच्यते, 'द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वम्' ...अमरः। लिङ्गसङ्ख्याकारकान्वितं द्रव्यम्। चाद्यर्थाः समुच्चयादयः यदा चादि- ...र्गम्यन्ते, तदा लिङ्गाद्यन्विता न भवन्ति। यदा समुच्चयादिशब्दगम्याः, तदा लिङ्गा- ...न्विताः, शब्दस्वाभाव्यात्। न सत्त्वम् असत्त्वम् अद्रव्यम्, तत्र वाचकतया विद्य-

...णौ कर्मत्वे प्राप्ते अर्थान्तरे चाप्राप्ते तदारम्भात्। उदाहृतं च भाष्ये 'प्राप्ते ...वद्—अभ्यवहारयति सैन्धवान्, अभ्यवहारयति सैन्धवैः। विहारयति सैन्धवान्,

(१-४-५६) इत्यधिकृत्य । २० चादयोऽसत्त्वे । (१-४-५७) अद्रव्यार्था
श्चादयो निपातसंज्ञाः स्युः । २१ प्रादयः । (१-४-५८) अद्रव्यार्थाः प्रादयस्तथा
२२ उपसर्गाः क्रियायोगे । (१-४-५९) २३ गतिश्च । (१-४-६०
प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा गतिसंज्ञाश्च स्युः । प्र परा अप सम् अनु अ
निस् निर् दुस् दुर् वि आङ् नि अधि अपि अति सु उत् अभि प्रति परि उप
एते प्रादयः । २४ न वेति विभाषा । (१-१-४४) निषेधविकल्पयोर्विभाषा सं

सत्त्वाभावादयः निपातसंज्ञाः स्युरित्यर्थः । तदाह—अद्रव्यार्था इति । असत्त्वे कि
द्रव्ये पशुः । चादौ पठितस्यापि पशुशब्दस्य अत द्रव्यवाचित्वान्न निपातत्वम् । इद
स्यादेव 'पुरं पशु मन्यते' । इह पशु इति सम्यगर्थे । प्रादयः । असत्त्वे इत्यनु
निपाता इति च । तदाह—अद्रव्येति । सर्वति । निपातसंज्ञाः स्युरित्यर्थः । उ
सर्गाः । गतिश्च । सूत्रद्वयमिदं स्पष्टप्रतीत्यर्थं प्रादिषु पाठम् । प्रादय इत्यनुवर्त
गतिरिति बहुत्वे एकवचनमार्षम् । तदाह—प्रादय इत्यादिना ॥ क्रियायो
इति । क्रियया अन्वये सतीत्यर्थः । निपाता इत्यप्यनुवर्तते, प्राग्रीश्वरान्निपाता
ततश्च प्रादयो निपातसंज्ञका एव सन्तो गत्युपसर्गसंज्ञका भवन्ति । आद्युदात्ता
साध्यते । गत्युपसर्गसंज्ञयोस्तु गतिश्चेति चकारादेव समावेशः सिध्यति । ततश्च प्र
सित्यादौ उपसर्गकार्यम् 'उपसर्गादसमासेऽपि' इत्यादि सिध्यति । गतिकार्यमित्यादि
च । निपातस्यानर्थकस्येत्यादि च । अथ प्रादीन् पठति—प्र परेत्यादि । परा ।
सकारान्तम् । अयधातौ 'उपसर्गस्यायतौ' इति निर्दुरोर्लत्वम्—निलयते दुलयते ।
दुस् च 'ससजुषो रुः' इति रुत्वस्यासिद्धत्वाच्च लत्वम् । निरयते दुरयते । एतद
निर्दुसोर्निर्दुरोश्च पृथक्पाठः ॥

न वेति विभाषा । 'भेद्यः पशुरनद्वान्विभाषितः' इत्यादिषु लोक
विभाषाशब्दः केवलविकल्पे दृष्टः । इह तु शास्त्रे निषेधो विकल्पश्चेति द्वयं
विभाषाशब्दार्थ इति बोधयितुमिदमारभ्यते । इतिशब्दाभावे, स्वं रूपं शब्द
नवाशब्दयोः स्वरूपपरत्वान्नवाशब्दयोर्विभाषासंज्ञेत्यर्थः स्यात् । ततश्च 'विभाषा
इत्यादौ नवाशब्दावादेशौ स्याताम् । इतिकरणे तु नायं दोषः । इतिः प्रत्यर्कसंब
ततश्च 'न' इति शब्देन योऽर्थो गम्यते निषेधः, 'वा' इति शब्देन योऽर्थो
विकल्पः, तदुभयस्य मिलितस्य विभाषा संज्ञा स्यादित्यर्थः फलति । एवं च नवाश

विकारयति सैन्धवैः । अप्राप्ते तु—हरति भारं देवदत्तः, हारयति भारं देव
भारं देवदत्तेन । करोति कटं देवदत्तः, कारयति कटं देव

१ 'छागः पशुरिति चादौ पठितस्यापि' क ।

स्यात् । २५ स्वं रूपं शब्दस्याशब्द संज्ञा । (१-१-६८) शब्दस्य स्वं रूपं संज्ञि, शब्दशास्त्रे या संज्ञा तां विना । २६ येन विधिस्तदन्तस्य । (१-१-७२)

शेरेव संज्ञित्वं लभ्यते, न तु नवाशब्दस्वरूपयोरिति नोक्तदोषः । तदाह—**निषेधविकल्पयोरित्यादि** । उभयत्र विभाषार्थमिदं सूत्रम् । तथाहि–प्राप्तविभाषा, अप्राप्तविभाषा, उभयत्र विभाषेति त्रिविधा विभाषा । प्राप्तविभाषा यथा—विभाषा जसीति । वर्णाश्रमेतरे वर्णाश्रमेतरा इत्यत्र द्वन्द्वे चेति नित्यतया सर्वनामसंज्ञानिषेधे प्राप्ते विभाषेयम् । अप्राप्तविभाषा यथा—तीयस्य ङित्सु विभाषेति । द्वितीयस्मै द्वितीयायेत्यादौ तीयप्रत्ययस्य सर्वादिगणे पाठाभावाद् अप्राप्तायां सर्वनामसंज्ञायां विभाषेयम् । उभयत्र

कारयति कटं देवदत्तेन' इति दिक् । **स्वं रूपं शब्दस्य** । 'अमेडक्' प्राभेयम् । 'आङो यमहनः' आयच्छते, आहते । इह अमि, आङ्, यम् , हन्, एत एव संज्ञिनः । नन्वग्न्यादिवाच्यादङ्गारादेर्ढगादिप्रत्ययो न संभवतीति स्वरूपादेव स्यात्, 'प्रातिपदिकात्–' इत्याद्यधिकाराच्च । किमनेन सूत्रेणेति चेत् । सत्यम् । अग्न्यादिशब्दपर्यायेभ्यो वह्न्यादिभ्यो मा भूदिति सूत्रस्यारम्भः । नन्वत्र रूपग्रहणं विनापि स्वशब्देन रूपमेव ग्रहीष्यते, प्रतीतावुपदेशानपेक्षत्वादसाधारणत्वादन्तरङ्गत्वा- ... । अर्थो हि प्रतीतौ संबन्धग्रहणमपेक्षते, पर्यायैरपि प्रत्यायना- ... नजन्यबोधविषयत्वाद्बहिरङ्गः, अनुकरणदशायामप्रतीतेरनियतो- ... स्यातकथंति किमनेन, रूपग्रहणेन । उच्यते—इह शास्त्रे अर्थोऽपि विवक्षितो ... र्थे रूपग्रहणम् । तेन 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य' इत्युपपन्नं भवति । ... मायः, स्वमिति वचनात्स्वंरूपं चेति सामर्थ्यादर्थवतो रूपस्य ग्रहणम् । तेन काशे कुशे इत्यत्र 'शे' इत्ययं प्रगृह्यांशो न भवति । 'प्राद्धोढ–' इत्यत्र तु 'ऊडग्रहणेन क्तान्तमेव गृह्यते, न तु क्तवत्वन्तस्यैकदेशः' इत्यन्यत्र विस्तरः । अशब्दसंज्ञेति किम् । 'उपसर्गे घोः किः' दाधाभ्यो यथा स्यात् , घुधातोः शब्दार्थकस्मा भूत् । न च 'दाधा घु–' इति घुसंज्ञाकरणसामर्थ्यादेव दाधाभ्यः किः स्यादिति वाच्यम् । 'घुमास्था–' इत्यादिना आत ईत्वविधौ संज्ञाकरणस्यावश्यकतया सामर्थ्योपक्षयात् । इह शब्दस्य संज्ञा शब्दसंज्ञेति न षष्ठीसमासः, 'कर्म करणम्' इत्यादिष्वर्थसंज्ञासु स्वरूपग्रहणापत्तेः । किं तु शब्दः-शब्दशास्त्रं तत्र संज्ञा शब्दसंज्ञेति सप्तमीसमासस्तदाह—**शब्दशास्त्रे या संज्ञेति** । **येन विधिः** । विधिरित्यत्र 'उपसर्गे घोः किः' इति कर्मणि किः प्रत्ययः । येनेति करणे तृतीया, न तु कर्तरि । तस्याः कृद्योगषष्ठ्या बाधात् । न च 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इति नियमेन निर्वाहः, कर्मण उक्तत्वेनोभयप्राप्त्यभावात् । तथा चात्र करणे तृतीयैव । करणं च परतन्त्रम्,

विशेषणं तदन्तस्य संज्ञा स्यात् स्वस्य च रूपस्य । समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः उगिद्वर्णग्रहणवर्जम् । २७ विरामोऽवसानम् । (१-४-११०) वर्णाना

विकल्य एरजिति इकारेण करणेन धातोरच्प्रत्ययं विधत्ते पाणिनिः । करणं च स्व पारवत् । एरजित्यत्र विशेषणस्य इकारस्य पाणिनिकर्तृकविधानक्रियायां करणस्य इत व्यावर्तनमेव व्यापारः । ततश्च विशेषणमेवात्र स्वमित्यनुवर्तते, षष्ठ्यन्ततया च विपरिणम्यते तदन्तस्य स्वस्य च प्रत्यायक इति फलति । **स्यात् स्वस्य चेति** । विशेषणसमर्पकः श शब्दस्य च बोधकः स्यादिति यावत् । तत स्यात्, इकाररूपादानोर्थेनि फलति । यथा— मिति तृतीयया पारतन्त्र्यं लक्ष्यते, तच्च श यदृच्छब्दस्य लभ्यत इत्याहुः । तत्तु शब्देन्दुशे मेतत् । समासविधौ प्रत्ययविधौ च तदन्तविधेः प्रतिषेधो वाच्य इत्यर्थः । तेन कृष्ण परमश्रित इत्यत्र 'द्वितीया श्रिते'ति समासो न भवति । सूत्रनडस्य गोत्रापत्यं सौत्र नाडिः । 'अत इञ्' अनुशातिकादीनां चेत्युभयपदवृद्धिः । अत्र 'नडादिभ्यः फक् इति न भवति । नन्वेवं सति पचन्तमतिक्रान्ता अतिपचन्तीत्यत्र 'उगितश्च' ङी उगिदन्तात्प्रातिपदिकाद् विहितो ङीप् न स्यात्, प्रत्ययविधौ तदन्तविधेः प्रतिषेधात् तथा दाक्षिरित्यत्र 'अत इञ्' इति इञ् न स्यात् । अस्यापत्यं इरित्यत्रैव इञ् स्य दित्यत आह—**उगिदिति** । इदमपि वार्तिकम् । द्वितीयायां चेति वर्जयतेर्णमुल् उगिद्ग्रहणं वर्णग्रहणं च वर्जयित्वा समासप्रत्ययविधावित्युक्तः प्रतिषेधो भवति उगिद्वर्णग्रहणे तु येन विधिरिति तदन्तविधिरस्त्येव । ततश्च अतिपचन्तीत्यत्र उगिदन्त प्रातिपदिकान्ताद् उगितश्चेति ङीप् । दाक्षिरित्यत्र अवर्णान्तादिञ् च सिध्यति ।

विरामोऽवसानम् । विरम्यते अस्मिन्निति विरामः, सामीपिकेऽधिकर घञ् । विरमणं क्रियाया अभावः, स च शब्दशास्त्रप्रस्तावाद् वर्णानामुच्चारणाभावात्म इति लभ्यते । तथा च यस्मिन् वर्णे उच्चारिते सति अव्यवहितोत्तरकाले वर्णान्तराण

सामर्थ्यात्तदन्तविधिः, अस्यापत्यमिः काम इत्यत्र चरितार्थत्वात् । न चैवमिनो गित्वर्थमिति वाच्यम् । 'बाह्वादिभ्यश्च' इत्यत्र यथायथं वृद्धयाद्युदात्ताभ्यां चरितार्थत्वात् नन्वेवमपि औपगविरित्यादावेव 'अत इञ्' स्यात्, न तु दाक्षिरित्यादौ, अकारस्येह ... चेन्न । वर्णग्रहणे अर्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अप्रवृत्तेः । विरामो

१ 'विशेषणेन' क ।

भावोऽवसानसंज्ञः स्यात् । २८ परः संनिकर्षः संहिता । (१-४-१०९) वर्णानामतिशयितः संनिधिः संहितासंज्ञः स्यात् । २९ सुप्तिङन्तं पदम् । (१-४-१४) सुबन्तं तिङन्तं च पदसंज्ञं स्यात् । ३० हलोऽनन्तराः संयोगः ।

मुच्चारणाभावः, सः अन्त्यवर्णः अवसानसंज्ञक इत्यर्थः फलति, तदभिप्रेत्य व्याचष्टे— **वर्णानामित्यादिना** । यस्मिन्नुच्चारिते सति वर्णान्तराणाम् उच्चारणाभावः स अन्त्यवर्णः अवसानसंज्ञक इत्यध्याहारेण विवरणं योज्यम् । यद्वा वर्णानामुच्चारणाभावः विरामः । भावे घञ् । स च किंचिद्वर्णोच्चारणोत्तरकालिक एव गृह्यते, व्याख्यानात् । अस्मिन् पक्षे किंचिद्वर्णोच्चारणोत्तरं वर्णान्तराणामुच्चारणाभावः अवसानमिति विवरणयोजना । तत्र प्रथमपक्षे खरवसानयोरित्यत्र खरि परतः रेफस्य विसर्गः, अवसाने तु रेफे स्थानिनीति योज्यम् । खरवसानयोरित्येकापि सप्तमी विषयभेदाद्भिद्यते । द्वितीयपक्षे तु अभावस्यापि बुद्धिकृतं परत्वं बोध्यम् । **परः संनिकर्षः** । परः अतिशयितः 'दूरानात्मोत्तमाः पराः' इत्यमरः । संनिकर्षः सामीप्यम्—अर्धमात्राधिककालव्यवधानाभावः, अर्धमात्राकालव्यवधानस्य अवर्जनीयत्वात् । तदेतदभिप्रेत्याह—**अतिशयित इत्यादिना** । **सुप्तिङन्तं पदम्** । सुप् इति स्वौजसमौडिति सूत्रे सु इत्यारभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहारः । न तु सप्तमीबहुवचनस्यैवात्र ग्रहणम्, व्याख्यानात् । सुप् च तिङ् च सुप्तिङौ, तौ अन्ते यस्य तत् सुप्तिङन्तं शब्दरूपमिति शब्दशास्त्रप्रस्तावाल्लभ्यते, अन्तशब्दश्च प्रत्येकं संबध्यते, तदाह—**सुबन्तमित्यादिना** । **हलोऽनन्तराः संयोगः** । अन्तरशब्दोऽत्र व्यवधाने वर्तते । 'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये' इत्यमरः । व्यवधानं च विजातीयेनैव । अविद्यमानम् अन्तरं व्यवधानं येषामिति विग्रहः । नञोऽस्त्यर्थानामिति विद्यमानपदस्य लोपः । तदाह—**अज्भिरित्यादिना** । तत्र हलौ च हलश्च हल इत्येकशेषः । तेन द्वयोरपि संयोगसंज्ञा लभ्यते । ततश्च शिक्षेत्यत्र 'गुरोश्च हलः' इत्यप्रत्ययः सिध्यति । अत्र च समुदायस्यैव संयोग-

---

वसानम् । विरमणं विरामः, भावे घञ् । शब्दानुशासनप्रस्तावादाह—**वर्णानामिति** । संज्ञाप्रदेशाः 'वावसाने' इत्यादयः । अभावस्यापि बुद्धिकृतं पौर्वापर्यमस्त्येव, यथोच्चरितप्रध्वंसिनां नित्यविभूनां वा वर्णानाम् । यद्वा विरम्यतेऽनेनेति विरामः, बाहुलकात्करणे घञ् । यदुच्चारणोत्तरं वर्णान्तरं नोच्चार्यते, सोऽन्त्यवर्णः अवसानसंज्ञ इत्यर्थः । अस्मिंस्तु पक्षे 'खरवसानयोः' इत्येकापि सप्तमी विषयभेदाद्भिद्यते—खरि परे रेफस्य [illegible] न च (परे) रेफे स्थानिनीति । **सुप्तिङन्तं पदम्** ।

[illegible] [illegible]विधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति' इति

१

(१-१-७) अज्भिरव्यवहिता हलः संयोगसंज्ञाः स्युः । ३१ ह्रस्वं लघु । (१-४-१०) ३२ संयोगे गुरु । (१-४-११) संयोगे परे ह्रस्वं गुरुसंज्ञं स्यात् ॥ ३३ दीर्घं च । (१-४-१२) दीर्घं च गुरुसंज्ञं स्यात् ॥

॥ इति संज्ञाप्रकरणम् ॥

संज्ञा, महासंज्ञाकरणात्, व्याख्यानाच्च । न तु प्रत्येकम् । तथा सति सुहृत्प्रासाद इत्यत्र पकारसन्निधौ तकारस्य संयोगत्वापत्तौ संयोगान्तलोपापत्तेः । यत्र तु बहवो हलः श्लिष्टाः तत्रापि द्वयोर्द्वयोः संयोगसंज्ञा, न तु बहूनामेवेति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् । **ह्रस्वं लघु** । ह्रस्वं लघुसंज्ञं स्यादित्यर्थस्य स्पष्टत्वान्न व्याख्यातम् । अत एव निर्देशाद् ह्रस्वशब्दो नपुंसकलिङ्गोऽपि । **संयोगे गुरु** । ह्रस्वमित्यनुवर्तते । तदाह—'**संयोगे परे** ह्रस्व' इति । **दीर्घं च** । संयोग इति नानुवर्तते । दीर्घमपि गुरुसंज्ञकमित्यर्थः । **इति संज्ञाप्रकरणमिति** । सन्धिकार्योपयोगिप्रथमाध्यायस्थसंज्ञानिरूपणं समाप्तमित्यर्थः

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमायां संज्ञाप्रकरणं समाप्तम् ॥

तेन 'ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम्' इति न द्विवचनान्तस्य प्रगृह्यत्वम् । अन्यथा कुमार्योरगारं कुमार्यगारमित्यत्र प्रकृतिभावः स्यात् । कथं तर्हि प्रातिपदिकसंज्ञायां कृत्तद्धिताभ्यां तदन्तग्रहणमिति चेत् । अत्राहुः—'कृत्तद्धित-' इति सूत्रे अर्थवद्ग्रहणमनुवर्तते, तत्सामर्थ्यात्तदन्तग्रहणमिति । **हलोऽनन्तराः संयोगः** । लघ्वर्थमेकाक्षरायां संज्ञायां कर्तव्यायां संयोग इति महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविधानार्थं संयुज्यन्तेऽस्मिन्समुदाये वर्णा इति । तेनात्र समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः, न तु गुणवृद्ध्यादिसंज्ञावत्प्रत्येकम् तथा हि सति दृषद्भिर्तीन्यत्र बकारसंनिधौ दकारस्य संयोगत्वात्संयोगान्तलोपः स्यात् निर्यायादित्यत्र यकारः संयोग इति 'वान्यस्य संयोगादेः' इत्येत्वं स्यात् । सिद्धान्ते तु 'अचो रहाभ्याम्-' इति द्वित्वे सत्यपि तस्यासिद्धत्वादेत्वमत्र न भवति । हल इति जातौ बहुवचनम्, 'जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनम्-' इति वचनात्, तेन द्वयोरपि संयोगसंज्ञा भवतीति शिक्षिताविति 'गुरोश्च हलः' इत्यप्रत्ययः सिध्यति । यत्र बहवो हलः संश्लिष्टास्तत्र द्वयोर्बहूनां चाविशेषेण संज्ञेति मितभाषिणे । यदि तु बहूनामेव स्यात्तर्हि गोमान्करोति इत्यत्र नकारस्य संयोगान्तलोपो न स्यादिति दिक् । हलः किम्, तितउभ्याम् । अत्र 'तनोतेर्डउ. सन्वच्च' इति डउप्रत्ययः, सन्वद्भावाद् द्वित्वं, 'सन्यतः' इति इत्वं च, टयन्तोधारणसामर्थ्याद् गुणाभावः । यदि ह्यचे रप्यनन्तरयोः संयोगसंज्ञा स्यात्तर्हि इह 'संयोगान्तस्य-' इत्युकारलोपः स्यात् इति किम्, पनसम् । यदीह सकारमकारयोः संयोगसंज्ञा स्यात्

अथ परिभाषाप्रकरणम् । २ ।

३४ इको गुणवृद्धी । (१-१-३) गुणवृद्धिशब्दाभ्यां यत्र गुणवृद्धी विधीयेते तत्र ' इकः ' इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते। ३५ अचश्च । (१-२-२८) ह्रस्वदीर्घप्लुतशब्दैर्यत्राज्विधीयते तत्र ' अचः ' इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते।

इको गुणवृद्धी । इक इति षष्ठ्यन्तशब्दः स्वरूपपरः, नपुंसकलिङ्गः, प्रथमैकवचनान्तः । सोर्लुका लुप्तत्वाद् 'अत्वसन्तस्येति दीर्घो न । इकस्-शब्द इत्यर्थः । उपतिष्ठत इति शेषः । ' वृद्धिरादैच् ' 'अदेङ् गुणः' इत्यतो वृद्धिरिति गुण इति चानुवर्तते । इतिशब्दोऽध्याहार्यः । यत्र विधीयेते तत्रेत्यप्यध्याहार्यम् । गुणो वृद्धिरित्युच्चार्य यत्र गुणवृद्धी विधीयेते तत्र इक इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठत इति योजना । तदाह—**गुणवृद्धिशब्दाभ्यामित्यादिना** । **उपतिष्ठत इति** । संगतं भवतीत्यर्थः । उपाद्देवपूजासंगतिकरणेत्यात्मनेपदम् । सोऽयं पदोपस्थितिपक्षो भाष्यादौ सिद्धान्तितः । 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः', ' मिदेर्गुणः ' इत्याद्युदाहरणम् । इक इत्यस्यान्वयप्रकारस्तु तत्र तत्र स्पष्टीभविष्यति । ' यत्र विधीयेते ' इत्युक्त्या वृद्धिर्यस्याचामित्याद्यनुवादे इक इति नोपतिष्ठते । अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थितेः । ' त्यदादीनामः ' इत्यादावपि पदमुपतिष्ठते, तत्र गुणवृद्धिशब्दयोरश्रवणात् । **अचश्च** । अच इत्यपि षष्ठ्यन्तशब्दः

इकोः–' इति सलोपः स्यात् । इति तत्त्वबोधिन्यां संज्ञाप्रकरणम् ।

अथ परिभाषा । इको गुणवृद्धी । यत्र साक्षात्स्थानी न निर्दिष्टः 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' 'सिचि वृद्धिः–' इत्यादौ, तत्रैवेयं परिभाषा प्रवर्तते, न तु 'अचो ञ्णिति' इत्यादौ, स्थानिनिर्देशात् । **गुणवृद्धिशब्दाभ्यामिति** । एतच्च पूर्वसूत्राभ्यां गुणवृद्धिपदे अनुवर्त्य गुणो वृद्धिरिति ये गुणवृद्धी इति योजनया लभ्यते । तेनेह न 'त्यदादीनामः' इमम्, 'दिव औत्' द्यौः । **विधीयेते इति** । यत्र त्वनुवादो 'वृद्धिर्यस्याचामादिः–' इत्यादौ, तत्रेक इति षष्ठ्यन्तं नोपतिष्ठते । अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थितेरिति भावः । 'अनुवादे परिभाषाणाम्' इत्यस्यानूद्यमानविशेषणेष्वित्यर्थः । तदनुपस्थितौ लिङ्गं फलं च 'उदीचामातः स्थाने–' इत्यत्र स्फुटीकरिष्यते । **षष्ठ्यन्तमिति** । सूत्रे षष्ठ्यन्तस्यानुकरणाच्छब्दस्वरूपपरतया नपुंसकत्वात्सोर्लुकि 'अत्वसन्तस्य–' इति दीर्घो नेति भावः । **पदमिति** । तच्च संभवति सामानाधिकरण्ये [illegible]न्तस्याङ्गस्येत्यादिकमेण संबध्यते । 'मिदेर्गुणः' 'मृजेर्वृद्धिः' इत्यादौ तु सामाना-[illegible] इति संबध्यते । **अचश्च** । [illegible]

३६ **आद्यन्तौ टकितौ।** (१-१-४६) टित्कितौ यस्योक्तौ तस्य क्रमादाद्यन्तावयवौ स्तः। ३७ **मिदचोऽन्त्यात्परः।** (१-१-४७) 'अचः' इति

स्वरूपपरः, पूर्वसूत्रे इक इतिवत्। ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः' इत्यनु- वर्तते। 'इति यत्र विधीयते' इत्यध्याहार्यम्। फलितमाह—**ह्रस्वेत्यादिना।** 'दिव उत्' इत्यादौ तु नेदं प्रवर्तते, ह्रस्वादिशब्दानामश्रवणात्। 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिप- दिकस्य' इत्याद्युदाहरणम्। श्रीपम्। नेह—सुपाद् ब्राह्मणकुलम्। **आद्यन्तौ टकितौ।** आदिश्च अन्तश्च आद्यन्तौ, टश्च क् च टकौ, टकारादकार उच्चारणार्थः, टकौ इतौ ययो- स्तौ टकितौ। द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणः प्रत्येकं संबध्यते। टित्कितौ आद्यन्तावयवौ स्तः। कस्येत्याकाङ्क्षायां यस्य तौ विहितौ तयोरित्यर्थो लभ्यते। तदाह—**टित्किताविस्या- दिना।** क्रमादिति यथासंख्यसूत्रलभ्यम्। टित् आद्यवयवः, कित् अन्तावयव इत्यर्थः। नचैवं सति मिलितयोरेकत्रान्वयाभावात् कथमिह द्वन्द्व इति वाच्यम्, प्रथमतः समुदाय- रूपेण परस्परं युगलयोरन्वयबोधमादाय द्वन्द्वप्रवृत्तौ सत्यां यथासंख्यसूत्रपर्यालोचनया

ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति योऽजिति योजनया लभ्यते। ह्रस्वेत्यादि किम्, 'दिव उत्' द्युभ्याम्, 'अष्टन आ विभक्तौ' अष्टौ। 'अष्टाभ्य औश्' इत्यत्र कृतात्वनिर्देशाज्जश्- शसोर्विषये प्रवर्तमानस्य 'अष्टनः–' इत्यात्वस्याच्स्थानिकत्वे सति नैतत्सिद्धये- दिति दिक्। **षष्ठ्यन्तं पदमिति।** तच्च सति संभवे सामानाधिकरण्येनैव संबध्यते, न वैयधिकरण्येन। तेन 'ह्रस्वो नपुंसके–' इत्यजन्तप्रातिपदिकस्यैव ह्रस्वः। श्रीपम्। नेह—सुवाग् ब्राह्मणकुलम्। 'शमामष्टानां दीर्घः' इत्यत्र तु सामानाधिकरण्यासंभवात् शमादीनामच इति संबध्यते, तेन शाम्यतीत्यादि सिद्धम्। 'वाक्यस्य टेः प्लुतः' इत्यत्र सामानाधिकरण्यसंभवेऽपि टेर्ग्रहणसामर्थ्यात् टेरवयवस्याचः प्लुत इति व्याख्यायते। अन्यथा 'अलोऽन्त्यस्य' 'अचश्च' इति परिभाषाभ्याम् एहि कृष्णेत्यादि- वाक्यान्त्यस्याचः प्लुतसिद्धौ किमनेन टेर्ग्रहणेन। तेन 'आयुष्मानेधि अग्निवर्म३न्' इत्यादि सिध्यतीति दिक्। **आद्यन्तौ टकितौ।** भविता, 'आर्धधातुकस्येट्'। पाययति, 'शाच्छासाह्वा–' इत्यादिना युक्। पुरस्तादपवादन्यायेन स्थानेयोगत्वस्यायमपवादः। 'प्रत्ययः' 'परश्च' इत्यनेन तु परत्वादयं बाध्यते। तेन 'चरेटः', 'गापोष्टक्' इत्यादयः परा एव भवन्ति। **मिदचोऽन्त्यात्परः।** स्थानेयोगत्वस्य 'प्रत्ययः' 'परश्च' इति परत्वस्य चायमपवादः। यशांसि, वनानि, 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुम्। रुणद्धि,

---

१ 'अच्' इति नास्ति 'क'। २ 'तस्येत्यर्थो लभ्यते' इत्युचितं वक्तुम्। यद्वा 'कयोरित्याकाङ्क्षायां ययोस्तौ विहितौ तयोः' इत्याद्युचितं स्यात्। ३ 'परस्पर' 'क'।

षष्ठ्यन्तम्। अचां मध्ये योऽन्त्यस्तस्मात्परस्तस्यैवान्तावयवो मित्स्यात्। ३८ षष्ठी स्थानेयोगा। (१-१-४९) अनिर्धारितसम्बन्धविशेषा षष्ठी स्थानेयोगा बोध्या।

पुनः प्रत्येकान्वयोपपत्तेः। 'एचोऽयवायावः' इत्यादावप्येषैव गतिः। लोके त्वेवंजातीयकप्रयोगः असाधुरेवेति भाष्यादिषु स्पष्टम्। अत्रैव यथासंख्यसूत्रोपन्यासो युक्तः। 'आर्धधातुकस्येड् वलादेः' भविता, 'ङ्णोः कुक् टुक् शरि' प्राङ्क्षष्ठः-इत्याद्युदाहरणम्। 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्' इति 'षष्ठी स्थानेयोगा' इत्यस्यानन्तरस्यैवायमपवादः, 'प्रत्ययः, परश्च' इत्यनेन तु परत्वादिदं बाध्यते। तेन 'चरेष्टः' 'गापोष्टक्' इत्यादयः परा एव भवन्ति।

मिदचोऽन्त्यात्परः। मकार इत् यस्य स मित् अन्त्यादचः परो भवतीत्यर्थे 'शे मुचादीनाम्' इत्यादाविदं न प्रवर्तेत, तत्रान्त्यस्याचोऽभावात्। अत आह- **अच इति षष्ठ्यन्तमिति।** 'यतश्च निर्धारणम्' इत्यनेनेति शेषः। अच इत्येकत्वमविवक्षितम्। तदाह—**अचां मध्य इत्यादिना। अन्तावयव इति।** एतच्च आद्यन्ताविलत: अन्तग्रहणानुवृत्त्या लभ्यते, आद्यन्तशब्दैकदेशस्यान्तशब्दस्य तन्मात्रे स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलेनानुवृत्तिसंभवात्। आदिग्रहणमनुवर्त्य परादित्वाभ्युपगमे तु वारीणीति बहुवचने 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ' इति नान्ताङ्गस्य विहितो दीर्घो न सिध्येत्। अभक्तत्वे तु वहंलिह इत्यत्र 'वहाभ्रे लिहः' इति खशि, 'अरुर्द्विषत्' इति मुमि, तस्य 'मोऽनुस्वारः' इति मान्तस्य पदस्य विहितोऽनुस्वारो न स्यात्। वस्तुतस्तु यस्य समुदायस्य मिद्विहितः तस्याचां मध्ये योऽन्त्यस्तस्मात्परः, तस्य समुदायस्य अन्तावयव इति व्याख्येयम्। अत एव 'समुदायभक्तो मित्' इति भाष्यं संगच्छते। समासाश्रयविधौ मूलकारश्च वक्ष्यति—'अङ्गस्य नुंविधानात् तद्भक्तो हि नुम्' इति।

'रुधादिभ्यः श्नम्'। ननु पूर्वयोगवदयमपि पुरस्तादपवादन्यायेन स्थानेयोगमात्रस्यापवादोऽस्त्विति चेन्न। बाध्यसामान्यचिन्तामाश्रित्य स्वविषये प्राप्तं सर्वं बाध्यते इतीहाभ्युपगमात्। अन्यथा श्नमो मित्करणं व्यर्थं स्यात्। नच श्रवणार्थ एव मकारः स्यादिति वाच्यम्, 'तृणह इम्' इति निर्देशात्। **अचां मध्य इति।** सूत्रे जात्यभिप्रायेण 'अचः' इत्येकवचनमिति भावः। अचां मध्य इति किम्, मुञ्चति। लुम्पति। 'अन्त्यादचः परो मित्स्यात्' इति प्राचो व्याख्यायां नैतत्सिध्येत्। 'शे मुचादीनाम्' इत्यत्रान्त्यस्याचोऽसंभवेन मित्परिभाषाया अनुपस्थितिप्रसङ्गात्। अन्ये तु अचोऽन्त्यात्परो मित्स्यादिति व्यत्यासेन योजयित्वा प्राचो व्याख्यानमपि कथंचित्समर्थयन्ते। पूर्वसूत्राद् अन्त इत्यनुवर्तते, एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानाद् अतो व्याचष्टे-**अन्तावयव इति।** तेन वारीणीत्यादावङ्गस्य नान्तत्वेन दीर्घः सिद्धः। परादित्वे स न सिध्येत्। अभक्तत्वे

षष्ठी स्थानेयोगा। स्थानं प्रसङ्ग इति वक्ष्यति। तस्मिन् सम्बन्धविशेषे यस्याः सा स्थानेयोगा, निपातनात् सप्तम्या अलुक्। स्थानेन योगो यस्या इति वा विग्रहः। निपातनादेत्वम्। 'इको यणचि' इत्यादौ षष्ठी स्थानरूपसम्बन्धार्थविषयेत्यर्थः। लोके तावदेकशतं षष्ठ्यर्थाः—भार्या पीना भीमः श्रीमाश्च। शब्दस्य शब्देन सह तु संबन्धाः—आनन्तर्यं सामीप्यं प्रसङ्गश्चेति। समानन्तरसामीप्यार्थनिर्धारणार्थमिदं सूत्रमिति भाष्यम्। ततश्च 'इको यणचि' इत्यादौ इक इति षष्ठ्या स्थानमुच्यते। तस्मिन् प्रसङ्गे इक् निष्पद्यमानताऽस्तीति। अपि परतः इकः प्रसङ्गे यण् स्यादिति। विवक्षितार्थे तस्मिन् इक इति षष्ठी निष्पद्यमानाऽर्थिनि न पुनरुक्तिः शङ्क्या। यथा—देवदत्तस्य स्थाने यज्ञदत्तः पठि-रिति। 'ऊदुपधाया गोहः' इत्यत्र तु गोह इति षष्ठी न स्थानार्थेन, उपधायास्थानभि-व्याहारेण अवयवषष्ठीत्वनिर्धारणात्, परिभाषायां च अनियमे नियमार्थमेव प्रवृत्तेः। तदेतदाह—अनिर्धारितेत्यादिना। अनिर्धारितः सम्बन्धविशेषः यस्या इति विग्रहः। तदेवमुदाहृतभाष्यरीत्या 'इको यणचि' इत्यादौ षष्ठी स्थानरूपसंबन्धविशेषार्थि-केति स्थितम्। भाष्यप्रमाणे तु अनन्तरादयो न षष्ठ्यर्था इति स्थितम्। एवं सति स्थाने इति सम्बन्धार्थकेन योगो यस्या इति विग्रहे स्थाने इति सप्तम्यन्तपदानुकरणम्। षष्ठीसूत्रे स्थाने इति सप्तम्यन्तं पदमुपनिबद्धं इति फलति। स्थानेन[1] प्रसङ्गार्थेन योगो यस्या इति तृतीयान्तविग्रहे तु शब्दाद्व्यवधानपदार्थनिरूपितसंबन्धार्थिकेत्यर्थः। 'अस्ते-र्भूर्भवतीति सन्देहः स्थाने अनन्तरे समीपे इति' इत्यादिप्रदर्शनगृहभाष्यस्य तु अस्तेर-नन्तरे इत्यध्याहृतानन्तर्यादिपदार्थनिरूपितसम्बन्धी षष्ठीत्येवार्थः। अनन्तरादीनां षष्ठ्यर्थ-त्वं तु नास्त्येवेति प्रौढमनोरमायां दूषणमिति सूचे स्थितम्। तद्व्याख्याने च शब्दरत्ने शब्देन्दुशेखरे च बहुधा प्रपञ्चितम्। अनिर्धारितेति किम्—'ऊदुपधाया' इत्यत्र गोह इति षष्ठ्याः स्थानार्थकत्वं मा भूत्। सति तु तथापि स्थानार्थकत्वे, गोहोऽन्त्यस्य

तु बहुलिह इत्यत्र 'बहाभे लिहः' इति सति, 'अतोऽर्धन्—' इति युमि मोऽनुस्वारो न स्यात्, अपदान्तत्वादिति भावः। यत्तु हैमिदुकुमभक्तत्वे बालीशानि दीर्घो न स्यादिति, तत् 'तदादिग्रहणं स्यादिनुमर्थम्' इति अङ्गसंज्ञासूत्रस्थवार्त्तिकेनैव दूषितप्रायम्।

षष्ठीस्थानेयोगा। स्थानेन योगोऽस्या इति विग्रहः, निपातनादेत्वम्। षष्ठ्याः संबन्धमात्रवाचित्वेऽपीह शास्त्रे या षष्ठी सा स्थानेयोगा बोध्या। किंविशेषणा, नेत्याह **अनिर्धारितसंबन्धविशेषेति।** अनिर्धारितेति[2] किम्, 'ऊदुपधाया गोहः', 'शास इदङ्हलोः' इत्यादावुपधासंनिधानेनावयवषष्ठीत्वे निर्णीते गोहः शास इत्यादौ मा भूत्। सति हि तथापि स्थानेयोगत्वे गोहिशास्त्रिस्थाने धातुमात्रस्याधायादेश स्थाने ऊदिती

---

१ 'स्थानेनार्थेन' क। २ 'इति' इति नास्ति 'क'।

स्थानं च प्रसङ्गः। ३६ **स्थानेऽन्तरतमः**। (१-१-५०) प्रसङ्गे सति सदृशतम आदेशः स्यात्। 'यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीयः' (प १४)।

उपधामानस्य च ऊन् स्यात्। ननु स्थानशब्द आधारवाची लोके प्रसिद्धः, यथा शिवस्थानं कैलासः, विष्णुस्थानं वैकुण्ठ इत्यादौ। एवं च इको यणचीत्यादौ षष्ठ्याः स्थानार्थकत्वे प्रकृत्यर्थस्य तत्र निरूपकत्वेन अभेदेन वा अन्वये सति 'इकोऽधिकरणे यण् स्यात्' इति, 'इगधिकरणको यण् स्यादिति' वा अर्थः स्यात्। तत इको निवृत्तिर्न स्यादित्यत आह—**स्थानं च प्रसङ्ग इति**। क्वचिदभिचारेऽणौ 'दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यम्' इत्यत्र स्थानशब्दस्य प्रसङ्गे दर्शनादिति भावः। एवं च तत्र यथा शरैर्दर्भा निवर्तन्ते, तद्वत् 'इको यणचि' इत्यादावपि यणादिभिरिगादयो निवर्तन्ते। तत्र च यः प्रसङ्गे निवर्तते, स स्थानीति व्यवह्रियते, यो निवर्तयति स आदेश इति।

स्थानेऽन्तरतमः। स्थानं प्रसङ्ग इत्युक्तम्। अन्तरशब्दोऽत्र सदृशपर्यायः, अतिशयितोऽन्तरः अन्तरतमः। तदाह—**प्रसङ्गे सतीत्यादिना**। एकस्य स्थानिन अनेकादेशप्रसक्तौ सति यः स्थानार्थगुणप्रमाणतः स्थानिना सदृशतमः, स एवादेशो भवस्यातामिति दिक्। **स्थानं च प्रसङ्ग इति**। न चास्य प्रसङ्गार्थकत्वे विवदितव्यम्। 'दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यम्' इत्युक्ते दर्भाणां प्रसङ्ग इति प्रतीतेः। एवं च 'इको यणचि' इत्यादाविगुच्चारणप्रसक्तौ यणुच्चारणीय इत्याद्यर्थः संपद्यते। **स्थाने। सदृशतम इति**। अर्थात्प्राप्यमाणानां मध्य एव। अतएव गङ्गोदकमित्यत्र त्रिमात्र [illegible] :णादन्योऽपि वाक्यार्थः संमतः। [illegible] यावत्। स तु प्राप्यमाणानां [illegible]। स्थानार्थगुणप्रमाणतश्चतुर्विधमित्यर्थः। स्थानतो यथा—दध्यत्र। तालुस्थानस्येकारस्य तालुस्थानो यकारः। अर्थतो यथा—वातण्ड्ययुवतिः, वतण्डशब्दात् 'वतण्डाच्च' इति गोत्रापत्ये यञ्। अस्य 'लुक् स्त्रियाम्' इति लुक्। शार्ङ्गरवादित्वान्ङीन्। वतण्डी चासौ युवतिश्चेति विग्रहे 'पोटायुवति-' इत्यादिना समासः, 'पुंवत्कर्मधारय-' इत्यतिदिश्यमानः पुंशब्दो वतण्डापत्यवाचिनो वतण्डीशब्दस्य तदपत्यवाची वातण्ड्यशब्दो भवति, न तु वतण्डादिः। गुणतो यथा—वाग्घरिः। घोषवतो नादवतो महाप्राणस्य तादृश एव घकारः। प्रमाणतो यथा—अमुम् अमू अमून्, 'अदसोऽसेः-' इत्यनेन ह्रस्वस्य ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घ उकारः। तमब्ग्रहणं किम्, वाग्घरिरित्यत्र 'झयो होऽन्यतरस्याम्' इति पूर्वसवर्णे क्रियमाणे महाप्राणत्वसाम्येन द्वितीयो नादवत्त्वसाम्येन तृतीयश्च मा भूत्।

१ हेतौ तृतीया। कर्तरि तृतीयायां तु 'निवर्त्यन्ते' इत्युचितं स्यात्।

४० तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य। (१-१-६६) सप्तमीनिर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य पूर्वस्य बोध्यम्। ४१ तस्मादित्युत्तरस्य। (१-१-६७) पञ्चमीनिर्देशेन क्रियमाणं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य परस्य ज्ञेयम्। ४२ अलोऽन्त्यस्य। (१-१-५२) षष्ठीनिर्दिष्टस्यान्त्यस्याल आदेशः स्यात्।

तीत्यर्थः। अत्र स्थानशब्देन तात्वादिस्थानं विवक्षितम्। गुणशब्देन प्रयत्नः। प्रमाणशब्देन एकद्विमात्रादिपरिमाणम्। तत्र स्थानतो यथा—दध्यत्र। तालुस्थानकस्य इकारस्य तालुस्थानको यकारः। अर्थतो यथा—'वृजवयेन्द्रः' इति पौंस्त्वादस्य उकारान्तस्य गुरुत्व आदेशो भवन् अर्थतस्तात् पौंस्नशब्द एव गुरुत्व आदेशो भवति। गुणतो यथा—वाग्घरिः। अत्र हकारः स्थानी घोषनादसंवारमहाप्राणप्रयत्नवान्। तस्य गकारस्थाने भवन् चतुर्थो घकारो भवति, तस्य हकारेण स्थानिना घोषनादसंवारमहाप्राणप्रयत्नसाम्यात्। ककारस्तु न भवति, तस्य श्वासाघोषविवाराल्पप्राणप्रयत्नकत्वात्। तथा खकारोऽपि द्वितीयो न भवति, तस्य महाप्राणप्रयत्नसाम्येऽपि श्वासाघोषविवारप्रयत्नभेदात्। तथा तृतीयोऽपि गकारो न भवति, तस्य घोषनादसंवारप्रयत्नसाम्येऽपि अल्पप्राणप्रयत्नभेदात्। अत एव ङकारो न भवति। अन्यथा हकारस्य खकारो द्वितीयः पुनो न स्यात्, तस्य स्थानिना हकारेण श्वासाघोषविवारभेदेऽपि साम्यात्

किन्तु नादवान् महाप्राणश्चतुर्थो घ एव यथा स्यादिति। यतीय इति। येन येन स्थानेनास्य प्रमाणत आन्तर्यवानवाग्रो नेति भावः। तस्मिन्निति। सप्तम्यन्तानुकरणमिदम्। निःशब्दो नैरन्तर्यपरः। दिशिन्यगादीनितः। सप्तमि सति पूर्वस्य परस्य चाव्यवहिते च सति प्राप्तमव्यवहिते पूर्वस्येति, पूर्वस्य परस्य च प्राप्ते पूर्वस्यैवेति च नियम्यते। अव्यवहितस्येति तु फलितार्थकथनम्। पूर्वस्येति किम्, इत्युदयम्। ओकारस्य मा भूत्। अव्यवहितस्येति किम्, समिदत्र सोमसुत्स्व। व्यवधानं चात्र वर्णकृतमेव निषिध्यते, न तु कालकृतम्। संहिताधिकारस्याभावात्। अन्यथा निर्दिष्टग्रहणादेवासंहितायां यणाद्यप्रसक्तौ तेन संहिताधिकारेणाप्याचष्टे–यणादीन्त रेणेति। एवं च संहिताधिकारबहिर्भूतविषयः कालव्यवायेऽपि संभवन्ति। तेनाग्ने विष्णू इत्यादावग्रहेऽपि 'आनङ् ऋतो द्वन्द्वे' 'देवताद्वन्द्वे च' इत्यादिना उत्तरपदे परतो विहिता आनङादयो भवन्तीति दिक्। तस्मादिति। उत्तरस्येति किं 'तिङ्ङतिङः' इति निघात उत्तरस्यैव यथा स्यात्, ओदनं पचति। अव्यवहितस्येति। एतच्च निर्दिष्टग्रहणानुवृत्त्या लभ्यते। तेन उत्संस्थानम्, उत्तम्भनमित्यादौ 'उदःस्था-' इति पूर्वसवर्णो न प्रवर्तते। अलोऽन्त्यस्य। स्थान [८८९। य उच्यते सोऽन्त्यस्यालः स्थाने स्यादित्यर्थः। 'त्यदादीनामः' इ

महाप्राणप्रयत्नसाम्यसत्त्वात् । तथा तृतीयो वा गकारः कुतो न स्यात्, तस्य स्थानिना हकारेण अल्पप्राणप्रयत्नभेदेऽपि घोषनादसंवारप्रयत्नसाम्यसत्त्वात् । अत एव ङकारो वा कुतो न स्यादिति चेन्न, तमब्ग्रहणेन उक्तातिप्रसङ्गनिरासात् । अतिशयितो ह्यन्तरः, अन्तरतमः । अतिशयितं च प्रयत्नतः सादृश्यं हकारेण घकारस्यैव, उभयोरपि घोषनादसंवारमहाप्राणात्मकप्रयत्नचतुष्टयसाम्येन सादृश्यातिशयसत्त्वात् । खकारस्य महाप्राणप्रयत्नसाम्येऽपि घोषनादसंवारप्रयत्नविरहात् । गङयोः घोषनादसंवारप्रयत्नसाम्येऽपि महाप्राणप्रयत्नविरहात् । प्रमाणतो यथा—' अदसोऽसेर्दादुदोमः ' इति ह्रस्वस्य उकारः, दीर्घस्य ऊकारः ।

रः । स्थानषष्ठीति किम्, 'आर्धधातुकस्येट्' इति तृच ऋकारात्पूर्वो मा भूत् । इदं च 'षष्ठी स्थाने-' इत्यनुवृत्त्या लभ्यते । अल इति किम्, 'पदस्य' इत्यधिकृत्य विधीयमानं 'वसुस्रंसु-' इति दत्वं परमानडुद्भ्यामित्यादावन्त्यस्य पदस्य मा भूत् । **ङिच्च । अयमपीति** । 'अवङ् स्फोटायनस्य' गवाग्रम् । 'अनङ् सौ' राजा । **परस्य यदिति** । 'तस्मादित्युत्तरस्यादेः' इति न सूत्रितम्, आदेरित्यंशस्य सर्वादेशबाधकतापत्तेः । सिद्धान्ते तु परत्वात्सर्वादेशत्वं बाधकमित्यनुपदमेव वक्ष्यति । **आदेर्बोध्यमिति** । आदेरलो बोध्यमित्यर्थः । अल इति ह्यनुवर्तते । **अनेकाल्** । 'अस्तेर्भूः' बभूव । ननु 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इत्यनेकालादेशस्य सर्वादेशत्वं सिध्यति, तत्किमनेनानेकाल्ग्रहणेन । न च 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यन्त्यस्य स्यादिति शङ्क्यम् । 'ङिच्च' इत्यस्य नियमार्थत्वाभ्युपगमात् । उच्यते—अनेकाल्ग्रहणाभावे रामैरित्यादावैसादेशः 'आदेः परस्य' इति भकारस्यैव स्थाने स्यान्न तु सर्वस्य स्थाने इति दिक् । शित उदाहरणम् 'इदम इश्' इतः । **इत्यादाविति** । आदिशब्देन 'अतो भिस ऐस्' इत्यादि गृह्यते । **परत्वादिति** । अत एव 'आदेः परस्य' इति पृथक् क्रियत इत्युक्तम् ॥ ननु 'अनेकाल्शित्सर्वस्य' इत्यतः प्रागेव 'तस्मादित्युत्तरस्यादेः' इति पठ्यताम्, किमनेन पृथक् सूत्रकरणेन । न चैवं 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे-' इत्यतो निर्दिष्टग्रहणं नात्रानुवर्तेतेति वाच्यम्, तस्यापि सूत्रस्य प्राक् पठने बाधकाभावेन निर्दिष्टग्रहणानुवृत्तिसिद्धेः । मैवम् । ब्राह्मणा अष्टौ इत्यत्र 'अष्टाभ्यः' पूर्वयोरपि जश्शसोरौश्प्रसङ्गात्, यथाश्रुतसूत्राभ्युपगमे तु 'उत्तरस्य' इत्यंशः प्रवर्तत एवेति नायं दोषः प्रसज्यत इति ॥ अत्र केचिन्निष्कर्षमाहुः—'अनेकाल्शित्-' सूत्रात् प्रागेव वर्णलाघवाय 'तस्मादित्युत्तरस्यादेः' इति सूत्रिते परत्वात्सर्वादेशेन आदेरित्यंशवदविशेषादुत्तरस्येत्यंशस्यापि बाधितत्वाद्वाक्यसंस्कारपक्षे 'ब्राह्मण अस् अष्टन् अस्' इति स्थिते 'अष्टाभ्यः-' इत्यस्य दिग्योगे पञ्चमीत्वाद् व्याप्तिन्यायेन अष्टनोऽग्रात्पूर्वयोरपि जश्शा-

नन्वेवमपि येन नाप्राप्तिन्याय इकारस्य उकारस्य च 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः'
इति गुणो भवन् प्रमाणत आन्तरतम्यात् गुणो न स्यादिति चेत्—अत्रोच्यते
येन इकारस्य एकारः, उकारस्य ओकारश्च गुणो भवति, स्थानसाम्यात् । न स्थान
स्थानभेदात् । तत्र इकारस्य एकारस्य उकारेण ओकारस्य च कथं स्थानसाम्यम्, इकारस्य

गोरोश् स्यात् । तथा हि 'वाशीरपामीवाः' इति पठितेऽपि प्रत्ययाविनायै 'शनिरोपरि' इति समासाधिकारविहितो 'ईश्वरे तोसुन्कसुनौ' इति सूत्राधिकारविहितः एव देशविशिष्टमहतो पूर्वेण गुरदीर्घ सर्वतः । तत्र सार्वदेशेन 'उत्तरस्य' इति शहराधारनार्थे निर्दिष्टमहणानुवृत्यर्थं च 'सारेभार्ग्ये–' इति मतान्तरस्य पक्षे तु 'आदेः' इत्यस्य सार्वदेशबाधकत्वं स्यात् । तथा च 'अतो गिग ऐपु' इत्यादिना आदेर्ए स्यात्, 'अनेकाल्–'सूत्रस्य 'अदेर्भः' इत्यादौ चारितार्थ्यात् । समाधाने तु 'उत्तरस्य' इत्यंशः प्रवर्तते एकेन्द्राभ्यः परतोऽपि अन्त्यगोरोश् स्यात्, न तु पूर्वेः । तथा 'तस्मादित्युत्तरस्यादेः' इति न सूत्रितमिन्यासि मनोरमामन्यस्वरसानुसारेण इति अन्ये तु यथाश्रुतसूत्रनिराकरणपरत्वेनैव मनोरमां योजयन्ति । तथाहि—न सूत्रितमित्यस्य 'अनेकाल्शित्–' सूत्राभावात् न सूत्रितमिति नार्थः । आदेरित्यंशस्य सार्वदेशबाधकत्वाशङ्कायामिति पर्यवसितार्थविरोधात्, किं तु तदुपन्यासानुवृत्त्यान्यतः 'स्थं रूपम्–' इति सूत्रात्प्राक् न सूत्रितमित्यर्थोऽभ्युपेयः । एवं च 'अनेकाल्–' सूत्रात् प्राक् सूत्रिते नास्त्येव दोष इति मनोरमामन्याशयः । एवं स्थिते निर्दिष्टमहणानुवृत्तिन्यायात् 'तस्मि त्रिति निर्दिष्टे–' इति सूत्रं 'तस्मादित्युत्तरस्यादेः परस्य' इत्यस्मात्प्रागेव पठनीयम् अष्टनोऽज्ञपूर्वेणैव रथीश् स्यादित्युक्तदोषस्तु स्थं परिहरणीय । 'तस्मादित्युत्तरस्यादेः परस्य' इत्यत्र 'आदेः' इति पृथग्वाक्यम् । तत्र 'उत्तरस्य' इत्यनुवर्तते । सा च स्थानषष्ठी, 'षष्ठी स्थाने' इत्यस्य प्राप्तेः । तत्र वाक्यार्थः–पञ्चमीनिर्देशेन यत्का तदुत्तरसंबन्धि, उत्तरस्य स्थाने यद्विधीयते तदादेर्भवतीति । इत्थं वाक्यभेदेन व्याख्या नाश्रयणात् 'अनन्तरस्य' इति न्यायेन 'आदेः' इत्यंश एव सर्वादेशेन बाध्यते, तूत्तरस्येत्यंशोऽपि, इति नास्त्येव पूर्वोक्तदोषः । वाक्यभेदेन व्याख्यानं तु 'उत्तरस्यादेः' इत्यसमस्तन्यासकरणेन ज्ञाप्यते । अन्यथा 'उत्तरादेरिति न सूत्रितम्' इति वदेत् किं च 'अष्टाभ्य औश्' इत्यस्य दिग्योगे पञ्चमीत्वेन पूर्वस्य ग्रहणापत्त्या अष्टनोऽष्टाभ्य इत्यस्यौरित्युक्तेऽप्यष्टनोऽङ्गसंज्ञानिमित्तभूतौ यौ जश्शसौ तयोरेव शास्त्रोपाधिर्निर्दिष्ट इन्द्रशब्दादुत्तरयोरेव औश् स्यात्, न तु पूर्वयोरिति दिक् । स्वरितेनाधिकारः
अन्तर्भूतलक्षणे तृतीया । अधिकारो विनियोगः । विपदुदरमधिकार इत्यत्र

[illegible] । यथा–आ गतमाध्यायपरिसमाप्तेरधिकारः न न पाठात्

ओकारस्य च कण्ठस्थानाधिक्यादिति वाच्यम्। यावत्स्थानसाम्यस्य सावर्ण्यप्रयोजकत्वेऽपि आन्तरतम्यपरीक्षायां कथंचित् स्थानसाम्यस्यैव प्रयोजकत्वात्। अत्र सूत्रे पूर्वसूत्रात् स्थानेग्रहणमनुवर्तते, एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलात्। तृतीयान्तं च विपरिणम्यते। अनुवर्त्यमानधार्यं स्थानशब्दः पूर्वसूत्रे प्रसङ्गपरोऽप्यत्र ताल्वाद्यन्यतमस्थानपरः, शब्दाधिकाराश्रयणात्। अन्तरतम इत्यपि तेन संबध्यते। ततश्च स्थानेनान्तरतम इति वाक्यान्तरं संपद्यते। सति संभवे ताल्वादिस्थानत एवान्तरतमो भवतीत्यर्थः। ततश्च यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत एवान्तर्यं बलीय इति भवति। **तस्मिन्निति निर्दिष्टे।** इको यणचीत्यत्र अचि इकः यण् स्यादित्यवगतम्। तत्र अचो वर्णान्तराधिकरणत्वं न संभवतीति सतिसप्तम्याश्रयणीया। अचि सति इको यण् स्यादिति। तत्र व्यवहिते अव्यवहिते च इको यण् प्राप्तः। ततश्च समिधमित्यत्र मकारव्यवहिते अकारे सत्यपि मकारादिकारस्य यण् स्यात्। तथा अचि सति पूर्वस्य परस्य वा इको यण् प्राप्तः। ततश्च दध्युदकमित्यत्र इकारे अचि उकारस्य परस्यापि इको यण् स्यात्। तत्र 'अव्यवहित एव अचि भवति न व्यवहिते', 'पूर्वस्यैव भवति न परस्य' इत्येतदर्थमिदमारभ्यते। तस्मिन्निति न तच्छब्दः स्वरूपपरः। तथा सति 'तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ' इत्यादावेव प्रवर्तेत। न तु 'इको यणचि' इत्यादौ। किन्तु 'इको यणचि' इत्यादिसूत्रगतस्य अचीत्यादिसप्तम्यन्तपदस्य तस्मिन्नित्यनुकरणम्। इतीत्यनन्तरं गम्येऽर्थे इति शेषः। निरिति नैरन्तर्ये। दिशिरुच्चारणे। एवं च 'इको यणचि' 'रात्रो हलि' इत्यादिसूत्रेषु अचि हलि इत्येवं सप्तम्यन्तपदगम्येऽर्थे अकारादौ सुध्युपास्य इत्यादिप्रयोगदशायां निर्दिष्टे अव्यवहितोच्चारिते सति पूर्वस्य कार्यं भवति, न तु व्यवहितोच्चारिते, नापि परस्येति फलितोऽर्थः। व्यवधानं च वर्णान्तरकृतमेव निषिध्यते, न तु कालकृतम्। 'इको यणचि' इत्यादौ कालकृतव्यवधानस्य संहिताधिकारादेव निरासलाभात्, तत्र कालकृतव्यवधानस्याप्यनेनैव सूत्रेण निरासे संहिताधिकारस्य वैयर्थ्यापातात्। एवं च ये संहिताधिकारबहिर्भूताः 'आनङृतो द्वन्द्वे' 'देवताद्वन्द्वे च' इत्यादय उत्तरपदे परत आनङादिविधयः, ते सर्वे अग्नाविष्णू इति—अग्ना-विष्णू इत्याद्यवग्रहे कालव्यवधानेऽपि भवन्ति। एतत्सर्वमभिप्रेत्य पर्यवसन्नार्थमाह—**सप्तमीनिर्देशेनेत्यादिना।** इति सूत्राक्षरानुयायी पन्थाः। 'अतिशायने तमप्' इत्यत्र तु नेयं परिभाषा प्रवर्तते, सप्तम्यन्तातिशायनपदार्थस्य शब्दरूपत्वाभावेनाव्यवहितोच्चारितत्वरूपेण निर्दिष्टत्वासंभवात्। न चैवमपि 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्यत्रापि ... वृत्तौ कर्तृषष्ठी कर्मणि षष्ठी च 'कृष्णस्य

५३ ङिच्च । (१-१-५३) ङिदनेकालप्यन्त्यस्यैव स्यात् । '—तातङ्' (सू ४१)

कर्ता पूज्यः' इत्यत्रैव स्यात्, न तु 'हरिः पूज्याम्' 'कर्ता आगतः' इत्यत्र [illegible]
कारणम् । तदनुरोधेन यथासंख्यमापद्येत अस्याः परिभाषाया आवश्यकत्वमिति [illegible]
लोप इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टीकृतम् । वस्तुतस्तु भाष्यानुसारेण अत्र सूत्रे निर्दिष्टग्रहणं
संज्ञितया परत्वं च विरुध्यते 'इको यणचि' इत्यत्र पदयोः । तस्मादित्युत्तरस्य ।
'इन्तरपरयोरन्योऽन्य ईत्' 'उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य' इत्यादिसूत्रप्रयोजनमन्त्र
करणं समासेति । इतिशब्दानन्तरं गम्यतेऽर्थ इति शेषः । निर्दिष्टे इत्यनुवर्तते ।
निर्दिष्ट नैरन्तर्ये । निर्दिष्टग्रहणात्। इतरदिरादिसूत्रेषु पञ्चम्यन्तपदवेद्यार्थे इत्यत्र
विशब्दे निर्दिष्टे अव्यवहितपरस्मिन्नेव ततः परस्यैव ईत्वं भवति, न तु व्यवहि-
तोपस्थिते वर्णान्तरे, नापि ततः पूर्वस्य भवतीति नियमार्थमिदम् । तदाह—पञ्च-
मीनिर्देशेनेत्यादिना । उदाहरणं किम्—'तिङ्ङतिङः' इति नियत उत्तरस्यैव
भवति—'अग्निमीळे' । नेह 'इळे अग्निम्' । अव्यवहिते किम्—उद् पत्तनम्,
उदः स्थास्तम्भोरिति पूर्वसवर्णो न भवति ।

अलोऽन्त्यस्य । अलिति प्रत्याहारो वर्णपर्यायः । अन्त इति षष्ठ्यन्तम्,
'षष्ठी स्थानेयोगा' इत्यतः षष्ठी, स्थाने इत्यनुवर्तते । तच्च पदमिति प्रथमान्तं तृती-
यान्ततया विपरिणम्यते । निर्दिष्टस्येति शेषः । स्थाने इत्यनन्तरं विधीयमान इति
शेषः । स्थाने विधीयमान आदेशः षष्ठीनिर्दिष्टस्य यः अन्त्यः अल् तस्य स्यादित्यर्थः ।
तदाह—षष्ठीत्यादिना । त्यदादीनामः—यः सः । आदेश इति किम्—'आर्धधा-
तुकस्येट्' तृचः ऋकारात् पूर्वो मा भूत् । अल इति किम्—पदस्येत्यधिकृत्य विधीयमा-
नपुरुषस्येति इत्थं परमानडुहत्यानियत्र अन्त्यस्य इत्यस्य पदस्य मा भूत् । ङिच्च ।
ङकार इत् यस्य स ङित् । अलोन्त्यस्येत्यनुवर्तते । तदाह—अयमपीति । ङिदपी-
त्यर्थः । अनङ् तातङ् अनङ् इत्यादिरादेश उदाहरणम् । नन्वलोऽन्त्यस्येति पूर्वसूत्रे-
णैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—सर्वस्येति । 'अनेकाल्शित् सर्वस्य' इति
वक्ष्यमाणस्य सर्वादेशत्वविधेरयं विधिरपवादः । अपोद्यते बाध्यते अनेनेति अपवादः
बाहुलकः करणे घञ् । 'येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्यापवादः' इत्यपवादलक्ष-
णम् । अप्राप्तेति भावे क्तः । येनेति कर्तरि तृतीया । द्वौ नञौ प्रकृतार्थं बोधयतः
यत्कर्तृकावश्यकप्राप्तौ सत्यां यो विधिरारभ्यते, स आरभ्यमाणो विधिः तस्य अवश्यप्रा-
प्तस्य अपवादः बाधक इति तदर्थः । अत्र च न्यायसिद्धः । अपवादयो हि वि-
आदेशाः सर्वे अनेकाल एव । तेषु स्थानेकाल्विशेषेषु विधीयमानेन ङितामन्त्यादेशत्वे

१ नास्ति 'क' । २ 'पर्वस्यैव' इति 'ग' ।

इत्यस्यापवादः । ४४ आदेः परस्य । (१-१-५४) परस्य यद्विहितं तत्तस्यादेर्बोध्यम् । 'अलोऽन्त्यस्य' (सू ४२) इत्यस्यापवादः । ४५ अनेकाल्शित्

स्वविषये अवश्यं प्राप्तम् अनेकाल्सामान्येन विहितं सर्वादेशत्वं बाध्यते, विशेषविहितत्वान्निरवकाशत्वाच्च । विशेषशास्त्रं हि विशेषेषु झटिति प्रवर्तते, विशेषाणां स्वशब्देनोपात्तत्वात् । सामान्यशास्त्रं तु सामान्यमुखेन विशेषेषु प्रवर्तत इति तस्य तेषु मन्दप्रवृत्तिः । अतो विशेषशास्त्रं प्रबलम् । उक्तं च भट्टवार्तिके ।

'अवश्यमेव सामान्यं विशेषं प्रति गच्छति ।
गतमात्रं च तत्तेन विशेषे स्थाप्यते ध्रुवम् ॥' इति ।

किं च यदि ङिच्चेति शास्त्रम् अनेकाल्विशेषेषु ङित्सु न प्रवर्तेत, तर्हि तदनर्थकं स्यात् । 'अनेकाल्शित्सर्वस्य' इत्यस्य तु ङित्सु-अप्रवृत्तावपि नानर्थक्यम्, 'तस्थस्थमिपां तान्तंतामः' 'अस्तेर्भूः' इत्यादिष्वनेकाल्सु अङित्सु तस्य सावकाशत्वात् । अतो विशेषशास्त्रं प्रबलमिति । **आदेः परस्य । परस्येति ।** अन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईदित्यादौ तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषया परस्य नियमितं कार्यं यत्, तत् तस्यादेरेव भवति । अलोऽन्त्यस्येति तदन्तस्येत्यर्थः । तदाह—**अलोन्त्यस्येत्यस्यापवाद इति ।** अत्र अल इत्यप्यनुवर्तनीयम् । तेन द्वीपमित्यत्र ईत्वं पान्तसमुदायस्य न भवतीति ।

अनेकाल्शित् सर्वस्य । न एकः अनेकः, अनेकः अल् यस्य सः अनेकाल्, शकार इत् यस्य स शित्, अनेकाल्च शित् चेति समाहारद्वन्द्वः । **स्पष्टमिति ।** अनुवर्तनीयपदान्तराभावादिति भावः । 'अस्तेर्भूः' इत्याद्युदाहरणम् । ननु अस्धातोर्भूवतीत्युक्ते हल्सस्यैवादेशः प्राप्त इति किमर्थमिदं सूत्रमारभ्यत इत्यत आह—**अलोन्त्यसूत्रापवाद इति ।** अलोन्त्येति सूत्रैकदेशानुकरणम् । अनुकरणत्वादेव नापशब्दः, अधिरीश्वर इति सूत्रैकदेशस्य प्राग्रीश्वरान्निपाता इति ग्रहणलिङ्गात् । स्यादेतत्—अष्टन्शब्दाज्जसि शसि च 'अष्टन आ विभक्तौ' इति आत्वे अष्टा अस् इति स्थिते, 'अष्टाभ्य औश्' इति कृताकाराद् अष्टनः परयोर्जश्शसोर्विधीयमान औशादेशः 'अलोऽन्त्यस्य' इति बाधित्वा 'आदेः परस्य' इत्यादेरकारस्य प्राप्तः, अनेकाल्त्वाच्च सर्वादेशः प्राप्तः । एवम् 'अतो भिस ऐस्' इत्यादावपि । तत्र कतरच्छास्त्रं बाध्यम्, कतरच्च प्रवर्तत इत्यत्र किं विनिगमकमित्यत आह—**अष्टाभ्य औशित्यादाविति ।** आदिना 'अतो भिस ऐस्' इत्यादिसंग्रहः । अष्टाभ्य औशित्यादौ आदेः परस्येत्येतदपि परत्वादनेन बाध्यत इत्यन्वयः । 'अस्तेर्भूः' इत्यादौ अनेकाल्शिदित्यनेन यथा अलोऽन्त्यस्येति बाध्यते, तथा 'अष्टाभ्य औश्' इत्यादौ आदेः परस्येत्येतदपि बाध्यत

1 'एवय' इति 'क'।

सर्वस्य । (१-१-५५) शत्रम् । 'अनेकाल्' सूत्रस्यार्थः । 'अष्टाभ्य औश्' (सू ३७२) इत्यादौ 'आदेः परस्य' (सू ४४) इत्यस्यापि बाधकत्वेन सार्वे...
४६ स्वरितेनाधिकारः । (१-३-११) स्वरितत्वयुक्तं शब्दस्वरूपमधिकृतं बोध्यम् । 'परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः' (प २१) । '...

इत्यर्थः । ननु 'अनेकाल्' इत्यादौ अनेकाल्त्वमेव शित्त्वे सर्वादेशार्थमुपादानम्, येन नाप्राप्तिन्यायेनानन्तरोक्तेन सर्वादेशस्य बाधो युज्यते, आदेः परस्येत्यस्य तु अनेकाल्त्वविषयेऽपि प्रवृत्तिः, 'अनेकाल्' इत्यस्यापि अनेकाल्त्वकार्येऽन्यत्र... शित्त्वे सर्वादेशार्थ—इत्याशङ्क्याह—'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' इति पूर्वविप्रतिषेधे परत्वं बाध्यमानमानत्वमिति भावः । 'आदेः परस्य' इत्यस्यापवादः 'अनेकाल्' '...अनेकाल् इत्' इत्यादिः । 'अनेकाल्शित् सर्वस्य' इत्यस्यापवादस्तु 'अनेकाल्' 'इत्' इत्यादिः । अनुवृत्तिशब्दस्य प्रयुक्तेः । स्वरितेनाधिकारः । अधिकारः व्याप्तिः यथा लोके अधिकृतो ग्रामेऽधिकारीति कथ्यते इति भावः । शास्त्रे च तत्सूत्रेषु प्रवृत्तिरेव व्याप्तिः, स्वरितेन स्वरविशेषेण वर्णं रक्षतः उत्तरत्रानुवृत्तिर्भवतीत्यर्थः । यत् परं शास्त्रस्य स्वरितप्रदेशविशिष्टमुपादाने तदुत्तरत्राप्यनुवृत्तिं गमयतीति यावत् । फलितमाह—स्वरितत्वयुक्तमित्यादिना । अनुनासिकत्वस्य स्वरितोच्चारणमपि प्रतिज्ञानम् । अनुनासिकत्ववदिति ...मात्रेणावसीयतः यद्यपि निर्दिश्यमानानि व्याख्यानादेव भवन्तीति किं स्वरितेन, तथापि अत्र प्रयोजनं बहुधा प्रपञ्चितम् ।

परनित्येति । परादीनां मध्ये पूर्वपूर्वापेक्षया उत्तरोत्तरं बलं बलवत् इत्यर्थः । उत्तरोत्तरमित्यत्र 'आनुपूर्व्ये द्वे वाच्ये' इति द्वित्वम् । 'धर्मपादेष्वनुपादे...

...धिकारेभ्य एकत्वादि । यत्र स्वरित इति व्याख्यानम्, स्वरिते इति अधिकारो निर्...
इत्यर्थः । कः स्वरितोऽधिकारार्थः, कश्च संज्ञार्थः इत्यत्र तु व्याख्यानमेव शरणम् । तन्मैवं व्याख्यानादेवानुवृत्त्यननुवृत्ती स्तः, किमनेन सूत्रेणेति चेत्, अत्राहुः—अन्यान्तरसंप्रदायेदं सूत्रं कृतम् । तथाहि—अधि अधिकः कारोऽपि कारः, अधिकं कं गौणोऽपि शास्त्रप्रवृत्तिरित्यर्थः । तथा च गौणमुख्यन्यायो यत्र नेष्यते अकृतानभिव्याप्तौ, तत्र स्वरितः पाठ्यः । किंच अधिकः कारः इतीदं कर्तृकः सन् परं कार्ये तथा च 'तुमर्थाच्च भाववचनात्' इत्यादिवच्चतुर्थ्यापूर्वविप्रतिषेधाः सर्वे संगृहीता भवन्ति । तत्र स्वरितपाठेनैव गतार्थत्वादिति । परनित्येति । परात् नित्यं यथा—दिव्. शा तुदति । 'तुदादिभ्यः शः' इत्यादि । परमपि लघूपधगुणं बाधि...

१ 'तत्प्रयोजनम्' इति 'ख' ।

बहिरङ्गमन्तरङ्गे ' (प ४१) ' अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः ' (प ४७) । निमित्तं विनाशोन्मुखं दृष्ट्वा तत्प्रयुक्तं कार्यं न कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

इति परिभाषाप्रकरणम् ॥

इति कर्मधारयवद्भावात् सुपो लुक् । बलवच्छब्दात् ' द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ ' इति ईयसुन् । ' विन्मतोर्लुक् ' इति मतुपो लुक् । परापेक्षया नित्यान्तरङ्गापवादाः, नित्यापेक्षयापि अन्तरङ्गापवादौ, अन्तरङ्गापेक्षयापि अपवादाः, इत्येवं क्रमेण पूर्वपूर्वापेक्षया उत्तरोत्तरबलवत्त्वमिति फलितोऽर्थः । परं विप्रतिषेधसूत्राद् बलवद् । परान्नित्यं यथा—तुदति, अत्र ' तुदादिभ्यः शः ' इति शप्रत्ययं बाधित्वा परत्वाद् लघूपधगुणः प्राप्तः, स च शप्रत्यये प्रवृत्ते सति न प्रवृत्तिमर्हति । शप्रत्ययस्तु कृते अकृतेऽपि लघूपधगुणे प्रवृत्तिमर्हतीति स नित्यः । कृताकृतप्रसङ्गी यो विधिः, स नित्य इति हि तल्लक्षणम् । अतो नित्यः शप्रत्ययः लघूपधगुणं बाधित्वा प्रथमं प्रवर्तते । ततः 'सार्वधातुकमपित्' इति शस्य ङित्त्वात् 'क्ङिति च' इति निषेधान्न गुणः । अवलृप्ताभाव- [illegible] शास्त्रस्यैव तत्कल्पनं युज्यत [illegible] देवमनुष्याः । अत्र प्रथम- [illegible] र्वनामसंज्ञा भवति, तस्याः वमाङ्गानपेक्षत्वेन अन्तरङ्गत्वात् । अल्पापेक्षमन्तरङ्गमिति हि तल्लक्षणम् । तस्य बलवत्त्वे बीजमाह—**असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे** । अन्तरङ्गशास्त्रे प्रसक्ते बहिरङ्गशास्त्रम-

---

नित्यत्वात् शश्नमौ । तथा धिनवाव, धिनवाम । परमपि 'लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः' त्युकारलोपं बाधित्वा नित्यत्वाद् 'आडुत्तमस्य-' इत्याट् । परादन्तरङ्गं यथा—उभये देवमनुष्याः । इह 'प्रथमचरम-' इति परमपि विकल्पं बाधित्वा 'सर्वादीनि-' इति सर्वनामसंज्ञा, विभक्तिनिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वात् । तथा—स्नवतेः 'णिश्रि-' इति चङि [illegible] ' सुस्रुवत् । परादपवादो यथा—परमपि 'अनेकाल्-' [illegible] देशः । दध्ना दध्ने, 'अस्थिदधि-' इत्यनङ् । नित्यादन्तरङ्गं यथा—ग्रामणिनी कुले । नित्यमपि 'इकोऽचि-' इति नुमं बाधित्वा 'ह्रस्वो नपुंसके-' इति ह्रस्वः । कृते तु नुमि अनजन्तत्वाद् ह्रस्वो न स्यात् । अन्तरङ्गादपवादो यथा—दैत्यारिः, श्रीशः । परमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वा अन्तरङ्गत्वादाद् गुणे [illegible]णि च प्राप्तेऽपवादत्वात्सवर्णदीर्घः । तथा उन्न्यौ उन्न्यः, सुल्वौ सुल्वः इत्यत्रान्तरङ्गत्वादियङि उवङि च प्राप्तेऽपवादत्वाद् 'एरनेकाचः-' इति 'ओः सुपि' इति च [illegible]ण् । यद्यपवादोऽन्यत्र चरितार्थस्तर्हि परान्तरङ्गाभ्यां बाध्यत एव । तथाहि—'ङिच्च' इत्येतदनन्यार्थङकारप्रश्लेष्वनङादिषु चरितार्थत्वात्तातङि न प्रवर्तते, किंतु परेण अने-

विद्यमानं प्रत्येतव्यमित्यर्थः। इयं तु परिभाषा 'पाद ऊर्' सूत्रे भाष्ये स्थिता। पञ्च पत्रादौ यथा—दभा। 'अस्थिदधि' इत्यनङ्, इह परमप्यनेकालिति सर्वादेशं बाधि 'त्रिष' इत्यन्तादेशः, तस्य येन नाप्राप्तिन्यायेन तदपवादत्वात्। अपवादस्य बहु धीनं तु अनुपदमेवोक्तम्। नित्यादन्तरङ्गं यथा—ग्रामणिनी कुले। इह नित्य 'इकोऽचि' इति नुमं बाधित्वा 'ह्रस्वो नपुंसके' इति ह्रस्वः। प्रथमतः कृते ह्

[illegible]

शब्देन्दुशेखरे [illegible]

परिभाषेन्दुशेखरे स्पष्टम्।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमायां परिभाषाप्रकरणं समाप्तम् ॥

—:०:—

काश्रित्—' इत्यनेन बाध्यते—जीवतात्, भवतात्। यथजे इन्द्रम्, ग्रामे इह, स इत्थम्। यत्र अयजइ इन्द्रम्, ग्रामइ इह, सर्वइ इत्थमिति स्थिते अन्तरङ्गेण गुणे सवर्णदीर्घो बाध्यते। तस्य समानाश्रये दैत्यारिः, श्रीश इत्यादौ चरितार्थत्वात् **असिद्धमिति।** तेन पचावेदमित्यादौ 'एत ऐ' इत्यैत्वं न। **अकृतव्यूहा इति** अकृतकार्या इत्यर्थः। एवं तर्हि सर्वस्य शास्त्रस्य वैयर्थ्यं स्यादत आह—**निमित्त विनाशोन्मुखं दृष्ट्वेति।** लोकसिद्धार्थकथनमेतत्। यद्वा अक्षरार्थेनाप्येतत्कथनम् ऊह्यते तर्क्यते इत्यूहः कार्यम्, विशिष्टो य ऊहो व्यूहो विनाशोन्मुखनिमित्तकं कार्यम् अकृतो व्यूहो यैस्ते अकृतव्यूहा इति। यद्यपि 'कृतमपि शास्त्रं निवर्तयन्ति' इति परिभाषान्तरं पठ्यते फलं च तुल्यम्, तथापि अकृतव्यूहा इत्येव लघु, 'प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम्' इति न्यायादिति भावः। **न कुर्वन्तीति।** यथा 'निर्दुषीम्' इत्यादौ इत्त्वोरदिमन्तरङ्गत्वात्प्राप्तमपि भाविना संप्रसारणेन बलादित्वं नङ्क्ष्यतीत्यालोच्य न कुर्वन्तीत्यर्थः।

॥ इति तत्त्वबोधिन्यां परिभाषाप्रकरणम् ॥

अथाऽच्सन्धिप्रकरणम् । ३ ।

४७ इको यणचि । (६-१-७७) इकः स्थाने यण् स्यादचि संहितायां विषये । 'सुधी उपास्यः' इति स्थिते । स्थानत आन्तर्याद्दीकारस्य यकारः । 'सुध्य् उपास्यः' इति जाते । ४८ अनचि च । (८-४-४७) अचः

इको यणचि । इक इति षष्ठी । अतः षष्ठी स्थानेयोगेति परिभाषया स्थाने इति लभ्यते । स्थानं प्रसङ्ग इत्युक्तम् । वर्णानां-वर्णान्तराधिकरणत्वासम्भवाद् अचीति-सतिसप्तमी । तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषया वर्णान्तराव्यवहितोत्तरेऽचि सति पूर्वस्येति लभ्यते । एवं च अचि परत इत्यर्थलभ्यम् । संहितायामित्यधिकृतम् । ततश्चार्धमात्राधिककालव्यवधानाभावो लभ्यते । एवं च फलितम्—इकः स्थान इत्यादिना । इदं च मूलावरानुसारिप्राचीनमतानुसारेण । संहितायामिति सूत्रभाष्ये तु सामीपिकासमौपश्लेषिकाधिकरणे अचीति सप्तमीं तस्मिन्नेनाश्रित्य संहिताधिकारः प्रत्याख्यातः । इत्थं हि तत्र भाष्यम्—'अयं योगः शक्योऽवक्तुम् । कथम् ? अधिकरणं नाम त्रिप्रकारं व्यापकमौपश्लेषिकं वैषयिकमिति । शब्दस्य तु शब्देन कोऽन्योऽभिसंबन्धो भवितुमर्हति, अन्यदत उपश्लेषात् । इको यणचि—अच्युपश्लिष्टस्येति । तत्रान्तरेण संहिताग्रहणं संहितायामेव भविष्यति' इति । उप-समीपे श्लेषः-संबन्धः उपश्लेषः, तत्कृतमधिकरणमौपश्लेषिकम्' सामीपिकमिति यावत् । एवं च अच्समीपवर्तिन इक इति फलति । सामीप्यं च कालतो

अथाच्सन्धिः । इको यणचि । प्रत्याहारग्रहणेषु तद्वाच्यवाच्ये निरूढा लक्षणा । 'यू स्त्र्याख्यौ' 'त्वादिभ्यः' इति च निर्देशात् । तेन इक्शब्देन परप्रतीयन्ते, यण्शब्देन चत्वारः । भाव्यमानस्याणः सवर्णाग्राहकत्वात् । एवं चेह यणि तद्वाच्यवाच्ये लक्षणा तु न शङ्क्यैव, भाव्यमानस्याणः सवर्णवाचकत्वाभावेन यवाच्यय्कारादिवाच्यानामभावात् । अतो नास्ति यथासंख्यम् । न च लक्ष्यार्थबोधानुपूर्वभाविनं शक्यार्थज्ञानमादाय यथासंख्यमास्त्विति वाच्यम् । एवमपि तृतीयचतुर्थाभ्यामृकारलृकाराभ्यां प्रत्येकं त्रिंशदुपस्थितौ लृवर्णानां रेफादेशस्य ऋवर्णानां लादेशस्य च प्रसङ्गात् । तस्मादिह 'स्थानेऽन्तरतमः' इति सूत्रेणैवेष्टसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह वक्ष्यति—'स्थानत आन्तर्यात्' इति । अचीति । कस्मादचि पर इत्याकाङ्क्षायामर्थादिक इति संबध्यते । संहितायां विषय इति । दध्यत्रेत्यादौ कार्यिनिमित्तयोर्यदा अतिशयितसंनिधिर्विवक्ष्यते, तदैव यण् भवतीति भावः । अनचि च ।

१ 'स्थिते' 'क' 'ख'।

वर्णानां स्वव्यवधानाभावः । एवं च वर्णानामानन्तर्यमतिसामीप्यमादाय ... संहितासंज्ञकरणं न कर्तव्यम् इति भावार्थः । एवं च मुख्यत्वात् सम्मिलिति ... पूर्वोक्तया यीत्यत्रेति वाचिकरणे सप्तमी । तथा च अचीत्यादिसप्तम्यन्तार्थे ... वर्तिने सामीप्यसम्बन्धेन विद्यमानस्य पूर्वस्य कार्ये ... इत्यर्थः फलति । ... दिग्योगादिति ... विशेषणमुपादेयम्, सामीप्यकाधिकरणत्व... तत्राभावात् । सामीप्यस्य च तत्र सत्त्वे यणोऽथ स्वव्यवधानाभावात्मकत्वात् । एवं ... तैल्लपर्याये निमित्तं न कर्तव्यम् । इदं च 'इकुसलोः' इति सूत्रे, 'तत्र च दी...' इति सूत्रे च स्पष्टं स्फुटम् । अधिकरणभेदेऽपि तु कारकाधिकारे आधारोऽधिक... मित्यत्र स्पष्टीकरिष्यते ।

सुधी इति । ध्यै चिन्तायामिति धातोः 'ध्यायतेः सम्प्रसारणं च' इति ... यकारस्य सम्प्रसारणे इकारे पूर्वरूपे 'हलः' इति दीर्घे च धीशब्दः । सुष्ठु ध्यायन्ति सुधियः । सु शोभना धीर्येषामिति वा सुधियः । सुधीभिरुपास्य इति विग्रहः । ... करणे कृता बहुलम्' इति समासः । 'सुधी धातुप्रातिपदिकस्य ... सुधी उपास्य इति स्थिते ईकारस्य यकार इत्यन्वयः । ... ... तल्लब्ध्वा नाम्नलादिति सूत्रे प्रसक्तिः । तत्कौशलाय ईकार उ... वर्णाः शुद्धे न स्युः, यकारविशेषोऽन्यत आह—स्थानेन्तरतम इत्यादिना ... तालुस्थानस्वरसाम्यादीकारस्य स्थाने 'स्थानेऽन्तरतमः' इति यकार एव भवति; न ... वर्णाः, भिन्नस्थानत्वादित्यर्थः । अत एव 'यथासंख्यमनुदेशः समानाम्' इति ... भाष्यम्—'तिस्रिहोदाहरणम् । दध्यत्र । मध्वत्र । नैतदस्ति । स्थाने... न्तरतमेनाप्येतत् सिद्धम्' इति । स्थानेऽन्तरतम इति सूत्रभाष्ये तु 'तिस्रिहोदाहरणम् । ... दध्यत्र । मध्वत्र । नैतदस्ति । संख्यातानुदेशेनाप्येतत् सिद्धम्' इत्युक्तम् । यथासंख्यसूत्रेणेत्यर्थः । नन्विह यणशब्देन निरनुनासिका यवला रेफश्चेति चत्वारः गृह्यन्ते, यणो भाव्यमानतया तेन सवर्णानां ग्रहणाभावात् । गुणानाम् अभेदकत्वेऽपि यवलाः षट् रेफश्चेति सप्त गृह्यन्ते । इक्शब्देन तु षट्षष्टिर्गृह्यन्त इति विषमसंख्यत्वात् कथमिह यथासंख्यसूत्रप्रवृत्तिरिति चेत्, इकोऽयगित्यादिना अनुगतीकरणं समत्वात् । ननु ऋवर्णऌवर्णाभ्यां प्रत्येकं त्रिंशदुपस्थितौ ह्रस्वानां रेफादेशस्य ऌवर्णादेशस्य च प्रसक्तिः इति न यथासंख्यसूत्रेण निर्वाहः इति चेत्, शृणु—ऋकारस्य रेफो भवति, ऌकारस्य लकारो भवतीति यथासंख्यसूत्राल्लभ्यते । अत...

१ 'तुल्यन्यायत्वात्' क । २ 'वर्णा वा' क । ३ 'इक-यत्वादिना' इ... पाठः ।

स्य यरो द्वे वा स्तो न त्वचि। इति धकारस्य द्वित्वम्। ४६ स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ। (१-१-५६) आदेशः स्थानिवत्स्यात्, न तु स्थान्यलाश्रयविधौ।

तिश्च न लृवर्णेषु, लृत्वजातिश्च न ऋवर्णेषु। ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यविधिबलात्तु त्वम् लृकारे, लृत्वम् ऋकारे च आरोप्यते कार्यार्थम्। एवं च वास्तवम् ऋत्वं त्वं च आदायात्र यथासंख्यप्रवृत्तिर्निर्बाधेत्यास्तां तावत्।।

सुध् य् इति स्थिते इति। धकारस्य द्वित्वमिति वक्ष्यमाणेनान्वयः। न सूत्रेणेत्यत आह—अनचि च। 'यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा' इत्यतः 'यरः' ते षष्ठ्यन्तं 'वा' इति चानुवर्तते। 'अचो रहाभ्यां द्वे' इत्यतः 'अचः' इति पञ्चम्यन्तं ' इति चानुवर्तते। न अच् अनच्, तस्मिन् अनचीति न पर्युदासः। तथा सति 'ननियुक्तमन्यसदृशे तथा ह्यर्थगतिः' इति न्यायेन अज्भिन्ने हलीत्यर्थः स्यात्। तथा सति घवाद्धलीत्येव वदेत्। रामान्–इत्याद्यवसानेषु च द्वित्वं न स्यात्। अतः अचि न [illegible] परं वाक्यान्तरम्। तदाह—अचः परस्ये- [illegible], अनेन सूत्रेण धकारस्य द्विरुच्चारणमित्यर्थः। कारस्य उकारादचः परत्वादचपरकत्वाभावाच्चेति भावः। ननु सुध् य् इत्यत्र ईकार- ानिकस्य यकारस्य स्थानिवद्भावेनाच्त्वाद् अच्परकत्वात् कथं धकारस्य द्वित्व- ति शङ्कां हृदि निधाय तस्य स्थानिवद्भावप्रापकं सूत्रमाह—स्थानिवदादेशः। स्थानापन्ने गुरुपुत्रादौ स्थानापत्त्या तद्धर्मलाभो[1] लोकतः सिद्धः। कुशादिस्थाना- षु शरादिषु च वैदिकन्यायसिद्धः। इह तु शास्त्रे स्वं रूपं शब्दस्येति वचनात्

यरो द्वे वेति। 'यरोऽनुनासिके–' इति सूत्राद्यरो वेति चानुवर्तते। 'अचो रहा- भ्याम्–' इति सूत्रादचो द्वे इति च, तदाह—अचः परस्येत्यादि। एवं चात्र ग्रहणानुवृत्त्यैवेष्टसिद्धेः 'त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य' 'सर्वत्र शाकल्यस्य' दीर्घादाचार्या- णाम्' इति च सूत्रत्रयं नारम्भणीयमिति भावः। अच इति किम्, तादात्म्यमित्यादौ स्य द्वित्वं मा भूत्। 'अनचि' इति यदि पर्युदासः स्यात्ततो 'ननियुक्तमन्यसदृशे था ह्यर्थगतिः' इति न्यायादज्भिन्नेऽच्सदृशे वर्णे हलीत्यर्थः स्यात्, ततो लाघवाद् लीत्येव वदेत्, तस्मात् प्रसज्यप्रतिषेध इत्याह—नत्वचीति। एवं चावसानेऽपि द्वित्वं वति। वाक्, वाक्क्। स्थानिवदादेशो। आदेशे कृते स्वरूपभेदात्स्थानिप्रयुक्त- र्याणामप्रवृत्तावतिदेश आरभ्यते।–'अस्तेर्भूः'। आर्धधातुके विवक्षिते धात्वादेशो नुवत्, तेन 'अचो यत्' इत्यादिधातुप्रत्ययाः। भव्यम्, बभूव। 'किमः कः' अत्रादे- ऽऽस्यदत्। तेन इनादेशादीर्घसुभावाः। केन, काभ्याम्, कैः। आदेशग्रहणं किमर्थम्,

[1] 'धर्मलाभो' क।

स्थानिधर्मा आदेशेषु न प्राप्नुयुरिति तदर्थमयं स्थानिवदादेश इत्यारम्भम् । पूर्व प्रसङ्ग इत्युक्तम् । यस्य स्थाने अन्यद्विधीयते सः स्थानी । येन विधीयमानेन अन्य प्रसङ्गे नियर्तते स आदेशः । स्थानिना तुल्यः स्थानिवत् । 'तेन तुल्यम्' इति वतिः प्रत्ययः । आदेशः स्थानिना तुल्यो भवति, स्थानिधर्मको भवतीति यावत् । अल्विधौ वर्णपर्यायः । विधीयत इति विधिः कार्यम् । अलाश्रयो विधिः अल्विधिः, न अल्विधिः अनल्विधिः । अलाश्रयभिन्ने कार्ये कर्तव्ये इति फलितोऽर्थः । अलाश्रयके कर्तव्ये स्थानिवत्त्वं भवतीति फलितम् ।

अनल्विधाविति सामान्यवचनाद् अला विधिः, अलः परस्य विधिः, अलो विधिः, अलि विधिश्चेति सर्वसंग्रहः । अला विधौ यथा—व्यूढोरस्केन । 'रोऽसुपि' इति विसर्गस्थानिकस्य सकारस्य विसर्गत्वमाश्रित्य ... न भवति । अलः परस्य विधौ यथा—द्यौः । 'दिव औत्' इति वकारस्थाने औकारस्य स्थानिवद्भावेन हल्त्वात् ततः परस्य सोर्हल्ङ्यादिलोपः प्राप्तो न भवति । अलि विधौ यथा—सुद्यावः । दिव उदिति वकारस्थानिकस्य उकारस्य स्थानिवद्भावे वकारत्वाद् 'लोपो व्योर्वलि' इति लोपः प्राप्तो न भवति । अलो विधौ यथा—द्युः । द्यौः । अत्र वकारस्थानिकस्य उकारस्य स्थानिवद्भावेन हलन्त 'हशि च' इत्युत्वं प्राप्तं न भवति । ननु नेह स्थानिभूतः, स्थान्यवयव एवाले । यो आदेशस्य स्थानिभूतो योऽल्, स्थान्यवयवश्च योऽल्, तदाश्रयविधौ न स्थानिवदि

स्थानिवदित्येतावतैव संबन्धिशब्दमहिम्ना तल्लाभात् । यथा 'पितृदर्शीति' इत्युक्ते 'पुत्रः' इति गम्यते इति चेदनाहुः । द्विविध आदेशः प्रत्यक्ष आनुमानिकश्चेति । 'अस्तेर्भूः' इत्यादिः प्रत्यक्षः । 'तेस्तुः' इत्यादिस्त्वानुमानिकः । 'एरुः' इत्यत्र इकारेणेकारान्तः स्थानी अनुमीयते, उकारेण चोकारान्त आदेशः । तथा च 'तेस्तु' इति फलितोऽर्थः, तत्रादेशग्रहणे प्रत्यक्षस्यैव ग्रहणं स्यान्न त्वानुमानिकस्य । आदेशग्रहणसामर्थ्यादुभयपरिग्रहः, तेन पचन्त्वित्यादेस्तिङन्तत्वात् पदसंज्ञा सिध्यतीति । 'एरुः' इत्यादि यथाश्रुतमेवास्तु, एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्तदन्तत्वं भविष्यतीति चेदर्थवत्त्वेव स्थान्यादेशभावविश्रान्तेर्वाच्यत्वात्तस्यैवात्र प्रसङ्गसंभवात् । तथाहि—'स्थानेयोगा' इत्युक्तम् । स्थानं च प्रसङ्गः । स चार्थवत:, अर्थं ह्यवगमयितुं शब्दप्रयोगा यद्यपि च्लेः सिजादादेशसंभवोऽयम्, तथापि ... आदेशग्रहणेन ज्ञाप्यते । उक्तं च ... एकदे ... हि नित्यत्वं नोपपद्यते' इति । ... खुतरां नित्यत्वानुपपत्तिः, तथापीह विकार एव नास्तीति तात्पर्यम् । ए

अनेनेह यकारस्य स्थानिवद्भावेनाच्त्वमाश्रित्य 'अनचि' (सू ४८) इति द्वित्वं न भवति।

... ति। तत्र स्थानिभूताल्विधौ व्यूढोरस्केनेत्युदाहृतमेव। यथा धा-'धिवि प्रीणने' इति धातोर्लटि प्रथमपुरुषस्य झेरन्तादेशे 'धिन्विकृण्व्योर च' इति विकरणस्य उकारस्य यणि वकारे सति तस्य स्थानिवद्भावेनार्धधातुकत्वात् स्वतो वलादित्वाच्च इडागमः प्राप्तो न भवति, वकारस्य स्थानिभूतो योऽल् उकारः, तदादेशं वकारम् आर्धधातुकत्वेनाश्रित्य प्रवर्तमानस्य इटः स्थान्यल्लाश्रयत्वात्। स्थान्यवयवाल्लाश्रयविधौ यथा—प्रतिदीव्य। इह ल्यबादेशस्य य इत्यस्य स्थानिवद्भावेन वलाद्यार्धधातुकत्वाद् इडागमः प्राप्तो न भवति। इडागमस्य वलादित्वविषये स्थान्यवयवभूताल्लाश्रयत्वात्। तदेतदाह—आदेशः स्थानिवत्स्यान्नतु स्थान्यलाश्रयविधाविति। स्थान्यलाश्रयेऽन्यत्र स्यान्नेति किम्-रामाय। इह 'सुपि च' इति दीर्घस्य यञादिसुबाश्रयस्य आदेशगतयकारल्पाल्लाश्रयत्वेऽपि तस्मिन् कर्तव्ये यादेशस्य स्थानिवद्भावेन सुप्त्वम्, दीर्घस्य आदेशगतयकाररूपाश्रयत्वेऽपि स्थान्यलाश्रयत्वाभावात्। न च नीञ्धातोर्ण्वुलि अकादेशे वृद्धौ 'नै अक' इति स्थिते, ऐकारस्य स्थानिवद्भावेन ईकारधर्मकत्वादायादेशो न स्यात्, ईकारस्य आयादेशाभावादिति वाच्यम्। इह हि स्थानिप्रयुक्तं यत् कार्यं शास्त्रीयं तदेवातिदिश्यते, ईकारस्य च आयादेशाभावो न शास्त्रविहित इति न तस्य ईकारस्थानिके ऐकारे अतिदेश इत्यास्तां तावत्। अनेनेति। उदाहृतेन स्थानिवत्सूत्रेण इह सुध् य् इत्यत्र ईकारस्थानिकस्य यकारस्य स्थानिवद्भावेन अच्कार्यकारित्वमाश्रित्य

शब्दकौस्तुभे स्पष्टम्। अनल्विधाविति किम्, यथाला विधिः, यथालः परस्य विधिः, यथालो विधिः, यथालि विधिस्तत्र मा भूत्। तत्राला विधौ यथा—व्यूढोरस्केन, अत्र सकारस्य स्थानिवत्त्वेन विसर्गवदट्त्वमाश्रित्य 'अट्कुप्वाङ्—' इति णत्वं प्राप्तम्। अलः परस्य यथा—द्यौः, पन्थाः, इह हल्ङ्यादिलोपो न। अलो विधौ—द्युकामः, 'लोपो व्योर्वलि' इति लोपो न। न चोत्त्वविधिसामर्थ्याल्लोपो न भवेदिति शङ्क्यम्, द्युयानमित्यादौ तस्य सावकाशत्वात्। अलि विधौ—

... । सिद्धान्ते तु 'भोभगोअघोअपूर्वस्य-' इति यस्य लोपविकल्पे क इष्टः, कयिष्ट इति रूपद्वयमभ्युपगम्यते। अल् चेह स्थान्यवयव एव गृह्यते, तेन रामायेत्यादौ 'सुपि च' इति ... ति, तद्विधौ हि यञादित्वमाश्रितम्। यत्तु चादेशावयवो ...

... ति 'क' 'ख'। २ 'स्थानिवद्भावेन' इति नास्ति- ...
'भूतवलाश्रयत्वात्' 'क'। ४ ...

[नि]षेधो न शङ्क्यः, 'अनल्विधौ' इति तन्निषेधात्। ५० अचः परस्मिन्पूर्वविधौ। (१-१-५७) अल्विध्यर्थमिदम्। परनिमित्तोऽजादेशः स्थानिवत्स्यात्,

[अ]पि न द्वित्वमित्यर्थः तेन अनचीत्यनेन धकारस्य द्वित्वनिषेधो न शङ्कनीय इत्यर्थः। [कृ]त इत्यत आह—अनल्विधाविति तन्निषेधादिति। स्थानिवत्त्वनिषेधः [इ]त्यर्थः। यकारादेशस्थानिभूतो योऽल् ईकारः, तद्गतमच्त्वं यकार आश्रित्य प्रवर्तमान[स्य] [प]रद्वित्वनिषेधस्य स्थान्यलाश्रयत्वादिति भावः।

ननु सुध् य् इत्यत्र मास्तु स्थानिवदिति सूत्रेण स्थानिवद्भावः, तदुत्तरसूत्रे[ण] स्थानिवत्त्वं स्यादेवेति शङ्कामुद्भावयिष्यन् तथाविधमुत्तरसूत्रमाह—अचः प[र]... [स्मि]न्। स्थानिवत्सूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमिदं सूत्रमित्यत आह—अल्विध्य[र्थ]मिति। अलाश्रयविधावपि स्थानिवद्भावार्थमित्यर्थः। तेन पपश्चेति सिध्यति। '[व्र]श्च् छेदने' लिटि तिपि णलि द्वित्वम्। लिट्यभ्यासस्येति अभ्यासे रेफ[स्य] सम्प्रसारणम् ऋकारः। पूर्वरूपम्, उरदत्वम्, रपरत्वम्, हलादिशेषः। त[द]... [अ]भ्यासे वकारस्य पुनः सम्प्रसारणं न, ऋकारस्थानिकस्य उरदत्वस्य स्थानिवद्भा[वे]न सम्प्रसारणतया 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इति निषेधात्। पूर्वसूत्रेण त[ु] स्थानिवद्भावो न सम्भवति—सम्प्रसारणनिषेधस्य स्थान्यलाश्रयत्वादिति भावः। पू[र्व]सूत्रादिह स्थानिवदादेश इत्यनुवर्तते। अच इत्येतदादेश इत्यनेनान्वेति—अच आदे[श] इति। परस्मिन्निति सति सप्तमी। ततश्च परनिमित्तक इति लभ्यते। तच्चादेशवि[]शेषणम्। तदाह—परनिमित्तोऽजादेशः स्थानिवत्स्यादिति। विधीयत इ[ति] विधिः, कार्यम्। पूर्वस्य विधिः पूर्वविधिः। पूर्वत्वं च यद्यपि सावधिकम्, अयं च

स्थान्यवयव.। तथा अरदितामित्यादौ 'स्वादिभ्यः—' इति वलादिलक्षण इट् च सिध्य[ति]। तदेतदाह—न तु स्थान्यलाश्रय इति। आश्रयणं चेह यथाकथंचिन्न तु प्राधा[न्ये]नैवेत्याग्रहः। तेन प्रश्नेत्यत्र वलादिलक्षण इट् न। अचः परस्मिन्पूर्वविधौ। अचः किम्, आगत्य, 'वा ल्यपि' इत्यनुनासिकलोपस्तुकि कर्तव्ये न स्थानिवत्। परस्मिन् किम्, आदीध्ये, नित्यत्वादिट एत्वम्, तच्च न परनिमित्तम्, तेन 'यीवर्णयोः—' इति लोपे कर्तव्ये तन्न स्थानिवत्। पूर्वविधौ इति किम्, नैधेयः, निपूर्वाद्धात्' 'उपस[र्गे] घोः किः' 'आतो लोपः—' 'अचः' 'इतश्चानिञः' इति ढक्। आकारस्य स्थानि[व]त्त्वे तु द्व्यच्त्वव्यपदेशेन अच्त्वं विरुद्धत्वाद्वा ? येन। नहि पिपुत्रो द्विपुत्रव्यपदेशं लभते। नन्वेवमपि विधिग्रहणं व्यर्थम्, पूर्वस्येति षष्ठ्या कार्ये कर्तव्ये इत्यर्थस्याक्षेप्तुं शक्यत्वा[]दिति चेन्न। पूर्वस्य विधिः, पूर्वस्माद्विधिः, इति समासद्वयलाभार्थं विधिग्रहणात्। यद्यपि

१ 'अशानीयतो' क० ग०।

थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टस्य विधौ कर्तव्ये । इति यणः स्थानिवद्भावे प्राप्ते ।

निहितम्—स्थानी, आदेशः, परनिमित्तं चेति । तत्र स्थानी तावन्नावधिर्भवितुमर्हति, स्यादेशेनापहारात् । नाप्यादेशः, नापि परनिमित्तम्, वैयाकरण इत्यत्र इकारस्थानियणादेशात् तत्परनिमित्तादाकाराच्च पूर्वस्य न य्वाभ्यामित्यैकारस्य आयादेशे कर्तव्ये णादेशस्य स्थानिवद्भावेनाच्त्वापत्तेः । तथापि स्थान्यपेक्षयैवात्र पूर्वत्वं विवक्षितम्, ानिन आदेशेनापहृतत्वेऽपि भूतपूर्वगत्या तत्पूर्वत्वस्य सम्भवात् । तदेतदाह—**स्थाभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टस्य विधौ कर्तव्य इति ।** अत्र स्थानिनि सति भवति तदादेशेऽपि भवति, यत्र भवति तदादेशेऽपि न भवतीत्येवमशास्त्रीयस्यापि र्याभावस्य अतिदेशो भवति । तत्राद्ये बभ्थेत्युदाहृतमेव, तत्र न सम्प्रसारणे सम्प्ररणमिति निषेधकार्यस्य शास्त्रीयत्वात् । द्वितीये तु गणयतीत्युदाहरणम् । गण ख्याने इति चुरादौ अदन्तधातुः, तस्माण्णिच्, 'अतो लोपः', तिप्, शप्, गुणः, अयादेशः, गणयतीति रूपम् । अत्र णिचि परत उपधाभूतस्य गकारादरस्य 'अत उपधायाः' इति न भवति, प्रकृतसूत्रेणाल्लोपस्य स्थानिवद्भावात् । अकारे ानिनि सति गकारादकारस्य उपधात्वभङ्गादुपधावृद्धिर्न प्रवृत्तिमर्हति । वृद्ध्यभावाशास्त्रीयत्वेऽपि अल्लोपे अतिदेशात् । न चात्र गकारादकारस्य स्थान्यकाराच्च त्वम्, णकारेण व्यवधानादिति वाच्यम्, पूर्वत्वं ह्यत्र व्यवहिताव्यवहितसाधाम्, उत्तरसूत्रे स्वरे निषेधाल्लिङ्गात् । तच्च तत्रैव स्पष्टीभविष्यतीत्यलम् ।

मीसमासपक्षो मूले नोक्तः, तथापि 'पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इति पक्षे तु व्यवाय इत्येवात्र णत्वम्' इति 'भद्न्—' आदिप्रघट्टके स्वीकृतः सः । **अचिर्धमिदमिति ।** तेन चक्रथेत्यत्र वस्य संप्रसारणं न, उरदत्वस्य स्थानिवत्त्वेन सारणतया 'न संप्रसारणे—' इति निषेधात् । न चोरदत्वं परनिमित्तं नेति वाच्यम्, विहिते प्रत्यये परे तद्विधानात् । पूर्वस्माद्विधिः पूर्वविधिरिति पञ्चमीसमासपक्षस्य प्रयोजनम्—तन्वन्ति, तन्वते । इह यणादेशस्य स्थानिवद्भावान्नेट् । अत्र हि त्यङ्गं निमित्तम्, तच्च स्थानिभूतादुकारात्पूर्वमिति । नन्विदं न प्रयोजनम्, बहिस्य यणोऽसिद्धत्वादिडागमस्याप्रसक्तेः । न च 'नाजानन्तर्ये—' इति निषेधः । यत्राङ्गे बहिरङ्गे वाऽचोरानन्तर्यमिति हरदत्तादिमते निषेधप्रवृत्तावपि 'उत्तरकार्ये यत्राच कैयटमते तदभावात् । न चैवमपीपचन्निति वङ्कारस्य च 'अतो गुणे' इति पररूपे सति 'सिजभ्यस्त—' इति जुस् प्राप्नोति,

। २ 'तत्र' क ।

५१ न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु।(१-
१-५८) पदस्य चरमावयवे द्विर्वचनादौ च कर्तव्ये परनिमित्तोऽजादेशो न स्थानिव

इति यण इति। अनेन सूत्रेण सुधी उपास्य इत्यत्र यकारस्य द्वित्वे
कर्तव्ये ईकारस्थानिकस्य यकारस्य स्थानिवद्भावे प्राप्ते निषेधः प्रवर्तते।
न पदान्तद्विर्वचन। 'स्थानिवदादेशः' इति 'अचः परस्मिन्' इति चानुवर्ते
परनिमित्तकोऽजादेशो न स्थानिवदित्यन्वयः। पदान्तश्च द्विर्वचनं च वरे च यलोप
स्वरश्च सवर्णश्च अनुस्वारश्च दीर्घश्च जश् च चर् चेति द्वन्द्वः। तेषां विधयः विधानानि
कर्माणि षष्ठ्या समासः। तत्र पदान्तादिषु विधिषु इति लभ्यते। वरे इत्य
वरे योऽजादेशः स विवक्षितः। चर्श्च द्वन्द्वः। गम्यमानं सप्तम्यन्तम्। विधिशब्दः प्र
यमन्वेति—पदान्तादौ द्विर्वचनविधानविषयदे। पदस्यान्तः चरमावयवः। पदान्त
विधाने पदान्तत्वेके विधाने पदस्य चरमावयवे कार्ये द्विर्वचनादौ च कार्ये इ
यावत्। तदाह—पदस्य चरमेत्यादिना।/पदान्तस्य स्थाने विधानमिति
व्याख्यानम्, तथा सति एषो यत् इत्यत्रैव सिद्धेः। तथाहि—इदः अत इति
इण्धातोर्लिटः शतरि शपि लुकि इकारस्य 'इणो यण्' इति यण्। तत्र एतस्मादिति
सुलोपो न भवति, तस्य हलि परतो विधानात्, इह च तस्मिन् कर्तव्ये इकारस्थानि
कस्य यकारस्य स्थानिवद्भावेनाच्त्वात्। न च न पदान्तेति निषेधः शङ्क्यः, यो निषे
यमानः पदस्य चरमावयवः संपद्यते, तत्रैव तत्त्विस्वात्, इह च किंवचनत्र सुलोपस्य

गिलोपस्य एकदेशस्य वा स्थानिवद्भावाभ भवतीति वाच्यम्। येनाहि लब्धेस्तानन्तो
भिः संभवतीति तत्साहचर्यादभ्यस्तादपि लुङ् एव येनैनुदर्शितत्वात्। न च किया
चर्याद् लुङ् एव महणमस्त्विति शङ्क्यम्। 'विप्रतिषेधे परम्–' इति परत्वाच्चर्
बलीयस्त्वात्। न चैवमपि 'अदभ्यस्तात्' इत्यादादेशस्य निवारणाय पञ्चमीसमास
आवश्यक इति वाच्यम्। चकारस्य अन्तेरकारस्य च 'अतो गुणे' इति पररूपे
मस्याभावादादेशाशङ्केः। अत्र स्वेकोरस्य परादिवद्भावाश्रयणेन अङ्गसं
भवति, अल्विधौ अन्तादिवद्भावाप्रवृत्तेः। अन्यथा अयजे इन्द्रमित्यादौ सवर्णदीर्घ
दुर्वार एव स्यात्। अस्तु वा परादिवद्भावः, तथापि मकारस्य अन्तादिवद्भावेऽपि
व्येऽन्तादेशो न स्थानिवत्, अल्विधित्वात्। तस्मात् पञ्चमीसमासपक्षो निरर्थक एवे
चेदत्राहुः—पञ्चमीसमासप्रयोजनतया अपीपचाविन्दुमादरतो भगवतस्तु नेह सादृ
नियामकतया संमतम्। 'द्विर्वचनेऽचि–' इति सूत्रे इन्धोर्ग्रहणाज्ज्ञापकात् साद
न सर्वत्राश्रीयते। एवं च भवतेर्लुङि अभ्यस्तात्परस्य जुस् अनया अपीभवु
सिध्यति, 'आतः' इति नियमस्य सिचः परत्वमाश्रित्य यो जुस् प्रासस्तन्मात्रपरत्

दानवयवत्वात्। पदान्तस्य स्थाने विधाविति व्याख्याने तु इह यकारस्य स्थानिवद्भावो न सिध्येत्, लोपस्य पदान्तसकारस्य स्थाने विधानात्। अत्र 'हशि च' इत्युत्वे कर्तव्ये यकारो न स्थानिवद्भवति, उकारस्य विधीयमानस्य पदचरमावयवत्वात्। एवं च पदान्तविधावित्यस्य एषो यन् इत्येतदुत्वविषये उदाहरणम्, सुलोपविषये तु न्युदाहरणमिति भाष्ये स्पष्टम्। भाष्यप्रदीपोद्द्योते स्पष्टतरमेतत्।

पदान्तविधौ कानि सन्तीत्याद्युदाहरणमनुपदमेव मूले स्पष्टीभविष्यति। द्विर्वचने सुध् य् इत्युदाहरणम्। न चेह द्वित्वे कर्तव्ये यकारस्य स्थानिवद्भावविरहेऽपि तन्निषेधे स्थानिवद्भावः स्यादेवेति वाच्यम्, अनचि चेति द्वित्वस्यानैमित्तिकतया तद्विषये यकारस्थानिवद्भावस्यानपेक्षितत्वेन तत्र तन्निषेधस्य वैयर्थ्यापत्त्या द्विर्वचनशब्देनात्र अचि नेति द्वित्वनिषेधस्यैव विवक्षितत्वादिति भावः। वरे यथा—यायावरः। 'यश्च यङः' इति याधातोर्यङन्ताद्वरच्। सन्यङोरिति द्वित्वम्। यायाय वरः—इति स्थिते 'अतो लोपः' इति यङोऽकारस्य लोपः। लोपो व्योरिति यकारलोपः। अत्र अजाद्यार्धधातुकमाश्रित्य 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपे कर्तव्ये अल्लोपो न स्थानिवत्। यलोपे यथा—यातिः। याधातोर्यङि द्वित्वम्, क्तिच्, यायाय ति इति स्थिते 'अतो लोपः', लोपो व्योरिति यलोपः, अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादातो लोपः, लोपो व्योरिति

माधवादिभिर्व्याख्यातत्वात्। अत एव 'अभ्यस्ताश्रयो जुस्, नित्यत्वाद् जुस्, अबोभूवुः', इति मूले यङ्लुगन्तेषूक्तम्। तथा चापीपचामित्यतेःसिद्धये पञ्चमीसमासपक्ष आश्रयणीय इति। अन्ये त्वाहुः—पञ्चमीसमासपदप्रयोजनतया भाष्ये 'बेभिदिता, माथितिकः, इत्यस्याप्युदाहृतत्वान्न तस्य वैयर्थ्यशङ्का कार्या। यद्यपि यङोऽकारलोपस्य स्थानिवद्भावं विनापि 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इत्यत्र विहितविशेषणाश्रयणादेव इण्निषेधाप्रवृत्तौ भिदेर्यङन्तात्तृचि बेभिदितेति रूपं सुसाधम्, तथापि माथितिक इत्यादिसिद्ध्यर्थं स पक्षोऽभ्युपगन्तव्यः। न च मथितं पण्यमस्य माथितिक इत्यत्रापि 'तदस्य पण्यम्' इति ठकि इकादेशे च कृते 'यस्येति च' इति लोपाद् 'इसुसुक्तान्तात्—' इति इकः स्थाने प्रसज्यमानो यः कादेशः सोऽप्यल्लोपस्य स्थानिवद्भावं विनैव सुपरिहरः, 'ठस्येकः' इत्यत्र 'स्थान्यादेशयोरकार उच्चारणार्थः' इत्यभ्युपगमे अल्विधित्वेन स्थानिवद्भावाप्रवृत्त्या ठस्थानिक इकादेशस्थो न भवतीति कादेशाप्रसक्तेर्माथितिक इति रूपसिद्धौ किमनेन पञ्चमीसमासपक्षाश्रयणेनेति वाच्यम्। मथितयतेः क्विपि टिलोपणिलोपयोर्वे- [illegible] थेतिक इत्यत्र 'चरति' इति ठकि तस्येकादेश- [illegible] स्थानिवद्भावं विनापि [illegible]पवादः कादेशः

१ 'सलोपस्य' क। २ 'यकारस्य स्थानि—' क।

यलोपः, यानितीति रूपम्। अत्र अल्लोपो यलोपे कर्तव्ये न स्थानिवत्। न च वलि इत्यत्रापि लोपो व्योरिति यलोपे कर्तव्ये उकारादेशस्य वकारस्य स्थानिवत्त्वनिषेधः स्यादिति वाच्यम्, स्वरदीर्घयलोपेषु लोप एवाजादेशो न स्थानिवदिति वार्तिके परिगणनात्, इह च वकारस्य लोपरूपत्वाभावात्। स्वरविधौ —— चिकीर्षक इति सन्नन्ताद् ण्वुल्। अकादेशः। सनोऽकारस्य अतो लोपः। लितीत्युदात्तत्वे कर्तव्ये अल्लोपो न स्थानिवत्। यद्यपि ईकारः अल्लोपस्थानिभूतः ... राव्यवहितपूर्व इति स्थानिवद्भावस्य प्राप्तिरिह नास्ति, तथाप्यस्मादेव ज्ञापकात् पूर्वसूत्रे पूर्वत्वं व्यवहिताव्यवहितसाधारणम्। तत्प्रयोजनं तु पूर्वसूत्र एवोक्तम्।

सवर्णविधौ यथा—शिण्ढि। शिष् इति धातो रौधादिकाल्लोटि मध्यमपुरुषैकवचनं सिप्, श्नम्। शिनष् सि। हित्वम्, धित्वम्, ष्टुत्वम्; षस्य जश्त्वं डकारः। शिनड् ढि। 'श्नसोरल्लोपः'। नश्चापदान्तस्येत्यनुस्वारः। अनुस्वारस्य ययि तस्य परसवर्णो णकारः, शिण्ढि इति रूपम्। अत्र परसवर्णे कर्तव्ये अल्लोपो स्थानिवत्। वस्तुतस्तु सवर्णविधौ नेदमुदाहरणम्। श्नमकारस्य लोपोऽत्र अजादेशः तत्स्थानिभूतः श्नमकार एव, तस्मिन् सति नकारस्यानुस्वारप्रसक्तिरेव नास्ति। तच्चानुस्वारस्य स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन कदाप्यदृष्टत्वात्तस्य परसवर्णे कर्तव्ये अत्र परस्मिन्निल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं न प्रसक्तमिति किं तत्प्रतिषेधेन। यत्तु तत्त्वबोधिन्याम् अनुस्वारस्य स्थानिभूतो नकारः श्नमकारात् पूर्वत्वेन दृष्ट इति तत्स्थानिकानुस्वारस्यापि तत्पूर्वत्वेन दृष्टत्वम्, स्थानिद्वारापि पूर्वत्वाभ्युपगमादित्युक्तम्। एवं सति तित्तउमाख्यत् तितापयतीत्यत्र धुगागमो न स्यात्। 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिच्। इष्टवद्भावादु

मपरिहरः, नाप्येतादृशकल्पनायां मानाभावः शङ्क्यः, भाविसिक इति भाष्योदाहरण एव मानत्वादिति। स्यादेतत्। पूर्वत्वस्य सान्निध्येन संनिहितस्यैवाचोऽधित्वमुचितम्, संनिहितं चेह अयं स्थानी आदेशो निमित्तं च, तत्र तावत् स्थानी न स्वविधेः। तस्या देशेनापहारात्। नाप्यादेशनिमित्ते। वैयाकरण इत्यत्रैकारस्यायादेशापत्तिरित्याशङ्क्याह—**अचः पूर्वत्वेन दृष्टस्येति।** पूर्वत्वमुपलक्षणं न तु विशेषणमिति भावः। **पदान्त।** अत्र पदान्तादीनां चरन्तानां द्वन्द्वः, ततो विधिशब्देन कर्मषष्ठ्यन्तेन समासः। विधिशब्दश्च भावसाधनो विधानं विधिरिति, न द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वात्प्रत्येकं संबध्यते। **पदस्य चरमावयव इति।** धनं येषामिति धनादी, वृक्षं वनोति वृक्षवाः तमाचष्टे वृक्षवयति, ततो क्विप् वृक्षव्। इह 'लोपो व्योर्वलि' इति वलोपो न, टिलोपस्य णिलोपस्य वा स्थानिवत्त्वात्। न च सुबन्तानिर्णिजिति हरदत्तादिमते अन्तर्वर्तिसुपा पदत्वात् ... इति निषेधः शङ्क्यः। विधेयस्य लोपस्य पदानवयवत्वात्। पदान्तस्य स्था

कारस्य टेरिति लोपः। अचो ञ्णितीति तकारादकारस्य वृद्धिः आकारः, पुगागमः।

[illegible]

सात उकारेण व्यवधानेन णिपरकत्वाभावात् पुगागमो न स्यात्। आकारस्य लोपस्थानिभूतादुकारात् पूर्वत्वस्य स्वतः अभावेऽपि स्थानिद्वारा सत्त्वादिति सिद्धान्तरत्नाकरे दूषितम्। प्रौढमनोरमाव्याख्याने तु शब्दरत्ने पादमाचष्टे पादयति, ततः क्विप्, पाद् हसतीत्यादौ 'झयो हः' इति पूर्वसवर्णे कर्तव्ये पूर्वस्मात्परस्य विधिरिति पञ्चमीसमासाश्रयणप्राप्तस्थानिवद्भावनिषेधार्थमिह सूत्रे सवर्णग्रहणमिति प्रपञ्चितम्।

अनुस्वारविधौ यथा—शिंषन्ति। शिष्धातोर्लटि झिः। 'झोऽन्तः'। 'श्नसोरल्लोपः'। नश्चापदान्तस्येत्यनुस्वारः। शिंषन्ति। इह तु न परसवर्णः। षकारस्य यय्त्वाभावात्। अत्र अनुस्वारे कर्तव्ये अल्लोपो न स्थानिवत्। अत्र दीर्घविधौ यथा—प्रतिदीव्ना। हलि चेति दकारदिकारस्य दीर्घे कर्तव्ये अल्लोपो न स्थानिवत्। जश्विधौ यथा—सग्धिश्च मे। अद् भक्षणे क्तिन्। बहुलं छन्दसीति घस्लादेशः। 'घसिभसोर्हलि च' इत्युपधालोपः। 'झलो झलि' इति सलोपः।

विधौ नेति व्याख्याने तु 'न पदान्त–' इति स्थानिवत्त्वनिषेधाद्वलोपः स्यादेवेत्यादि मनोरमायां स्थितम्। **द्विर्वचनादौ चेति**। यलोपादय आदिशब्दार्थः, वरे इति तु वरे योऽजादेशः स न स्थानिवदिति व्याख्येयम्, सहविवक्षाभावेऽपि निपातनाद् द्वन्द्वः सप्तम्यलुक् च। अथोदाहरणानि—**पदान्ते**—कानि सन्ति, कौ स्तः। इह यणावादेशयोः कर्तव्ययोः श्नसोरल्लोपो न स्थानिवत्। न चेकारौकारयोः स्थानिभूतादचः पूर्वत्वविरहादेवाल्लोपो न स्थानिवदिति वाच्यम्। 'वाक्यादपोद्धृत्य पदानि संस्क्रियन्ते' इति पक्षे स्थानिभूतादचः पूर्वत्वस्य सत्त्वात्। यद्वा गोचः गोचेत्यादावोकारस्यावादेशे कर्तव्ये 'अचः–' इत्यल्लोपो न स्थानिवदिति उदाहार्यम्। अत्र हि लोपस्थान्यकारात्पूर्वत्वेन दृष्टत्वादोकारस्य। **द्विर्वचने**—सुद्ध्युपास्यः। 'नाजानन्तर्ये' इति निषेधाद्बहिरङ्गपरिभाषात्र न प्रवर्तते, स्थानिवद्भावनिषेधसामर्थ्याच्च। एवं क्वचिदन्यत्राप्यूह्यम्। **वरे**—यायावरः। यातेर्यङन्ताद् 'यश्च यङः' इति वरच्। 'अतो लोपः' स च 'आतो लोप इटि च' इत्यालोपे कर्तव्ये न स्थानिवत्। **यलोपे**—यातिः। यातेर्यङन्तात् क्तिच्, अतो लोपः, यलोपः। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादातो लोपः यलोपः। न पुनरालोपः शङ्क्यः। चिणोलुङ्न्यायेन आलोपस्यासिद्धत्वात्स्थानिवद्भावाप्र[illegible] ननु यदि यलोपविधिं प्रति [illegible] कथं वाय्वोरिति। उच्यते [illegible] –' इति [illegible] न च 'नाजानन्तर्ये' इति [illegible] व आन-

इति स्थानिवद्भावनिषेधः । ५२ झलां जश् झशि । (८-४-५३

झषस्तथोरिति तकारस्य धत्वम् । 'झलाञ्जश् झशि' इति जश्त्वेन धकारस्य गकार

स

द

'झयो होऽन्यतरस्याम्' 'शश्छोऽटि' इति पट्सूत्रीपाठोत्तरम् 'झलाञ्जश् झशि' 'अभ्या

चर्त्वे' 'खरि च' 'वावसाने' 'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः' इति पञ्चसूत्रीपाठ इति 'ह

यमां यमि' इति सूत्रस्य भाष्यसंमतः सूत्रक्रमः । एवं च शिण्ड्ढीत्यत्र न परसव

प्रसक्तिः । परसवर्णे कर्तव्ये यकारस्थानिकस्य जश्त्वस्यासिद्धत्वेन यम्परकत्वाभाव

दिति सर्वथापि सवर्णविधौ शिण्ड्ढीति नोदाहरणमित्यास्तां तावत् ।

इति स्थानीति । अनेन सूत्रेण सुध् य् इत्यत्र द्वित्वनिषेधे कर्तव्ये यका

रस्य स्थानिवत्त्वनिषेध इत्यर्थः । एवं चाच्परकत्वाभावेन अनचि चेति निषेधाभाव

धकारस्य द्वित्वं निर्बाधमिति भावः । तथा च सुध् ध् य् इति स्थितम् । **झलाञ्ज**

न्तर्यं यत्र तत्रैव तदभ्युपगमात् । किं चात्र 'स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेश एव

स्थानिवत्' इति वार्तिकमस्ति । तेनान्यः स्थानिवदेव भवतीति न दोषः । **स्वरे**-चि

र्षेकः । ईकारस्य 'लिति' इत्युदात्तत्वे कर्तव्ये यलोऽतो लोपो न स्थानिवत् । न

'लिति'इत्यारम्भसामर्थ्यम्,कारक इत्यादौ सावकाशत्वात् । **सवर्णानुस्वारयोः**-शि

श्नसोरल्लोपो न स्थानिवत् । यद्यप्यनुस्वारो न स्थानिभूतादचः पूर्व इति तस्य परस

कर्तव्ये अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वप्रसङ्ग एव नास्ति, तथापि स्थानिद्वारानुस्वारोऽपि दृष्ट इ

त्येव तत्प्रसङ्ग इत्याहुः । ननु सवर्णग्रहणमात्रेणानुस्वारोऽप्याक्षेप्तुं शक्यत

किमनेन पृथगनुस्वारग्रहणेन । सत्यम् । पृथग्ग्रहणाभावे यत्र परसवर्णस्तत्रैवेति सं

क्ष्येत । तथा च यत्र न परसवर्णप्रसङ्गः शिंषन्तीत्यादौ तत्र स्थानिवद्भाव निषेधु

स्वारग्रहणम् । एवं यत्र वरे अजादेशस्य प्रसङ्गो नास्ति यातिरित्यादौ तत्र य

१ अयं पङ्क्तिसप्तकपाठः 'प्रौढमनोरमाव्याख्याने तु शब्दरत्ने' इ

प्रावस्थितो लेखकप्रमादादिना इहागत इति प्रतिभाति । 'क' पुस्तकपाठमनुसृत्य

'हानि समर्थनीयः । २ 'तथापि' क ।

...ष्टम् । इति धकारस्य दकारः । ५३ अदर्शनं लोपः । (१-१-६०) प्रसक्त-

...झशि । स्पष्टमिति । झलां स्थाने जश् स्यात् झशि परत इति स्पष्टार्थकम् । ...त्र न किञ्चिद् व्याख्यातव्यमस्ति, पदान्तरस्यानुवृत्त्यभावादित्यर्थः । इति धकार-स्येति । प्रथमधकारस्येत्यर्थः । दकार इति । स्थानत आन्तर्यादिति भावः । ...द् ध् य् इत्यत्र यकारस्य संयोगान्तलोपं शङ्कितुं लोपसंज्ञासूत्रमाह—अदर्शनं लोपः । शब्दानुशासनप्रस्तावाच्छब्दविषयकं श्रवणमिह दर्शनं विवक्षितम् । दर्शन-स्याभावः अदर्शनम् । अर्थाभावेऽव्ययीभावः । 'स्थानेऽन्तरतमः' इत्यतः स्थान इत्यनु-वर्तते । स्थानं प्रसङ्ग इत्युक्तम् । शास्त्रतः शब्दस्य कस्यचिच्छ्रवणप्रसङ्गे सति यदश्रव-णम्, तत् लोपसंज्ञं भवतीत्यर्थः । तदाह—प्रसक्तस्येति । तत्र श्रवणाभावा-त्मके लोपे विहिते श्रवणार्थमुच्चारणमपि नास्तीत्यर्थाल्लभ्यते । प्रसक्तस्य किम्, दधि ...त्यादौ क्विपः अश्रवणात्मकलोपस्य प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्

...स्थानिवद्भावं निषेद्धुं पूर्वग्रहणात्पृथग्यलोपग्रहणं कृतमिति ज्ञेयम् । दीर्घे—प्रतिदीव्ना, ...प्रतिदीव्ने । 'हलि च' इति दीर्घे कर्तव्ये अल्लोपो न स्थानिवत् । यणादेशस्तु स्थानिव-द्भवत्येव । लोपाजादेश एव न स्थानिवद्, इत्युक्तत्वात् । तेन 'हलि च' 'उपधायां च' इति दीर्घाप्रवृत्त्या कियोः, गियोः, विव्यतुरित्यादि सिद्धम् । जशि—सग्धिश्च मे । ...अदनं ग्धिः । तत्र अदेः क्तिनि 'बहुलं छन्दसि' इति घस्लादेशः, 'घसिभसोर्हलि–' ...इत्युपधालोपः, 'झलो झलि' इति सलोपः । 'झषस्तथोः–' इति धत्वम्, घस्य 'झलां जश् झशि' इति जश्त्वे कर्तव्ये उपधालोपो न स्थानिवत् । 'समानस्य छन्दस्यमूर्धप्रभृ-त्युदर्केषु' इति सः । समाना ग्धिः सग्धिः । न चात्र सलोपे धत्वे च कर्तव्ये पूर्वत्रा-सिद्धमपीति स्थानिवद्भावात्सग्धिरिति रूपं न स्यादिति शङ्क्यम् । पञ्चमीसमासपक्षस्यानित्यत्वात् । ...न्त्र 'निष्ठायां सेटि' इति लिङ्गात् । तथाहि । तत्र 'सेटि' इति पदं न तावदनिड्व्या-...र्थम, ... स्य विभाषा' इति इण्-

...ति चेन्न । 'यस्य विभाषा'

... स्यात्, तत्र 'तनिपति-

...लावधारणार्थं सेड्ग्रह-

...तमित्यादौ णिलोपे कृते

... स्यादिति । यदि तु पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवत्त्वं तर्हि

... नास्तीति 'सेटि' इत्यनर्थकं ...

... जश्त्वविधौ यदि स्थानिवत्त्वनिषेधस्तर्हि ...

...र्वं स्यात् । मैवम् । 'इष्टवत्'

वादर्शनं लोपसंज्ञं स्यात् । ५४ संयोगान्तस्य लोपः । (८-२-२३)
योगान्तं यत्पदं तदन्तस्य लोपः स्यात् । इति यलोपे प्राप्ते । ' यणः प्रतिषेधो
ाच्यः ' (वा ४८०६) । 'यणो मयो द्वे वाच्ये' (वा ५०१८) । 'मय इति

ा भूत् । **संयोगान्तस्य लोपः** । पदस्येत्यधिकृतम् । संयोगः अन्तो यस्येति
विग्रहः । संयोगान्तस्य पदस्य लोप इत्यन्वयः । न च कृत्स्नपदस्य लोपः, किन्तु अन्त्य
लस्येति परिभाषया तदन्तस्यैव । तदाह—**संयोगान्तमित्यादिना** । अत्र अन्त
ग्रहणं स्पष्टार्थमेव । संयोगस्य पदविशेषणतया येन विधिरित्येव तदन्तलाभात् । य
संयोगावन्तौ यस्येति विग्रहलाभार्थमन्तग्रहणम्, अन्यथा सुदृषत्प्रासाद इत्यत्र पकार
पूर्वतकारस्य लोपः स्यादिति । तन्न, संयोगसंज्ञाया व्यासज्यवृत्तित्वात्, प्रत्येकवृत्तित्व
मभ्युपगम्य अन्तग्रहणप्रयोजनवर्णनस्य व्यर्थत्वादिति शब्दरत्ने विस्तरः॥

इति यलोपे इति । सुध् य् इति यकारस्य अनेन सूत्रेण लोपे प्राप्ते तत्प्र
तिषेध आरभ्यते **'यणः प्रतिषेधो वाच्यः'** । यणः संयोगान्तलोपप्रतिषेधो
वक्तव्य इत्यर्थः । अनेन वार्तिकेन यकारस्य संयोगान्तलोपो न भवतीति शेषः । इद
वार्तिकम् आकरे प्रत्याख्यातम् । अथात्र यकारस्य अचः परत्वाभावादच्परकत्वाच्च अनु
नाचि चेति द्वित्वाप्राप्तौ द्वित्वविधिमाह—**यणो मयो द्वे वाच्ये** । अनेन वार्तिकेन
यकारस्य द्वित्वमित्यन्वयः । ननु यदि यण इति पञ्चमी मय इति षष्ठी, तर्हि यणः
परस्य मयो द्वित्वमिति लभ्यते । प्रकृते च यकारो न यणः परः, नापि मय् । अत
कथमनेन वार्तिकेन तस्य द्वित्वमित्यत आह—**मय इतीति** । पक्षे इत्यनेन उभयथा
व्याख्यानमिष्टमिति सूचितम् । विनिगमनाविरहादिति भावः । अत्रापि वार्तिके यरो

बाधात्तस्याप्रवृत्तेः । **चरि**—जक्षतुः, जक्षुः । घसेर्लिटि अतुस् उस् च, 'गमहन
इत्युपधालोपः, 'खरि च' इति चर्त्वे प्रति न स्थानिवत् । भाष्ये तु 'पूर्वत्रासिद्धे न स्था
निवत्' इत्यवष्टभ्य द्विर्वचनसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चरः प्रत्याख्याताः । तद्रीत्या तु सलो
षत्वे च कर्तव्ये स्थानिवद्भावशङ्कैव नास्तीति बोध्यम् । **अदर्शनं लोपः** । अत्र दर्शि
र्शनसामान्यवचनः, दर्शनं ज्ञानम्, तदिह शब्दानुशासनप्रस्तावाच्छब्दविषयकं स
श्रवणं संपद्यते । तच्च श्रोतृव्यापारस्तन्निषेधोऽश्रवणम् । नन्वेवं 'लोपो व्योर्वलि
इत्यादौ वकारयकारौ न श्रोतव्याविति श्रोतृव्यापार एव निषिध्येत, प्रयोक्तृव्यापा
उच्चारणमनिषिद्धं स्यात् । अत्राहुः । असति च श्रवणे उच्चारणमनर्थकमेवेति सामर्थ्य
च्छ्रवणनिषेधे तद्धेतुभूतमुच्चारणमपि निषिद्धं भवतीति । **प्रसक्तस्येति** । इह 'स्थाने

१ इह ' झलो झलि ' इत्यतो झल्ग्रहणमपकृष्य संयोगान्तझलो लोप
इत्यादिपाठस्त्रुटित इत्यनुमीयते ।

नासिक इत्यतो वाग्रहणमनुवर्तते। ततश्च फलितमाह—**तदिहेति**। तदित्यव्ययम्। पिता संदर्भेण यत् प्रपञ्चितं तेन इह सुध् य् इत्यत्र यकारधकारयोः द्वित्वविकल्पाच्चारि रूपाणि सम्पद्यन्ते इत्यर्थः। **एकधमेकयमिति**। एको धकारो यस्य तद् एकधम्, एवम् एकयमित्यपि। धकारयकारयोरुभयोरपि द्वित्वाभावे एकधकारमेक-

अनुवर्तनादेतल्लभ्यते। प्रसक्तस्येति किम्, दधिमध्वित्यादौ तुगागमो मा भूत्। अग्नि द्वि न क्विपोऽदर्शनम्, तच्च लोपे इति प्रसक्तविशेषणाभावे प्रत्ययलक्षणेन तुक् स्यादेवेति दिक्। **संयोगान्तस्य। तदन्तस्येति**। 'अलोऽन्त्यस्य' इति परिभाषयेति भावः। यद्यपि विशेषणेन तदन्तविधिलाभात् 'संयोगस्य' इत्येव सूत्रयितुमुचितम्, तथापि 'प्रत्येकं संयोगसंज्ञा' इति पक्षे 'दपत्करोति' इत्यादौ लोपं वारयितुं संयोगवन्तौ यस्येति द्विवचनान्तेन समासलाभार्थमन्तग्रहणमिति मनोरमायां स्थितम्। 'संयोग' इति महासंज्ञाकरणसामर्थ्यादेकस्य संयोगसंज्ञा न भविष्यतीति अन्तग्रहणमिह त्यक्तुं शक्यम्। **यणः प्रतिषेध इति**। वाचनिकमिदम्। यद्वा वाच्यो व्याख्येयः। व्याख्या च द्वेधा 'झलो झलि' इत्यतो झल्ग्रहणमपकृष्य झल एव लोपो विधीयत इति, अन्तरङ्गे लोपे कर्तव्ये बहिरङ्गस्य यणोऽसिद्धत्वमिति वा। न च षाष्ठी परिभाषा त्रैपादिकमन्तरङ्गलोपं न पश्यतीति वाच्यम्। कार्यकालपक्षाभ्युपगमात्। न च 'नाजानन्तर्ये' इति निषेधः। उत्तरकालप्रवृत्ते लोपे अजानन्तर्याभावात्। तदुक्तम्—'संयोगान्तलोपे यणः प्रतिषेधः, न वा, झलो लोपात्, बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वा' इति। **चत्वारि रूपाणीति**। इह धकारस्य द्वित्वे जश्त्वे च कृते 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' इति जशोऽसिद्धत्वाभावेन लक्ष्यभेदात्पुनर्दकारे द्वित्वप्रवृत्तौ रूपाधिक्यमस्ति। अत्र केचिदाहुः—उकारात्परस्य यरो द्वित्वे कृते पुनरुकारात्परस्य यरो द्वित्वं न भवति, निमित्तभेदाभावादित्याशयेनेदमुक्तम्, इति। तेषां मते तु तुदादिगणे वव्रश्चेत्यत्र उरदत्वस्य, 'अचः परस्मिन्-' इति स्थानिवद्भावान् 'न संप्रसारणे-' इति वस्योत्वं न' इति समाधानग्रन्थो मूलस्थो विरुध्येत, निमित्तस्य लिटो भेदाभावादिति दिक्। अन्ये तु धकारस्य जश्त्वे कृते 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' इति जशोऽसिद्धत्वाभावाद्दकारे पुनर्द्वित्वं भवत्येव, व्यक्तिभेदात्। अत एव अर्य्यन्तेत्यादौ परसवर्णद्वित्वं भाष्यकृता उदाहृतम्। षद् सन्त इत्यत्र सकारद्वित्वसिद्धये पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' इति मनोरमायामप्युक्तम्। एव यकारेऽपि द्वित्वस्य पुनः प्रवृत्ती इत्यभावः। आष्टमिकद्विर्वचनस्य स्थानेद्विर्वचनरूपत्वात्स्थान्यादेशव्यक्त्योश्च भेदात्। यत्तूक्तं मनोरमायाम् 'एकस्यां व्यक्तौ एकं लक्षणं सकृदेव प्रवर्तते' इति 'एकः पूर्वपरयोः' इति सूत्रे भाष्ये सिद्धान्तितत्वात्कथं पुनर्द्वित्वप्रवृत्तिः। अन्यथा द्वित्वानन्त्यापत्तेरित्यादि। तदनवधाननिबन्धनम्, तन्त्राधानादिशास्त्रदृष्टान्तेन क्वचिदेवैकस्मिन्प्रयोगे गुणादिशास्त्र-

पञ्चमी यद्य इति षष्ठी' इति पक्षे यकारस्यापि द्वित्वम् । तदिह धकारयकारयोर्द्वि
विकल्पाच्चत्वारि रूपाणि । एकधमेकयम् । द्विधं द्वियम् । द्विधमेकयम् । एक
द्वियम् । सुद्ध्युपास्यः । मद्ध्वरिः । धात्त्रंशः । लाकृतिः । ४५ नादिन्यार

यकारं च प्रथमं रूपमित्यर्थः । द्विधं द्वियमिति । द्वौ धकारौ यत्र द्वियम् । द्वि
द्वियमित्यपि । धकारयकारयोरुभयोरपि द्वित्वे द्वियकारं द्विधकारं च द्वितीयं रूपमित्यर्थः ।
द्विधमेकयमिति । धकारस्य द्वित्वे यकारस्य द्वित्वाभावे द्विधमेकयं च तृतीयं
रूपमित्यर्थः । एकधं द्वियमिति । धकारस्य द्वित्वाभावे[1] यकारस्य द्वित्वे एकधं द्वि
च चतुर्थं रूपमित्यर्थः । सुद्ध्युपास्य इति । इह 'न भूसुधियोः' इति निषेधस्तु
भवति, तस्य अजादौ सुपि विधानात् । 'इकोऽसवर्णे' इत्यपि न, 'न समासे' इ
तन्निषेधात् ।

मद्ध्वरिरिति । मधुर्नाम असुरविशेषः । तस्यारिरशत्रुः मद्ध्वरि
हरिरित्यर्थः । अत्र धकारादुकारस्य स्थानत आन्तर्याद् यणां क्रमपरिपाट्या वा वकार
न चात्र यकारस्य दन्तस्थानाधिक्याद् न स्थानसाम्यमिति वाच्यम् । यावत्स्थानसाम्य
सावर्ण्यप्रयोजकत्वेऽपि आन्तरतम्ये यत्किञ्चित्स्थानसाम्यस्यापि प्रयोजकत्वात् । अन्य
चेता स्तोनेत्यादौ इकारादेः एकारापत्तेः । धात्त्रंश इति । अत्र तकारस्य
द्वित्वम्, न तु रेफस्येत्यनुपदमेव वक्ष्यते अचो रहाभ्यामित्यत्र । लाकृतिरिति
लृवर्णस्य आकृतिरिव आकृतिर्यस्येति विग्रहः । अत्र आकारे परे लृवर्णस्य दन्तस्था
साम्यात् प्रथमातिक्रमे कारणाभावाच्च तस्य यकार एवास्तु । आन्तरतम्ये यत्किञ्चि
त्स्थानसाम्यस्य प्रयोजकतया मद्ध्वरिरित्यत्रोक्तत्वादिति वाच्यम्, अत्र हि ध्वा
यणो यकारस्य विधेयाः । तत्र वकारविधिरुकारे ओष्ठस्थानसाम्याद् निरवकाशः सा
काराः, तत्र लकारस्य दन्तस्थानभेदादप्राप्तेः । लाकृतिरित्यत्र लृवर्णे तु यका
लकारश्चेत्युभयमपि प्राप्तम् । अत्र शब्दपरविप्रतिषेधमाश्रित्य लकारविधिः परत्व
अपवादत्वाच्च यकारविधिं बाधते । यदि हि प्रथमातिक्रमे कारणाभावादत्रापि यक
एव स्यात्, तर्हि लकारविधिर्निरवकाश एव स्यात् । अतोऽत्र लृवर्णस्य लकार ए

स्यानुप्रयोगत्वं स्याच्च प्रयोगान्तर इत्याशङ्क्य ज्योतिष्टोमादिशास्त्रदृष्टान्तेन प्रयोगान्तरे
पि गुणादिशास्त्रप्रवृत्तेरेव सिद्धान्तितत्वात् । न तु सकृच्छास्त्रप्रवृत्तेः । आनन्तर्यपरि
प्रकृते न दोषः । सा हि अनन्तरार्थसहितप्रयोगस्यावश्यकत्वात् तस्य कर्तव्यस्य परि
ष्ठितप्रयोगस्याभावात्तच्छास्त्रस्यानुप्रयोगत्वापत्त्या दोषः । प्रकृते तु नास्ति, द्वित्वस्य वैकल्पि
कत्वेन यावच्छक्ति द्वित्वप्रयोगसहितस्य परिनिष्ठितत्वेन तेनैव शास्त्रस्य कृतार्थत्वा

1 'द्वित्वाभावे च' क ।

त्रस्य । (८-४-४८) पुत्रशब्दस्य न द्वे स्त आदिनीशब्दे परे आक्रोशे गम्यमाने । पुत्रादिनी त्वमसि पापे । 'आक्रोशे' किम् । तत्त्वकथने द्विर्वचनं भवत्येव । त्त्रादिनी सर्पिणी । ' तत्परे च ' (वा २०२१) । पुत्रपुत्रादिनी त्वमसि पापे । वा हतजग्धयोः ' (वा २०२२) । पुत्त्रहती-पुत्रहती । पुत्त्रजग्धी-पुत्रजग्धी । ६ त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य । (८-४-५०) त्र्यादिषु वर्णेषु संयुक्तेषु वा त्वं स्यात् ।

...नादिन्याक्रोशे । द्वे इत्यनुवर्तते । यर इति च । आक्रोशो निन्दा । आदिनि...ति छ्यन्तं लुप्तसप्तमीकम् । आदिनीशब्दे परे पुत्रशब्दस्यावयवो यः यर् तकारः, ...स्य न द्वित्वम् । आक्रोशे गम्ये इत्यर्थः । तदाह—**पुत्रशब्दस्येत्यादिना** । पुत्र...ब्दस्यावयवस्येत्यर्थः । **पुत्रादिनी त्वमसि पापे इति** । पुत्रानत्तुं शीलमस्याः ...आदिनी । 'सुप्यजातौ' इति णिनिः । ऋन्नेभ्य इति ङीप् । हे पापे ! त्वं पुत्रादिनी...त्यन्वयः । पुत्रघातिनीत्यर्थः । ईदृशाक्रोशस्य प्रायेण स्त्रीष्वेव सम्भवात् सूत्रे आदि...नीति ङ्यन्तमेव विवक्षितमिति हरदत्तः । माधवोऽप्येवम् । अत्र उकारात् परस्य ...कारस्य अनचि चेति प्राप्ते द्वित्वं निषिध्यते । रेफस्य तु न क्वापि द्वित्वप्रसक्तिरित्यनु...पदमेव वक्ष्यते । **आक्रोशे किमिति** । आक्रोश इत्यस्य किं प्रयोजनमित्यर्थः । 'किं ...पृच्छायां जुगुप्सने' इत्यव्ययवर्गे अमरः । एवमुत्तरत्राप्येवञ्जातीयकेषु द्रष्टव्यम् । **तत्त्व...कथन इति** । यस्याः पुत्राः स्वयमेव म्रियन्ते तां प्रति पुत्त्रादिनीति वस्तुस्थिति...कथने तु न द्वित्वनिषेध तत्र निन्दाया अप्रतीतेरित्यर्थः । **तत्परे च** । वार्तिकमेतत् । ...आदिनीशब्दः परो यस्मात् स तत्परः, आदिनीशब्दपरके पुत्रशब्दे च परे पुत्र...शब्दावयवस्य यरो न द्वित्वमित्यर्थः । **पुत्रपुत्रादिनी त्वमिति** । पुत्रस्य पुत्रान...त्तीति विग्रहः । अत्र पूर्वस्य पुत्रशब्दस्य आदिनीशब्दः परो न भवति, द्वितीयपुत्र...शब्देन व्यवधानात् । अतः पूर्वसूत्रेण अप्राप्ते द्वित्वनिषेधे इदमारब्धम् । **वा हत...जग्धयोः** । हतशब्दे जग्धशब्दे च परे पुत्रशब्दावयवस्य यरो द्वित्वं वा स्यादित्यर्थः । **पुत्त्रहतीति** । तकारद्वित्वे रूपम् । पुत्रो हतो ययेति विग्रहः । 'अस्वाङ्गपूर्वपदात्' ...इति ङीष् इति केचित् । वस्तुतस्तु जातिपूर्वादित्यस्य तत्रानुवृत्तेः गौरादित्वाद् ङीषिति ...तत्त्वम् । पुत्रघातसाहसस्य स्त्रीष्वेव सम्भवात् स्त्रीलिङ्गमेवोदाहृतम् । **पुत्रहतीति** । ...द्वित्वाभावे रूपम् । एवं पुत्त्रजग्धीति । अनचि—चेति. द्वित्वविकल्पे सिद्धे पुत्रशब्दस्य

१ अत्र सर्पिणीति मूले पाठो न टीकाकर्तुः संमत इति प्रतिभाति । युक्तस्तु ...इति, पुस्तकान्तरे सर्वत्रोपलम्भाच्चेहापि निवेशितः ।

द्विष्यम् । इन्द्रः-इन्द्रः । राष्ट्रम्-राष्ट्रम् । ५७ सर्वत्र शाकल्यस्य (८-४-५१) द्वित्वं न । अर्कः । ब्रह्मा । ५८ दीर्घादाचार्याणाम् । (८-४-५२) द्वित्वं न । दात्रम् । पात्रम् । ५९ अचो रहाभ्यां द्वे । (८-४-४६) अचः पराभ्यां रेफहकाराभ्यां परस्य यरो द्वे वा स्तः । हर्य्यनुभवः । नह्यस्ति । ६० हलो यमां यमि लोपः । (८-४-६४) हलः परस्य यमो लोपः स्याद्वा य

हस्ते चेत् इत्यनयोरेव आक्रोशे एवेति नियमार्थमिदं वार्तिकमित्याहुः । त्रि तिषु शाकटायनस्य । त्रिप्रभृतिषु वर्णेषु संयुक्तेषु आद्यस्य वर्णस्य द्वित्वं शाकटायनमते । मतान्तरे तु नेत्यर्थः । इन्द्र इति नकारस्य द्वित्वविकल्पः । राष्ट्रे षकारस्य द्वित्वविकल्पः । सर्वत्र शाकल्यस्य । नेत्यनुवर्तते । यत्र यत्र द्वित्वं वि तत्र तत्र शाकल्यस्य मतेन द्वित्वं न भवतीत्यर्थः । दीर्घादाचार्याणाम् । ने वर्तते । दीर्घात् परस्य यरो द्वित्वं केषाञ्चिदाचार्याणां मते न भवति । मतान्तरे भवति । 'अनचि च' इत्यत्र वाग्रहणमनुवर्तत इति भाष्यकारादिभिः सूत्रे वैयर्थ्यं । च 'अनचि च' इत्येव द्वित्वविकल्पसिद्धौ त्रिप्रभृतिषु इत्यादिसूत्रत्रयं नारम्भणीयम् इति प्रौढमनोरमायां स्थितम् । एतत्सूत्रत्रयारम्भाद् 'अनचि च' इत्यत्र वाग्रहणं नानुवर्तत इति युक्तं प्रतिभाति ॥

अचो रहाभ्यां द्वे । 'यरोऽनुनासिके' इत्यतो यर इति षष्ठ्यन्तं चेति चानुवर्तते । अच इति दिग्योगे पञ्चमी । पराभ्यामिति शेषः । रहाभ्यामित्यपि पञ्चमी । परस्य शेषः । तदाह—अचः पराभ्यामित्यादिना । हर्य्यनुभव इति । हरेरनुभव इति विग्रहः । हरि अनुभव इति स्थिते रेफादिकारस्य यण् । तस्य द्वित्वम् । अथ हकार परस्योदाहरति—न ह्यस्तीति । नहि अस्तीति स्थिते हकारादिकारस्य यण् द्वित्वम् । इहोभयत्र यकारस्य अचः परत्वाभावादचपरकत्वाद् 'अचः' इति निषेधाच्च द्वित्वमप्राप्तं विधीयते । अत्र अनचि चेति रेफहकारयोर्द्वित्वं न भवति द्वित्वप्रकरणे रहाभ्यामिति रेफत्वेन हकारत्वेन च साक्षाच्छ्रुतेन निमित्तभावेन यरशब्दबोधितकार्यभावत्वबाधात्, श्रुतानुमितयोः श्रुतं बलीय इति न्यायात् । हर्य् य् अनुभवः । नह् य् य् अस्ति इति स्थिते । उभयत्रापि प्रथमयकारस्य लोपविधिमाह—हलो यमां यमि लोपः । 'झयो होऽन्यतरस्याम्' इत्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवर्तते । तच्च विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं वार्थे वर्तते । यमामिति बहुवचनं प्रयोगबहुत्वापेक्षम् । ए कस्मिन् प्रयोगे बहूनां यमामसम्भवात् । 'हल' इति दिग्योगे पञ्चमी । परस्येति शेषः । तदाह—हलः परस्य यम इत्यादिना । अनेन सूत्रेण उदाहरणद्वयेऽपि प्रथ

१ 'मध्ये अचः परस्य' इति 'क'। २ 'अचपरकत्वाच्च द्वित्वमप्राप्तम्' इत्येव 'ख'

इति लोपपक्षे द्वित्वाभावपक्षे चैकयं रूपं तुल्यम् । लोपारम्भफलं तु 'आदित्यो

यकारस्य लोपे सति एकयकाररूपं संपद्यते । लोपाभावपक्षे तु द्वियकाररूपं संपद्यते । ननु हलो यमामिति सूत्रमेतदर्थं नारम्भणीयम्, अचो रहाभ्यामिति यकारद्वित्वस्य वैकल्पिकतया द्वित्वे सति द्वियकाररूपस्य, द्वित्वाभावे एकयकाररूपस्य च सिद्धेरित्याशङ्क्य नास्य सूत्रस्यात्र प्रयोजनमित्याह—**इति लोपेति** । तर्हि किमस्य सूत्रस्य फलमित्यत आह—**लोपारम्भेति** । 'दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः' इत्यादित्यशब्दात् शेषार्थण्यान्ताद् देवतार्थे ण्यः । आदित्य य इति स्थिते, 'यस्येति च' इति यकारादकारस्य लोपे तकाराद्यकारस्य अनेन सूत्रेण लोपः । तस्मिन् सत्येव आदित्यमित्येकयकारं रूपं सिध्यति, नान्यथा । अतः सूत्रारम्भो न विफल इति भावः । अत्र 'आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति' इति लोपस्तु न, जाताद्यर्थकत्वेन आपत्यत्वाभावात् । अत्र चैतत् सूत्रं न्याय्यत्वादुपन्यस्तमिति भावः । नन्वेवमपि महात्मनो भाव इत्यर्थे 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः' इति ष्यञि टिलोपे आदिवृद्धौ माहात्म्यमित्यत्रापि तकारान्मकारस्य

लिटि धातोः—' इति द्वित्वस्य तु नित्यत्वादानन्त्यापत्तेः क्वचिद्विश्रान्तौ कल्पनीयायां लाघवात्प्रथमप्रवृत्तावेव विश्रान्तिकल्पनादनभ्यासग्रहणं प्रत्याख्यातम् । अत एव 'सर्वस्य द्वे' इत्यस्यापि न पुनः प्रवृत्तिरित्याहुः । नन्वत्र 'इकोऽसवर्णे—' इति शाकल्यमतेन रूपान्तरमस्त्विति चेन्मैवम्, समासे तन्निषेधात् । न च नित्यसमास एव तन्निषेध इति वाच्यम् । 'सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधः' इति वार्तिकस्थनित्यग्रहणस्य भाष्ये प्रत्याख्यातत्वात् । मनोरमायां तु जश्त्वेन दकारे कृते तस्य द्वित्वं नेत्याद्याशयेन सकारद्वित्वेनाष्टौ विसर्गद्वित्वेन षोडशेत्युक्तम् । **द्धिध्यमिति** । यद्यपि धस्य जश्त्वेन दकारे द्वयं नास्ति, तथापि भूतपूर्वगतिमाश्रित्यैवमुक्तम् । **सुध्युपास्य इति** । 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति तृतीयासमासः । नन्विह यणेव दुर्लभः, सुधीशब्दस्य ध्यायतेः संप्रसारणेन निष्पन्नत्वेन 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपापत्तेरिति चेन्मैवम् । 'संप्रसारणपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणम्' इति वार्तिकोक्तेः । न चैवमपि 'न भूसुधियोः' इति यणिनषेधः शङ्क्यः । आङ्गत्वेन प्रत्यये परत एव तन्निषेधस्य प्रवृत्तेः । 'सुपि' इत्यनुवर्त्य सुपि परत एव यणिनषेधाच्च । **धात्रंश इति** । अत्र रेफस्य द्वित्वं न, द्वित्वप्रकरणे 'रहाभ्याम्' इति साक्षाच्छ्रुतेन निमित्तभावेन रेफस्य कार्यित्वबाधनात् । सुध्युपास्य इत्यादौ तु स्थानित्वेन निमित्तत्वमिको न बाध्यते 'तस्मादित्युत्तरस्य' 'वाय्वृतुपित्रुषसः—' इत्यादिनिर्देशाद् ज्ञापकात् । तकारस्य तु द्वित्वं भवत्येव । तच्च वेत्यतो रूपद्वयम् । **नादिन्याः** । क्रोशः प्रायेण प्रवर्तत इति स्त्रीलिङ्गमुदाहरति—**पुत्रादिनीति** । इह 'सुप्यजातौ' इति णिनिः । **तत्परे चेति** । आदिनि यः पुत्रशब्दस्तस्मिन् परेऽपि ... न

द्रुंयता अस्येत्यादित्यं हविः ' इत्यादौ । ' यमो यमि ' इति यथासंख्यविज्ञानान्न माहात्म्यम् । माहात्म्यम् । ६१ व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य । (८-३-१८) पूर्वः ...

लोपः स्यात्, तस्य यस्मात् यकारस्य परस्य पाक्षिकत्वमाह—यमामिति । यथासंख्यविज्ञानादिति । विज्ञायते अनेनेति विज्ञानं ज्ञानम् । 'विज्ञानं शिल्पशास्त्रयो' रित्यमरः । यथासंख्यप्राप्तिरित्यर्थः । तथा च मकारस्य मकारे परत एव लोपः, यकारे परे न लोप इत्यर्थः ।

व्योर्लघुप्रयत्नतरः । अत् च अत् च आत् च आत् चेति विग्रहः । दयश्चीलनोऽच्चीलनुवर्तते । यथासंख्यपरिभाषया एकारस्य अत्, ऐकारस्य ...

अन्ये तु हलजन्मनोः परतः पुत्रशब्दस्यैव 'अनचि च' इति द्वित्वं नान्येषामिति नियमसंभवात् तदर्थमारम्भणीयमेवेदमित्याहुः । पुत्रहतीति । पुत्रो हतो यया सा 'अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा' इति ङीप् । एवं पुत्रो जग्धो यया सा पुत्रजग्धी । अचो रहाभ्यामिति । अचः किम्, ह्रुते इत्यादौ नकारस्य मा भूत् । हलो यमां यमि । हलः ... व्याख्यम् । इह यकारादीनां यकारादौ परे यथासंभवमुदाहरणान्युच्यन्ते । सुध्युपास्य... मय्यरिः । अत्र यणो मय इति मयः परस्य यस्य यस्य च द्वित्वे कृते अनेन लोपः । दुर्लभ । दुर्नुदुवे । सुर्मः । अत्र तु 'अचो रहाभ्याम्—' इति तस्य मस्य मस्य द्वित्वे कृते लोपः । प्रत्यङ्ङात्मा । सुगण्णीशः । गवन्नुनः । अत्र 'अनचि च' ... ङमो द्वित्वे सत्यनेन ङकारणकारनकाराणां लोपः । लोपः स्याद्वेति । 'हलो ... इति सूत्रादन्यतरस्यामित्यनुवर्तत इति भावः । लोपारम्भफलं तु आदित्य देवतेति । आदित्यशब्दात् 'दित्यदित्य—' इति ण्यप्रत्यये 'यस्येति च' इत्यकार... अनेन च यलोपे आदित्यमित्येकयकारकं रूपं सिध्यति, नान्यथेति भावः । न च 'आ... स्य च तद्धितेऽनाति' इत्यनेन यलोपे कृते एकयकारकं सिध्यतीति वाच्यम् । ... जात आदित्य इत्यादिविवक्षायां तस्याप्रवृत्तेः । यथासंख्यविज्ञानादिति । उक्ते... रणेषु लोपारम्भफलाभावादेतस्य रेफे परत उदाहरणाभावाच्च यथासंख्य... नोऽन्याय्यम् । माहात्म्यमिति । अत्र मलोपो नेत्यर्थः । 'हलो यमां यमि लोपः' इति तु न सूत्रितम् । मूर्धः, शार्ङ्गमित्यादौ रेफान्तस्य लोपापत्तेः । ...

१।..। नन्वत्रैव यथासंख्यमन्वं यत्नमचितम । ... तद्वाच्य...

अव् आय् आव् एते स्युरचि। **६२ तस्य लोपः।** (१-३-९) तस्येतो लोपः स्यात्। इति यवयोर्लोपो न। उच्चारणसामर्थ्यात्। एवं च इत्संज्ञापीह न भवति। हरये। विष्णवे। नायकः। पावकः। **६३ वान्तो यि प्रत्यये।** (६-१-७९) यकारादौ प्रत्यये परे ओदौतोरव् आव् एतौ स्तः। गोर्विकारो गव्यम्। 'गोपय-

शायां लोपमाशङ्कितुमाह—**तस्य लोपः।** इत्संज्ञाप्रकरणान्ते इदं सूत्रम्। तत्र तच्छन्दः सन्निहितम् इतं परामृशति। तदाह—**तस्येत इति।** इत्यनेन सूत्रेण यवयोर्लोपो न शङ्कनीय इत्यर्थः। कुत इत्यत आह—**उच्चारणेति।** यदत्र यवयोर्लोपः स्यात्, तर्हि तयोः सूत्रे ह्यनुच्चारणमेव स्यात्, 'प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम्' इति न्यायादिति भावः। तर्हि किमनयोरित्संज्ञयेत्यत आह—**एवं चेति।** उक्तप्रकारेण लोपाभावे सति इत्संज्ञापि इह यकारे वकारे च न भवति, फलाभावादित्यर्थः। क्रमेणोदाहरति—**हरये इत्यादिना।** हरे ए, विष्णो ए, नै अकः, पौ अक इति स्थितेषु एकारादीनां क्रमादयादयः।

वान्तो यि प्रत्यये। यि इति सप्तम्यन्तम्। तेन यकारादाविति लभ्यते, यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे इति वार्तिकात्। तत्र यस्मिन्निति सप्तम्यन्तं विवक्षितम्। अलिति वर्णपर्यायः। सप्तम्यन्ते वर्णग्रहणे यो विधिः स तद्वर्णादौ ज्ञेय इति तदर्थः। येन विधिरित्यस्यायमपवादः। वकारः अन्ते यस्य स वान्तः। पूर्वसूत्रोपात्तः अवादेश आवादेशश्च विवक्षितः। तौ च कयोर्भवत इत्याकाङ्क्षायां ओदौतोरित्यर्थाल्लभ्यते, पूर्वसूत्रे तयोरेव तदुभयस्थानित्वेन प्रक्लृप्तत्वात्। तदाह—**यकारादावित्यादिना।** **गव्यमिति।** गो य इति स्थिते, ओकारस्य अच्परकत्वाभावाद् एचोऽयवायाव इत्य-

निरुक्तलक्षणाभ्युपगमेऽपि लक्ष्यार्थबोधात्पूर्वभावि शक्यार्थज्ञानमादाय यथासंख्यत्वस्यावश्यं वक्तव्यत्वात्। अन्यथा एचां क्रमेणायवायावो न सिध्येरन्। मैवम्। आन्तरतमत्वेनापि तत्सिद्धेः। तथा हि। एचः संध्यक्षराणि। ततश्च संवृताकारतालव्यस्य एकारस्य संवृताकारतालव्योऽय्; संवृताकारोष्ठ्यस्य ओकारस्य तादृश एव अव्, ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादैकारे इकारः अध्यर्धमात्रः, अकारस्त्वर्धमात्र एव। एवमौकारेऽप्युकारोऽध्यर्धमात्रः, अकारस्त्वर्धमात्रः, एवं च विवृताकारतालव्यस्य ऐकारस्य विवृताकारतालव्य आय्। विवृताकारौष्ठ्यस्य औकारस्य विवृताकारौष्ठ्य आव्। **वान्तो यि प्रत्यय इति।** यीति किम्, गोभ्याम्। नौभ्याम्। प्रत्यये किम्, गोयानम्। **यकारादाविति।** 'येन विधिः—' इति सूत्रस्यापवादभूतेन 'यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे' इति वार्तिकेनायमर्थो लभ्यते। **ओदौतोरिति।** ८

वाचनिकी परिभाषेयमिति शब्देन्दुशेखरे।

तन्निमित्तस्यैव । लव्यम् । अवश्यलाव्यम् । 'तन्निमित्तस्यैव' इति किम् । ओ
औयत । ६४ क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे । (६-१-८१) यान्तादेशनिपात

न वकारलोप इत्युक्तम् । अन्ये तु 'हलो यमां यमि' इति सूत्रे 'यलो लुप्तस्य'
लुप्तनिर्दिष्टो यकार इति भाष्यमाश्रित्य वकारस्यापि यकारलोप इत्याहुः ।

ननु ओयते औयत इत्यत्रापि ओकारस्य औकारस्य च 'वान्तो यि
वान्तादेशः स्यादित्यत आह — वान्तो यीति सूत्रं नियमार्थम् — धातोस्तन्निमित्त
एव इति, वान्तो यि प्रत्यये, इति चानुवर्तते । सः — यादिप्रत्ययो निमित्तं यस्य
मित्तः । यादिप्रत्यये परे धातोरेचो भवन् वान्तादेशः यादिप्रत्ययनिमित्तकस्यै
भवति नान्यस्येत्यर्थः । तदाह — यादौ प्रत्यये इत्यादिना । लव्यमिति
छेदने, अचो यत् । सार्वधातुकार्धधातुकयोरित्युकारस्य गुण ओकारः । तस्य
यत्वाद् यादिप्रत्ययनिमित्तकत्वाच्च वान्तादेशः । अवश्यलाव्यमिति । [ओ
इति लुप्तो गणः] 'अचो ञ्णिति' इत्युकारस्य वृद्धिः — औकारः । अवश्यमित्य
मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । 'लुम्पेदवश्यमः कृत्ये' इति मकारलोपः । अत्र
धात्ववयवत्वाद् यादिप्रत्ययनिमित्तकत्वाच्च वान्तादेशः । ननु लव्यमवश्यला
'वान्तो यि' इत्येव वान्तादेशः सिद्धः, तन्निमित्तस्यैवेति नियमार्थमिदं
स्थितिः । तन्नियमविधेः किं प्रयोजनमिति पृच्छति — तन्निमित्तस्यैवेति कि
नियमस्य किं प्रयोजनमित्यर्थः । ओयते इति । वेञ् तन्तुसन्ताने, कर्म
'भावकर्मणोः' इत्यात्मनेपदम्, यक्, 'वचिस्वपियजादीनाम्' इति सम्प्रसारणम्
णम् उकारः, पूर्वरूपम्, अकृत्सार्वधातुकयोरित्युकारस्य दीर्घः । ततः यक्
'आद्गुणः' इति गुणे ओकारः । तस्य यादिप्रत्ययेन धात्ववयवत्वेऽपि यादि
निमित्तकत्वाभावात् न वान्तादेशः । तन्त्र न धातुरोकारस्य
इति गुणस्य ओकारस्य पदद्वयाश्रितत्वेन बहिरङ्गतया वान्तादेशे कर्तव्ये अ
काराभावाच्च वान्तादेशप्रसक्तिरित्यस्वरसादाह — औयतेति । वेञः वेञ्

स्वात्ववयवस्यैचः स्वयं निमित्तं भवति । एवकारस्त्विष्टतोऽवधारणार्थः ।
तन्निमित्तस्यैचो यदि भवति तर्हि धातोरेवेति विपरीतनियमः संभाव्येत
यान्यस्य इत्यत्र न स्यात् । धातोस्तन्निमित्तस्यापि स्यादेवेत्यत इत्याशङ्क्य, तद
भिप्रेत्याह — यादौ प्रत्यये परे धातोरेचश्चेद्वान्तादेश इत्यादि । लव
लुनातेरचो यत्, 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणः । अवश्यला

१ 'लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुं-काममनसोरपि । समो वा हिततयोर्मांसस्य पचि युड्घञोः
।' इति प्राचीनवैयाकरणप्रसिद्धा कारिका ।

म्। क्षेतुं शक्यं क्षय्यम्। जेतुं शक्यं जय्यम्। 'शक्यार्थे' किम्। क्षेतुं जेतुं

। आत्मनेपदादि पूर्ववत्। 'आङ्जादीनाम्' इत्याट्। 'आटश्च' इति वृद्धिः
आरः। तस्य परादिवद्भावेन धात्ववयवत्वेऽपि यादिप्रत्ययनिमित्तकत्वाभावान्न वान्ता-
। नात्र वृद्धेर्बहिरङ्गत्वम्; पदद्वयापेक्षत्वाभावात्। 'सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः'
न्यायेन नियमविधिसिद्धेः तन्निमित्तस्यैवेत्येवकारस्तु विपरीतनियमव्यावृत्त्यर्थः।
कराभावे हि यादिप्रत्ययनिमित्तकस्य चेदेचो वान्तादेशः, तर्हि धातोरेवेत्यपि
मः प्रतीयेत। तथा च बाभ्रव्य इत्यत्र वान्तादेशो न स्यात्। बभ्रोरपत्यं बाभ्रव्यः,
मध्वोर्ब्राह्मणकौशिकयोः' इति यञ्। 'ओर्गुणः' इत्युकारस्य गुण ओकारः।
य यादिप्रत्ययनिमित्तकस्य धात्ववयवत्वाभावाद् वान्तादेशो न स्यात्। अत इष्ट-
मावधारणार्थं तन्निमित्तस्यैवेत्येवकारः।

क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे। शक्यार्थे क्षय्यजय्यशब्दौ वाचकतया वर्तेते
र्थः। ननु किमपि कार्यं विधेयमत्र न दृश्यत इत्यत आह—यान्तेति। प्राति-
कविधिं विना सिद्धप्रक्रियस्य शब्दस्वरूपस्य निर्देशो निपातनम्। ततश्च शक्यार्थ-
यादौ प्रत्यये परे 'क्षि क्षये' 'जि जये' इति धात्वोरेचः अय् इति यान्तादेशः स्या-
ते विधानमत्र फलति। शक्यार्थे क्षिज्योर्यान्त इति प्रातिस्विकविधौ गौरवादेवं
पातनमिति भावः। क्षय्यमिति। कृत्या इत्यधिकारे क्षिधातोरचो यदिति यत्प्र-
यः। स च 'शकि लिङ् च' इति शक्यार्थः। शक्यार्थे लिङ् स्यात्, चात् कृत्या इति
र्थः। सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति इकारस्य गुण एकारः। तस्याच्परकत्वाभावाद-
ः अयादेशः अत्र निपात्यते। जय्यमित्यपि पूर्ववत्। शक्यार्थे किमिति।
क्यार्थे इत्यस्य किं प्रयोजनमिति प्रश्नः। क्षेतुमित्यादि। क्षेतुं योग्यं क्षेयं पापम्,
तुं योग्यं जेयं मन इत्यन्वयः। अर्हे कृत्यतृचश्चेति यत्। स च न शक्यार्थक इति
र यान्तादेश इत्यर्थः। क्रय्यस्तदर्थे। इदमपि यान्तादेशनिपातनार्थम्। तदर्थ-

रावश्यके' इति ण्यत्। 'मयूरव्यंसकादयश्च' इति समासः। 'लुम्पेदवश्यमः कृत्ये'
ति मकारलोपः। लव्यमित्यादौ पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे नियमसूत्रमिदं व्यर्थमित्याक्षिपति—
न्निमित्तस्यैवेति किमिति। एकदेशाक्षेपेऽपि सूत्रस्यैवायमाक्षेपः पर्यवसन्नः।
यत इति। आङ्पूर्वाद् वेञः कर्मणि लट्; यगात्मनेपदे, यजादित्वात्संप्रसारणम्।
रूपम्। 'अकृत्—' इति दीर्घः। आद्गुणस्य परादिवद्भावेन धातोरेच्त्वेऽपि
दिप्रत्ययनिमित्तकत्वं नास्तीति भावः। औयत इति। वेञः कर्मणि लङ्, यगादि
'आङ्जादीनाम्' 'आटश्च' इति वृद्धिः। क्षय्यमिति

योऽयं द्वेयं पाय्यं जेयं मनः। ६६ क्रय्यस्तदर्थे। (६-१-८२) तस्मै प्रकृत्य
तदर्थम्। क्रेतारः क्रीणीयुरिति बुद्ध्या आपणे प्रसारितं क्रय्यम्। क्रेयमन्य
क्रयणार्हमित्यर्थः। ६७ लोपः शाकल्यस्य। (८-३-१९) अवर्णपूर्वयोः प

शब्दं व्याचष्टे—तस्मा इति। क्रय्यशब्दे यः प्रकृतिभूतः क्रीधातुः
तस्य योऽर्थः अभिधेयः—द्रव्यविनिमयरूपः क्रयः, स प्रकृत्यर्थः तच्छब्देन विवक्षि
तस्मै इदं तदर्थं क्रयार्थं वस्तु। तथा च क्रयार्थे गम्यमाने क्रय्येति निपात्यते
यो इति फलति। अन्यत्र क्रीधातुर्दर्श इति विधौ नैरपेक्ष्यमनवगमाधिगम्। क
नात्र फलोपधायकं विवक्षितमित्याह—क्रेतार इत्यादि क्रय्यमित्यन्तम्।
तात्पर्यमहणे तु तदर्थे इत्यस्य वैयर्थ्यं स्यादिति भावः। क्रेयः क्रयोऽपि 'अचो यत्'
यत्। सार्वधातुकेति गुणः एकारः। अत्र एकारस्य अच्परत्वाभावादनेन अय्
विधिः। क्रेयमन्यदिति। गृहादौ भोजनार्थं संगृहीतं धान्यादीत्यर्थः। 'अर्हे कृ
त्यतृचश्च' इति यत्, अत्र अयादेशो न भवति, क्रयोपयोगस्य तदर्थत्वाभावा
वादित्यर्थः।

हरे एहि, विष्णो इह, श्रिये उद्यतः, गुरौ उत्कः इत्यत्र एचां क्रमेण अय्
यावादेशेषु कृतेषु यकारवकारयोर्वैकल्पिकं लोपं विधत्ते—लोपः शाकल्यस्य। 'व्यो
भगो' इत्यतः अपूर्वस्येति वर्जितं चानुवर्तते। 'भोभगो' इत्यतो व्योरित्य
तते। वकारयकारयोरित्यर्थः। अपूर्वस्येति च व्योरित्यस्य विशेषणम्। अवर्णः पू
यस्मात् सः अपूर्वः। अपूर्वस्य वस्य यस्य चेति प्रत्येकमन्वयाभिप्रायमेकवचनम्।
पदस्येत्यधिकृतम् अवर्णपूर्वकाभ्यां यकारवकाराभ्यां विशेष्यते। विशेषणाच्च त
दन्तविधि तदन्तता लभ्यते। ततश्च अवर्णपूर्वो यः वकारो यकारश्च तदन्तपदस्य लो
स्याद् अशि परत इत्यर्थः। अलोऽन्त्यपरिभाषया तादृशपदान्तस्येति लभ्यते।
शाकल्यग्रहणान्मतान्तरे न भवतीति गम्यते। ततश्च फलितमाह—अवर्णपूर्वयोः
इत्यादिना। व्योरित्यनुवृत्तावपि यथासंख्यत्वाभावे वकारस्य प्राथम्याद् यवयोरित्युक्त
न च शाकल्यवंश्यानामेव पुरुषाणामेतल्लोपानुमतत्वं नान्येषामिति पुरुषभेदेन व्यवस्
थैव शाकल्यग्रहणे कुतो न स्यादिति वाच्यम्, 'न वेति विभाषा' इति सूत्रभा
ष्याचार्यदेशशीलिने[1] च तद्विषयत्वेति प्रस्तुत्य 'इको ह्रस्वो ङ्यो गालवस्य' 'प्राचां
वृद्धात्' इत्यादौ गालवाद्याचार्यग्रहणं प्राचामुदीचामित्यादिदेशविशेषग्रहणं च अवि

यत्, चाक्रय्यः। क्रेयमिति। 'अर्हे कृत्यतृचश्च' इति यत्। प्रकृत्यर्थायेति
प्रकृत्यर्थो द्रव्यविनिमयः। लोपः शाकल्यस्य। अवर्णपूर्वयोः किम्, दध्य

1 'शीलेन' इति 'क'

योर्यवयोर्वा लोपोऽशि परे । 'पूर्वत्रासिद्धम्' (सू० १२) इति लोपशास्त्र-
ासिद्धत्वान्न स्वरसन्धिः । हर एहि–हरयेहि । विष्ण इह–विष्णविह । श्रिया
यतः–श्रियायुद्यतः । गुरा उत्कः–गुरावुत्कः । 'कानि सन्ति' 'कौ स्तः'
यत्रास्तेरल्लोपस्य स्थानिवद्भावेन यणावादेशौ प्राप्तौ 'न पदान्त' (सू ५१)

ा विकल्पार्थमेव, न तु तत्तद्देश्यतत्तद्देशभेदेन प्रयोगव्यवस्थार्थमिति सिद्धान्तितत्वात् ।
ु हरे एहीत्यत्र अयादेशे यकारस्य लोपे सति 'ओमाङोश्च' इति पररूपं स्यात्,
ष्णो इह, श्रियै उद्यतः, गुरौ उत्कः इत्यत्र अवायावादेशेषु वकारयकारलोपे 'आद्-
गः' इति गुणः स्यादित्यत आह—**पूर्वत्रेति** । वकारयकारयोर्लोपस्यासिद्धत्वेन
भ्यां व्यवहिततया अच्परकत्वाभावादाशङ्कितः अच्सन्धिर्न भवतीत्यर्थः ।

तदेवमिक्सन्धिरेच्सन्धिश्च निरूपितः । तदुभयत्रातिप्रसङ्गमाशङ्क्य समाधत्ते–
नीत्यादिना । यद्यपि तथापीत्यध्याहार्यम् । कानि सन्ति, कौ स्तः—इत्यत्र
पि यणावादेशौ प्राप्तौ, तथापि न भवत इत्यन्वयः । नन्वत्र इकारौकारयोः सकार-
कत्वादच्परकत्वाभावात् कथं यणावोः प्राप्तिरित्यत आह—**अस्तेरल्लोपस्य स्था-**
[illegible] वचने सन्तीति रूपम् ।
[illegible] रल्लोपः' इति धात्वादेरका-
[illegible] स्वादिकारौकारयोरच्परक-
[illegible] ल्विधौ' इति स्थानिवद्भा-
[illegible] तं परं निमित्तत्वेनाश्रित्य
[illegible], 'अचः परस्मिन् पूर्व-
धौ' इति स्थानिवद्भावोपपत्तेः । अल्लोपस्य ङिति परे विधीयमानस्य परनिमित्त-
जादेशतया तत्स्थानीभूतादकारात् पूर्वत्वेन दृष्टयोरिकारौकारयोर्यणावादेशविधौ
अचः परस्मिन्–' इति प्रवृत्तेरिति भावः । तर्हि कुतोऽत्र यणावादेशौ न भवत इत्यत

ध्वत्र । **अशि पर इति** । एतच्च 'भोभगो—' इति सूत्रादनुवर्तते । अशि किम्,
स्व् करोति । अत्र लोपो मा भूत् । न चात्र टिलोपस्य स्थानिवद्भावेन निर्वाहः ।
र्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इत्यभ्युपगमात् । न चैवमपि 'हलि सर्वेषाम्' इति नित्यं
पः स्यादिति शङ्क्यम् । तत्र 'अशि' इत्यनुवर्त्य अशा हलो विशेषणात् । 'लोपो
ोर्वलि' इति लोपस्तु न शङ्कनीय एव । स्थानिवत्त्वाभेति 'न पदान्त—' इति सूत्र
वोक्तत्वात् । **हर एहीति** । 'ओमाङोश्च' इति पररूपं प्राप्तम् । **तन्निषेधादिति** ।
च स्थानिवत्त्वनिषेधेऽपि 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इत्यल्लोपस्यासिद्धत्वाद्यणावादेशौ

१ 'परनिमित्तत्वेन' इति 'क' 'ख' । २ [illegible] इति शेषो योज्यः ।

इति सूत्रेण पदान्तविधौ तन्निषेधाच्च नः। ६८ एकः पूर्वपरयोः। (६-१-८४) इत्यधिकृत्य। ६९ आद् गुणः। (६-१-८७) अवर्णादचि परे पूर्वपरयो गुण आदेशः स्यात्संहितायाम्। उपेन्द्रः। रमेशः। गङ्गोदकम्। ७० उरण् रपरः (१-१-५१) 'ऋ इति त्रिंशतः संज्ञा' इत्युक्तम्, तत्स्थाने योऽण् स

आह—न पदान्तेति सूत्रेण पदान्तविधौ तन्निषेधादिति। पदान्तयो... रीकारयोः स्थाने भवतोर्यणादेशयोः परत्वगणनापदत्वात्तयोः ... पद... णकारस्यादेशस्याप्रोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधादित्यर्थः।

अथ एकादेशगतिं निरूपयितुमाह—एकः पूर्वपरयोः। इत्यधिकृत्य... परद्वयात्मकमिदं सूत्रम् उत्तरत्रानुवृत्त्यर्थं पठित्वा अधिकारवशादग्रे विधास्यमानं ... आद् गुणः। आदिति पञ्चमी, न तु तपरकरणम्। एकः पूर्वपरयोरित्यधि... तदाह—अवर्णादचीत्यादिना। उपेन्द्र इति। उप इन्द्र इति स्थिते पर... अकारस्य तस्मादिकारस्य च पूर्वपरयोः कण्ठतालुस्थानकयोः तथाविध एको गुण ए... आन्तरतम्यात्। अथ प्रत्याहारेषु सवर्णग्राहकत्वेऽप्युक्तं तदनु स्मारयितुं दीर्घ... योदाहरणमाह—रमेश इति। रमा ईश इति स्थिते, आकारस्य ईकारस्य च स... पूर्ववदेको गुण एकारः। गङ्गोदकमिति। गङ्गा उदकमिति स्थिते, आकारस्य उ... रस्य च कण्ठोष्ठस्थानकयोः तथाविध एको गुण ओकारः। कृष्णर्द्धिरित्यत्र ऋ... ऋद्धिरिति स्थिते, आद् गुण इति प्राप्तम्। अत्र ऋकार ऋकारश्चेति द्वौ स्थानि... तयोः अकार एकार ओकारश्चेति त्रयोऽपि गुणाः प्रसक्ताः, अकारेण स्थानिना अक... मपि कण्ठस्थानसाम्याविशेषात्। ऋकारेण स्थानिना तु न कस्यापि स्थानसाम्य... तस्य मूर्धस्थानकत्वात्, एङोर्भ्यां च तदभावा... प्रसक्ताः, अकारेण तेषां कण्ठस्थानसाम्यात्... स्थानसाम्यम्, तत्र कतमो गुणो भवतीति... इत्युक्तमिति। अणुदित्सूत्र इति शेषः... स्थाने' इति परिभाषया स्थाने इति लभ्य...

स एवेति वाच्यम्। पदद्वयाश्रयत्वेन तयोरेव बहिरङ्गत्वात्। 'नाजानन्तर्ये' इति धात्। उरण् रपरः। अनुवादे 'षष्ठी स्थानेयोगा' इति परिभाषया अनुपस्थि... षष्ठि स्थानेग्रहणं ततोऽनुवर्तत इत्याशयेनाह—तत्स्थाने योऽणिति। 'स्थानेऽन्तरतम' इत्यतोऽपि स्थानेग्रहणमिहानुवर्तते। तेन प्रसङ्गावस्थायामेवाण् रपरो भव... रपरः सन्नेव प्रवर्तत इति। ङः सिम्, 'ईयति' ... । अण् सिम्। रीङादीनां रपरत्वं मा भूत्। 'रीङतः' मान्नोयति। रिङ् सि...

व प्रवर्तते। तत्रान्तरतम्यात् 'कृष्णर्द्धिः' इत्यत्र अर्। 'तवल्कारः' इत्यत्र
ल्। अचो रहाभ्याम्-(सू ५१) इति पक्षे द्वित्वम्। ७१ झरो झरि सवर्णे।
८-४-६५) हलः परस्य झरो लोपो वा स्यात्सवर्णे झरि। द्वित्वाभावे लोपे

ग्रहणं ततोऽनुवर्तते। तदाह—तत्स्थाने योऽणिति। 'स्थानेऽन्तरतमः' इत्यतो-
पि स्थानेग्रहणमनुवर्तते। स्थाने प्रसङ्ग इत्युक्तम्। प्रसङ्गावस्थायामित्यर्थो विवक्षितः।
दाह—रपरः सन्नेव प्रवर्तत इति। अत्र र इति प्रत्याहारो विवक्षितः। ततश्च
रशिरस्को लकारशिरस्कश्च प्रवर्तत इति लभ्यते। तयोर्व्यवस्थां दर्शयति—तत्रेति।
लकारशिरस्कयोर्मध्ये कृष्णर्द्धिरित्यत्र अर्, तवल्कार इत्यत्र अलित्यन्वयः। कुत
व्यवस्थेत्यत आह—आन्तरतम्यादिति। त्रिषु गुणेषु प्रसज्यमानेषु अकारस्य
णो रेफलकारशिरस्कतया तस्य अर् अल् इत्येवमात्मकस्य अकारांशे स्थानिभूतेन
कारेण, रेफांशे ऋकारेण, लकारांशे ऌकारेण च स्थानसाम्यादकारऋकारयोः स्थाने
रेव भवति, अकारऌकारयोः स्थाने अलेव भवति। एकारौकारौ तु गुणौ न भवत
व, तयोः ऋकारेण ऌकारेण च स्थानसाम्याभावादित्यर्थः। नन्व एकार ओकारश्च
यं रपरौ न स्यातामिति वाच्यम्, पूर्वेणैव एकारेण ह्यत्राण् गृह्यते, प्रशास्तॄणामि-
दिनिर्देशादित्यलम्। पक्षे द्वित्वमिति। 'ऋध्' धातोः क्तिनि झषस्तथोरिति
कारस्य धत्वे ऋद्धिरिति द्विधकारं रूपं स्वाभाविकम्। तत्र अरादेशे रेफात् परस्य
कारस्य 'अचो रहाभ्याम्' इति कदाचिद् द्वित्वमित्यर्थः। झरो झरि सवर्णे।
यो होऽन्यतरस्याम्' इत्यतः अन्यतरस्यामित्यनुवर्तते। 'हलो यमाम्' इत्यतो हल
ते, लोप इति चानुवर्तते। तदाह—हलः परस्येत्यादिना। तदिह रूपत्रयं संप-
मित्याह—द्वित्वाभाव इत्यादिना। रेफात् परस्य ऋध इति धात्वन्तस्य धका-
स्य 'अचो रहाभ्याम्' इति द्वित्वाभावे सति 'झरो झरि' इति लोपे च सति एक-
कारं रूपमित्यर्थः। असतीति। द्वित्वाभावे इत्यनुकृष्यते। तस्यैव ऋधेर्धकारस्य
त्वाभावे लोपे च असति द्विधकारं रूपम्। तथा तस्यैव ऋधेर्धकारस्य द्वित्वे लोपे
सति द्विधकारमेव रूपमित्यर्थः। सतीति। तस्यैव ऋधेर्धकारस्य द्वित्वे सति लोपे

न्तरतम्यादिति। रेफशिरस्कस्य अरित्यस्य रेफद्वारा ऋकारेण स्थानसाम्यादि-
र्थः। पक्षे द्वित्वमिति। ऋधेर्धस्येति भावः। झरो झरि। 'हलो यमाम्—'
यतो हल इत्यनुवर्तते तदाह—हलः परस्येति। हलः किम्। प्रत्तम्। मरुत्त्वि-
म्। शार्ङ्गम्। झरीति किम्। प्रियपञ्चाम्। अल्लोपोऽत्र पूर्वत्रासिद्धे
... भकारे परे लोपः स्यात्। सवर्णे इति किम्। तर्त्ता।
... न भवति। तेन शिण्ढीत्यत्र ढस्य विकल्पेन

सत्यकधम्। असति लोपे, द्वित्वलोपयोर्वा त्रिधम्। सति द्वित्वे लोपे चाभावे
त्रिधम्। कृष्णर्धिः–कृष्णर्द्धिः–कृष्णर्द्ध्धिः। 'यण इति पञ्चमी मय इति षष्ठी'
इति पक्षे ककारस्य द्वित्वम्। लस्य तु 'अनचि च' (सू ४८) इति। तेन
'शक्ल्कारः' इत्यत्र रूपचतुष्टयम्।

द्वित्वं लस्यैव कस्यैव नोभयोरुभयोरपि।
तवल्कारादिषु बुधैर्बोध्यं रूपचतुष्टयम्॥

७२ वृद्धिरेचि। (६-१-८८) आदेचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात्
गुणापवादः। कृष्णैकत्वम्। गङ्गौघः। देवैश्वर्यम्। कृष्णौत्कण्ठ्यम्। ७३ एत्ये

च असति त्रिधकारं रूपमित्यर्थः। दधि द्विधपक्षे प्रथमधकारस्य त्रिधपक्षे मध्य
धकारस्य च 'झलां जश् झशि' इति जश्त्वेन दकारो भवति, तथापि प्रक्रियागौरवे
भूतपूर्वगत्या वा द्विधत्वं त्रिधत्वं चेति न दोषः। अथ शक्ल्कार इत्यत्राह–यण इति
यणः परस्य मयो द्वित्वमिति व्याख्याने ककारस्य द्वित्वम्, लकारस्य तु 'अनचि'
इति द्वित्वमित्यर्थः। तेनेति। लकारककारयोर्द्वित्वविकल्पेनेत्यर्थः। द्वित्वं लस्यैवेति
लकारस्य द्वित्वे ककारस्य द्वित्वाभावे च सति द्विलकारमेकककारं च प्रथमं रूपमि
त्यर्थः। कस्यैवेति। ककारस्य द्वित्वे लकारस्य द्वित्वाभावे द्विककारमेकलकारं
द्वितीयं रूपमित्यर्थः। नोभयोरिति। लकारककारयोरुभयोरपि द्वित्वाभावे ए
लकारमेककारं तृतीयं रूपमित्यर्थः। उभयोरपीति। लकारककारयोरुभयोरपि द्वि
द्विलकारं द्विककारं चतुर्थं रूपमित्यर्थः। तवल्कारादिष्विति। आदि
ममल्कारादिसंग्रहः।

वृद्धिरेचि। 'आद् गुणः' इत्यत आदिति पञ्चम्यन्तमनुवर्तते। 'एकः
परयोः' इत्यधिकृतम्। तदाह—आदेचीत्यादिना। गुणापवाद इति। 'आ
गुणः' इति प्राप्तावेतदारम्भादिति भावः। कृष्णैकत्वमिति। कृष्णस्य एकत्वा
षष्ठीसमासः। 'पूरणगुण' इति निषेधस्त्वनित्य इति तत्रैव मूले वक्ष्यते। कृष्ण

दिक्। लोपो चेति। 'झयो हः–' इति सूत्रादन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः। अत्र
लोप इति। द्वित्वाभावे इत्यनुपज्यते। द्वित्वलोपयोरसतोरित्यर्थः। त्रिधमि

यूठ्सु । (६-१-८९) अवर्णादेजाद्योरेत्येधत्योरूठि च परे वृद्धिरेकादेशः स्यात्। पररूपगुणापवादः । उपैति । उपैधते । प्रष्ठौहः । 'एजाद्योः' किम्, उपेतः । मा

म्पुदयन्तं पृथक्पदमित्यन्ये । अत्र अकारस्य एकारस्य च कण्ठतालुस्थानकस्य स्थाने तथाविध ऐकार एकादेशः । गङ्गा ओघ इति स्थिते, आकारस्य ओकारस्य च कण्ठोष्ठस्थानकस्य स्थाने तथाविध औकारः । एवं देवैश्वर्यम्, कृष्णौत्कण्ठ्यमित्यत्रापि । वस्तुतस्तु संख्यादिशब्दा न गुणवचना इति तत्रैव वक्ष्यामः। एत्येधत्यूठ्सु । एतिश्च एधतिश्च ऊठ् चेति विग्रहः । एतीति एधतीति च 'इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे' इति श्तिपा निर्देशः । 'इण् गतौ' इति, 'एध् वृद्धौ' इति च धातू विवक्षितौ । एचीत्यनुवर्तते । 'यस्मिन्विधिः' इति तदादिग्रहणम्, एजादाविति लभ्यते, तच्च एत्येधत्योरेव विशेषणम्, न तु ऊठः, असंभवात् । एकः पूर्वपरयोरित्यधिकृतम् । आद्गुण इत्यत आदिति पञ्चम्यन्तमनुवर्तते । तदाह—**अवर्णादित्यादिना** । **उपैतीति** । इण्धातोर्लट्, तिप्, शप्, लुक्, 'सार्वधातुक—' इति इकारस्य गुण एकारः । उप एतीति स्थिते अनेन वृद्धिः । **उपैधत इति** । एध्धातोर्लट्, आत्मनेपदं तादेशः, शप् । 'टित आत्मनेपदानाम्—' इत्येत्वम् । उप एधते—इति स्थिते अनेन वृद्धिः । **प्रष्ठौह इति** । प्रष्ठं वहतीति प्रष्ठवाट् । 'वहश्च' इति ण्विः । 'वेरपृक्तस्य' इति वलोपः । 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः । ततः शसि 'वसोः सम्प्रसारणम्' इत्यतः संप्रसारणमित्यनुवृत्तौ 'वाह ऊठ्' इति संप्रसारणसंज्ञकस्य ऊठः सम्प्रसारणाच्चेति पूर्वरूपम् । प्रष्ठ ऊहः—इति स्थिते, अनेन वृद्धिः—औकारः । नन्वत्र एत्येधतिग्रहणं व्यर्थम्, उपैति उपैधत इत्यत्र 'वृद्धिरेचि' इत्यनेनैव वृद्धिसंभवात् । ऊठ्ग्रहणमपि व्यर्थम्, 'वृद्धिरेचि' इत्येव सिद्धेः । 'वाह ऊठ्' सूत्रे 'ऊठ्ग्रहणानर्थक्यं संप्रसारणेन कृतत्वात् । गुणस्तु प्रत्ययलक्षणत्वात् । एज्ग्रहणाद् वृद्धिः' इति वार्तिककृता तथैवोक्तत्वात् । ऊठ्ग्रहणं न कर्तव्यम्, 'वाहः' इत्येव सूत्रमस्तु । भस्य वाहः संप्रसारणं स्यादिति संप्रसारणमेव विधीयताम् । ततश्च वकारस्य उकारे संप्रसारणे पूर्वरूपे सति उह्—इति स्थिते, प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य ण्विप्रत्यये परे उकारस्य लघूपधगुणे ओकारे कृते, प्रष्ठ ओह इति स्थिते, 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धिरिति वार्तिकार्थः । तस्माद् 'एत्येधत्यूठ्सु' इति सूत्रे व्यर्थमित्यत आह—**पररूपगुणापवाद इति** । एत्येधत्योः 'एङि पररूपम्' इत्यस्य, ऊठि 'आद्गुणः' इत्यस्यायमपवाद इत्यर्थः । यदि हि वाहः सम्प्रसारणमेव

... बोध्यम् । **एत्येधत्यूठ्सु** । अत्र एचीत्यनुवर्तते । तच्च ... न ऊठः । असंभवात् । 'आद् गुणः' इत्यत ...

...दिजाद्योरिति । प्रष्ठौह इति । प्रष्ठं

भवान्प्रेदिधत् । पुरस्तादपवादन्यायेनेयं वृद्धिः 'एङि पररूपम्' [illegible]

[illegible] निर्धारेण, न तु ऊठ्, तर्हि वस्य संप्रसारणेन ऊठ् कृते, [illegible]
न भवति, तस्मिन् कर्तव्ये बहिर्भूतशब्दान्तरापेक्षणात् [illegible]
बहिरङ्गतया अत्र असिद्धत्वात् । तथा च गुणाभावे प्र उ अह् इति स्थिते, पूर्वत्र
प्र उह् इति स्थिते, 'आद् गुणः' इति गुणे ओकारे प्रोह इति स्यात् । संप्रसारणस्य [illegible]

[illegible]

तस्मिन् ङित्वात् तस्मिन् परत इकारस्य न गुणः । अत्र इण्धातोरेजादित्वाभावात्तस्मिन्
परतो न वृद्धिः । मा भवान्प्रेदिधदिति । एध्धातोर्णिच्, लुङ्, तिप् । 'इतश्च'
इति इकारलोपः । 'णिश्रिद्रुस्रुभ्यः' इति चङ् । 'णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः'
'चङि' इत्यजादेर्द्वितीयस्य धिशब्दस्य द्वित्वम् । 'अभ्यासे चर्च' इति जश्त्वम्
न माङ्योगे' इत्याडभावः । भवच्छब्दयोगात् प्रथमपुरुषः । तच्च तिङन्ताधिकारे स्फुटी
भविष्यति । प्र इदिधदिति स्थिते, 'एत्येधति' इति न वृद्धिः । एध्धातोरेजादित्वाभा
वात् । तत्र एजादित्वविशेषणाभावे तु इहापि वृद्धिः स्यात् । न च 'णौ चङि' इत्ये
कारस्य ह्रस्वेन इकारे कृते नायमेधधातुरिति वाच्यम्, एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्
यत्र माङं विहाय प्रैदिधदिति न प्रत्युदाहृतम् । तथा सति 'आडजादीनाम्' इत्याडागमे
'आटश्च' इति वृद्धौ प्रैदिधदिति स्यात् । तत्र एधतेरेजादित्वात् वृद्धिरिष्टैव । भवच्छ
ब्दस्तु चिन्त्यप्रयोजनः । ननु आ इहि 'आद्गुणः' एहि, अव एहीति स्थिते एकादेशस्य
गुणस्य एकारस्य 'अन्तादिवच्च' इति परादिवद्भावेन, 'आद्यन्तवदेकस्मिन्' इति व्यपदे
शिवद्भावेन च, इण्धातोरजादित्वात्तस्मिन् परे 'एङि पररूपम्' इति पररूपं बाधित्वा
'एत्येधत्यूठ्सु' इति वृद्धौ अवैहीति स्यात्, अवेहीति इष्टं न स्यात् । न च 'ओमाङोश्च'
इति पररूपेण तन्निर्वाहः शङ्क्यः, 'एत्येधति' इति वृद्धिर्हि यथा 'एङि पररूपम्' इत्य
स्यापवादः, तथा 'ओमाङ्' इत्यस्याप्यपवादः । येन नाप्राप्तिन्यायसाम्यात्, इत्यत
आह—पुरस्तादिति । 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्' इति

इति शिवः । ततः शसि 'वाह ऊठ्' । गुणापवादतया अनेन वृद्धिः । प्रैदिधदिति
[illegible]र्वस्यैधतेर्ण्यन्तस्य लुङि रूपम्, 'न माङ्योगे' इत्याडागमाभावः । पुरस्तादिति

१ 'प्र' इति नास्ति 'ख' ।

ाधिका, न तु 'ओमाङोश्च' (सू ८०) इत्यस्य। तेन 'अवैहि' इति वृद्धिरसाधुरेव। क्षादूहिन्यामुपसंख्यानम्' (वा ३६०४)। अक्षौहिणी सेना। 'स्वादीरेरिणोः'

ाय:। पूर्वपठिता अपवादा अव्यवहितानेवोत्तरान् विधीन् बाधन्ते, न तु व्यवहिता-
ात्यर्थः। प्रकृते च 'एत्येधत्यूठ्सु' इत्युत्तरं कानिचित् सूत्राणि पठित्वा, 'एङि पररूपम्'
ति पठित्वा, पुनः कतिपयसूत्राणि पठित्वा, 'ओमाङोश्च' इति पठितम्, ततश्च उक्त-
ायेन 'एत्येधति' इति वृद्धया 'एङि पररूपम्' इत्येव बाध्यते, न तु 'ओमाङोश्च' इति
ररूपमपीति भावः। वस्तुतस्तु 'एत्येधति' इति वृद्धिः 'ओमाङोश्च' इत्यस्यापवाद एव
भवति, उपैति-इत्यादौ अप्राप्तेऽपि तस्मिन् 'एत्येधति' इति वृद्धेरारम्भात्। अतः
ुरस्तादपवादा' इति न्यायस्य नायं विषयः। ततश्च अव एहीत्यत्र 'एत्येधति' इति
ाधित्वा परत्वाद् 'ओमाङोश्च' इति पररूपं न्याय्यमित्येव वक्तुमुचितम्। अत एव
ाष्ये—नाप्राप्ते एङि पररूपे एत्येधतीति वृद्धिरारभ्यमाणा भवति तस्यापवादः।
ाङि पररूपे तु प्राप्ते चाप्राप्ते च आरभ्यमाणा वृद्धिर्न तदपवादः,—इति स्पष्टमेवोक्तम्।
ु भाष्ये पक्षान्तरमुक्तम्—'अथवा पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन् बाधन्ते' इत्येवम्
त्येधति' इति वृद्धिः 'एङि पररूपम्' एव बाधते, न तु 'ओमाङोश्च' इति पररूप-
पि-इति। तत्तु 'एत्येधति' इति वृद्धिः 'एङि पररूपम्' 'ओमाङोश्च' इति सूत्रद्वयापवा-
त्वाभ्युपगमवादमात्रमाश्रित्य बाध्यसामान्यचिन्तामाश्रित्य वेत्यलं बहुना।

अक्षादूहिन्यामुपसंख्यानम्। आदिति, अचीति, वृद्धिरिति चानुवर्तते। ाकः पूर्वपरयोः' इति च। ऊह् वितर्के। ऊहनमूहः, सोऽस्या अस्तीत्यूहिनी। अक्षश-दादूहिनीशब्दे परे पूर्वपरयोरचोः वृद्धिरेकादेशः स्यादित्यर्थः। अक्षौहिणीति मत्वर्थीय िनिः। नान्तत्वान्ङीप्। अक्षाणामूहिनीति विग्रहः। परिमाणविशेषविशिष्टा सेना क्षौहिणी।[1] 'पूर्वपदात् संज्ञायाम्' इति णत्वम्। अत्र ऊहिनीति स्थिते, गुणे प्राप्ते ानेन वार्तिकेन वृद्धिः। **स्वादीरेरिणोः**। स्वशब्दादीरशब्दे ईरिन्शब्दे च परे पूर्व-

ुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरान्' इति न्यायेनेत्यर्थः। **अक्षादिति**। ादित्यनुवर्तते अचीति च। तेन पूर्वपरयोर्वर्णयोरेव भवति। एवमन्यत्राप्यूह्यम्। **क्षौहिणीति**। ऊहः समूहः, सोऽस्त्यस्याः सा ऊहिनी। अक्षाणामूहिनीति विग्रहः। ारिमाणविशेषविशिष्टा सेना अक्षौहिणी। 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्—' इति णत्वम्। अक्षा-

१ अक्षौहिण्यः सप्ततिरष्टशतान्येकविंशतिसहस्रम्।
द्विरदास्तथा रथास्तत्त्रिपञ्चगुणकास्तुरङ्गनराः॥
२१८७० रथाः, गजाश्च तावन्तः। ६५६१० अश्वाः। १०९३५० पदातयः—
ाभिः सेना अक्षौहिणी।

(वा ३६०६)। स्वैरः। स्वेनेरितुं शीलमस्येति स्वैरी। स्वैरिणी। 'प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु' (वा ३६०५)। प्रौहः। प्रौढः। 'यथेष्टव्यवहारे आनयेत्स्य मदक्षम्' (वा ३१) 'प्रश्र—'(सू २२४) इति सूत्रे राज्ञः पृथक्आत्रिग्रहणाद्याप्तकाम्। तेनेडमग्र्ये प्रान्तमेव गृह्यते, न तु प्रत्ययान्तस्यैकदेशः पौष्यान्। प्रौढिः। 'इष इच्छायाम्' तुदादिः, 'इष गतौ' दिवादिः, 'इष आभीक्ष्ण्ये' क्र्यादिः, तेषां घञि ण्यति च 'एष्यः' इति रूपे, तत्र पररूपे प्राप्ते अनेन वृद्धिः। प्रैषः। प्रैष्यः। यत्तु 'ए

परयोरचोर्वृद्धिरेकादेशः स्यादित्यर्थः। स्वैर इति। ईर् गतौ, भावे घञ्। स्वेन स्वेन ईर इति विग्रहः। 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समासः। स्व ईर इति स्थि गुणे प्राप्ते अनेन वार्तिकेन वृद्धिः। स्वेनेरितुमिति। स्वेन छन्देन ईरितुं शीलमस्येत्यर्थे 'सुप्यजातौ' इति णिनिः। स्वच्छन्दचारीत्यर्थः। उपपदसमासः। ईरिन् इति स्थिते गुणे प्राप्ते अनेन वृद्धिः। प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु। प्र इत्युपसर्ग ऊह, ऊढ, ऊढि, एष, एष्य, एतेषु पूर्वपरयोरचोर्वृद्धिरेकादेशः स्यादित्यर्थः। प्रौह इति ऊह् वितर्के, भावे घञ्। गतिसमासः। प्र ऊह इति स्थिते अनेन वार्तिकेन वृद्धि प्रौढ इति। 'वह् प्रापणे', क्तः। 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणम्। पूर्वरूपम्। 'हो इति ढत्वम्। 'झषस्तथोः' इति धत्वम्। ष्टुत्वम्। 'ढो ढे लोपः'। 'ढ्रलोपे—' दीर्घः। प्र ऊढ इति स्थिते गुणे प्राप्ते अनेन वृद्धिः। ननु प्रोढवानित्यत्रापि वह्धा क्तवतुप्रत्यये दत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घेषु प्र ऊढवदिति स्थिते 'प्रादूहोढ' इति स्यात्। तत्रापि ऊढशब्दस्य परत्वेन श्रवणादित्यत आह—अर्थवदिति। अर्थ

णामित्यस्य ऊढशब्देन समासे तत्र वृद्धौ तु प्रत्ययोरूढिरर्थीत्यैव भवति। न तु तत्र वृ अन्तरङ्गेण गुणेन बाधात्। अपवादभूताया अपि वृद्धेरूढिनीशब्देन समासे चरित त्वात्। यथोक्तं प्राह 'यदपवादोऽन्यत्र चरितार्थस्तर्हि परान्तरङ्गाभ्यां बाध्यते' इ स्वादीरेरिणोः। 'ईरेरिणोः' इति क्वचित्कोऽपपाठः। स्वैरीति णिन्यन्तस्य अ शब्दभावप्रसङ्गात्। ईरिन्ग्रहणस्य फलमाह—स्वेनेरितुमिति। यदा स्वीरए इति घञन्तेन स्वशब्दस्य समासे 'स्वादीरे—' इति वृद्धौ कृतायां मत्वर्थीय यदा वा मत्वर्थीयेनिप्रत्ययान्तेन ईरिन्शब्देन स्वशब्दस्य समासः, तदापि तदे ईरशब्दोऽस्त्येवेति पृथगीरिन्ग्रहणं व्यर्थं स्यादिति भावः। स्वैरीति। 'सुप्यजा इति णिनिः। उपपदसमासः। स्वैरिणीति। ङीप्। अत्र भाग्यमीरिन्शब्दमादाय वृ केचित्तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषयात्र वृद्धिरित्याहुः। तस्मिन्फलमिति भावः। नान ।। उपस्थितस्यार्थस्य शब्दं प्रति विशेषणत्वसंभवे त्यागायोगादिति भा

ध्ये' यश्च 'ईष गतिहिंसादर्शनेषु' तयोर्दीर्घोपधत्वाद् ईषः, ईष्यः। तत्राद्गुणे प्रेषः ष्यः। 'ऋते च तृतीयासमासे' (वा ३६०७) सुखेन ऋतः सुखार्तः। 'तृतीया' ति किम्। परमर्तः। 'प्रवत्सतरकम्बलवसनदशार्णानामृणे' (वा ३६०८-९)। प्रा- म्। वत्सतरार्णमित्यादि। 'ऋणस्यापनयनाय यदन्यद् ऋणं क्रियते तद् ऋणार्णम्।

ब्दस्य ग्रहणसम्भवे अनर्थकस्य शब्दस्य ग्रहणं न भवतीत्यर्थः। इयं परिभाषा 'स्वं- पम्' इत्यत्र रूपग्रहणात् सिद्धेति तत्रैव सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। **तेनेति**। अर्थवत एव हणनियमेनेत्यर्थः। **क्तान्तमेवेति**। क्तप्रत्ययस्तावदर्थवान्, भावकर्मणोस्तद्विधा- त्। क्तवतुप्रत्ययस्तु कर्तरि विहितः। अतस्तदेकदेशस्य क्तस्यानर्थकत्वात् 'प्राट्हौड' त्यत्र ऊढग्रहणेन ग्रहणं न भवति। अतस्तस्मिन् परे वृद्धिर्न भवति, किन्तु गुण वेत्यर्थः। **प्रौढिरिति**। वह्धातोः क्तिन्, ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः। प्र ऊढिः इति स्थिते, गुणं बाधित्वा अनेन वृद्धिः। **इष इच्छायामित्यादि**। गणत्रयेऽपि ह्रस्वोपधा वे एते धातवः। तेषामिति निर्धारणे षष्ठी। तेषां मध्ये अन्यतमाद् घञि ण्यति च इति लघूपधगुणे कृते एष एष्य इति च रूपे सिद्धे। प्र एषः, प्र एष्य इति स्थिते 'एङि ररूपम्' बाधित्वा अनेन वृद्धिः। एतेन 'वृद्धिरेचि' इत्यनेन एषैष्यग्रहणयोर्गतार्थत्वं नेरस्तम्। नन्वेवं सति प्रेष इति प्रेष्य इति च कथं प्रयोग इत्यत आह—**यस्त्विति**। योर्दीर्घोपधत्वेन लघूपधगुणाभावे ईष ईष्य इति च सिध्यति। तयोस्तु एतद्वार्तिके हणाभावात् तयोः परतो वृद्ध्यभावे 'आद्गुणः' इति गुणे प्रेषः प्रेष्य इत्यपि रूपद्वय- मित्यर्थः। एषशब्दसाहचर्याद् एष्यशब्दोऽपि कृदन्त एव गृह्यते। तेन तिङन्ते च न द्धिः—अमये प्रेष्य दूतम्, प्रेष्य गतः।

ऋते च तृतीयासमासे। तृतीयासमासे अकाराद् ऋतशब्दे परे पूर्वप- [illegible] दर्शनम्। ऋ गतौ, 'गत्यर्थाकर्मक' [illegible] शङ्क्याह—**तयोर्दीर्घोपधत्वा-** [illegible] शब्दं च प्रक्षिपन्ति तद्भाष्यादा- दर्शनत्वादुपेक्ष्यम्। **वत्सतरार्णमिति**। तकारमकारयोर्द्वित्वविकल्पाच्चत्वारि रूपाणि। रेफात्परस्य तु 'अचो रहाभ्याम्–' इति द्वित्वे 'यणो मयः–' इति वचनान्तरेण पुन- र्द्वित्वे एकत्वं द्वित्वं त्रित्वमिति द्वादश। 'शयः शरः' इति शकारद्वित्वे चतुर्विंशतिः। न चेह 'शरोऽचि' इति द्वित्वनिषेधः शङ्क्यः। तस्य सौत्रद्वित्वमात्रविषयत्वात्। अतएव 'शयः शरः' इति वार्तिकस्य 'वत्सरः' 'अप्सराः' इत्युदाहरणं भाष्ये दत्तम्। न च

---

१ अन्यत्र तु 'वसनार्णदशानामृणे' इति पाठ उपलभ्यते, उदाहरणानुरोधे- [illegible]

दशार्णो देशः। नदी च दशार्णा। वसनवत्सरौ कम्बलदशनम् ऋणे च। ७४ उपसर्गादृति धातौ। (६-१-९१) अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ धातौ परे वृद्धिरेकादेशः स्यात्। उपार्च्छति। प्रार्च्छति। ७५ अन्तादिवच्च। (६-१-८५)

इति वार्तिके ऋः। [illegible] 'ऋणार्णं' इति समासः। मुख्य [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] वृद्धिः—[illegible], [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
वर्णादिवेति विविनक्ति। वत्सरे इति। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]। प्रवत्सतर। [illegible] [illegible]। [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] पूर्वपरयोर्वोर्वृद्धिरेकादेशः [illegible]। प्रार्णमिति। [illegible]
[illegible] सिद्धे 'वत्सरे च' [illegible] इति [illegible]। [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वृद्धिः—[illegible], [illegible]। [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible], [illegible], [illegible]
[illegible], [illegible] च [illegible]। [illegible] षष्ठीसमासः। [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] आह। ऋणस्येति। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] आह—[illegible] इति। तथा च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
दशार्णः देशविशेषः। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नदी [illegible] दशार्णेति [illegible]
उपसर्गादृतीति। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]
[illegible], [illegible]—[illegible] लभ्यते। [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] लभ्यते। 'वृद्धिरेचि' [illegible] वृद्धि
चानुवर्तते। 'एकः पूर्वपरयोः' इत्यधिकारम्। तदाह—अवर्णान्तादित्यादिना
एकादेश इति। पूर्वपरयोरित्यादि शेषः। अन्यथा उपसर्गस्य धातोश्च सवर्णदीर्घः
स्यात्। उपार्च्छतीति—प्रार्च्छतीति। उप ऋच्छति, प्र ऋच्छति इति स्थिते
आरो अनेन वृद्धिः रपरत्वम्।

अथ तस्य रेफस्य पदान्ते विहितं विसर्गनाशाद्युं तत्र पदान्तत्वसम्पादनाय
अन्तादिवच्च। 'एकः पूर्वपरयोः' इति सूत्रमनुवर्तते। [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] परत्वं नेति साधनम्। 'पूर्व
सिद्धीयमद्विर्वे' इत्युक्तेः। अत एव मनोरमायां 'षट् सन्तः' इत्यत्र [illegible] [illegible]
[illegible] दिक्॥ उपसर्गादृतीति। उपसर्गादिम्, [illegible]। [illegible]

एकादेशः स पूर्वस्यान्तवत्परस्यादिवत्स्यात्। इति रेफस्य पदान्तत्वे। ७६

वदित्यस्य क्रमेणान्वयः। ततश्च पूर्वपरयोर्भवन् एक आदेशः पूर्वस्यान्तवत्परस्यादिवदिति लभ्यते। यद्यपि एकादेशस्य द्वौ वर्णौ स्थानिनौ—पूर्वः परश्च, तयोश्च द्वयोः प्रत्येकमेकत्वादखण्डत्वात्तदपेक्षया एकादेशस्य अन्तादिवत्त्वकथनमसंगतम्, तथापि पूर्वपरवर्णयोर्भवन्नेकादेशः प्रथमस्थानिघटितसमुदायस्य पूर्वस्य यः अन्तः प्रथमस्थानी तत्कार्यकारी भवति। द्वितीयस्थानिघटितसमुदायस्य उत्तरस्य य आदिः द्वितीयस्थानी, तत्कार्यकारी भवतीत्यर्थो विवक्षितः। तत्र पूर्वान्तवत्त्वे यथा—क्षीरपेण। क्षीरप इन इति स्थिते 'आद्गुणः' इत्येकादेश एकारः। तत्र पूर्वान्तवत्त्वेन 'पे' इत्युत्तरपदस्य एकाच्त्वाद् 'एकाजुत्तरपदे णः' इति णत्वं भवति। अत्र एकादेशे स्थानिवत्सूत्रं तु न प्रवर्तते, एकादेशस्थानिभूतं पकारादकारमालम्ब्य पे इत्यस्य एकाजुत्तरपदत्वाश्रयेण प्रवर्तमानस्य णत्वस्य स्थान्यलाश्रयत्वात्। यद्यपि एकाजुत्तरपदत्वमेव प्राधान्येन णत्वविधिराश्रयति, पकारादकारं स्थान्यलं तु तद्विशेषणीभूताच्त्वेनाश्रयति, तथापि 'अनल्विधौ' इति निषेधोऽत्र भवत्येव, यथाकथंचित् स्थान्यलाश्रयणस्यैव तत्र विवक्षितत्वात्। अन्यथा प्रतिदीव्येत्यत्र क्त्वादेशं ल्यपं स्थानिगतवलाद्यार्धधातुकत्वेनाश्रित्य इडागमे कर्तव्ये अनल्विधाविति निषेधानुपपत्तेः, तत्र वलः प्राधान्येनाश्रयणाभावात्। एतेन स्थानिवत्सूत्रेण गतार्थमिदं सूत्रमिति निरस्तम्। परादिवत्त्वे यथा—खट्वा। अत्र खट्वशब्दाद् 'अजाद्यतष्टाप्', सवर्णदीर्घे आकारः। तस्य परादिवत्त्वेन टाप्त्वात्ततः परस्य सोर्हल्ङ्यादिलोपः। इदमपि स्थानिवद्भावेन अनिर्वाह्यम्। हल्ङ्यादिलोपस्यात्र स्थान्यलाश्रयताया मूलकृतैव वक्ष्यमाणत्वात्। नचैवं सति यजेलिङि उत्तमपुरुषैकवचने इटि, शपि, 'आद् गुणे' अडागमे अयजे इन्द्रमित्यत्र गुणस्य एकारस्य परादिवत्त्वेन इकारत्वात्तत्र इकारे परे सवर्णदीर्घः स्यादिति वाच्यम्, इह हि समुदायधर्मा एव प्रातिपदिकत्वसुबन्तत्वप्रत्ययत्वादयः अतिदिश्यन्ते, न तु वर्णमात्रधर्मा अत्वह्रस्वत्वादयः। उक्तं च भाष्ये—'न वा श्रुताद्रूप्यातिदेशाद्' इति। अन्तादिवर्णमात्रवृत्तिधर्मानतिदेशाद् अयज इन्द्रमित्येवंजातीयकेषु सवर्णदीर्घादिकं न भवतीत्यर्थ इत्यलमतिविस्तरेण। इति रेफस्येति। उपार्च्छतीत्यत्र आर् इत्येकादेशस्य पूर्वान्तवत्त्वेन उपार्च्छतौ किम्, उपर्कारः। नन्वत्र उपेत्युपसर्ग एव न भवति, क्रियायोग एवोपसर्गत्वात्, उपगत ऋकार इति विगृह्य क्रियायोगत्वसंपादनेऽपि 'यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव

१ पूर्वस्य परस्य च समुदायस्य अन्तादिभ्यां वर्णाभ्यां ... ये व्यवहाराः— ... ...त्व-सुबन्तत्वादयः—ते कृतैकादेशस्यापि ...

खरवसानयोर्विसर्जनीयः। (८-३-१५) खरि अवसाने च परे रेफस्य विसर्ग
यः स्यात्पदान्ते॥ इति विसर्गे प्राप्ते। अन्तवद्भावेन पदान्तरेफस्य न विसर्ग
'उभयथर्क्षु' (सू २६३०), 'कर्तरि चर्षिदेवतयोः' (सू ३१६७) इत्यादि
शात्। उपसर्गेणैव धातोराक्षेपे सिद्धे 'धातौ' इति योगविभागेन पुनर्वृद्धिवि

रेफस्य पदान्तत्वे सति विसर्गे प्राप्ते इत्युत्तरेणान्वयः। कथं विसर्गप्राप्तिरित्यत आ
खरवसानयोः। रो रीत्यतो र इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते। तच पदस्येत्यधि
विशेषणम्। 'येन विधि' इति रेफान्तस्येति लभ्यते। खरि अवसाने च परतः
न्तस्य पदस्य विसर्जनीयः स्यादित्यर्थः। अलोऽन्त्यस्येत्यन्त्यस्य भवति। अभाव
चावसानस्य बुद्धिकृतं परत्वम्। फलितमाह—**खरि अवसाने चेति।** प
इति। विद्यमानस्येति शेषः। यदि तु अन्त्यवर्णस्य अवसानसंज्ञा, तदा क
इत्यत्र योजना 'विरामोऽवसानम्' इत्यत्रोक्ता। **इति विसर्गे इति।** उपार्च्छती
अनेन विसर्गे प्राप्ते तत्परिहार उच्यत इत्यर्थः। **अन्तवदिति।** अन्तवत्त्वेन प
त्वं प्राप्तस्य रेफस्य विसर्गो न भवतीत्यर्थः। कुत इत्यत आह—**उभयथर्क्षि**
अन्यथा तत्रापि विसर्गनिर्देशः स्यादिति भावः।

नन्वत्र धाताविति व्यर्थम्, उपसर्गग्रहणादेव धातोराक्षेपस्य सिद्धेः, कि
त्वेन उपसर्गसंज्ञाविधानात्। न च उपगत ऋकार उपर्कार इत्यत्र क्रिया
सत्वादुपसर्गत्वाच वृद्धिप्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थमिदं धातुग्रहणमिति वाच्यम्, 'यत्क्रिय
प्रादयः, तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञाः' इति परिभाषया गम्यमानगमनक्रियां प्रत्ये
सर्गत्वात्, प्रकृते च ऋकारादिनिमित्तकोपसर्गत्वस्यैव विवक्षितत्वादित्याशङ्‌क्याह—
सर्गेणैवेत्यादिना। उपसर्गग्रहणेनैव धातोराक्षेपे-अन्यथानुपपत्तिरूपार्था
लाभे सति, पुनः धाताविति वचनं पुनर्विधानार्थमित्यन्वयः। कथं पुनर्विध
इत्यत आह—**योगविभागेनेति।** योगशब्दः सूत्रशब्दपर्यायः। 'उपसर्गादृति
'धातौ' इति च, सूत्रं विभज्यते। तत्र 'उपसर्गादृति' इति पूर्वसूत्रे 'धातौ' इत्यर्थ
मादाय उक्तार्थलाभः। 'धातौ' इत्युत्तरसूत्रेऽपि 'उपसर्गादृति' इति पूर्वसूत्रमनु

गत्युपसर्गसंज्ञाः' इति ऋकारं प्रति अनुपसर्ग एव, तथा चाकृतेऽपि धातुग्रहणे
रादिधातावेव वृद्धिर्भविष्यति, उपसर्गेण धातोराक्षेपात्, न त्वत्रेति चेत्सत्यम्। अतए
विभागेन पुनर्विधानार्थमित्यनुपदं वक्ष्यतीति न काप्यनुपपत्तिः। अन्तादि
इह 'एकः पूर्वपरयोः' इत्यनुवर्तते यथासंख्यं चाश्रीयत इत्यभिप्रेत्याह—पूर्व
। स्थानिवत्सूत्रेणैव गतार्थमिदम्। न चाल्विध्यर्थमिदमस्त्विति

र्थम्। तेन 'ऋत्यकः' (सू ६२) इति पाक्षिकोऽपि प्रकृतिभावोऽत्र न भवति।
७७ वा सुप्यापिशलेः। (६-१-९२) अवर्णान्तादुपसर्गाद् ऋकारादौ सुब्धातौ वृद्धिरेकादेशो वा स्यात्। आपिशलिग्रहणं पूजार्थम्। प्रार्षभीयति। प्रर्षभीयति। वर्णाद् लृवर्णस्य ग्रहणम्, उपाल्कारीयति उपल्कारीयति। तपरत्वाद्दीर्घे न, ऋकारीयति-उपर्कारीयति। ७८ एङि पररूपम्। (६-१-९४) अवर्णान्ता-

---

ा च पूर्वसूत्रसमानार्थकमेतत्सूत्रं संपद्यत इति पुनर्विधानलाभ इत्यर्थः। किमर्थमिदं र्विधानमित्यत आह—तेनेति। पुनर्विधानेनेत्यर्थः। न भवतीति। परोऽपि तिभावः पुनर्विधानसामर्थ्याद् बाध्यत इत्यर्थः। वा सुपि। 'उपसर्गादृति धातौ' । पूर्वसूत्रमनुवर्तते। 'आद् गुणः' इत्यतः 'वृद्धिरेचि' इत्यतश्च आदिति वृद्धिरिति नुवर्तते। आदित्यनेन उपसर्गादिति विशेष्यत इति तदन्तविधिः। प्रत्ययग्रहणपरि- षया सुप्शब्देन सुबन्तप्रकृतिको धातुर्विवक्षितः। 'एकः पूर्वपरयोः' इति चाधिकृतम्। ाह—अवर्णान्तादित्यादिना। सुब्धाताविति। सुबन्तप्रकृतिकधातौ परत र्थः, सुबन्तस्य धातोरसंभवात्। एकादेश इति। पूर्वपरयोरचोरिति शेषः। ऋच्छ गतावित्यादीनां क्विपि धातुत्वं सुबन्तत्वं च संभवति, तथापि तुल्यास्य- भाष्ये उपार्कारीयतीत्यादेरेतदुदाहरणत्वेन भाष्ये उक्तत्वात् सुबन्तप्रकृतिके इत्येव ख्यानमुचितम्। ननु वाग्रहणादेव सिद्धे आपिशलिग्रहणं व्यर्थमित्यत आह— पिशलिग्रहणमिति। आपिशलेराचार्यस्याप्ययमर्थः संमत इत्यादरलाभार्थमित्यर्थः। र्षभीयतीति। ऋषभमात्मन इच्छतीत्यर्थे 'सुप आत्मनः क्यच्' 'सनाद्यन्ताः' धातुत्वम्। 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति सुपो लुक्; 'क्यचि च' इति ईत्वम्। , तिप्, शप्, पररूपम्। प्र ऋषभीयति इति स्थिते अनेन वृद्धिः—आकारः, रत्वम्। प्रार्षभीयतीति। वृद्ध्यभावपक्षे 'आद् गुणः', रपरत्वम्। सावर्ण्यादिति। लृवर्णयोः' इति सावर्ण्यादितीत्यनेन लृतोऽपि ग्रहणमित्यर्थः। उपाल्कारीयतीति। ारमात्मन इच्छतीत्यर्थे क्यजादि पूर्ववत्। लपरत्वं विशेषः। उपल्कारीयतीति। यभावपक्षे गुणः, लपरत्वम्। तपरत्वादिति। ऋतीति तपरकरणेन तत्कालस्यैव णाद् दीर्घऋकारे परे वृद्धिविकल्पोऽयं न भवति, किं तु गुण एवेत्यर्थः। ॠका- यतीति। ॠकारमात्मन इच्छतीत्यर्थे क्यजादि पूर्ववत्। वृद्ध्यभावादत्र गुण एव।

एङि पररूपम्। उपसर्गादिति धाताविति चानुवर्तते। आदित्यनुवृत्तमुपस-

---

ते। एतच्च सुग्नार्त इत्यादावपि बोध्यम्। सुब्धाताविति। सुबन्तावयवके इत्यर्थः। न्तस्य धातोरसंभवात्। यद्यपि 'ऋज् गतौ' इत्यादीनां क्विपि धातुत्वं सुबन्तत्वं च वति, तथापि न तादृशेषु तपरत्वव्यावर्त्यत्वं प्रसिद्धं नामधातुष्वेव तत्संभवतीति त

दुपसर्गादेदादौ धातौ परे पररूपमेकादेशः स्यात् । प्रेजते । उपोषति । इह
सुपि' इत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयम् । तेनेदादौ सुब्धातौ वा, उपेडकीयति
उपैडकीयति । प्रोघीयति, प्रौघीयति । 'एवे चानियोगे' (वा ३६३१) नियोगोऽव
धारणम् । क्वेव भोक्ष्यसे । अनवक्लृप्तावेवशब्दः । 'अनियोगे' किम्–तवै

र्गादित्यस्य विशेषणमिति तदन्तविधि
हणम् । 'एङः पूर्वपरयोः' इति
एकादेश इति । पूर्वपरयोरिति
स्थिते 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धिं बाधित
परस्मैपदी । उपोषतीति । उष् दाहे, लट्, तिप्, शप्, लघूपधगुणः । उप ओ
तीति स्थिते वृद्धिं बाधित्वा अनेन ओकारः । ननु एङको मेघः,
डकीयति, उप एडकीयतीति स्थिते अनेन नित्यमेव पररूपं स्य
पे–उपेडकीयति उपैडकीयतीति । तत्राह–इहेति । 'एङि

[illegible]

ा सुपीति द्वितीयं वाक्यम् । तत्र एङि पररूपमित्यनुवर्तते । धातौ उपसर्गादित्य
व । ततश्च उक्तपररूपविषये सुब्धातौ परे पररूपं वा स्यादिति लभ्यते । तदाह–
तेनेति । उक्तरीत्या वाक्यभेदाश्रयणेन एदादौ सुब्धातौ पररूपं पाक्षिकं भवति,
तरधातौ तु नित्यमित्यर्थः । एवे चानियोगे । नियोगशब्दं व्याचष्टे–नियोगो
वधारणमिति । अवधारणम् अन्ययोगव्यवच्छेदः । तदन्यस्मिन्नर्थे य एवश
तस्मिन्नकारात् परे पूर्वपरयोः पररूपमेकादेशः स्यादित्यर्थः । क्वेव भोक्ष्यसे इति
अत्रेति न निश्चेतुम् इत्यर्थः । क्व एव इति स्थिते वृद्धिं बाधित्वा अनेन वार्ति
पररूपमेकारः । अनवक्लृप्ताविति । अनवधारणे इत्यर्थः । तवैवेति । ना
स्येत्यर्थः । अत्र एवशब्दस्य अवधारणार्थत्वाद् न तस्मिन् परे पररूपम् ।

एवेह ग्रहणन्त इति भावः । प्रार्पमीयतीति । 'शरोऽचि' इति वक्ष्यमाणेन द्वित्व
षेधः । एङि पररूपम् । 'एङ्येङ्' इत्येव सिद्धे पररूपग्रहणमुत्तरार्थम् । रूपग्रहण
स्पष्टार्थम्, अपि पूर्ववद् एङि परः, इत्येव सिद्धेः । प्रेजत इति । 'एजृ दीप्तौ'
र्थस्तु परस्मैपदी । प्रेजति । नियोगोऽवधारणमिति । निर्धारणमित्यर्थ
'नावक्लृप्तौ यदा दृष्टः पररूपस्य गोचरः । एवस्तु विषयो वृद्धेर्निय

६ अचोऽन्त्यादि टि। (१-१-६४) अचां मध्ये योऽन्त्यः स आदिर्यस्य तट्टि-
ं स्यात्। 'शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम्' (वा ३६३२)। तच्च टेः। शकन्धुः।
ेन्धुः। कुलटा। 'सीमन्तः केशवेशे' (वा ३६३३) सीमान्तोऽन्यः। मनीषा।

अथ क्वचित् टेः पररूपं विधातुं टिसंज्ञामाह—**अचोऽन्त्यादि टि**। अच
ति निर्धारणे षष्ठी। जातावेकवचनम्। अन्ते भवः अन्त्यः, अन्त्यः आदिः यस्य
द् अन्त्यादीति विग्रहः। फलितमाह—**अचां मध्य इत्यादिना**। **शकन्ध्वा-
ष्विति**। शकन्ध्वादिषु विषये तत्सिद्ध्यर्थं पूर्वपरयोः पररूपं वक्तव्यमित्यर्थः।
श्च शकादिशब्दानां टेरचि परे टेश्च परस्याचश्च स्थाने पररूपमेकादेश इत्य-
लभ्यते। आदित्यनुवृत्तौ शकन्ध्वादिगणे सीमन्त इत्यादिकतिपयरूपाणामसिद्धेः।
ाह—**तच्च टेरिति**। शकन्ध्वादिगणं पठति—**शकन्धुरित्यादिना**। शकानां
ानिशेषाणाम् अन्धुः कूप इति विग्रहः। शक अन्धुः इति स्थिते, सवर्णदीर्घे प्राप्ते
नेन पररूपम्। अत्र शकशब्दे द्वावचौ। तत्र अन्त्यः अच् ककारादकारः, तदादिः
कार एव, 'आद्यन्तवदेकस्मिन्' इति वचनात्। एवमग्रेऽपि द्रष्टव्यम्। **कर्क-
न्धुरिति**। कर्काणाम् राज्ञाम् अन्धुरिति विग्रहः। कर्क अन्धुः इति स्थिते पररूपम्।
लटेति। अट गतौ। पचाद्यच्। टाप्। कुलानाम् अटेति विग्रहः। भिक्षार्थं व्य-
चारार्थं वा या गृहानटति सा कुलटा। कुलान्यटतीति विग्रहे तु कर्मण्यणि 'टि-
ढाणञ्' इति ङीप् स्यात्। कुल अटेति स्थिते पररूपम्। **सीमन्तः केशवेशे
ति**। गणान्तर्गतवार्तिकमेतत्। केशानां वेशः सन्निवेशविशेषः। तस्मिन् गम्ये
ीमन्शब्दस्य टेरन् इत्यस्य अन्तशब्दस्थावर्णस्य च स्थाने पररूपमित्यर्थः। आ-

ा भवेत्।' इति। अस्यार्थः—अनवक्लृप्तौ अनिश्चये यदा एवकारो दृष्टः, स पर-
पस्य विषयः। यस्तु नियमे निर्धारणे यदा दृष्टः स वृद्धिविषय इति। ये तु नियोगे
ैव गच्छेति प्राचो ग्रन्थे स्थितस्य प्रत्युदाहरणस्यानुगुणतया नियोजनं नियोगो
ापार इति व्याचक्षते तेषां 'यदैव पूर्वे ज्वलने शरीरम्' 'ममैव जन्मान्तरपातकानाम्'
ति लौकिकप्रयोगाः, 'तपस्तपःकर्मकस्यैव' 'लङः शाकटायनस्यैव' इत्यादिसौत्रप्रयोगाश्च
सिद्ध्येयुः। उदाहृतवृत्तिश्लोकविरोधश्च स्यात्। अवधारणमिति व्याकुर्वतां तु सर्वे-
सिद्धिः। **अचोऽन्त्यादि टि**। अच इति निर्धारणे षष्ठी। जातावेकवचनं तदाह—
चां मध्य इति। **शकन्ध्वादिष्विति**। शकन्ध्वादिविषये तत्सिद्ध्यनुगुणं
ररूपं वाच्यमित्यर्थः। अतएवाह—**तच्च टेरिति**। यदि तु आदित्यधिकारादकार-
मेवेष्येत तर्हि मनीषा पतञ्जलिरिति न सिध्येत्। केचित्तु मनःपतच्छब्दयोः पृषोदरा-

हलीषा । लाङ्गलीषा । पतञ्जलिः । 'सारङ्गः पशुपक्षिणोः' (ग १२६) । सारङ्गो ऽन्यः । आकृतिगणोऽयम् । मार्तण्डः । 'ओत्वोष्ठयोः समासे वा' (वा ३६११) । स्थूलोतुः, स्थूलौतुः । बिम्बोष्ठः, बिम्बौष्ठः । 'समासे' किम् । तवौष्ठः । ...

दित्यनुशिष्टौ तु इदं न सिध्येत् । सीमान्तोऽन्य इति । ग्रामान्तप्रदेश इत्य... मनीषेति । मनस ईषेति विग्रहः । अत्र अस् इति टेः ईकारस्य च स्थाने पूर्व... ईकारः । ईष गतौ । 'गुरोश्च हलः' इत्यप्रत्ययः । टाप् । 'बुद्धिर्मनीषा' इत्यम... हलीषेति । 'ईषा लाङ्गलदण्डः स्यात्' इत्यमरः । हलस्य ईषेति विग्रहः । ... इत्यत्र पुनरुक्तिः समाधेया । अत्र गुणे प्राप्ते पररूपम् । एवं लाङ्गलीषेत्यत्रापि । प... ञ्जलिरिति । पतन् अञ्जलिर्यस्मिन्नमस्कारार्थन्यासे इति विग्रहः । अत्र अन् इति टेः अकारस्य च स्थाने पररूपमकारः । केचित्तु गोनर्दीयपदेशो यस्याः ... समये अञ्जलेर्निर्गतत्त्वात् अञ्जलेः पतनमिति विग्रहमाहुः । मयूरव्यंसकादि... समासः । सारङ्गः पशुपक्षिणोरिति । इदमपि गणान्तर्गतं वार्तिकम् । ... इष्यते । सारशब्द उत्कृष्टे । 'सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबं वरे त्रिषु' इत्यम... साराणि अङ्गानि यस्येति विग्रहः । सार अङ्ग इति स्थिते सवर्णदीर्घे प्राप्ते अनेन ... पम् । 'चातके हरिणे पुंसि सारङ्गः शबले त्रिषु' इत्यमरः । आकृतिगणोऽयमि... आकृत्या एवंजातीयकतया निर्णेतव्योऽयं गण इत्यर्थः । लोकप्रयोगानुसारेण ... शीयकाः शब्दा अस्मिन् गणे निवेशनीया इति यावत् । तत्फलमाह—मार्तण्ड ... मृतम् अण्डं यस्य सः मृतण्डः कश्चिदृषिः । मृत अण्ड इति स्थिते सवर्णदीर्घे प्र... अनेन पररूपम् । ततः अपत्ये अणि मार्तण्डः । 'परा मार्ताण्डमास्यत्' इति ... पेस्तु च्छन्दसः । ओत्वोष्ठयोः । अवर्णात् ओतुशब्दे ओष्ठशब्दे च परे ... योरचोः पररूपं वक्तव्यमित्यर्थः । स्थूलोतुरिति । 'ओतुर्बिडालो मार्जारः' इ... स्थूल ओतुः इति स्थिते, वृद्धिं बाधित्वा पाक्षिकं पररूपम् । बिम्बोष्ठ इति । ... फलवत् रक्तवर्णौ ओष्ठौ यस्येति विग्रहः ।

दित्वादन्त्यलोपे अकारस्यैव पररूपमाहुः । शकानां देशविशेषाणामन्धुः कूपः ... कर्कणां राजविशेषाणामन्धुः कर्कन्धुः । अटतीत्यटा, पचाद्यचि टाप् । कुल... कुलटा । यदि तु कुलम् अटतीति विगृह्यते तदा कर्मण्यणि ङीपि कुलाटीति ... 'ईष उञ्छे' । 'ईष गत्यादिषु' । आभ्यां 'गुरोश्च हलः' इत्यप्रत्यये ईषा । ... मनीषा । हलस्य ईषा हलीषा । ईषा लाङ्गलदण्डः । पतन्तः अञ्जलयोऽस्मिन् ... ने पतञ्जलिः । मार्तण्ड इति । पररूपेणानेन मृतण्ड इति सिद्धे ततः ...

१ 'परा मार्ताण्डमास्यत्' 'पुनर्मार्ताण्डमाभरत्' ... न मीढ्वान्

ङोश्च। (६-१-९५) ओमि आङि च अात्परे पररूपमेकादेशः स्यात्। शिवा-नमः। शिव एहि—शिवेहि। ८१ 'अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ। -१-९८) ध्वनेरनुकरणस्य योऽच्छब्दस्तस्मादितौ परे पररूपमेकादेशः स्यात्। इति पटिति। 'एकाचो न' (वा ३६३७)। श्रदिति। ८२ नाम्रेडितस्या-

ओमाङोश्च। ओम् च आङ् चेति विग्रहः। आदिति पररूपमिति चानु-, 'एङः पूर्वपरयोः' इति च तदाह—ओमीत्यादिना। शिवायोंनम इति। वृद्धिं बाधित्वा पररूपम्। शिवेहीति। आ इहीति स्थिते गुणे एहीति रूपम्। शिव एहि इति स्थिते वृद्धिं बाधित्वा पररूपमेकारः। ननु शिव आ इहीति स्थिते दीर्घे कृते पश्चाद् गुणे शिवेहीति रूपसिद्धेराङ्ग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्, 'धातू-योः कार्यमन्तरङ्गम्' इति न्यायेन प्रथमम् 'आद् गुणः' इति गुणे कृते शिव एहीति, वृद्धौ प्राप्तायां तन्निवृत्त्यर्थत्वात्। भाष्ये तु आ ऋश्यात्, गुणः, अर्यात्, अर्यात् अयर्यादित्यत्र सवर्णदीर्घनिवृत्त्यर्थम् आङ्ग्रहणमिति स्थितम्। अव्य-नुकरणस्य। पररूपमित्यनुवर्तते। अव्यक्तः—अस्फुटवर्णविभागः वृक्षपतनादि-ध्वनिः। तस्यानुकरणम्—तत्प्रतिपादकस्तत्सदृशः अपरिस्फुटवर्णविभागः शब्दः, यथा यः अत्शब्दः, तस्माद् इतिशब्दपरे अत्शब्दस्य इकारस्य च स्थाने स्यादित्यर्थः। अत्र इतिशब्दे यः प्रथम इकारः तस्मिन्परे इति व्याख्येयम्। इतिशब्दस्य कृत्स्नस्यादेशप्रसङ्गात्। तदाह—ध्वनेरित्यादिना। अत्र 'अलो-'इति न भवति, 'नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिः' इति निषेधात्। पटत् इतीति प्रकि-यप्रदर्शनम्, न तु पररूपाभावपक्षे रूपमिति भ्रमितव्यम्, अत्र पररूपस्य त्। असंहितायां निर्देशो वा। पटितीति। उदाहरणमेतत्। वृक्षः पतित ध्याहार्यम्। अत्र अनेकाज्ग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकमर्थतः संगृह्णाति—एकाचो। एकः अच् यस्य स एकाच्, तथाभूतस्यानुकरणस्य उक्तं पररूपं नेत्यर्थः। ीति। अत्र एकाच्त्वाद् न पररूपम्।

केचिदत्र सवर्णदीर्घमेवाहुः, पूर्वोक्तवैदिकप्रयोगास्तेषामनुकूलाः। ओत्वोष्ठ-ते। अकारस्य ओत्वोष्ठयोश्च एकत्र समासे स्थितौ सत्यामिदं प्रवर्तते। तेनेह न।

आ इहीत्यत्र सवर्णदीर्घे कृते

'पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते'

नन धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमिति पूर्वं गुणे कृते वृद्धिः स्यात्, तन्मा भूदि-

१ 'कृत्स्नादेश' इति क।

न्त्यस्य तु वा। (६-१-९९) आम्रेडितस्य प्रागुक्तं न स्यात् । ...
तस्य वा स्यात् । 'डाचि बहुलं द्वे भवतः' (वा ४६१७) । इति बहुलग्रह...
द्वित्वम् । ८३ तस्य परमाम्रेडितम् । (८-१-२) द्विरुक्तस्य परं रूपमाम्रेडित...
स्यात् । पटत्पटेति । ८४ झलां जशोऽन्ते । (८-२-३९) पदान्ते झलां ज...
स्युः । पटत्पटदिति । ८५ अकः सवर्णे दीर्घः (६-१-१०१) अकः सव...

ननु पटत्पटत् इति इत्यत्र पटत्पटेति रूपमिष्यते । तत्र 'अव्यक्तानुकरण...
इति पररूपे पटत्पटिति इत्येव स्यात । तत्राह—नाम्रेडितस्य । 'अव्यक्तानुकरण...
इतौ' इति 'पररूपम्' इति 'एकः पूर्वपरयो' इति चानुवर्तते । आम्रेडितस्य अव्य...
नुकरणस्य अवयवः य. अतशब्दः, तस्य इतिशब्दे परे पररूपं न स्यात् । अन्त्य...
तु वा । तुरवधारणे । अत्शब्दान्त्यस्य तकारस्यैव इकारस्य च पररूपं वा स्यात्...
तत्वकारस्यापीत्यर्थः । तदाह—आम्रेडितस्य प्रागुक्तमित्यादिना । ननु प...
पटत् इत्यत्र कथं द्वित्वमित्यत आह—डाचीति । 'डाचि बहुलं द्वे भवतः' इति द्वि...
मित्यन्वय. । ननु 'अव्यक्तानुकरणाद् द्व्यजवरार्धादनितौ डाच्' इति डाचः कथं...
—इति । बै...

इकारस्य च पररूपम् इकारः । ततश्च 'आद् गुणः' । अथ पररूपाभावपक्षे पट...
इतीत्यत्र तकारस्य दकारं विधत्ते—झलां जशोऽन्ते । पदस्येत्यधिकृतम् तद...
पदान्त इति । पटत्पटदितीति । स्थानसाम्यात् तकारस्य दकारो जशिति ...
अत्र अत्शब्दस्य पररूपनिषेधाभावे तकारमात्रस्य पररूपैकादेशविकल्पविधौ...
पररूपाभावपक्षे अत्-शब्दस्य पूर्वसूत्रेण पररूपापत्तौ पटत्पटितीति स्यादिति ...

न्यायग्रहणम् । अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ । यद्यपि 'अतो गुणे' इति पूर्वस...
इत्यनुवर्त्यातोग्रहणमिह त्यक्तुं शक्यम्, तथापि पूर्वसूत्रे अत इति तपरकरणाद् ह्र...
रस्य ग्रहणम्, इह तु शब्दाधिकारपक्षाश्रयणाद् अच्छब्दस्य ग्रहणमिति व्याख्या...
स्यादिति पुनरत्रातोग्रहणं कृतम् । अव्यक्तशब्दं व्याचष्टे—ध्वनेरिति । अनु...
। परिस्फुटाकारादिवर्णकेति भावः । तस्य चानुकरणत्वं किंचित्साम्येन बो...

...ऽचि परे दीर्घ एकादेशः स्यात्। दैत्यारिः। श्रीशः। विष्णूदयः। 'अचि' किम्। कुमारी शेते। 'नाज्झलौ' (सू १३) इति सावर्ण्यनिषेधस्तु न दीर्घशकारयोः,

---

अकः सवर्णे। अक इति पञ्चमी। 'इको यणचि' इत्यतः अचीत्यनुवर्तते। 'एकः पूर्वपरयोः' इत्यधिकृतम्। तदाह—**अकः सवर्णेऽचीत्यादिना।** **दैत्यारेरिति।** दैत्य अरिः इति स्थिते द्वयोरकारयोरेको दीर्घ आकारः, स्थानसाम्यात्। श्री ईशः इति स्थिते ईकारयोरेक ईकारः। विष्णु उदयः इति स्थिते उकारयोरूकारः। अत्राचीत्यनुवृत्तेः किं प्रयोजनमिति पृच्छति—**अचि किमिति।** **कुमारी शेत इति।** अचीत्यननुवृत्तौ ईकारस्य शकारस्य च तालुस्थानविवृतप्रयत्नसाम्येन सवर्णतया तयोर्दीर्घ ईकार एकादेशः स्यात्, तन्निवृत्त्यर्थमचीत्यनुवर्तनीयमिति भावः। ननु ईकारशकारयोः स्थानप्रयत्नसाम्येऽपि न सावर्ण्यम्, 'नाज्झलौ' इति निषेधात्, अतः कुमारी शेत इत्यत्र 'अकस्सवर्णे—' इत्यस्याप्रसक्तेः अचीत्यनुवृत्तिर्व्यर्थैवेत्यत आह—**नाज्झलाविति।** 'नाज्झलौ' इति सावर्ण्यनिषेधो वार्णसमाम्नायिकानामेव, न तु

पररूपस्यास्य नित्यत्वेऽपि संहितायामविवक्षितायां तदभावादाह—**पटद्दितीति।**

... । अयं भावः—विधेयभेदे वाक्यभेदात्संभवन्त्यामेकवाक्यतायां

'प्रयत्नम्—' इत्यस्य 'नाज्झलौ' इत्यस्य च एकवाक्यत्वलाभाय

... ते। 'अज्झल्भिन्नम्' इत्यत्र

... तदुभयभिन्नत्वं विवक्षितम्।

... तुल्यास्यप्रयत्नस्तदुभयं मिथः

... तदुभयं मिथः सवर्णं स्यात्',

यश्च दीर्घप्लुतात्मको वर्णो येन हला तुल्यास्यप्रयत्नस्तदुभयमपि मिथः सवर्णम्' इत्यर्थः फलितः। ततश्चानेन सूत्रद्वयेन सवर्णसंज्ञायां सिद्धायां 'अणुदित्सवर्णस्य—' इति ग्राहकशास्त्रं प्रवर्तते, नतु ततः प्राक्। अतो 'नाज्झलौ' इत्यनेन आक्षरसमाम्नायिकानामेव सावर्ण्यं व्युदस्यते, नतु सर्वेषाम्। तेनात्र दीर्घशकारयोः सावर्ण्यमस्त्येवेति तद्वारणाय 'अकः सवर्णे—' इत्यत्राचीत्यनुवर्तनं युक्तमिति। यदा तृष्णामीपद्विवृतत्वं परिकल्प्य 'नाज्झलौ' इति सूत्रं प्रत्याख्यायते, तदेह सवर्णसूत्रे अचीति नानुवर्तनीयम्। हे पिपासो इत्यादौ 'गुरोरनृतः—' इत्याकारस्य प्लुते कृते ततः परस्य सस्य इणः परत्वेन षत्वं स्यात्, 'नाज्झलौ' इत्यत्राकारप्रश्लेषेण दीर्घहकारयोः सावर्ण्याभावेऽपि प्लुताकारस्य हकारसवर्णत्वेन इण्त्वादित्याशङ्क्य तत्समाधानार्थमाश्च आश्चेति द्वन्द्वं कृत्वा सवर्णदीर्घेण दीर्घात्परत्र प्लुतोऽपि प्रश्लिष्यत इति क्लिष्टव्याख्यानमपि नाश्रयणीयम्। विश्वपाभिरित्यादौ हत्वादेरप्यप्रसक्तिः, स्वराणामूष्मणां च प्रयत्नभेदेन सावर्ण्याभा-

ग्रहणकशास्त्रस्य सावर्ण्यविधिनिषेधाभ्यां प्रागनिष्पत्तेः । 'अकः' किम्-हरये । 'अकोऽकि दीर्घः' इत्येव सुवचम् । 'ऋति सवर्णे ऋ वा' (वा १४७०) । होतॄकारः-होतृकारः । 'लृति सवर्णे लृ वा' (वा १४७१) । होतॢकारः । पक्षे ऋकार

दीर्घस्य नान्तरीयकत्वात्, 'आदिरन्त्येन सहेता' इत्यनेन वर्णानामक्षरसमाम्नायस्थानामेव ग्रहणम् इत्यवगमात् । अत ईकारस्याकारेण सावर्ण्याभावात् कुमारी ईहते इत्यत्र सवर्णदीर्घ इत्यादिलक्षणानुपपत्तिरावश्यकी अर्थः । ननु वर्णसमाम्नायस्थानामेव अणुदित्सूत्रस्थैरपि ग्रहणम् इति अपराद्दित्वेन प्रागेव सवर्णसंज्ञापि ग्रहणेऽपि भवति, अणुदित्सू
त्रात् । अत ईकारस्याकारेण सावर्ण्याभावानुवृत्तिसहितेन आह—ग्रह
केति । 'अणुदित्सवर्णस्य' इति ग्रहणकसूत्रे तत्रत्यानामेव 'अक्' इत्यस्य
प्रवृत्तिमर्हति । 'नाज्झलौ' इति प्रतिषेधस्तु च ग्रहणकशास्त्रसिद्धे न सम्भवम्
तद्धि सवर्णपदघटितत्वात् सावर्ण्यग्रहणसमकालमेव सम्भवम् । सवर्णसंज्ञाविधाय
च 'तुल्यास्य' सूत्रं सामान्येन. . . . .
तदन्यत्रैव पर्यवसानं लब्धम् ।
त्तार्णोऽभिनिविशते' इति । एवं
'तुल्यास्य' सूत्रप्रवृत्तेः प्रागेव . . .
ग्रहणाभावेन ईकाराकारयोः सावर्ण्यनिषेधाभावेन सावर्ण्यमस्त्येव, कुमारी ईहते इ
'अकः सवर्णे' इति प्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थमचीत्यनुवृत्तिरावश्यकीत्यर्थः । तदेतद् नाज्
झलाविति सावर्ण्यनिषेधो मास्त्विति ग्रन्थव्याख्यावसरे प्रपञ्चितम् । अकोऽकि दी
इत्येव सुवचमिति । एवं
तु यथासंख्याश्रयणात्तानिप्रसङ्ग
'ऋति ऋ वा' इति
यित्वा पठति—ऋति सवर्णे ऋ वा । अक इत्यनुवर्तते । 'एकः पूर्वपरयोः'
च । अकः सवर्णे ऋति परे पूर्वपरयोः ऋ इत्येकादेशः स्यादित्यर्थः । होतॄकार इ

वादिति सुगमोऽयं पन्थाः । अकोऽकीत्येवेति । 'अकोऽकि दीर्घः' इत्येव
सुवचमिति । यथासंख्यसंबन्धेन दध्यश्वेत्यादावतिप्रसङ्गाभावात् । ऋ इति त्रि
संज्ञेत्युक्तत्वात् होतॢ लकार इत्यत्र ऋकारस्य ऋकारपरत्वमस्त्येवेत्यप्रसङ्गाभावादीकार
योः सावर्ण्ये सत्यप्यचीत्यनुवर्तनं विनैव समीहितरूपसिद्धेरिति भावः । 'ऋति
वा' 'लृति लृ वा' इति वार्तिकं सूत्रस्थेन सवर्णपदेन योजयित्वा पठति—ऋ
सवर्णे इत्यादि । नन्वेवम् 'अकः सवर्णे-' इति सवर्णपदारम्भो वार्तिकयोः

१ 'दध्यृकार' इति क ।

ावर्ण्यात् । होतृकारः । 'ऋति ऋ वा' 'लृति लृ वा' इत्युभयत्रापि विधेयं वर्ण- यं द्विमात्रम् । आद्यस्य मध्ये द्वौ रेफौ, तयोरेका मात्रा । अभितोऽज्भक्तेरपरा । द्वितीयस्य तु मध्ये द्वौ लकारौ, शेषं प्राग्वत् । इहोभयत्रापि 'ऋत्यकः' (सू ६२) इति ाक्षिकः प्रकृतिभावो वक्ष्यते । ८६ एङः पदान्तादति । (६-१-१०६) पदा- ेन्तृ ऋकार इति स्थिते अनेन द्वयोः ऋकारयोः स्थाने ऋकारविलक्षणो नृसिंहवद् न्तरात्मा ऋकारो रेफद्वयवान् कश्चिद्वर्णो भवति । एतदभावपक्षे रूपं दर्शयति—हो- ृकार इति । 'अकः सवर्णे' इति दीर्घः । लृति सवर्णे लृ वा । अकः सवर्णे ृति परे पूर्वपरयोः लृ इत्येकादेशो वा स्यादित्यर्थः । होत्लृकार इति । होतृ लृकार ति स्थिते ऋकारस्य लृकारस्य च स्थाने नृसिंहवद् ध्यन्तरात्मा लृकारो द्विलकारवान् तश्चिद्वर्णो भवति । पक्ष इति । उक्तायन्तरात्मकवर्णाभावपक्षे ऋकारस्य लृकारस्य ा स्थाने 'अकः सवर्णे' इति दीर्घो भवन् ऋलृवर्णयोरिति सावर्ण्यादृकार एव भवति, [illegible] वः । अत एव होतृ लृकार इत्यत्र सवर्णदीर्घपक्षे होतॄकार [illegible] ऋति ऋ वा, लृति लृ वेत्यत्र विधेयवर्णस्वरूपं विविनक्ति— [illegible] चेत्युभयत्रापि विधेयं वर्णद्वयं द्विमात्रमिति । [illegible] मध्य इति । एका मात्रेति । व्यञ्जनानामर्धमात्रतया ेकैकस्य रेफस्य अर्धमात्रत्वादिति भावः । अभितोऽज्भक्तेरिति । अभित इत्यनन्तरं ेफाविति शेषः । अज्भक्तेरिति सामान्याभिप्रायमेकवचनम् । रेफद्वयस्य पुर- स्तादुपरिष्टाच्च विद्यमानयोः ह्रस्वऋकारांशयोरन्या मात्रेत्यर्थः । द्वितीयस्य त्विति। वैधेयस्येति शेषः । शेषं प्राग्वदिति । लकारयोरेका मात्रा, तावभितो विद्यमानयोः ऌकारांशयोरन्या मात्रेत्यर्थः । एतच्च 'तुल्यास्य' सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । एतेन दीर्घे प्राप्ते ह्रस्वः ऋकारः लृकारश्चात्र विधीयत इति प्राचीनग्रन्थः परास्तः । पाक्षिक इति । वैकल्पिक इत्यर्थः । प्रकृतिभाव इति । निर्विकारस्वरूपेणावस्थानमित्यर्थः । सन्ध्यभाव इति यावत् ।

एङः पदान्तादति । 'अमि पूर्वः' इत्यतः 'पूर्वः' इत्यनुवर्तते । 'एकः पूर्व- परयोः' इत्यधिकृतम् । तदाह—पदान्तादित्यादिना । हरे अव इति स्थिते अया- मदेशं कर्तव्यम् । सूत्रे तु 'अकोऽकि-' इति कर्तव्यमिति विपरीतगौरवात्कथम् 'अकोऽ कीत्येव सुवचम्' इत्युक्तमिति चेदत्राहुः—भाष्यकारैरेतद्वार्तिकद्वयस्य प्रत्याख्यानात्ता- दृश्येव गौरवमिति । प्रत्याख्याने तूपपत्तिः लृकारान्तेषु विचारयिष्यते । वर्णद्वयं द्विमात्रमिति । एतेन 'दीर्घे प्राप्ते ह्रस्वऋकारो ह्रस्वलृकारश्च विधीयते' इति प्राचो [illegible] । 'इसि-

ङादेङोऽति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । हरेऽव । विष्णोऽव । ८७ सर्वत्र वि
भाषा गोः । (६-१-१२२) लोके वेदे चैङन्तस्य गोरति वा प्रकृतिभावः स्या
दान्ते । गो अग्रम्, गोऽग्रम् । 'एङन्तस्य' किम्—चित्रग्वग्रम् । 'पदान्ते' किम्

[illegible]

दुर्लभमिति वाच्यम्, अत एव ङसिङसोश्चेति तत्र पूर्वरूपारम्भात् । अवङ् स्फो
यनस्य । अतीति निवृत्तमिति । एङः पदान्तादित्यत इति शेषः, व्याख्याना

ङसोश्च' इत्यस्यारम्भादस्य पदान्तविषयत्वे लब्धे उत्तरार्थं पदान्तादिति स्पष्टप्रति
इहैव कृतमिति मनोरमायां स्थितम् । केचित्तु 'पदान्तात्'
थाऽपदान्तादपि स्यात् । 'ङसिङसोश्च' इति सूत्रं तु '
चेन्ङसिङसोरेवाति परे' इति नियमार्थं स्यात् । तत्फल
यैस्ते स्मृतयः, इत्यादौ पूर्वरूपाप्रवृत्तिरित्याहुः । एङः [illegible]
चयनम् । लवनम् । अचिनवम् । अति किम्, हरयिह । विष्णविह । तपरः [illegible]
गायवायादि । सर्वत्र विभाषा । यद्यपीह 'छन्दसि' इति न प्रकृतम्, तथापि
प्युरः–' इत्यादिक्रमात् छन्दस्येव संभाव्येत । अतः 'सर्वत्र' इत्युक्तम् । तद्व्याच
लोके वेदे चेति । इह एङ इत्यनुवर्त्य एङन्तस्य गोरिति व्याख्येयम् । तेनेह
चित्रग्वग्रम् । प्रकृतिभाव इति । एतच्च 'प्रकृत्यान्तःपादम्' इति सूत्रात्प्रकृत्ये
त्यनुवृत्त्या लभ्यते । 'मान्तःपादम्' इति पाठे तु 'सर्वत्र विभाषा–' इति सूत्रेण पूर्वरू
विभाषा निषिध्यत इत्यवधेयम् । निषेधविकल्पे विधिविकल्पः फलित इत्याशयेन
रूपमेव विकल्प्यत इति मनोरमायां स्थितम् । अवङ् स्फोटायनस्य । स्फो
[illegible] यस्य स स्फोटप्रतिपादनपरो वैयाकरणः । तस्य स्फोटायनस्य । अ

दान्ते गोरवङ् वा स्यात्। गवाग्रम्। 'पदान्ते' किम्–गवि। व्यवस्थितविभाषा गवाक्षः। ८६ इन्द्रे च। (६-१-१२४) गोरवङ् स्यादिन्द्रे। गवेन्द्रः।

वः। पदान्तादिति, गोरिति, अचीति चानुवर्तते। स्फोटायनस्य ऋषेः मते अवङ्। न्यस्य तु न। ततश्च विकल्पः सिद्धः। तदाह—**अचि पर इत्यादिना**। ङिच्चेन्तादेशः। **गवाग्रमिति**। गो अग्रमिति स्थिते गकारादोकारस्यावङ्। गव अग्र ति स्थिते सवर्णदीर्घः। न च अग्रशब्दे अकारमचं परत्वेनाश्रित्य प्रवृत्तः अवङ् कथं द्विघातकं सवर्णदीर्घं प्रवर्तयति, संनिपातपरिभाषाविरोधादिति वाच्यम्, संनिपातरिभाषाया अनित्यत्वस्य रामायेत्यत्र वक्ष्यमाणत्वात्। **गवीति**। गो इ इति स्थिते ओकारस्य पदान्तत्वविरहान्नावङ्। नापि पूर्वसूत्राभ्यां प्रकृतिभावपररूपे। किन्तु अवाशः। अतीत्यनुवृत्तौ तु गवेश इत्यादि न सिध्येत्। **व्यवस्थितेति**। क्वचिद् भवतीत्यंश एव प्रवर्तते, क्वचित्तु न भवतीत्यंश एव, क्वचिदुभयमित्येवं लक्ष्यानुसारेण व्यवस्थया प्रवृत्ता विभाषा व्यवस्थितविभाषा 'सर्वत्र विभाषा गोः' इत्यत्राश्रीयते। ततश्च गवाक्ष इत्यत्र नित्यमवङ् इत्यर्थः। इदं च।

"देवत्रातो गलो ग्राह इतियोगे च सद्विधिः।
मिथस्ते न विभाष्यन्ते गवाक्षः संशितव्रतः॥"

इति शाकल्योरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। **गवाक्ष इति**। गवां किरणानामक्षीति विग्रहः। अक्ष्णोऽदर्शनादित्यच्। पुंस्त्वं लोकात्। 'वातायनं गवाक्षः स्यात्' इत्यरः। **इन्द्रे च**। गोः, अवङ्, अचीत्यनुवर्तते। तदाह—**गोरिति**। विकल्पनित्यर्थः पुनरारम्भः। **गवेन्द्र इति**। गो इन्द्र इति स्थिते अवङ्, आद् गुणः।

ष्ठ्यन्तस्य गोरिति व्याख्येयम्। अमित्येव सूत्रयितुमुचितम्। विभाषानुवृत्तेः स्फोटायनग्रहणं पूजार्थम्। **अतीति निवृत्तमिति**। अन्यथा गवेशः, गवोद्ध इत्यादि न सिद्ध्येदिति भावः। **अचि पर इति**। अत्राचीत्यनुवर्तते। 'अतीति तु निवृत्तम्' इत्यत्र व्याख्यानमेव शरणम्। **गवाक्ष इति**। गवां किरणानां अक्षीवेति विग्रहः। 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' इत्यच् समासान्तः। वातायने रूढोऽयम्। पुंस्त्वं लोकात्। **इन्द्रे च**। आरम्भसामर्थ्यान्नित्यमिदम्। इदं च सूत्रं त्यक्तुं शक्यम्। अन्यार्थं स्वीकृतेन व्यवस्थितविभाषाश्रयणेनैवेष्टसिद्धेरित्याहुः। 'प्लुतप्रगृह्याः–' इति सूत्रादव्यवहितपूर्वः। '**अथ प्रकृतिभावः**' इति पाठो मूलपुस्तकेषु प्रायेण दृश्यते, स चापपाठ एव। 'सर्वत्र विभाषा गोः, इति प्रकृतिभावस्य प्रागेवारब्धत्वादित्येके। अन्ये तु 'अवङ् स्फोटायनस्य' 'इन्द्रे च' इति सूत्रद्वयं प्रकृतिभावप्रकरणे पठितमपि तद्बहिर्भूतमित्यवश्यं वक्तव्यम्, ताभ्यां तदनभिधानात्। न च 'अवङ्–' सूत्रस्य प्रकृतिभावापवादत्वेनोत्सर्गापवादरूपत्वात्

अथ प्रकृतिभावः । ४ ।

९० प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् । (६-१-१२५) प्लुताः प्रगृ
पचपन्ने, तेऽचि परे नित्यं प्रकृत्या स्युः । एहि कृष्ण३ अत्र गौश्चरति । हरी ए
'नित्यम्' इति किम् । 'हरी एतौ' इत्यादावयमेव प्रकृतिभावो यथा स्यात्,

अथ प्रकृतिभाव इति । नित्यमिति शेषः । प्लुतप्रगृह्याः । प्र
न्त इति । 'दूराद्धूते च' इ इत्यादिना 'ईदूदेद्' इत्यादिना चेत्यर्थः । प्रकृत्यै
'प्रकृत्यान्तःपादम्' इत्यनन्तरसूत्रोपात्तमिति भाव । प्रकृत्या स्वभावेनावस्थिताः स्युरित्य
संधयो न भवन्तीति यावत् । एहि कृष्ण ३ अत्रेति । 'दूराद्धूते च' इति प्ला
दकारः प्लुतः । तस्य सवर्णे न सवर्णदीर्घः । हरी एताविति । 'ईदूदेद्'
रेफादीकारः प्रगृह्यः, तस्य यणादेशो न भवति । 'सर्वत्र विभाषा' इति पूर्वसूत्रे विभ
त्वस्य अस्वरितत्वान्न निवृत्तिरिति नियमदर्शं किमर्थमिति पृच्छति—नित्यमि
किमिति । उत्तरमाह—हरी एताविति । नित्यग्रहणे सत्येव हरी एतावि
'प्लुतप्रगृह्या अचि' इत्ययमेव केवलः प्रकृतिभावः स्यादित्यर्थः । यथासंख्यो योग
याम् । अयमेव प्रकृतिभावः प्राप्तुं योग्यः । स च नित्यग्रहणे सति प्राप्नुयादित्यर्थः
एवमन्येऽप्येवंजातीयकेषु । एवशब्दव्यवच्छेद्यं दर्शयति—इक इति । 'इकोऽसवर्णे
शाकल्यस्य ह्रस्वश्च' इति वक्ष्यमाणो ह्रस्वसहितः प्रकृतिभावो मा भूत्—न भवेत्
'नाऽधि सुट्' सर्वत्र शाकल्यवादः । असति सति नित्यग्रहणे परत्वात् शाकल्यह्रस्वसहित
प्रकृतिभावः प्रसज्येत । नित्यग्रहणे कृते तु तत्सामर्थ्यादेव परमपि शाकल्यं ह्रस्वसहितः

तत्प्रकरणस्थत्वं सूत्रादमित्यत्र चादेशानुवृत्त्यर्थं तदनन्तरं पठितस्य 'इन्द्रे च' इति सूत्र
स्यापीति वाच्यम् । पूर्वत्वासत्यादन्यस्यापि 'अवङ्—' सूत्रस्य सुवचत्वात् । एतत्प्रकरण
पाठस्य गोशब्दानुवृत्त्यर्थतया चरितार्थत्वात् । एवं च स्थलेष्वप्यप्रकृतिभावप्रकरणाद्
दिखन् सूत्रद्वयं लिखितं तदनुकूलत्वेन 'सर्वत्र विभाषा—' इति सूत्रमपि तत्रैवेति लिखन्त्य
गतिर्चिन्त्येत्याहुः ॥

अच्सन्धौ प्रकृतिभावः । [illegible]
प्लुतसन्[illegible]

[illegible] तु जान्वस्य रजति । [illegible], जानू अस्य रजति । इ
इति प्लुतः । प्राचा [illegible] तु कृष्ण ३ एहि इति उदाहरण [illegible]
[illegible] तद्वत् । 'वाक्यस्य टेः—'

वर्णे'—(सू ९१) इति ह्रस्वसमुचितो मा भूत्। ९१ इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च। (६-१-१२७) पदान्ता इकोऽसवर्णेऽचि परे प्रकृत्या स्युर्ह्रस्वश्च। अत्र ह्रस्वविधिसामर्थ्यादेव प्रकृतिभावे सिद्धे तदनुकर्षणार्थश्चकारो न कर्तव्य इति भाष्ये स्थितम्। चक्रि अत्र-चक्रयत्र। 'पदान्ताः' इति किम्। गौर्यौ। 'न समासे' (वा ३६८४)। वाप्यश्वः। 'सिति च' (वा ३६८४)। पार्श्वम्॥

प्रकृतिभावे 'प्लुतप्रगृह्याः' इति केवलः प्रकृतिभावो बाधत इत्यर्थः। इकोऽसवर्णे। इति षष्ठी 'एङः पदान्ताद्' इत्यतः पदान्तादित्यनुवर्तते। तच्च षष्ठ्यन्ततया विपरिणम्यते। अचीति चानुवर्तते। ततश्च पदान्तस्येकः असवर्णेऽचि परे ह्रस्वः स्यादित्येकं वाक्यम्। चकारात् 'प्रकृत्यान्तःपादम्' इत्यतः प्रकृत्येत्यनुकृष्यते। ह्रस्व इति तत्रापि सम्बध्यते। ततश्च उक्तो ह्रस्वः प्रकृत्या स्वभावेन अवतिष्ठत इति वाक्यान्तरं संपद्यते। ततमाह—पदान्ता इक इत्यादिना। यदि चकारो न क्रियेत, तर्हि पदान्तस्य असवर्णेऽचि ह्रस्वः स्यादित्येव लभ्यते। तस्य ह्रस्वस्य प्रकृतिभावो न लभ्यते। ततश्च चक्री अत्रेति स्थिते, ईकारस्य ह्रस्वे सति तस्य यणादेशे चक्रय्त्रेत्येव स्यात्। चक्रि अत्रेति ह्रस्वसमुचितप्रकृतिभावविशिष्टं रूपं न स्यात्। इष्यते तदपि। अतः प्रकृत्येत्यनुकर्षणार्थश्चकार आवश्यक इति सूत्रकारस्य हृदयम्।

भाष्यकारमतमाह—अत्र ह्रस्वेति। अत्र चकारो न कर्तव्यः, प्रकृत्येत्यनुकर्षस्य व्यर्थत्वात्। न च विहितस्य ह्रस्वस्य यणिवृत्त्यर्थः स इति वाच्यम्, ह्रस्वविधिसामर्थ्यादेव यणो निवृत्तिसिद्धेः। अन्यथा यणमेव विदध्यात्। अतः प्रकृत्येत्यनुकर्षणार्थश्चकारो न कर्तव्य इति भाष्ये स्थितमित्यर्थः। चक्रि अत्रेति ह्रस्वसमुचितप्रकृतिभावपक्षे रूपम्। तदभावपक्षे तु यणि चक्रय्त्रेति रूपम्। नचात्र ककारस्य 'स्कोः संयोगाद्योः' इति लोपः शङ्क्यः, 'अचः परस्मिन्' इति यणः स्थानिवत्त्वेन अच्त्वेन संयोगान्तसंयोगाभावात्। न च 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवद्' इति तन्निषेधः शङ्क्यः, 'तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु' इति वचनात्। न समासे। वार्तिकमेतत्। समासे शाकलविधिर्न भवतीत्यर्थः। वाप्यश्व इति। वाप्यामश्व इति विग्रहः। शौण्डादिगणत्वात् सुप्सुपेति वा समासः। सिति च। सकार इत् यस्य स सित्, तस्मिन् परे उक्तः शाकलविधिर्न भवतीत्यर्थः। पार्श्वमिति। पर्शु-पार्श्वाश्च। पर्शूनां

अधिकारात्। ह्रस्वसमुचितो मा भूदिति। अयं भावः—हरी ईशावित्यादौ 'प्लुतप्रगृह्याः-' इत्येतत्सावकाशम्, चक्री अत्रेत्यत्र तु 'इकोऽसवर्णे-' इति। ततश्च एताविन्यत्र परत्वाद् ह्रस्वसमुचित एव स्यात्। नियमग्रहणे तु कृते तत्सामर्थ्यात्

१ 'पर्शु पार्श्वाश्च' इति क।

९२ ऋत्यकः । (६-१-१२८) ऋति परेऽकः प्राग्वत् । ब्रह्मऋषिः-ब्रह्मर्षिः । 'पदान्ताः' इत्येव । आर्च्छत् । समासेऽप्ययं प्रकृतिभावः । सप्तऋषीणाम्-सप्तर्षीणाम्

समूहः पार्श्वम् । 'पर्शो णस् वक्तव्यः' इति णस्, आदिवृद्धिः, यणादेशः । अत्र इ ऋ इति स्थिते उक्तः शाकल्यो निमित्तं नास्ति । 'ओर्गुणः' तु न, भस्यैव तद्विधा 'सिति च' इति पदत्वेन भत्वबाधात् । 'यस्येति च' इति ईकारलोपोऽपि न भवति । द्विरुक्ता नाभावात् । तथा च मूलकारो वक्ष्यति । 'ऋदित्यादिर्णोपधायाः' इ इति । अत्र 'सिद्धिरुत्सर्गापवादयोः शाकल्यस्य विषयः' इति वार्तिकम् । तदिदं द्विधा वि व्याख्यातम् । नचैवं सति वाक्यस्य इत्यत्र कथं शाकल्यविधिः, तत्र समासस्य सिद्धत्वादिति वाच्यम्, भाष्ये नित्यसमासस्य प्रत्याख्यानात् ।

ऋत्यकः । अक इति षष्ठी । 'शाकल्यस्य ह्रस्वश्च' इत्यनुवर्तते । 'ऋ इति निवृत्तम् । 'एङः पदान्ताद्' इत्यतः पदान्तादित्यनुवर्तते । तच्च पञ्चम्यन्तं विपरिणम्यते । ततः पदान्तात् अकः ऋति ह्रस्वो वा स्यादिति सम्पद्यते । मध्ये प्रकृत्येत्यनुवर्त्यते । तत्र ह्रस्वः प्रकृत्या आतिष्ठत इति द्वितीयं वाक्यं सम्पद्यते । तदाह ऋति परे अकः प्राग्वदिति । ब्रह्मऋषिरिति । ब्रह्म ऋषिरिति स्थिते अका रस्य ह्रस्वः प्रकृतिभावश्च । ततश्च आद् गुण इति रपरः अकारो न भवति । आकारस्य ह्रस्वाभावादिकोऽसवर्णे इत्यप्राप्ते इदं वचनम् । ब्रह्मर्षिरिति । उक्त समुच्चितप्रकृतिभावाभावपक्षे 'आद् गुणः' इति अकारः । रपरत्वम् । 'ऋत्यकः' इ तु न सूचितम्, होतृ ऋकार इत्यत्र प्रकृतिभावार्थमप्रगृह्यस्यापरत्वात् । पदान् इत्येवेति । पदान्तग्रहणमत्राप्यनुवर्तनीयमेवेत्यर्थः । आर्च्छदिति । ऋ गतौ, ल तिप्, शप् । 'पाघ्राध्मा' इति ऋच्छादेशः । 'इतश्च' इति इकारलोपः, 'आडजा दीनाम्' इत्याडागमः, 'आटश्च' इति वृद्धिः, आ ऋच्छत् इति स्थिते आकारस्य अकः प दान्तत्वाभावान्नोक्तः प्रकृतिभावः । 'न समासे' इति पूर्वसूत्रस्थं निषेधवार्तिकमिह न स ध्यत इत्याह—समासेऽपीति । सप्तऋषीणामिति । 'दिक्संख्ये संज्ञा

परमपि बाधत इति । चक्रयश्चेति । इह 'हलोः-' इति यलोपो न, यतः पर्यं पक्षे बहिरङ्गपरिभाषया असिद्धत्वात् स्थानिवद्भावाच्च । 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' तु नास्ति । तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु' इति वक्ष्यमाणत्वात् । पार्श्वमि पर्शूनां समूहः । 'पर्शो णस् वक्तव्यः' इति णस् । ओर्गुणस्तु न, 'सिति च' इति त्वस्य भत्वापवादत्वात् । ऋत्यकः । ब्रह्म ऋषिरिति । ननु 'ऋत्यकः' इ सूत्रमस्तु । दधि ऋच्छतीत्यादौ 'इकोऽसवर्णे' इत्यनेनैव प्रकृतिभावसिद्धेः । मैव

१ 'रन्तोपधाह्रदी' इति क, ख । २ 'इत्यत आह' क ।

तै वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः। (८-२-८२) इत्यधिकृत्य । ६४ प्रत्यभिवादेऽशूद्रे। (८-२-८३) अशूद्रविषये प्रत्यभिवादे यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतः

समासः। सप्तऋषीणामिति प्रकृतिभावपक्षे रूपम्। तदभावपक्षे तु 'आद् गुणः' गुणे रपरत्वे सप्तर्षीणामिति भवति।

अथ 'प्लुतप्रगृह्याः' इति सूत्रात्प्रस्तुतप्लुतप्रगृह्ययोर्मध्ये प्रथमोपात्तप्लुतणमारभते—**वाक्यस्य टेः**। पदस्येत्यधिकृतम्। वाक्यस्य टेः पदावयवस्य प्लुतो ति, स च उदात्तो भवतीत्यर्थः। अत्र पदस्येत्यनुवृत्तिः 'नश्छव्यप्रशान्' इत्याद्यर्था, इहानुवृत्तिविच्छेदे उत्तरत्रानुवृत्तेरसंभवात्। वाक्यस्येत्यभावे पदस्य टेरित्युक्ते न्ति वाक्ये पदानि, तावतां टेः प्लुतः प्रसज्येत। वाक्यस्येत्युक्ते तु वाक्यस्य टेरसैव पदस्य संभवतीति न दोषः। टिग्रहणाभावे प्लुतश्रुत्या 'अचश्च' इति परिया अच इत्युपस्थितौ तस्य वाक्यविशेषणत्वात् तदन्तविधौ अजन्तस्य वाक्यस्ये सति अलोऽन्त्यपरिभाषया वाक्यान्तस्याचः प्लुत इति पर्यवसानाद् ग्रामं गच्छाचेत् इत्यादिहलन्तवाक्येषु प्लुतो न स्यात्। टिग्रहणे तु तत्सामर्थ्यादेव टिना रो विशेषणात् टेरवयवस्याचः प्लुत इत्यर्थो लभ्यत इति न दोष इति भाष्ये म्। **इत्यधिकृत्येति**। प्लुतविधय आरभ्यन्त इति शेषः। **प्रत्यभिवादेऽशूद्रे**। यस्य टेः प्लुत उदात्तः' इत्यधिकृतम्। अशूद्र इति च्छेदः। न शूद्रः अशूद्रः, गतिः, तद्विषयः प्रत्यभिवादः—विधिवद् अभिवादयमानं प्रति विधिवदाशीर्वचनम्। धन्। अस्मिन् प्रत्यभिवादे विषये यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतः स्यात्। स चोदात्त इत्यर्थः।

अभिवादविधिमाह आपस्तम्बः—'दक्षिणं बाहुं श्रोत्रसमं प्रसार्य ब्राह्मणोऽभियीत, उरःसमं राजन्यः, मध्यसमं वैश्यः, नीचैः शूद्रः, 'प्राञ्जलिः' इति। 'तिष्ठन् रभिवादमभिवादयीतासावहं भोः' इति च। असाविति स्वनामनिर्देशोऽभिमतः। दत्तोऽहं भोः इति ब्रुवन् अभिवादम् आशीर्वचनम् अभिवादयीत-वक्तव्यत्वेन विज्ञा। ततश्च यथावर्णं दक्षिणं बाहुं प्रसार्य 'अभिवादये देवदत्तोऽहं भोः' इति ब्रूयार्थः। अयमभिवादनप्रकारः।

ऋकार इत्यत्र प्रकृतिभावार्थमक्ग्रहणस्यावश्यकत्वात्। एतेन 'अकोऽसवर्णे-' इत्येव सूत्रमस्त्विति शङ्काया निरवकाश एव, उक्तदोषानिवृत्तेः। सप्तऋषीणामित्यत्र 'न से' इति निषेधापत्तेश्च। 'न समासे' इति निषेधवार्तिकं हि 'इकोऽसवर्णे-' इति एव, न तु 'ऋत्यकः' इत्यत्रेति सिद्धान्तः। अत एवाह—**समासेऽप्ययमिति**। च 'ऋलृवर्णयोः' इति पूर्वोक्तो निर्देशः संगच्छते। **प्रत्यभिवादे**। इह प्रत्यभि-

१ 'दक्षिणबाहुं' क।

स्यात्, स चोदात्तः । अभिवादये देवदत्तोऽहम् । आयुष्मान् भव देवदत्त
'स्त्रियां न' (वा ४८६४) अभिवादये गार्ग्यहम् । आयुष्मती भव गार्गि

१ प्रत्यभिवादनप्रकारस्तु मनुना दर्शितः—

'आयुष्मान् भव सौम्येति विप्रो वाच्योऽभिवादने ।

अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्लुतः ॥' इति ॥

अत्र नाम्नोऽन्ते इति वचनात् 'आयुष्मान् भव सौम्य' इत्यनन्तरमभिवादयमानस्य नाम सम्बुद्ध्यन्तं प्रयोक्तव्यमिति स्मृत्यन्तरमिदमनुगृहीतं भवति । अस्य अन्ते अकारश्च वाच्यः प्रयोज्यः । तस्मादकारात् पूर्वाक्षरः पूर्वः अच् प्लुतः प्र इत्यर्थः । एवं च 'आयुष्मान् भव सौम्य देवदत्त३ अ' इति प्रत्यभिवादवाक्यमिति सि

प्युपलक्ष

इत्यस्य

देवदत्त

आयुष्म

ब्राह्मण

नाम्नो

तुपज

'आयु

भवति

त्ययोः

स्त्रि

गार्ग्य

अत्र

किंतु

गोत्र

पित

वा

प्म ... 'व्यस्तः— इति एवम्

स्यो हेधि:' 'भसोरल्लोपः' । नाम गोत्रं चेति । गोत्रस्योदाहरणम्—आ

१ 'अभिवादमाशीर्वचनम्—इति विज्ञापयामीत्यर्थः' इति क ।

गोत्रं वा यत्र प्रत्यभिवादवाक्यान्ते प्रयुज्यते तत्रैव प्लुत इष्यते । नेह । मानेधि । 'भोराजन्यविशां वेति वाच्यम्' (वा ४८६१) आयुष्मानेधि । आयुष्मानेधीन्द्रवर्म३न् । आयुष्मानेधीन्द्रपालित३ ॥ ६५ दूराद् धूते (८-२-८४) दूरात्सम्बोधने यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतः स्यात् । सक्तून्पिब ३ । ६६ हैहेप्रयोगे हैहयोः । (८-२-८५) एतयोः प्रयोगे दूराद्धूते

नेति भाष्ये स्पष्टम् । नाम गोत्रं वेति परिगणनस्य प्रयोजनमाह—**नेहेति** । **मानेधीति** । अस्तेसिप्, दिः, 'घ्वसोः' इत्येत्वम्, हेर्धिः । 'श्नसोरल्लोपः' । कारादिकारस्य न प्लुतः, अनामत्वादगोत्रत्वाच्च । **भोराजन्यविशाम्** । ब्दस्य राजन्यवैश्यवाचकनाम्नोश्च टेः प्लुतो वा स्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः । ब्दस्य अप्राप्ते इतरयोस्तु नामत्वात् प्राप्ते विभाषेयम् । तत्र भोस्-शब्दे यथा— नेधि भोः । 'आयुष्मानेधि देवदत्त भोः' इति भाष्यम् । अत एव प्रत्यभिवाद- न्ते नाम्नोऽनन्तरं भोश्शब्दस्य, भवशब्देन एधिशब्दस्य च प्रयोगविकल्पो । राजन्ये यथा—आयुष्मानेधि इन्द्रवर्म३न्, इन्द्रवर्मन् । वैश्ये यथा—आयुष्मानेधि लित३, इन्द्रपालित इति भाष्यम् । अत एव भाष्यात् प्रत्यभिवादवाक्ये शर्मान्तं स्य वर्मान्तं क्षत्रियस्य पालितान्तं वैश्यस्येति विधयोऽपि प्रवर्तन्त इति गम्यते । प्यमन्वादिस्मृतिविरोधाद्विकल्पः । अत्र भाष्ये 'अपर आह' इत्युक्त्वा 'प्रत्य- सर्वस्यैव नाम्नो भोश्शब्द आदेशो वक्तव्यः' इति पठित्वा आयुष्मानेधि भोः देव सर्वत्र प्रत्यभिवादवाक्यमित्युक्तम् ।

दूराद् धूते च । यत्र प्रदेशे स्थितस्य प्रयत्नोच्चारितं शब्दं बोध्यमानो न ते, किं त्वधिकं प्रयत्नमपेक्षते तद्दूरम् । हूतम्-आह्वानम्, भावे क्तः । सम्बोधन- वेवक्षितम् । 'वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः' इत्यधिकृतम् । तदाह—**दूरात्स- न इत्यादिना** । यदि तु आह्वानमेवात्र विवक्षितं स्यात्, तर्हि 'एहि देवदत्त' आह्वानवाचकपदे सत्येव स्यात् । सम्बोधनपरत्वे तु तदन्यत्रापि भवतीत्यभि- हरति—**सक्तूनिति** । **हैहेप्रयोगे** । है हे इत्यव्यये सम्बोधनद्योतके । तयोः- हैहयोः प्लुतः स्यादित्यर्थः । पूर्वसूत्रेण 'गुरोरनृतः' इत्यनेन च सिद्धे किमर्थमि- शङ्क्य नियमार्थमिति व्याचष्टे—**हैहयोरेवेति** । हैहयोरेवेति नियमार्थमिति । पाहि है३ राम, पाहि हे३ रामेत्यत्र हैहयोरेव प्लुतः, न तु 'गुरोरनृतः' स्यापि— 'हैहयोः' इत्यनेन लभ्यत इति यावत् । प्रयोगग्रहणाभावे 'वाक्यस्य

मानेधि गार्ग्य ३ इत्यूह्यम् । **दूराद् धूते चेति** । ६

य टेः' इत्यादि क ।

'वृश्चिकभियः' इत्यादि । उच्यते । 'दुःस्थिता धीर्येषाम्' इति विग्रहे 'दुर्' इत्यस्य धीशब्दं प्रति गतित्वमेव नास्ति । यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञाः । वृश्चिकशब्दस्य बुद्धिकृतमपादानत्वं नेह विवक्षितम् । वृश्चिकसंबन्धिनी भीर्वृश्चिक-

---

तु अवश्यं यण्, तदा दुर्धियः शुद्धधियः इत्यादि कथमित्यम्यदः । आदिना शुद्धधी वृश्चिकभियौ इत्यादिसंग्रहः । दुःस्थिता धीर्येषामिति विग्रहः । 'प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः' इति बहुव्रीहिः । पूर्वपदे उत्तरभागस्य लोपश्च । वृश्चि-कात् भीरिति विग्रहः । अत्र दुरो गतित्वाद् वृश्चिकस्यापादानत्वात् गतिकारकपूर्वत्वात् पर्युदासाभावे सति इयङ्प्रसङ्गोऽत्र यण् दुर्योर् इत्याक्षेपः । उच्यत इति । परिहार इति शेषः । गतित्वमेव नास्तीति । 'उपसर्गाः क्रियायोगे' 'गतिश्च' इति प्रादीनां क्रियान्वये गत्युपसर्गसंज्ञे विहिते । धीशब्दश्च बुद्धिगुणवाची, न तु क्रियावाची । अतो न तं प्रति दुरो गतित्वमिति गतिपूर्वत्वाभावाद् नात्र यण् । किं तु इयङेवेत्यर्थः । ननु लुप्तस्य स्थिताशब्दस्य क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तकत्वात् तं प्रति दुरो गतित्वमस्त्येवेत्यत आह—यत्क्रियेति । यया क्रियया युक्ताः प्रादयः, तं प्रत्येव—तद्वाचकशब्दं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञका इत्यर्थः । न चैवमप्यत्र स्थिताशब्दं लुप्तं प्रति यद्यपि दुरो गतित्वमस्त्येव दुर्धीशब्दस्य गतिपूर्वत्वमस्त्येवेति वाच्यम् । यत्क्रियायुक्ताः प्रादयः, तत्क्रियावाचकं प्रत्येव गत्युपसर्गत्वम् । तथाविधक्रियावाचकस्यैव च गत्युपसर्गसंज्ञकपूर्वत्वेन विवक्षितत्वात् । 'यत्क्रियायुक्ताः' इति च प्रत्यासत्तिन्यायलभ्यम् । वृश्चिकेति । वृश्चिकशब्दस्यापादानत्वं नेह विवक्षितमित्यन्वयः । कुत इत्यत आह । बुद्धिकृतमिति । आरोपितमित्यर्थः । अपादानत्वं हि विश्लेषावधित्वम् । तत्तत्र वृक्षात् पर्णं पततीत्यत्र पर्णविश्लेषे वृक्षस्यैव भयविश्लेषे वृश्चिकस्य अवधित्वमस्ति, यतो पर्णवद् भयस्य वृश्चिके संश्लेषाभावाद् विश्लेषस्य संश्लेषपूर्वकत्वात् । उक्तं च भाष्ये—'विवक्षातः कारकाणि भवन्ति' इति । प्रकृते च वृश्चिके अपादानत्वारोपस्य वक्त्रधीनत्वाद् इह च तदभा-

---

वात् । शुद्धधियाविति । यदा तु शुद्धं ध्यायतीति विग्रहस्तदा भवत्येव यण् । शुद्धध्यौ शुद्धध्यः । एवमग्रेऽपि । कथं तर्हीति । गतिकारकेतरपूर्वत्वनिषेधो नास्तीति यथैव भाष्यमिति प्रश्नः । दुर्धिय इत्यत्र 'प्रादिभ्यो धातुजस्य–' इति वार्तिकेन उत्तरपदलोपो बोध्य इत्याशयेनाह—दुःस्थिता धीर्येषामिति । वृश्चिकशब्दस्येति । भाष्यकृता हि बुद्धिपरिकल्पितमपायमाश्रित्य 'भीत्रार्थानाम्–' इति सूत्रं प्रत्याख्यातम्, ततश्च संबन्धमात्रविवक्षायां षष्ठ्येवेति नास्त्यत्र कारकपूर्वत्वमिति । वृश्चिकसंबन्धिनी भीरिति । एवं च भययोगाभावाद् वृश्चिकस्य नाप-

न [illegible] इति [illegible] [illegible] इत्यत्र [illegible]

भीरित्युत्तरपदलोपो वा । २७३ न भूसुधियोः । (६-४-८५) एतयोर्यण् न स्यादचि सुपि । सुधियौ, सुधिय इत्यादि । सखायमिच्छति सखीयति । ततः क्विप् । अल्लोपयलोपौ । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादयणि प्राप्ते 'क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्'

लोपात् संबन्धमात्रविवक्षया षष्ठीमाश्रित्य वृश्चिकस्य भीरिति षष्ठीसमासे वृश्चिकभीशब्द-स्य व्युत्पत्तिराश्रीयते । ततश्च कारकेतरपूर्वत्वाद् नात्र यणिति भावः । न च वृश्चि-कभीरित्यादौ वृश्चिककृतमेवापादानत्वमादाय पञ्चम्युपपत्तेः 'भीत्रार्थानाम्–' इति व्यर्थमिति वाच्यम्, तस्य सूत्रस्य भाष्ये प्रत्याख्यातत्वेन इष्टापत्तेरित्यलम् । परिहारान्तरमाह—**वृश्चिकसंबन्धिनीति । उत्तरपदेति** । वृश्चिकसंबन्धिनीति पूर्वपदे उत्तरखण्डस्य संबन्धिनीशब्दस्य लोपः । शाकपार्थिवादित्वादित्यर्थः ।

सुष्ठु ध्यायतीति, सु-शोभना धीर्यस्येति वा विग्रहे सुधीशब्दः । अत्र अजादौ परे 'एरनेकाचः–' इति प्राप्ते । **न भूसुधियोः** । 'इणो यण्' इत्यतो यणिति 'ओः सुपि' इत्यतः सुपीति 'इको यणचि' इत्यतो अचीति चानुवर्तते । तदाह—**एतयो रित्यादिना** । एतयोरिति सूत्रोक्तभूसुधियोः परामर्शः । **अचीति** । अजादावित्यर्थः । यणि प्रतिषिद्धे इयङमभिप्रेत्य आह—**सुधियाविति** । आदिना अजादिसर्वसंग्रहः । ...धीवद्रूपाणि । इयङेव विशेषः अचीति वस्तुस्थितिः । अनजादौ यण. प्रसक्त्यभावात् ...पीति किम् ? सुधीभिरुपास्यः सुध्युपास्यः । वस्तुतस्तु सुपीति नानुवर्तनीयम् । ...रनेकाचः–' इति यणो ह्यत्र न प्रसक्तिः, तस्य अजादिप्रत्यये विधानात्, उपास्यशब्द-... प्रत्ययत्वाभावात् । 'इको यणचि' इति तु भवत्येव, 'अनन्तरस्य–' इति न्यायेन 'एरने-...चः–' 'ओः सुपि' इति च विहितयण एव प्रतिषेधात् । 'सुधिया उपास्यः सुध्युपास्यः' ...त्र तु अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य 'एरनेकाचः–' इति यणो 'न भूसुधियोः' इति ...तिषेधेऽपि उपास्य इत्यचमाश्रित्य 'इको यणचि' इति यण् भवत्येव, 'अनन्तरस्य–' ...न्यायेन तस्या...

...नादाह—**अचि** ।

'सुप आत्मन.–' इति

...न क्षतिः, 'अनन्तरस्य–' इति न्यायेन ... वस्तुतस्तु सुपीत्यननुवृत्ता-...द्वयेन प्रापितस्यैव यणो 'न भूसुधियोः' इति निषेधाभ्युपगमात् । ...णि **प्राप्त इति** । 'एरनेकाचः–' इत्यनेन । **स्थानिवत्त्वा-** ...शब्दस्य पदत्वाद् 'न पदान्त–' इति निषेधेन अल्लोपो न स्थानिवदिति वाच्यम् । ...क्ये' इति नियमेन क्यचि नान्तस्यैव पदत्वात् अत आह—**क्वौ लुप्तमिति** । 'नपुं-...भावे क्तः' क्वौ लोप इत्यर्थः । इदं सर्वं कुमारीमिच्छन् कुमारीत्यत्रापि बोध्यम् । ...प्तमित्येतत्काचित्कम्, क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवदित्यभ्युपगमात् । अन्यथा वेभिदि

२७४ **तृज्वत्क्रोष्टुः** । (७-१-९५) क्रोष्टुः तृजन्तेन तुल्यं वर्तते, असंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । क्रोष्टुशब्दस्य स्थाने क्रोष्टृशब्दः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः । २७५ **ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः** । (७-३-११०) ङौ सर्वनामस्थाने च परे ऋकारस्य गुणः स्यात्, क्रोष्टृ, अत् इत्यादौ [illegible] इति भाव. ।

'क्रुश आह्वाने रोदने च' इति धातोः 'सिनिग्निमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन्' इति तुन्प्रत्यये 'सख-' इति [illegible] क्रोष्टुशब्दः । क्रुशधातोः कर्तरि तृचि तु क्रोष्टृशब्दः । द्वावपि शृगालवाचिनौ । तयोरविशेषेण सर्वत्र प्रयोगे प्राप्ते नियमं [illegible]—**तृज्वत्क्रोष्टुः** । [illegible] 'तृच्' इति तृजन्तं गृह्यते । 'तेन तुल्यम्–' इति तृतीयान्ताद्वतिः । 'इतोऽत् सर्वनामस्थाने' इत्यतः सर्वनामस्थान इति 'सम्बुद्धौ' इत्यतोऽसंबुद्धाविति चानुवर्तते । तदाह—**क्रोष्टुस्तृजन्तेनेत्यादिना** ।

"[illegible] । व्यपदेशाच्च सप्तधातिदेशान् प्रचक्षते ।"[1]

इति अतिदेशाः सन्ति । तत्र प्राधान्यादिह तृजन्तरूपमेव अतिदिश्यते । तत्र न कर्तृ[illegible] तृजन्तरूपम्, किन्तु क्रोष्टृ इत्येव तृजन्तरूपम् अतिदिश्यते, क्रुशधातो[illegible]त्वात् अर्थत आन्तर्यात् । इत्यभिप्रेत्य फलितमाह—**क्रोष्टुशब्दस्य स्थान** इति । निमित्तादीनामुदाहरणानि तु तत्र तत्र प्रदर्शयिष्यामः । क्रोष्टृ स् इति स्थिते ।

ऋतो ङि । 'ह्रस्वस्य गुणः' इत्यतो गुण इत्यनुवर्तते । 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतम् । **ष्टुत**[illegible]मिति । 'ष्णान्ता षट्' इति निषेधस्य नः । **ग्रामणीमिति** । 'आमो नः' इति नः । **सेनानीमिति** । 'अस्योऽन्यतरस्याम्' इति नः । 'स्यः प्रपूर्वस्य' इति संप्रसारणम् । **शुष्कीरिति** । 'शुषः कः' इति निष्ठातस्य कः । **पक्वीरिति** । 'पचो वः' इति वः । **[illegible]तिति** । भेयोगपूर्वत्वाद्विपर्ययस्य यण् नेति भावः । इतीदन्ताः । **हरियदिति** । [illegible]स्य इत्यर्थः । **तृज्वत्क्रोष्टुः** । 'क्रुश आह्वाने रोदने च' । अस्मात् 'सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन्' इति तुन्प्रत्यये क्रोष्टुशब्दः, तृचि तु क्रोष्टृशब्दः, द्वावपि शृगालवाचनौ, तत्राविशेषेण द्वयोः प्रयोगे प्राप्ते सर्वनामस्थाने स्त्रियां च तृजन्त एव तृतीयादावप्युभयम्, अन्यत्र तुबन्त एवेति नियमार्थं त्रिसूत्री आरभ्यते । क्रोष्टु-[illegible] तुबन्तात्प्रथमा । तृज्वदिति तृतीयान्ताद्वतिः । निमित्त-व्यपदेश-तादात्म्य-शास्त्र-कार्य-रूप-विषयत्वेनातिदेशस्यानेकविधत्वेऽपि प्राधान्यादिह रूपमेवातिदिश्यते । तच्च न पचादेर्यस्य कस्यचित्, किन्तु क्रुशेरेव, उपस्थितत्वात्, अर्थत आन्तर्याच्चेत्यभिप्रेत्य फलितमाह—**क्रोष्टुशब्दस्य स्थाने क्रोष्टृशब्द इति** । निमित्तातिदेशो यथा—चिकीर्षति, चिकीर्षते । अत्र सन्नन्तस्य 'पूर्ववत्सनः' इत्यनेन ङित्वातिदेशे कर्तृगामिनि क्रियाफले आत्मनेपदं सिध्यति । ननु कार्यातिदेशेनाप्येतद्गतार्थमिति चेत्, अत्राहुः—

1 [illegible] इति [illegible] ।

ग्रहणादुकारः, सख्युः, सुख्युः, सुत्युः। लूनमिच्छतीति लूनीः। क्षाममिच्छतीति क्षामीः। प्रस्तीममिच्छतीति प्रस्तीमीः। एषां ङसिङसोर्यण्। नत्वमत्वयोरसिद्धत्वात् 'ख्यत्यात्-' (सू २५५,) इत्युत्वम्, लून्युः, क्षाम्युः, प्रस्तीम्युः। शुष्कीयतेः क्विप्। शुष्कीः। पक्वीः। इयङ्, शुष्कियौ, शुष्कियः। ङसिङसोः शुष्किय इत्यादि। इति ईदन्ताः॥ शंभुर्हरिवत्। एवं विष्णुवायुभान्वादयः।

सुखीसुतीशब्दयोरप्येवम्। लूनीरिति। 'लूञ् छेदने' क्तः। 'ल्वादिभ्यः' इति नत्वम्। क्यचि ईत्वम्। अव्यन्तत्वान्न सुलोपः। 'क्षै क्षये' क्तः। 'आदेच उपदेशेऽशिति' इत्यात्वम्। 'क्षायो मः' इति मत्वम्। क्यजादि पूर्ववत्। प्रस्तीमीरिति। 'स्त्यै ष्ट्यै शब्दसङ्घातयोः' क्तः। 'आदेचः-' इत्यात्वम्। 'प्रस्त्योऽन्यतरस्याम्' इति मः। 'स्त्यः प्रपूर्वस्य' इति सम्प्रसारणम्। 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपम्। 'हलः' इति दीर्घः। क्यजादि पूर्ववत्। सर्वाणि सुतीन्यादिवद्रूपाणि। ङसिङसोर्यणिति। 'एरनेकाचः-' इत्यनेनेति शेषः। असिद्धत्वादित्यनन्तरं स्यात् परत्वादिति शेषः। शुष्कीयतेरिति। 'इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे' इति श्तिपा निर्देशोऽयम्। शुष्यतीति क्तः, शुष्कः। 'शुषः कः' इति कत्वम्। शुष्कमात्मन इच्छतीत्यर्थे क्यजन्तात् शुष्कीयधातोः क्विपि शुष्कीरिति रूपमित्यर्थः। अव्यन्तत्वान्न सुलोपः। सखी सुतीत्यादिशब्दवत् शुष्कीशब्दः। शुष्कियावित्यादि। संयोगपूर्वत्वान्न यण्। किं तु इयङिति विशेष इति भावः। ङसिङसोः शुष्किय इति। न च यणस्यासिद्धत्वात् ख्यत्यात् परत्वादुत्वं शङ्क्यम्, इयङादेशे सति कृतयणादेशत्वाभावाद् इति भावः। इति ईदन्तप्रकरणम्।

अथ उदन्ता निरूप्यन्ते। शम्भुर्हरिवदिति। तत्र पूर्वसवर्ण-

मिश्र-' इति सूत्रे हलिकल्योर्हलक्लेत्यदन्तनिपातनं सार्थकम्। कुत्वे न स्थानिवत्। अर्चयतेरर्कः 'कृदाधारार्चिकलिभ्यः' इति कः। पाचयतेः पाकिः। इह 'चोः कुः' इति कुत्वे णिलोपो न स्थानिवत्। वार्तिकेऽस्मिन् क्विचन्परनिर्ह्रासोपधानां ग्रहणं चरयकम्, लुक ईकारप्रश्लेषेण गतार्थत्वात् कुत्वस्य पूर्वत्रासिद्धीयत्वाच्चेत्यवधेयम्। 'चजो' इति कुत्वे चोदाहरणमन्वेषणीयम्। सख इति। 'तेन सहेति-' इति बहुव्रीहिः। 'वोपसर्जनस्य' इति सभावः। सखीरित्यादि। 'सुप आत्मनः क्यच्' 'क्यचि च' इतीत्वम्। दीर्घस्यापीति। एतदर्थं कृतयणादेशा इति भावः। ननु अतिसखेर्...

२७४ तृज्वत्क्रोष्टुः । (७-१-९५) क्रोष्टुशब्दस्तृजन्तेन तुल्यं वर्तते, असंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । क्रोष्टुशब्दस्य स्थाने क्रोष्टृशब्दः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः । २७५ ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः । (७-३-११०) ङौ सर्वनामस्थाने च परे

[illegible]कारः, गुणस्तु ओकारः, तत् [illegible] इति भाव. ।
'क्रुश आह्वाने रोदने च' इति धातोः 'सिनिमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन्' इति
तुन्प्रत्यये 'क्रुश-' इति स्थिते शकारे षत्वे ष्टुत्वेन टकारे च क्रोष्टुशब्दः । क्रुशधातोः तृचि
तु क्रोष्टृशब्दः । द्वावपि शृगालवाचिनौ । तयोरविशेषेण सर्वत्र प्रयोगे प्राप्ते नियमं
[illegible]—तृज्वत्क्रोष्टुः । [illegible] 'तृच्' इति तृजन्तं गृह्यते । 'नेः
तृन्-' इति तृतीयान्तादतिः । 'इतोऽत् सर्वनामस्थाने' इत्यतः सर्वनामस्थान इति
'गोतो णित्' इत्यतोऽसंबुद्धाविति चानुवर्तते । तदाह—क्रोष्टुस्तृजन्तेनेत्यादिना ।
'[illegible] । [illegible] शास्त्रातिदेशात् पञ्चधा ।'
इति अतिदेशः पञ्चधा । तत्र प्राधान्यादिह तृजन्तरूपमेव अतिदिश्यते । तत्र न कर्तृ
त्वादि तृजन्तार्थरूपम्, किंतु क्रोष्टृ इत्येव तृजन्तरूपम् अतिदिश्यते, क्रुशधातो-
[illegible] अर्थत आन्तर्यात् । इत्यभिप्रेत्य फलितमाह—क्रोष्टुशब्दस्य स्थाने
[illegible]इति । निमित्तादीनामुदाहरणानि तु तत्र तत्र प्रदर्शयिष्यामः । क्रोष्टृ स् इति स्थिते ।
ऋतो ङि । 'इकस्य गुणः' इत्यतो गुण इत्यनुवर्तते । 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतम् । ऋत

न्नमिति । 'स्वादिभ्यः' इति निष्ठातस्य नः । क्षाममिति । 'क्षायो मः' इति मः ।
प्रस्तीममिति । 'प्रस्त्योऽन्यतरस्याम्' इति मः । 'स्यः अस्पर्शे' इति संप्रसारणम् ।
शुष्कमिति । 'शुषः कः' इति निष्ठातस्य कः । पक्वमिति । 'पचो वः' इति वः ।
क्षामिति । संयोगपूर्वत्वादित्यर्थस्य यणा नेति भावः । इतीदन्ताः । हरिवदिति ।
[illegible] इत्यर्थः । तृज्वत्क्रोष्टुः । 'क्रुश आह्वाने रोदने च' । अस्मात् 'सितनिग-
मिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन्' इति तुन्प्रत्यये क्रोष्टुशब्दः, तृचि तु क्रोष्टृशब्दः,
द्वावपि शृगालवचनौ, तत्राविशेषेण द्वयोः प्रयोगे प्राप्ते सर्वनामस्थाने स्त्रियां च तृजन्त
एव तृतीयादावच्युभयम्, अन्यत्र तुन्नन्त एवेति नियमार्थं त्रिसूत्री आरभ्यते । क्रोष्टु-
रिति तुन्नन्तात्प्रथमा । तृज्वदिति तृतीयान्तादतिः । निमित्त-व्यपदेश-तादात्म्य-शास्त्र-कार्य-
रूप-विषयत्वेनातिदेशस्यानेकविधत्वेऽपि प्राधान्यादिह रूपमेवातिदिश्यते । तत्र न पचा-
दिर्यस्य कस्यचित्, किंतु क्रुशेरेव, उपस्थितत्वात्, अर्थत आन्तर्यादित्यभिप्रेत्य फलि-
[illegible] न क्रोष्टृशब्द इति । निमित्तातिदेशो
[illegible] । अत्र तृजन्तस्य 'पूर्ववत्सनः' इत्यनेन [illegible]
[illegible]परं सिध्यति । ननु [illegible]
[illegible] इति [illegible]

(सू २९७) सूत्रे 'उद्गातारः' इति भाष्यप्रयोगात्। क्रोष्टा, क्रोष्टारौ, क्रोष्टारः, क्रोष्टारम्, क्रोष्टारौ। क्रोष्टून्। २७८ विभाषा तृतीयादिष्वचि। (७-१-९७) अजादिषु तृतीयादिषु क्रोष्टुर्वा तृज्वत्। क्रोष्ट्रा, क्रोष्टे। २७९ ऋत उत्। (६-१-१११) ऋतो ङसिङसोरति परे उकार एकादेशः स्यात्। रपरत्वम्। २८० रात्सस्य। (८-२-२४) रेफात्संयोगान्तस्य सस्यैव लोपो नान्यस्य।

क्रोष्टेति। क्रोष्टृ स् इति स्थिते एकदेशविकृतस्यानन्यतया तृजन्तत्वादनङ्। हल्ङ्यादिना सुलोपः। नलोपः। यद्यपि 'सर्वनामस्थाने च-' इत्येवात्र दीर्घः सिध्यति, तथापि परत्वादप्तृन्निति दीर्घो न्याय्यः। क्रोष्टाराविति। क्रोष्टु औ इति स्थिते तृज्वद्भावे, 'ऋतो ङि-' इति गुणे अकारे, रपरत्वे [illegible] दीर्घे रूपम्। एवं क्रोष्टारः, क्रोष्टारम्, क्रोष्टारौ [illegible] तृज्वद्भावः। शसि शंभुवद्रूपम्। क्रोष्टूनिति [illegible] द्भावः। क्रोष्टु आ इति स्थिते। विभाषा [illegible] वर्तते। अचीति तृतीयादिविभक्तिविशेषणम्। तदादिविधिः। तदाह। अजादि-ष्विति। क्रोष्ट्रेति। तृज्वद्भावे क्रोष्टृ आ इति स्थिते ऋकारस्य यणा रेफः। ए क्रोष्ट्रे इति। तृज्वद्भावाभावपक्षे क्रोष्टुना, क्रोष्टवे शंभुवत्। ङसिङसोस्तृज्वत्त्वे क्रो अस् इति स्थिते। ऋत उत्। 'एङः पदान्तादति' 'ङसिङसोश्च' इत्यतः अति ङसिङसोरिति चानुवर्तते। ङसिङसोरिति स्थानषष्ठी अतीत्यस्यान्वेति। अक्स्येत्यधिकृतम् ऋत इत्यनेन विशेष्यते। तदन्तविधिः। तदाह—ऋदन्तादित्यादिना। रपरत्व-मिति। ऋकारस्य अकारस्य च स्थाने प्राप्नुवन् उकारः ऋकारस्थानिकत्वाद्रपरः स्यादिति भावः। उदिति तपरकरणं द्विमात्रनिवृत्त्यर्थम्। न च 'भाव्यमानोऽण् सवर्णान् न गृह्णाति' इत्येव तन्निवृत्तिः सिध्यतीति वाच्यम्। तस्यानित्यत्वादिह द्विमात्रग्रहणनिवृत्त्यर्थत्वात्। तदनित्यत्वं तु अनेनैव तपरकरणेन ज्ञाप्यते। 'ततश्च 'यवलपरे यवला वा' इति मकारस्य अनुनासिका एव भवन्तीति 'हल्योः-' इति सूत्रे कैयटः। यत्तु तपरत्वं 'ढ्रलोपे-' इति दीर्घनिवृत्त्यर्थम्, इति, तन्न। 'उरण् रपरः' इति सूत्रे 'रपरः' इति भाष्यप्रयोगविरोधात्। "गुणवत्ताद्विताः पाणाः ज्वलिता इव पन्नगाः नैर्ऋतोरस्यभाव्यन्त सवितू रश्मयो यथा।" इति रामायणप्रयोगविरोधाच्च। क्रोष्टुर् स् इति स्थिते—रात्सस्य। 'संयोगान्तस्य लोपः' इत्येव सिद्धे नियमार्थमि-

स्येव। धातारौ। धातारः। अव्युत्पत्तिपक्षे तु नप्त्रादिग्रहणं नियमार्थमिति, निरु-ढीनां दीर्घशङ्कैव नास्तीति बोध्यम्। तेनेति। पितरौ। पितरः। अग्रस्तु-[illegible]। इत्यादौ दीर्घो नेत्यर्थः। क्रोष्टेति। अनङ्।

इति रेफस्य विसर्गः । क्रोष्टुः । आमि परत्वात् तृज्वद्भावे प्राप्ते 'नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन' (वा ४३७४) । क्रोष्टूनाम् । क्रोष्टरि । क्रोष्टोः । पक्षे हलादौ च शंभुवत् ॥ इत्युदन्ताः ॥ हूहूः, हूह्वौ, हूह्वः । हूहूम्, हूह्वौ, हूहून्

ह्याह—सस्यैवेति । तेन ऊर्क् इत्यादौ न संयोगान्तलोपः । रेफस्य विसर्ग इति । 'खरवसानयोः–' इति विसर्ग इत्यर्थः । परत्वादिति । परत्वान्नुटं बाधित्वा तृज्वत्त्वे कृते ततो नुटि 'नामि' इति दीर्घे णत्वे कृते क्रोष्टॄणामिति स्यादित्यर्थः । न च नुट् नित्य इति वाच्यम् , तृज्वत्त्वे कृते संनिपातपरिभाषया नुटो दुर्लभत्वात् । नुमचिरेति । अचिरित्यनुकरणम् । 'अचि र–' इति विहितो रेफो विवक्षितः । 'प्रकृतिवदनुकरणं भवति इति त्वनित्यम्' ततश्च अचिरित्यस्य समासप्रवेशेऽपि न लुक् । क्रोष्टूनामिति । तृज्वत्त्वं बाधित्वा नुटि कृते 'नामि' इति दीर्घे रूपम् । क्रोष्टरीति । तृज्वत्त्वे क्रोष्टृ इ इति स्थिते 'ऋतो ङि–' इति गुणे रपरत्वे रूपम् । क्रोष्टोरिति । तृज्वत्त्वे ऋकारस्य यण् रेफः । पक्ष इति । तृतीयादिष्वजादिषु तृज्वत्त्वाभावपक्ष इत्यर्थः । ननु 'तृज्वत्क्रोष्टुः' 'स्त्रियां च' 'विभाषा तृतीयादिष्वचि' इति त्रिसूत्री व्यर्था । शृगालवाचिनोः क्रोष्टृक्रोष्टुशब्दयोः स्वतन्त्रयोः सत्त्वादिति चेत्, शृणु—सर्वनामस्थाने स्त्रियां च ऋदन्तस्यैव क्रोष्टृशब्दस्य प्रयोगः, तृतीयादिष्वजादिषु तु उभयस्य, शसि हलादिषु च उदन्तस्यैवेति नियमार्था त्रिसूत्रीति ॥ इत्युदन्ताः ॥

अथ ऊदन्ता निरूप्यन्ते । हूहूरिति । गन्धर्वविशेषवाचि अव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमेतत् । हूह्वौ, हूह्वः इत्यादि । 'दीर्घाज्जसि च' इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधः । 'इको यणचि' इति यणि रूपम् । हे हूहूः । हूहूम्, हूह्वौ, हूहून् । हूह्वा । हूह्वे ।

दीर्घः । स च 'सर्वनामस्थाने च–' इत्यनेन यद्यपि लभ्यते, तथापि परत्वाद् 'अप्तृन्–' इत्येव न्याय्यः । कृतेऽप्यनङि एकदेशविकृतस्यानन्यत्वेन तृच्त्वात् । अन्यथा गुणे कृतेऽपि क्रोष्टारावित्यादौ दीर्घो न स्यादिति भावः । विभाषा तृ । 'यस्मिन्विधिस्तदादौ–' इति तदादिविधिरित्याह—अजादिष्विति । ऋत उत् । ऋकारङकारयोरादेशे सति ह्रस्व एव उकारः स्यान्न तु दीर्घ इत्येतदर्थकेन तपरकरणेन भाव्यमानोऽण् क्वचित् सवर्णान् गृह्णातीति ज्ञाप्यते, तेन यवलपरे हकारे मस्य विधीयमाना यवला अनुनासिका भवन्ति । रात्सस्य । 'संयोगान्तस्य लोपः' इत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमिदमित्याह—सस्यैवेति, नान्यस्येति । ऊर्क्, परिमार्ट् इत्यादौ रेफात्संयोगान्तस्य लोपो नेत्यर्थः, रादेव सस्येति विपरीतनियमोऽत्र न भवति, उरःप्रभृतिषु कृतसंयोगान्तलोपस्य पुमानित्यस्य दर्शनात् । परत्वादिति । न च नुट् नित्य इति वाच्यम्, तृज्वद्भावे कृते संनिपातपरिभाषया नुटो दुर्लभत्वाद् इति । नुमचिरेति ।

इत्यादि। अतिचमूशब्दे तु नदीकार्यं विशेषः, हे अतिचमु। अतिचम्वै। अति
चम्वाः। अतिचम्वाः अतिचमूनाम्। अतिचम्वाम्। खलपूः। २८१ ओः सुपि
(६-४-८३) धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य उवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्त
स्यानेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादजादौ सुपि। 'गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण् नेष्यते'
(वा ५०३४)। खलप्वौ, खलप्वः इत्यादि। एवं सुल्वादयः। 'अनेकाचः' किम्
लूः, लुवौ, लुवः। 'धात्ववयव-' इति किम्–उल्लूः, उल्लुवौ, उल्लुवः। 'अ

हूवः। हूह्वोः। हूहूनाम्। हूहूवि। **अतिचमूशब्दे त्विति**। चमूमतिक्रान्तः अ
चमूः। 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे-' इति समासः। स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावाद् 'गोस्त्रियोः-' इ
ह्रस्वो न भवति। **नदीकार्यमिति**। 'प्रथमलिङ्गग्रहणं च' इति वचनादिति भाव
खलपूरिति। खलं पुनातीति क्विप्। खलपू औ, खलपू अस् इति स्थिते 'अ
श्नुधातु-' इति उवङि प्राप्ते। **ओः सुपि**। 'एरनेकाचः-' इति सूत्रं एरितिवर्जम्
वर्तते। 'अचि श्नुधातु-' इत्यतः अचीत्यनुवृत्तम् तेन सुपीति विशेष्यते। तदादिवि
'इणो यण्' इत्यतः यणित्यनुवर्तते। तदाह—**धात्ववयवेत्यादिना**। **गति**
रकेति। इदमपि वार्तिकम् अत्रानुवर्तत इति भावः। **खलप्वौ, खलप्व इ**
कारकपूर्वकत्वादिह यणिति भावः। हे खलपूः। खलप्वम्, खलप्वौ, खलप्वः। ख
प्वा। खलप्वे। खलप्वः। खलप्व., खलप्वोः। खलप्वि। इह अजादौ 'एरनेकाच
इति यणः असंभवाद् उवङि प्राप्ते अनेन सूत्रेण यणिति भावः। उवङोऽप
यणिति फलितम्। इयङ्वयौ 'एरनेकाचः-' इति 'ओः सुपि' इति यण् च सर्वत्र
रूपसवर्णदीर्घापवादाः। **एवं सुल्वादय इति**। सुष्ठु लुनातीति सुलूः। गति

चारीणां तिसृणां कौण्डिनामिति क्रमेणोदाहरणानि। ननु येन स्वविषये प्राप्
बाध्यम् बाध्यसमान्यचिन्ताश्रयणात्। अत एव 'गुणदीर्घोत्वानामपवादः' इति यव
तथा चाविशेषान्नुडप्यनेन बाध्यत इति कथमिह विप्रतिषेधः, उत्सर्गापवादयोस्त
दिति चेन्, अत्राहुः—अत एव तदंशे विप्रतिषेधं दूषयित्वा 'न तिसृचतसृ'
ज्ञापकान्नुडिति भाष्यकृतोक्तम्। एवं च नुम्नृज्वद्भावाभ्यामित्येव. सुवचमिति
दन्ताः। **हूहूरिति**। गन्धर्वविशेषवाचकमव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिदम्—हूहूवि
'दीर्घाज्जसि च' इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधे सति 'इकः-' इति यण्। **अतिचम**
त्विति। 'प्रथमलिङ्गग्रहणं च' इत्युक्तेः। तथा च 'एवमतिचम्वादयः' इति प्राचोक्त
ध्यमिति भावः। **खलपूरिति**। खलं पुनातीति पूञः क्विप्। **ओः सुपि**
' इत्यतो यण् 'एरनेकाचः-' इति सूत्रं च सर्वमनुवर्तते इवर्णवर्जम्,
...णो निर्देशात्। 'अचि श्नुधा- ' इति सत्रादातः 'एरनेकाचः-'

'योगपूर्वस्य' किम्-कटप्रः, कटप्रुवौ, कटप्रुवः। 'गति-' इत्यादि किम्-परम-सुधौ। 'सुपि' किम्-सुलुवतुः। स्वभूः। 'न भूसुधियोः' (सू २७१)। स्वभुवौ, स्वभुवः। एवं स्वयम्भूः। २८२ वर्षाभ्वश्च। (६-४-८४) अस्यो-वर्णस्य यण् स्यादचि सुपि। वर्षाभ्वौ, वर्षाभ्वः। दृम्भतीति दृम्भूः। 'जम्बूदृम्भू-कच्छूकेलूककर्कन्धूदिधिषूः' (उ ९२) इत्युणादिसूत्रेण निपातितः। दृम्भ्वौ दृम्भ्वः। दृम्भूम्, दृम्भ्वौ, दृम्भ्वः। शेषं हूहूवत्। 'दृन्' इति मान्ते हिंसार्थेऽव्यये

स्तादिष्वपि यण्। आदिना केशरत्लुरित्यादिसंग्रहः। कटप्रूरिति। 'प्रु गतौ' 'क्विब्वचि-' इत्यादिना क्विप् ऊकारस्य [illegible]
विग्रहः। गतेश्चारकेतरपूर्वत्वाच्च यण् [illegible]
स्थ्येऽपि गुणस्यचाप्राप्त्याच्च यणिति भावः। स्वभूरिति। स्वस्माद् भवतीति क्विप्। कार्यं कल्पापि प्राप्ते आह—न भूसुधियोरिति। वर्षासु भवति वर्षाभूः। र्गामुत्पन्न इत्यर्थः। वर्षाशब्दो नित्यस्त्रीलिङ्गबहुवचनान्तः। 'अप्सुमनस्समासिक-वर्षाणां बहुत्वं च' इति लिङ्गानुशासने स्त्र्यधिकारे सूत्रश्लोकेः। 'वर्षाभूर्दर्दुरे मान्' इति यादवः। 'न भूसुधियोः' इति निषेधे प्राप्ते। वर्षाभ्वश्च। ओः सुपि इत्यनुवर्तते। 'अचि श्नुधातु-' इत्यतः अचि इति 'इणो यण्' इत्यतो यणिति चानुवर्तते। ह—अस्येति। वर्षाभूशब्दस्येत्यर्थः। दृम्भतीति। 'दृभी ग्रन्थे' तुदादिः। विकरणस्य 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्वाच्च गुणः। निपातित इति। कूप्रत्ययो र्थेऽड् निपात्यत इत्यर्थः। 'नश्चापदान्तस्य-' इत्यनुस्वारः 'अनुस्वारस्य ययि-' इति परसवर्णो मकारः। अत्र च ऊकारो न धात्ववयवः, अत उवङ् 'ओः सुपि' यण् च न। किंतु 'इको यणचि' इत्येव यण्। स च 'अमि पूर्वः' इत्यनेन बाध्यत आशयेनाह—दृम्भूमिति। शसि 'दीर्घाज्जसि च' इति निषेधाप्रवृत्त्या पूर्वसवर्णदीर्घेण 'इको यणचि' इति यण् बाध्यत इत्यभिप्रेत्याह—दृम्भूनिति। दृम्भ्वा। भ्ये। दृम्भ्वः। दृम्भ्वः, दृम्भ्वोः, दृम्भ्वाम्। इह तु 'दृन्कर-' इति यण् न भवति, शब्दस्यार्थवत एव तत्र ग्रहणात्, इह च भूशब्दस्य अनर्थकत्वात्। दृन्निति मान्तमव्ययं हिंसायां वर्तते। तस्मिन्नुपपदे भूधातोः क्विबित्यर्थः। दृन्-हिंसाम्, भवते-प्राप्नो-

त इत्याशयेन व्याचष्टे—धात्ववयवसंयोगेत्यादि। वर्षाभ्वौ, वर्षाभ्व। अत्र 'इको यणचि' इति यणं बाधित्वा 'प्रथमयोः-' इति पूर्वसवर्णदीर्घः, तस्य 'दीर्घाज्जसि च' इति निषेधे पुनरपि यणादेशप्रसक्तौ 'अचि श्नुधातुभ्रु-' इत्युवङ् बाध्यते, तं च बाधित्वा 'ओः सुपि' इति यण्, तस्य 'न भूसुधियोः' [illegible] 'वर्षाभ्वश्च' इति [illegible]

भुवः क्विप्, दृन्भूः । 'दृन्करपुनःपूर्वस्य भुवो यण् वक्तव्यः' (वा ४११८) । दृन्भ्वम्, दृन्भ्वः इत्यादि सकलपूरणम् । करभूः । करभ्वम् । करभ्वः । दीर्घपाठे तु कर एव कारः । स्वार्थिकः प्रज्ञाद्यण् । कारभ्वम् । कारभ्वः । पुनर्भूर्यौगिकः पुंसि ।

तीति विग्रहः । दृन्भूरिति । सर्पविशेष । गर्तविशेष इत्यन्ये । स्वाभाविक एवात्र नकारः । नस्य पदान्तत्वाद् 'नश्चापदान्तस्य–' इति नानुस्वारः । अत एव न परसवर्णः । 'न भूसुधियो:' इति निषेधे प्राप्ते—दृन्करपुनः पूर्वस्य भुवो यण् वक्तव्यः । दृन्भ्वमिति । यणा पूर्वरूपं बाध्यत इति भावः । दृन्भ्व इति । शसि दृन्भ्व पूर्वसवर्णदीर्घो बाध्यत इति भावः । करम् करे वा भवतीति करभूः । दृन्भ्वदित्यभिप्रेत्याह—करभ्वम् । करभ्व इति । 'दृन्कर–' इत्युदाहरणवार्तिके दीर्घमध्यपाठश्चन्द्रपाठ इति मतान्तरम् । तदाह—दीर्घेति । स्वार्थिक इति । अस्मात् प्रज्ञादेर्थे स्वार्थः, तत्र सतः स्वार्थिक । प्रज्ञादिगणपाठात् । प्रज्ञाद्यणिति । 'प्रज्ञादिभ्योऽण्' इति प्रज्ञादिभ्यः स्वार्थे अणिविधानादिति भावः । दीर्घपाठे करपूर्वस्य उदाहरणम् । ह्रस्व-पाठे करपूर्वस्य यणेति विवेकः । पुनर्भवतीति पुनर्भूः । ननु 'पुनर्भूर्दिधिषूरूढा–' इति कोशात् पुनर्भूशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात् स्त्रीलिङ्गाधिकार एव तल्लिङ्गरूपं युक्तमित्यत आह—पुनर्भूर्यौगिकः पुंसीति । पुनर्भवतीति क्रियानिमित्तस्य पुनर्भूशब्दस्य पुंलिङ्गत्वे

पुनःसर्गनिवारविषय ऊह्यः । 'भेके मण्डूकवर्षाभूशालूरप्लवदर्दुराः' इत्यमरः । 'भेकर्षा पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्दर्दुरे पुमान्' इति यादवः । दृभ्नातीति । 'दृभी ग्रन्थे' तुदादिः । दृम्भूर्ग्रन्थकर्ता । वज्रक इत्यन्ये । द्युपादिन इति । कृत्प्रत्ययो नुमागमश्चात्र निपात्यत इत्यर्थः । दशपादीवृत्तौ तु 'दृभेर्नुग् दृम्भू:' नुमागमोऽनुस्वारश्च निपात्यते इत्युक्तम् । अयमूकारो न धातोरिति उवङोऽप्रसङ्गात् 'इको यणचि' इति यण्; स च 'ओः सुपि' इत्यनेन बाध्यत इत्याशयेनाह—दृम्भ्वमिति । शसि 'दीर्घाज्जसि च–' इति निषेधाप्रवृत्त्या पूर्वसवर्णदीर्घेणापि बाध्यत इत्याह—दृम्भूनिति । दृन्नितीति । इदं च श्रीपतिमतम्, माधवेन तु 'दृन्दृम्भू–' इत्यादिसूत्रेण दृवशब्दे उपपदे भुवः कृत्प्रत्यय उपपदस्य दृवादेशश्च निपात्यत इत्युक्तम् । दृन्भूरिति । तरुः सर्पजातिरिति इत्येके । कपिरित्यन्ये । वक्तव्य इति । 'वर्षाभ्वश्च' इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादिति भावः । एवं च 'ओः सुपि' इति प्राप्तस्य यणो 'न भूसुधियो:' इति निषेधे, 'वर्षादृन्करपुनःपूर्वस्य भुवः' इत्येतद्विध्यर्थमिति स्थितम् । अत्र नव्याः—'वर्षादृन्कर–' इत्यस्य नियमार्थतां स्वीकृत्य 'न भूसुधियोः' इत्यत्र भूग्रहणं त्यक्तुं शक्यमिति तन्न । दृन्करपुनःपूर्वस्य चेद्भवेदिति विपरीतनियमापत्तेः । तथा च पुनर्भ्वौ, वर्षाभ्वौ इत्यादिसिद्धावपि पुनर्भ्वौ, वर्षाभ्वौ इत्यादि न सिद्ध्येदिति । दीर्घपाठ इति । 'दृन्कार–'

दृम्भतीति क्वाचित्कः पाठस्तु प्रामादिकः प्रतिभाति । धातुपाठे 'दृभी ग्रन्थे' इति

पुनर्भ्वौ इत्यादि। दृन्भूकाराभूशब्दौ स्वयंभूवत् ॥ इत्यूदन्ताः ॥ धाता । हे धातः। धातारौ । धातारः । 'ऋवर्णान्नस्य णत्वं वाच्यम्' (वा ४९६९) धातॄणामित्यादि। एवं नप्त्रादयः । उद्गातारौ । पिता। व्युत्पत्तिपक्षे नप्त्रादिग्रहणस्य नियमार्थत्वान्न

तनप्यस्तीत्यर्थः । **दृन्भू इति** । दृशो भवतीति दृन्भूः । कारायां भवतीति काराभूः । कारा बन्धनालयः । **स्वयंभूवदिति** । तत्र 'न भूसुधियोः' इति यणः प्रतिषेधात् । प्रतिप्रसवाभावाच्चेति भावः ॥ इत्यूदन्ताः ॥

अथ ऋदन्ता निरूप्यन्ते । धातेति । 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' । तत्र तृन् तृच्वा स्यात् । क्रोष्टुशब्दवद् अनङ्दीर्घसुलोपनलोपाः । **हे धातरिति** । 'ऋदुशनस्-' इत्यनङ्संबुद्धावित्यनुवृत्तेर्नानङ् । 'ऋतो ङि-' इति गुणः अकारः, रपरत्वम्, हल्ङ्यादिलोपः, विसर्गः । 'अप्तृन्-' इति दीर्घस्तु न । असंबुद्धावित्यनुवृत्ते । **धाताराविति** । ङिसर्वनामस्थानयोः 'ऋतो ङि-' इति गुणः अकारः रपरत्वम्, 'अप्तृन्-' इति दीर्घश्च । धातारः । धातारम्, धातारौ । शसि पूर्वसवर्णदीर्घे ॠकारः, नत्वम् । धातॄन् । टा यण्, धात्रा । हे यण्, धात्रे । ङसिङसोः ऋत उत्, रपरत्वम्, रलोपः, विसर्गः, धातुः । धातुः । धात्रोः । धात्रोः । आमि 'ह्रस्वनद्यापः-' इति नुट् । 'नामि' इति दीर्घः । नकारस्य रेफषकाराभ्यां परत्वाभावादप्राप्ते णत्वे । **ऋवर्णान्नस्य णत्वं वाच्यम्** । ऋवर्णात् परस्येत्यर्थः । इदं तु वार्तिकं णत्वविधायकसूत्राणां सर्वेषां शेषभूतम् । ङौ 'ऋतो ङि-' इति गुणः अकारः, रपरत्वम् । धातरि । धातृषु । न च धातृशब्दस्य हिरण्यगर्भसंज्ञाशब्दत्वाद् औणादिकशंसिक्षदादितृन्तृजन्तत्वादिह कथम् 'अप्तृन्-' इति दीर्घः, औणादिकतृन्तृजन्तेषु नप्त्रादिसप्तानामेव दीर्घ इति नियमादिति वाच्यम् । धाञ्धातोः शंसिक्षदादित्वकल्पनायां प्रमाणाभावेन धातृशब्दस्य औणादिकत्वाभावादिति भावः । **एवं नप्त्रादय इति** । नप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तृशब्दा धातृशब्दवदित्यर्थः । उद्गातृशब्दस्य औणादिकतृन्तृजन्तस्य नप्त्रादिष्वनन्तर्भावेऽपि 'अप्तृन्-' इति सूत्रे 'उद्गातारः' इति भाष्यप्रयोगादेव दीर्घ इत्युक्तं प्राक् । तदेतत् स्मारयति—**उद्गातारविति । पितेति** । धातृवदनङादि । सर्वनामस्थाने तु 'ऋतो ङि-' इति गुणः अकारः, रपरत्वम् । 'अप्तृन्-' इति दीर्घस्तु नेत्याह—**व्युत्पत्तीति** । पातीति पिता ।

र्घ पाठ इत्यर्थः । एवं च ह्रस्वपाठे कारपूर्वस्योवङेव, दीर्घपाठे तु करपूर्वस्योवङिति बोध्यः । 'पुनर्भूर्दिधिषूरूढा द्विः' इत्यमरोक्तेः पुनर्भूशब्दो नित्यस्त्रीलिङ्गः । तथा च स्त्रीलिङ्गप्रकरण एव वक्तुमुचितो न त्वत्रेत्याशङ्कायामाह—**यौगिकः पुंसीति** ।

पुनर्भूरिति [illegible] । धाता

दीर्घः । पितरौ, पितरः । पितरम्, पितरौ । शेषं धातृवत् । एवं जामातृभ्रात्रादयः । ना, नरौ, नरः । हे नः । २८३ नॄ च । (६-४-६) 'नृ' इत्येतस्य नामि वा दीर्घः स्यात् । नृणाम्, नॄणाम् ॥ ऋदन्ताः ॥

'दृ' 'पृ' अनयोरनुकरणे 'ऋदृशि' तृच्प्रत्ययः, इट् आगमलोपश्चेति व्युत्पत्तिपक्षे । अव्युत्पत्तिपक्षे तु अप्तृन्तृजादिष्वनन्तर्भावाद् दीर्घशङ्कैव नास्तीति भावः । पितरौ, पितरः । पितरम्, पितरौ, पितॄन् इत्यादि धातृवत् । एवं जामातृभ्रात्रादय इति । उणादिषु 'नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ' इति सूत्रे पितृजामातृभ्रातृशब्दा व्युत्पादिताः । तत्र पितृशब्दस्य व्युत्पत्तिरुक्ता । भाजेरृनि तृचि वा जलोपः । भ्राता, जायां माति मिनोति वा जामाता, तृन्प्रत्ययः तृच्वा, यलोपश्च । अनयोरप्यौणादिकयोर्न अप्तृन्नन्तर्भावात् न दीर्घ इत्यर्थः । आदिना नप्तृ इन्तृ इत्यनयोर्ग्रहणम्, तयोरुणादिषु 'तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः' इति प्रकरणे 'बहुलमन्यत्रापि' इत्यत्र उदाहृतत्वात् । नेति । नृशब्दो मनुष्यवाची, तस्मात् सुः, 'ऋदुशनस्-' इत्यनङ्, 'अप्तृन्-' इति सूत्रे अनन्तर्भावेन 'सर्वनामस्थाने च-' इति नान्तत्वप्रयुक्ते दीर्घः, हल्ङ्यादिलोपः, नलोपः, ना इति रूपम् । नरौ, नर इति । 'ऋतो ङि-' इति गुणो रपरः । अप्तृन्नादावनन्तर्भावाद् नान्तत्वाभावाच्च न दीर्घः । हे नः इति । 'ऋतो ङि-' इति गुणो रपरः । हल्ङ्यादिलोपो विसर्गश्च । नरम्, नरौ । शसि पूर्वसवर्णदीर्घः, नत्वम्, नॄन् । टादावचि यण् रेफः । त्रा । त्रे । ङसिङसोः 'ऋत उत्' रपरः, सलोपः, विसर्गश्च, नुः । त्रोः । आमि नुट्, 'नामि' इति नित्यं दीर्घे प्राप्ते । नॄ च । नृ इति लुप्तषष्ठीकम् । 'नामि' इति सूत्रमनुवर्तते । 'ढ्रलोपे-' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते । 'छन्दस्युभयथा' इत्यत उभयथेत्यनुवर्तते । तदाह—नृ इत्येतस्येत्यादिना । नृणाम्, नॄणाम् इति 'ऋवर्णान्नस्य-' इति णत्वम् । ङौ 'ऋतो ङि-' इति गुणः, रपरत्वम्, नरि । सुपि, नृषु ॥ इत्यृदन्ताः ॥

अथ ॠदन्ता निरूप्यन्ते—कॄ इत्यादिना ॥ कॄ तॄ इत्यनयोरनुकरणे तु इयमृकारान्तशब्दौ यथाभूतदुदाहृतौ, तदुपेक्ष्य [illegible] धातेति । दधातीति धाता-अब्जयोनिः । डुधाञस्तृच् [illegible] त्याचिपक्ष इति । अव्युत्पत्तिपक्षे दीर्घशङ्का [illegible] नेति । 'नयतेर्डिच्च' इति ऋप्रत्ययान्तो नृशब्दः 'छन्दस्युभयथा' इति सूत्रादुभयथेत्यनुवर्तते । [illegible], तेषां हि [illegible] : कथा' [illegible] इत्यादिप्रयोगेषु [illegible] । किञ्च

वदनुकरणम्' (प ३७) इति वैकल्पिकातिदेशादित्वे रपरत्वे कीः, किरौ, किरः । तीः, तिरौ, तिर इत्यादि गीर्वत् । इत्त्वाभावपक्षे तु 'ऋदुशनस्–' (सू २७४)

इत्वे रपरत्वे इत्यन्वयः । 'कॄ विक्षेपे' 'तॄ प्लवनतरणयोः' । कॄ तॄ इत्याभ्यां शब्दाभ्याम् अनुकरणे क्रियमाणे अनुकरणभूताभ्यां ताभ्यां धातुपाठपठितौ कॄ तॄ इत्येतौ विवक्षितौ । अत एवानुकरणस्य अनुकार्यमर्थः । अनुकार्यं च अनुकरणाद् भिन्नमिति ...मतो छः–' इति सूत्रभाष्ये स्थितम् । आनुपूर्वीव्यत्ययेऽपि वाचकसादृश्याद् अर्थोपस्थापकत्वमिति अत्र कैयटे, 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्यत्र भाष्ये च स्पष्टमेतत् । ततश्च अनुकार्याभ्यां कॄ तॄ इत्याभ्याम् अनुकरणभूतयोः कॄ तॄ इत्यनयोरर्थवत्त्वेन प्रातिपदिकत्वात् सुबुत्पत्तिः । ननु अनुकरणभूतयोरनुकार्यशब्दस्वरूपवाचकत्वात् क्रियावाचकत्वाभावेन धातुत्वाभावात् 'ॠत इद्धातोः' इति कथमित्त्वम् । न च 'प्रकृतिवदनुकरणम्' इति वचनाद् अनुकरणभूतयोः धातुत्वमिति वाच्यम्, एवं सति अधातुरिति धातुपर्युदासात् प्रातिपदिकत्वानुपपत्तेरित्यत आह—**प्रकृतिवदनुकरणमिति वैकल्पिकातिदेशा-** **दिति** । 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्' इत्यत्र त्यदाद्यत्वनिर्देशात् 'त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्' इत्येकशेषाकरणाद् 'भ्रो यङि' 'दिवो दीर्घात्' इत्यादौ धात्वनुकरणे विभक्तिनिर्देशाच्च प्रकृतिवदनुकरणमिति पाक्षिकम् । ततश्चात्रातिदेशभावमादाय धातुत्वाद् 'ॠत इद्धातोः' इतीत्त्वम् । अतिदेशाभावमादाय धातुत्वाभावात् प्रातिपदिकत्वात् सुबुत्पत्तिश्च न विरुध्यत इति भावः ॥ **कीरिति** । कॄधातुरित्यर्थः । ॠकारस्य इत्त्वे रपरत्वे 'र्वोरुपधायाः–' इति दीर्घः, सोर्हल्ङ्यादि...

...कीरिति । कॄधातुरित्यर्थः । एवं तीरिति । न धातुः ।

इति 'ऋतो ङि-' (सू २७९) इति च सपरकत्वादनङ्गुणौ न । कृः, क्रौ, क्रः । कृम्, क्रौ, कॄन् । क्रा । क्रे इत्यादि ॥ इत्यृदन्ताः ॥ 'गम्लृ' 'शक्लृ' अनयोरनुकरणे अनङ् । गमा । शका । गुणविषये तु लपरत्वम् । गमलौ, गमलः । गमलम्, गमलौ, गमॄन् । गम्ला । गम्ले । ङसिङसोस्तु 'ऋत उत्' (सू २७८) इत्युत्वे लपरत्वे 'संयोगान्तस्य लोपः' (सू ५४) । गमुल् । शकुल् इत्यादि ॥ इति लृदन्ताः ॥ इना सह वर्तते इति सेः । सयौ सयः । स्मृतेः । स्मृतयौ स्मृतयः ।

अनङ्गुणौ नेति । 'ऋत उत्' इत्युत्वमपि सपरकत्वान्नेति बोध्यम् । अत एव 'क्रो यति' इत्यादिनिर्देशाः संगच्छन्ते । कृरिति । कृधातुरित्यर्थः । क्रौ क इत्यत्र यण् । इत्यादीनि । कः । क, क्रोः, क्राम् । क्रि ॥ इत्यृदन्ताः ॥

अथ लृदन्ता निरूप्यन्ते । गम्लृ शक्लृ इति । 'गम्लृ गतौ' 'शक्लृ शक्तौ' अनयोर्धातू । अनङिति । 'ऋदुशनस्-' इत्यनेनेति शेषः । ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यादिति भावः । गुणविषये त्विति । औ सर्वनामस्थाने च 'ऋतो ङि-' इति गुणः अकारः, लपर इत्यर्थः । 'उरण् रपरः' इत्यत्र रप्रत्याहारग्रहणादिति भावः । गमॄनिति । लृवर्णस्य दीर्घाभावाद् सवर्णो ऋ एव पूर्वसवर्णदीर्घे भवतीति भावः । ङसिङसोस्त्विति । गम्लृ अस् इति स्थिते अत उत्, लपरः । गमुल् स् इति स्थिते 'संयोगान्तस्य लोपः' गमुल् इति रूपम् । इत्यादीति । गम्लृभ्याम् । गम्लृभिः । गम्लृभ्यः । गम्लृभ्यः । आमि तु गमॄणाम् । गमलि, गम्लोः, गम्लृषु । वस्तुतस्तु 'उरण् रपरः' इत्यत्र ऋदिति वक्तव्ये ऋणग्रहणसामर्थ्याद् अण् पूर्वेणैवेत्युक्तं भाष्ये । यदि लृकारस्य यण् लकारः स्यात् तर्हि लपरत्वार्थं परेणाण्ग्रहणस्यावश्यकत्वात् तत्संगतिः स्पष्टैव । तस्मादेवंजातीयकानां प्रयोगो न भाष्यसंमत इत्याहुः ॥ इति लृदन्ताः ॥

अथ एदन्ता निरूप्यन्ते । इनेति । इः–विष्णुः, तस्यापत्यम् इः । 'अत इञ्' । 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । इना सहेत्यर्थे 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहु-

त्वादासो न तुट् , क्राम् । क्रौ तु कि इत्यादि ॥ इत्यृदन्ताः ॥ अनङिति । ऋलृवर्णयोः सावर्ण्याद् 'ऋदुशन-' इति सूत्रप्रवृत्तेः । गुणविषय इति । 'ऋतो ङि-' इति गुणविषये । गमॄनिति । लृवर्णस्य दीर्घाभावात् 'प्रथमयोः-' इति य. पूर्वसवर्णदीर्घः स लृकाराकारयोः स्थाने ऋकार एव भवति । नन्वत्र लकारद्वयगर्भो लृकारो दीर्घोऽस्त्विति चेन्, अत्राहुः—'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इत्यत्रत्याकः प्रथमादिः ययोरपि पूर्वस्य सवर्णो यो दीर्घः स पूर्वपरयोः स्थाने भवतीत्यर्थाद् ऋलृवर्णयोर्विवर्ण ऋकार एव लृकाराकारयोः स्थाने भवति, न तु लकारद्वयगर्भो दीर्घः, ईषत्स्पृष्टप्रयत्नत्वान् प्रयत्नभेदेन लकारसावर्ण्याभावादिति । एवं च होतॄनित्यर्थ

व्रीहिः। 'वोपसर्जनस्य' इति सत्वम्। 'आद् गुणः' से इति रूपम्। ततः सुः, रुत्व-विसर्गौ, सेः। एवं स्मृतेः। स्मृत इः कामो येनेति विग्रहे 'अनेकमन्यपदार्थे' इति बहुव्रीहिः। न च एकादेशस्य पूर्वान्तत्वात् से इत्यस्य अव्ययत्वाद् 'अव्ययादाप्सुपः' इति लुक् शङ्क्यः, अव्ययमिति महासंज्ञया लिङ्गाद्यनन्वितार्थकस्यैव अव्ययत्वात्। अजादौ अयादेशं मत्वाह—**सयौ, सय इति**। 'एङ्ह्रस्वात्–' इति संबुद्धिलोपः,

रेफद्वयगर्भो दीर्घ ऋकाराकारयोः स्थाने न भवत्येवेति बोध्यम्। **इत्यादीति**। गम्लृभ्याम्, गम्लृभिः। गम्लृभ्यः। आमि तु गमॄणामिति केचित्। वस्तुतस्तु लृकारस्थाने लकारद्वयगर्भेणैव दीर्घेण भवितव्यम्, स्थानत आन्तर्यस्य बलीयस्त्वात्। होतॄणामित्यत्र तु ॠकार एव भवति, स्थानप्रयत्नोभयसाम्यात्। स्यादेतत्—रेफद्वययुक्तस्य लकारद्वययुक्तस्य चेषत्स्पृष्टप्रयत्नत्वात् प्रयत्नभेदेन ऋलृवर्णाभ्यां सावर्ण्याभावेनाच्त्वाभावाद् 'ऊकालोऽच्–' इत्यादिना दीर्घसंज्ञा नास्तीति कथमत्र लकारद्वयगर्भेण भवितव्यम्, 'ऋति ऋ वा' 'लृति लृ वा' इति वार्तिकप्रत्याख्यानं वा कथं संगच्छताम्, 'अकः सवर्णे–' इत्यनेन इष्टरूपाणामसिद्धेः। अत्राहुः—उभयोरप्यच्त्वसिद्धये वर्णसमाम्नाये 'ऋलृक्' सूत्रोत्तरं पाठः कर्तव्यः, तेन सर्वेष्टसिद्धिः। न च दीर्घत्वसिद्धावपि विवृतप्रयत्नसाम्याद् होतृ ऋकार इत्यत्र ऋकारो दीर्घ एव स्यात्, न तु रेफद्वययुक्तो दीर्घ इति शङ्क्यम्, ऋकारद्वयस्थाने रेफद्वयवतः साम्येन कदाचित्तस्यापि प्रवृत्तेः। होतृ लृकार इत्यत्र लृकारेण आन्तर्यात्कदाचिल्लकारद्वययुक्तः कदाचिदृकारेण आन्तर्यादृकारश्च भवति। परन्तु वार्तिकमते होतृ ऋकार इत्यत्र रेफद्वयगर्भो न भवति। प्रत्याख्यानपक्षे तु कदाचिद्भवतीति वैषम्यमस्ति। तत्रेष्टापत्तिर्वा प्रत्याख्यानस्य प्रौढिवादमात्रता वा अभ्युपगन्तव्येति। अत्रेदं बोध्यम्—'अकः सवर्णे–' इति सूत्रस्थभाष्ये 'ऋति ऋ वा' 'लृति लृ वा' इत्येतत्र प्रत्याख्यातम्, 'तुल्यास्य–' इति सूत्रस्थभाष्ये तु तस्य प्रत्याख्यानेऽपि फलभेदे तदयोगात्। स्वीकृते तु तस्मिन् 'अको ऽकीत्येव सुवचम्' इति ग्रन्थोऽनुपपन्न एव। 'यदि तु 'ऋति ऋ वा' इति वार्तिकम् 'उभे' 'ऋ वा' इति पठ्यते, तदा वार्तिकयोः सवर्णे इति पदानवस्थानपेक्षमात्मवचमेवाऽकोकीति।

। गम्लृषु।

नः, अस्य

ते बहुव्रीहौ

त्येगारस्य

इति पूर्व-

केचित्–

हि असि

ई—लक्ष्मीः

॥ इत्येदन्ताः ॥ **२८४ गोतो णित्।** (७-१-९०) गोशब्दात्परं सर्वनामस्थानं

हे से। नन्वेवं सति हे हरे इत्यत्र संबुद्धिलोपो न स्यात्, संबुद्धिं परनिमित्तमाश्रित्य प्रवृत्तस्य गुणस्य संबुद्धिविघातकं सुलोपं प्रति संनिपातपरिभाषया निमित्तत्वायोगात्। न चैवं सत्येङ्ग्रहणवैयर्थ्यं शङ्क्यम्, हे से इत्यत्र चरितार्थत्वादिति चेत्,[1] शृणु—हे हरे इत्यत्र संबुद्धिरूपस्य स्वोपजीव्यगुणविघातकत्वमेव नास्ति। सत्यपि तल्लोपे प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य संबुद्धिसत्त्वात्, तेन च गुणस्य निर्बाधत्वात्। केचित्तु 'गुणात् संबुद्धेः' इत्यनुक्त्वा 'एङ्ह्रस्वात्–' इत्युक्तेः संनिपातपरिभाषा बाधित्वापि संबुद्धिलोपः प्रवर्तत इत्याहुः। न च जसि सय इति कथम्, अन्तर्वर्तिविभक्त्या से इत्यस्य पदत्वेनायादेशं बाधित्वा 'एङः पदान्तात्–' इति पूर्वरूपापत्तेरिति वाच्यम्, 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ–' इति प्रतिषेधात्। उत्तरपदस्य तद्धितस्य वा पदत्वे कर्तव्ये अन्तर्वर्तिविभक्तेः प्रत्ययलक्षणं नास्तीति हि तदर्थः। सेनासेनकादिशब्दगतस्य से इत्यस्य अनुकरणं वा अस्तु। तत्र जसि अयादेशस्य निर्बाधत्वात् ॥ इत्येदन्ताः ॥

अथ ओदन्ता निरूप्यन्ते। गो स् इति स्थिते। **गोतो णित्।** गोत इति तपरकरणम्। 'इतोऽत् सर्वनामस्थाने' इत्यतः सर्वनामस्थाने इत्यनुवृत्तं प्रथमया

स्मृता येनेति वा विग्रहः। 'निष्ठा' इति स्मृतशब्दस्य पूर्वनिपातः। **स्मृतय इति।** नन्वत्र पूर्वोक्तरीत्या 'एङः पदान्तादति' इति पूर्वरूपेण भाव्यम्, न त्वयादेशेन, न ह्यत्रानुकरणशब्दत्वकल्पनमौचित्यं लभत इति चेन्। अत्र नव्याः—'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेधः' इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाद् 'एङः पदान्तादति' इत्यस्याप्रवृत्तिः। किं च 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' 'यचि भम्' इत्यत्र भाष्यकृता स्वादिषु पूर्वं पदसंज्ञं भवतीति व्याख्याय ततोऽसर्वनामस्थाने यचीति छित्वा नञं च क्रियया संबध्य यजादौ सर्वनामस्थाने परतः पूर्वं पदसंज्ञं न भवतीति व्याख्यातम्। ततश्चानेन 'सुप्तिङन्तम्' इति 'स्वादिषु–' इति च द्विविधापि संज्ञा निषिध्यत इति पूर्वान्तत्वप्रयुक्तं पदान्तत्वं दुर्लभेति स्मृतय इति रूपं निर्बाधमेव। तथा सय इत्यत्र इना सहेत्यादिव्युत्पत्तिपक्षेऽपि नानुपपत्तिः। न चैकादेशस्य पूर्वान्तत्वेनाव्ययत्वात्सुपो लुक् स्यादिति शङ्क्यम्। अव्ययसंज्ञाया अन्वर्थत्वेनोपसर्जने तदभावात्। न चैवमपि सह इ इति स्थिते अन्तरङ्गत्वाद् गुणे कृते सहशब्दस्य सादेश एव न स्यात्, एकादेशस्य परादिवद्भावे सहशब्दाभावात् पूर्वान्तत्वे तूत्तरपदत्वाभावात्, उभयत आश्रयणे अन्तादिवद्भावनिषेधाच्च। अस्तु वा सहशब्दस्य सभावः, तथापि स इत्यदन्तमेव रूपं स्यात्, न तु से इत्येदन्तमिति

[1] यद्यपि गुणो न संबुद्धिरूपस्य उपजीव्यः, प्रत्युत उपजीवकः, तदर्थं तत्प्रवृत्तेः, तथापि उपजीव्येत्यत्र ण्यन्ताज्जीवेर्यत्प्रत्ययं मत्वा स्वेन-संबुद्धिरूपेण ...जनितात्मलाभः, यो गुणस्तेनेति व्याख्येयम्। स्वं संबुद्धिरूपमुपजीव्यः ... बहुव्रीहिर्वा।

णिद्वत्स्यात्। गौः, गावौ, गावः। २८५ औतोऽम्शसोः। (६-१-९३) 'आ ओतः' इति च्छेदः। ओकारादम्शसोरचि परे आकार एकादेशः स्यात्। शसा साहचर्यात्सुबेव अम् गृह्यते। नेह—अचिनवम्, असुनवम्। गाम्, गावौ, गाः।

विपरिणम्यते। तदाह—गोशब्दादित्यादिना। णिद्वत्स्यादिति। णिति परे यत् कार्यं तत्कार्यकारीत्यर्थः। गौरिति। णिद्वत्त्वे 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धिः औकारः। रुत्वविसर्गाविति भावः। गावौ, गाव इति। णिद्वत्त्वे वृद्धिः आवादेशश्चेति भावः। हे गौः। वृद्धौ एङः परत्वाभावाद् न संबुद्धिलोपः। अमि गो अम् इति स्थिते णिद्वत्वाद् वृद्धौ प्राप्तायाम्। औतोऽम्शसोः। छेद इति। आ ओत इति च्छेदो व्याख्यानादिति भावः। ओत इति तपरकरणम्। ओकारादित्यर्थः। अम् च शस् च अम्शसौ, तयोरिति विग्रहः। अवयवषष्ठ्यन्तमेतत्। 'इको यणचि' इत्यतः अचीत्यनुवर्तते। 'एकः पूर्वपरयोः' इत्यधिकृतम्। तदाह—ओकारादित्यादिना। शस् इह सुबेव गृह्यते, न तु 'बह्वल्पार्थात्—' इति तद्धितः शस्, अचीत्यनुवृत्तेः, तद्धितस्य च शसः अजादित्वासंभवाद् 'लशक्वतद्धिते' इत्यत्र तद्धितपर्युदासात्। ननु 'चिञ् चयने' लङ्, अडागमः, उत्तमपुरुषो मिप्। 'तस्थस्थमिपाम्—' इति तस्य अमादेशः। श्नुविकरणः। 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुण ओकारः। अचिनो अम् इति स्थिते यणादेशं बाधित्वा 'औतोऽम्शसोः' इत्यात्वे 'अचिनाम्' इति स्यादित्यत आह—शसेति। गामिति। परापि 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धिरिह न भवति, आत्वस्य

१—शसा साहचर्यादिति। 'सुपि' इत्यनुवर्तनाबेत्यपि काशिकायामुक्तम्। केचित्तु तद्धितोऽपि शसस्तीति कथमिह साहचर्यात्सुबेव गृह्यते इत्याशङ्क्य अचीत्यनुवृत्त्या तद्धितः शस् सुबेव संभवति, न तु तद्धित इत्याह—अचिनवमिति। चिनोते-

गवा। गवे। गोः-इत्यादि। ओतो णिदिति वाच्यम्। विहितविशेषणं च। तेन सुद्यौः,सुद्यावौ, सुद्यावः। सुद्यामित्यादि। 'ओकारान्ताद्विहितं सर्वनामस्थानम्' इति व्याख्यानादिह-हे भानो, हे भानवः। उः-शम्भुः स्मृतो येन स स्मृतोः, स्मृता-

णिद्वत्वम्। नापि वृद्धि.। 'औतोऽम्शसोः' इत्यात्वमिति भावः। टादावचि अवादेशं मत्वाह—गवा, गवे इति। गोरिति। 'ङसिङसोश्च' इति पूर्वरूपमिति भावः। इत्यादीति। गवो., गवाम्, गवि इत्यादिशब्दार्थः। द्योशब्द ओकारान्तः स्त्रीलिङ्गः। 'सुरलोको द्योदिवौ द्वे स्त्रियाम्' इत्यमरः। सु-शोभना द्यौः यस्येति बहुव्रीहौ पुंलिङ्गः। सुद्यो स् इत्यादिसर्वनामस्थाने 'गोतो णित्' इत्यप्राप्ते। ओतो णिदिति वाच्यम्। गोत इति गकारमपनीय 'ओतो णित्' इति वाच्यमित्यर्थः। तत्र प्रमाणमनुपदमेवोक्तम्। नाविदं वार्तिकम्। तत्र ओत् इति तपरकरणम्। ओकारात् सर्वनामस्थाने णिदिति लभ्यते। विहितेति। ओकाराद्विहितं सर्वनामस्थानमित्येवमोत इत्येतद्विहितविशेषणमाश्रयणीयमित्यर्थः। तेनेति। गोतः इति गकारमपनीय ओत इति वचनेनेत्यर्थः। सुद्यामित्यादीति। गोशब्दवद्रूपाणीति भावः। हे भानो इति। ओकारात् परं सर्वनामस्थाने णिदिति व्याख्याने तु भानुशब्दात् सम्बुद्धौ 'ह्रस्वस्य गुणः' इति गुणे ओकारे सति, सोः ओकारात् परत्वाद् णिद्वत्वे, वृद्धौ औकारे, एङः परत्वाभावात् सुलोपाभावे रुत्वविसर्गयोः हे भानौः इति स्यात्। अतो विहितविशेषणमित्यर्थः। ननु 'एङ्ह्रस्वात् सम्बुद्धेः' इत्यत्र एङ्ग्रहणसामर्थ्यादेव हे भानोः इत्यत्र णित्वं तत्प्रयुक्तवृद्धिश्च न भवति। अन्यथा 'एङ्ह्रस्वात्-' इत्येव ब्रूयात्। अतो विहितविशेषणमनर्थकमित्यस्वारस्यादाह—हे भानव इति। तत्र 'जसि च' इति गुणे भानो अस् इति स्थिते ओतः परत्वाण्णिद्वत्वे वृद्धौ आवादेशे भानाव इति स्यात्। अतो विहितविशेषणमिति भावः। वस्तुतस्तु लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया हे भानो, हे मानव इत्यत्र णिद्वत्वाभावोपपत्तेः विहितविशेषणत्वाश्रयणं व्यर्थमेव। उः शम्भुरिति। उः इत्यस्य विवरणं शम्भुरिति। उः स्मृतो येनेति विग्रहे बहुव्रीहिः। 'निष्ठा' इति स्मृतशब्दस्य पूर्वनिपातः। आद् गुणः। स्मृतो इति रूपम्। ततः सुद्युवद्गोशब्दवद्रूपाणि। वस्तुतस्तु 'गोतो णित्' इति सूत्रशेषतया 'ओश्च' इति वार्तिकं भाष्ये दृश्यते। 'औतोऽम्शसोः' इत्यत्र ओतो णिदिति तु न दृश्यते। अतोऽन्यदोकारान्तं प्रातिपदिकं नास्तीत्याहुः॥ इत्योदन्ताः॥

[illegible] गवा अपि' इत्यमरः

[illegible] वाच्यमिति

[illegible] आद् वृद्धिः स्यादिति

ौ, स्मृतावः । स्मृताम्, स्मृतावौ, स्मृताः—इत्यादि ॥ इत्योदन्ताः ॥ २८६ रायो
लि । (७-२-८५) रैशब्दस्य आकारोऽन्तादेशः स्याद्धलि विभक्तौ । राः ।
स्यायादेशः । रायौ, रायः । रायम्, रायौ, रायः । राया, राभ्यामित्यादि ॥ इत्यैदन्ताः ॥
ौः, ग्लावौ, ग्लावः । ग्लावम्, ग्लावौ, ग्लावः—इत्यादि । 'औतोऽम्शसोः'
सू २८९) इतीह न प्रवर्तते । 'ऐऔच्' (म सू ४) इति सूत्रेण ओदौतोः
ावर्ण्याभावज्ञापनात् ॥ इत्यौदन्ताः ॥

इत्यजन्तपुँल्लिङ्गप्रकरणम् ।

स हलादिविभक्तिषु विशेषं दर्शयति—रायो हलि । राय इति रैशब्दस्य षष्ठ्य-
म् । 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यत आ इति विभक्ताविति चानुवर्तते । हलीत्यनेन
भक्ताविति विशेष्यते । तदादिविधिः । तदाह—रैशब्दस्येत्यादिना । हल्ग्रहणादचि
त्वं न, किं तु आयादेश एवेत्यत आह—अचीति । राः । आत्वे रुत्वविसर्गौ ।
चि आयादेशमुदाहरति—रायौ, राय इति । इत्यादीति । राभिः । राये, राभ्याम्,
भ्यः । रायः, राभ्याम्, राभ्यः । रायः, रायोः, रायाम् । रायि, रायोः, रासु । रैशब्दः
न्दस इति भाष्यम् । क्यजन्त एव छान्दस इति पक्षान्तरम् ॥ इत्यैदन्ताः ॥

अथ औदन्ता निरूप्यन्ते । ग्लौशब्दश्चन्द्रवाची । 'ग्लौर्मृगाङ्कः कला-
विः' इत्यमरः । तस्य हलादौ न कश्चिद्विकारः । अचि तु आवादेश इति मत्वाह—
ौः, ग्लावौ, ग्लाव इति । ग्लावम्, ग्लावौ, ग्लावः । ग्लावा, ग्लौभ्याम्, ग्लौभिः ।
[illegible] भ्याम्, ग्लौभ्यः । ग्लावः, ग्लावोः, ग्लावाम् ।
[illegible] ोः' इत्यत्र ओद्ग्रहणेन सावर्ण्यादौकारस्यापि
[illegible] न स्यादित्यत आह—औतोऽम्शसो-
[illegible] स्यादिग्रन्थस्तु संज्ञाप्रकरणे व्याख्यातः । एवं
[illegible] यूतू । 'एत्येधति-' इति वृद्धिः । जनावौ । जनाव
[illegible]

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
बालमनोरमायां अजन्तपुँल्लिङ्गनिरूपणं समाप्तम् ॥

ऽया अनवकाशः, निरवकाशतया आत्वेन वृद्धेरेव बाधनात् ॥ इत्योदन्ताः ॥ रायो
ले । 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यत आ इति विभक्ताविति च वर्तते तदाह—आकारो-
। 'अर्थरैविभवा अपि' इत्यमरः । ' रायिरछान्दसः ' इति भाष्यम्,
शब्दस्य छान्दसत्वपरं न तु केवलस्यापीति 'वान्तो [illegible]
केवलोऽपि छान्दस इति पक्षान्तरमप्याह ॥

अथाजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ।६।

रमा। २८७ औङ आपः। (७-१-१८) आबन्तादङ्गात्परस्यौङः शी

अथ अजन्तस्त्रीलिङ्गा निरूप्यन्ते। रमेति। रमत इति रमा। 'रमु क्रीडायाम्' पचाद्यचि 'अजाद्यतष्टाप्' प्रत्ययान्तत्वादप्रातिपदिकत्वेऽपि '——' इति ङ्याप्पोः पृथग्ग्रहणात्, लिङ्गविशिष्टपरिभाषया वा स्वादयः। ... सुलोप। अथ रमा औ इति स्थिते—औङ आपः। आप इति पञ्चमी। ... ग्रहणपरिभाषया आबन्तं विवक्षितम्। अङ्गस्येत्यधिकृतं पञ्चम्या विपरिणम्यते। 'औङः' इति षष्ठी। 'जसः शी' इत्यतः शीत्यनुवर्तते। तदाह—आबन्तादित्यादिना।

रिति। 'ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिधिः' इत्यमरः। एवं जनानवतीति जनौः। 'ज्वरत्वर-' इत्यूठ्। 'एत्येधत्यूठ्सु' इति वृद्धिः। अच्यावादेशः, जनावौ, जनावः इत्यादि। न प्रवर्तेत इति। हे ग्लौरित्यत्र संबुद्धिलोपः, ग्लाव इत्यत्र 'ङसिङसोश्च' इति पूर्वरूपं च न प्रवर्तेत इत्यपि बोध्यम्। सावर्ण्याभावज्ञापनादिति। सति तु सावर्ण्ये एवर्णग्रहणेन ... विशतेः संज्ञा भवन्तीति 'वृद्धिरादैच्' इत्येतत् 'वृद्धिरादेङ्' इति पठितुं शक्यत्वाद् 'ऐ औच्' इति सूत्रं व्यर्थं सत् सावर्ण्याभावं ज्ञापयति। अत एव 'एदैतोरोदौतोश्च न मिथः सावर्ण्यम्, ऐ औच् इति सूत्रारम्भसामर्थ्यात्' इत्यादि 'अणुदित्सवर्णस्य-' इति सूत्र एवोक्तमिति भावः। ननु 'ऐ औच्' इति सूत्राभावे 'न य्वाभ्याम्-' इति सूत्रे ताभ्यामैजिति प्रत्याहारोऽयं न सिध्येत्, 'पूर्वौ तु ताभ्यामेङ्' इत्युक्ते तु विधीयमानस्य सवर्णग्राहकतया वैयाकरणः सौवश्व इत्यादावेदोतावेवागमौ स्तः, न त्वैदौतौ। तत्र वैयर्थ्याभावाद् 'ऐ औच्' इति सूत्रं सावर्ण्याभावं न ज्ञापयतीति चेन्नैवम्। 'पूर्वौ तु ताभ्यामै औ' इति पठनेनापि इष्टसिद्धेस्तत्सूत्रवैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वात्। स्थितस्य गतिप्रदर्शनमिदम्। वस्तुतस्तु 'एओङ्' इति सूत्रारम्भसामर्थ्यादित्युक्ते तु 'ताभ्यामैच्' इत्यत्रानुपपत्तिर्नास्त्येव। न च 'एओङ्' इति सूत्राभावे 'अदेङ् गुणः' 'एङि पररूपम्', 'एङः पदान्तादति' इत्यादावेङ्प्रत्याहारः कथं सिध्येदिति वाच्यम्। सति तु सावर्ण्ये 'अदेच् गुणः' 'एचि पररूपम्' 'एचः पदान्तादति' इति पठितुं शक्यत्वाद् अतिप्रसङ्गस्य एच्ग्रहणेऽपि तुल्यत्वात्। न चैवमप्येचां चतुर्णां क्रमादयाद्यादेशसिद्धये एव 'एओङ्' 'ऐऔच्' इति सूत्रद्वयमप्यावश्यकमिति वाच्यम्। 'स्थानेऽन्तरतमः' इत्यनेनैव एचां क्रमादयादयः सिध्यन्तीति प्रागेवास्माभिरुपपादितत्वाच्च। यदा हि 'सन्ध्यक्षराणां ... चैव' इत्यादिप्रागुक्तशिक्षावचनानुरोधाद् 'एङौ विवृततरौ, ऐचौ विवृततमौ ...', तदा त्वेदैतोरोदौतोश्च मिथः सावर्ण्यप्रसक्तिरेव नास्तीति 'ऐऔच्' इति

स्यात्। औङ् इत्यौकारविभक्तेः संज्ञा। रमे। रमाः। २८८ सम्बुद्धौ च। (७-३-१०६) आप एकारः स्यात्सम्बुद्धौ। 'एङ्ह्रस्वात्-' (सू १९३) इति सं-

औङ्शब्दस्याप्रसिद्धार्थत्वादाह—औङिततीति। संज्ञेति। प्राचा शास्त्रे स्थितेति शेषः। रमे इति। रमा औ इति स्थिते, शीभावे तस्य स्थानिवत्त्वेन प्रत्ययत्वाद् 'लशक्वतद्धिते' इति शस्येत्संज्ञायां लोपे 'आद् गुणः' इति एकारः। 'यस्येति च' इति लोपस्तु न, अभत्वात्। जसि सवर्णदीर्घं मत्वाह—रमा इति। पूर्वसवर्णदीर्घस्तु न भवति, 'दीर्घाज्जसि च' इति निषेधात्। हे रमा स् इति स्थिते—संबुद्धौ च। 'बहुवचने झल्येत्' इत्यतः एदिति 'आङि चापः' इत्यत आप इति चानुवर्तते। तदाह—आप इत्यादिना। आबन्तस्येत्यर्थः। 'अलोऽन्त्यस्य'। हे रमे स् इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति—एङ्ह्रस्वादिति। हल्ङ्यादिलोपस्तु न, परत्वात् प्रतिपदोक्तत्वाच्च एत्वे कृते हल्ङ्यादिलोपस्याप्राप्तेः, 'एङ्ह्रस्वात्-' इति लोपस्यैव परत्वेन न्याय्य-

एओङ्' इति वा सूत्रं नोक्तज्ञापकमिति ज्ञेयम्। केचित्तु विवृततरयोरेङोर्विवृततमत्वाभावेऽपि विवृततरे विवृततमे च विवृतत्वस्य सत्त्वात्तदादाय तुल्यप्रयत्नत्वमेङोरैचोश्चास्तीति सावर्ण्यप्रसक्त्यनुक्तज्ञापकाश्रयणं सम्यगेवेत्याहुः। तदपरे न क्षमन्ते, तथा हि सति 'इको गुणवृद्धी' इति सूत्रस्थशब्दकौस्तुभग्रन्थेन सह विरोधप्रसङ्गात्। तत्र हि—'स्वराणामूष्मणां च-' इत्यादिशिक्षानुरोधाच्चेता नेतेत्यादौ गुणाप्रवृत्तिः स्याद्विवृततरत्वस्यैवैतद्द्वयस्य सत्त्वादिति न शङ्क्यम्, विधेर्निर्विषयत्वापत्तेः। 'जयः करणम्' 'धान्यानां भवने' इत्यादिनिर्देशैरिकारादिषु गुणप्रवृत्त्यनुमानाच्च—इति प्रकारान्तरेणाभिहितम्। त्वदुक्तरीत्या तुल्यप्रयत्नत्वे तु चेता नेतेत्यादौ गुणाप्रवृत्तिशङ्का निरालम्बनैव स्यात्। तस्मादीषद्विवृतभेदेन स्वराणामूष्मणामिव विवृततरविवृततमभेदेन सावर्ण्याभावोऽत्र सुवच इति दिक्॥ इत्यजन्तपुंल्लिङ्गप्रकरणम्॥

रमेति। रमत इति रमा, 'रमु क्रीडायाम्' इत्यस्मात्पचाद्यचि टाप्। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्वादयः। हल्ङ्यादिलोपः। न चात्राबन्तत्वादेव स्वाद्युत्पत्तिरस्तु, ङ्यबन्तस्याप्रातिपदिकत्वेऽपि ङ्यापोः पृथग्ग्रहणादिति वाच्यम्, ङ्याब्ग्रहणस्यातिप्रसक्तायाः प्रागेवोक्तत्वात्प्रत्याख्यातत्वाच्च तद्ग्रहणस्य। शी स्यादिति। 'जसः शी' इत्यतः शी इत्यनुवर्तत इति भावः। संबुद्धौ च। 'बहुवचने झल्येत्' 'आङि चापः' इत्यत एत् आप इति चानुवर्तेते, तदाह—आप एकारः स्यादिति। एङ्ह्रस्वादिति। न चात्र हल्ङ्यादिनैव सुलोपोऽस्तु प्रत्ययलक्षणन्यायेन 'संबुद्धौ च' इत्येत्वस्यापि प्रवृत्तिसंभवादिति शङ्क्यम्। परत्वात्प्रतिपदोक्तत्वाच्च एत्वे कृते हल्ङ्या-

१ ... 'आरौ' क।

पुङ्लोपः, हे रमे । हे रमे, हे रमाः । रमाम्, रमे, रमाः । स्त्रीत्वान्नत्वाभावः ।
२८६ आङि
कारः स्यात् ।
परस्य ङिद्वचन
रमायाः । रमायाः, रमयोः, रमाणाम् । रमायाम्, रमयोः, रमासु । एवं दुर्गा[इ]यः ।

त्वाचेति भावः । **रमामिति** । 'अमि पूर्वः' इति पूर्वरूपम् । औङः शीभावे आद् गुण
मत्वाह—**रमे इति** । **स्त्रीत्वादिति** । शसि रमा अस् इति स्थिते, पूर्वसवर्णदीर्घे
सति कृतपूर्वसवर्णदीर्घात् परत्वेऽपि 'तस्माच्छसः–' इति नत्वं स्त्रीलिङ्गत्वान्न भवतीत्यर्थः ।
रमा आ इति स्थिते—**आङि चापः** । 'ओसि च' इत्यनुवर्तते, आप इति षष्ठी
अङ्गस्येत्यधिकृतम्, तदन्तविधिः, 'बहुवचने झल्येत्' इत्यत एदित्यनुवर्तते । तदाह—
आङि ओसि चेत्यादिना । आङिति टासंज्ञा प्राचामित्युक्तम् । अलोऽन्त्यस्य ए
अयादेश इत्याह—**रमयेति** । **रमाभिरिति** । 'अतो भिस–' इति तपरकरणादै
न । रमा ए इति स्थिते—**याडापः** । आप इति पञ्चमी । 'घेर्ङिति' इत्यतो ङितीत्यनु
वृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते । तदाह—**आपः परस्येत्यादिना** । टित्वादाद्यवयवः
वृद्धिरेचीति । या ए इति स्थिते आकारस्य एकारस्य च स्थाने ऐकार एकादेश इ
भावः । **सवर्णेति** । ङसिङसो रमा अस् इति स्थिते, याडागमे 'अकः सवर्णे दीर्घः'
इति सवर्णदीर्घ इति भावः । यडित्येव सुवचम् । 'अतो गुणे' इति पररूपं तु न
अकारोच्चारणसामर्थ्यात् । **रमयोरिति** । 'आङि चापः' इत्येत्वे अयादेश इति भ
रमाणामिति । 'ह्रस्वनद्यापः–' इत्यत्राब्ग्रहणान्नुटि पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या 'नामि'
इति दीर्घे 'अट्कुप्वाङ्–' इति णत्वमिति भावः । **रमायामिति** । रमा इ इति स्थिते

ङ्यादिलोपस्याप्रवृत्तेः स्थानिवद्भावादाप्त्वेऽप्याकाररूपत्वाभावात् । आप्यापि
प्रश्लिष्य दीर्घग्रहणस्य प्रत्याख्यानात् । 'एङ्ह्रस्वात्–' इति लोपस्यैव परत्वेन न्याय्य
त्वेति भावः । **आङि** । चकारेण 'ओसि च' इति प्रकृतं परामृश्यत इत्याह—**ओसि
च पर इति** । **रमाभिरिति** । नन्विह एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाद् 'अतो
भिस ऐस्' इत्यैस् प्राप्नोति । न च तपरत्वसामर्थ्यान्नैवमिति वाच्यम्, अश्वैरा
विश्वपाभिरित्यादौ कृतार्थत्वादिति चेन्नैवम् । अल्विधौ 'अन्तादिवच्च' इत्यस्याप्रवृ
याडापः । 'घेर्ङिति' इत्यतोऽनुवृत्तं ङितीति सप्तम्यन्तमपि इति पञ्चम्यनुरो
ध्या विपरिणम्यत इत्याह—**ङिद्वचनस्येति** । अत्र 'सुपि च' इत्यतः सुपीत्य
१ सुप एव याट् । तेन अपित्सार्वधातुकस्य ङित्त्वेऽपि मालेवाचरतो म
तसादेर्न भवति । एतच्च 'अचः परस्मिन्–' इत्यत्र पूर्वस्य विधिः पूर्व

२६१ सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च । (७-३-११४) आबन्तात्सर्वनाम्नः परस्य ङितः स्याट् स्यादापश्च ह्रस्वः । याटोऽपवादः । सर्वस्यै । सर्वस्याः । सर्वस्याः । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाद् 'आमि सर्वनाम्नः–' (सू २१७) इति सुट्, सर्वासाम् । सर्वस्याम्, सर्वयोः, सर्वासु । एवं विश्वादयोऽप्याबन्ताः । २६२

'वेराश्चाम्नीभ्यः' इत्यादेशे याडागमे सवर्णदीर्घ इति भावः । 'न विभक्तौ–' इति मस्य नेत्त्वम् । सर्वशब्दादापि सर्वाशब्दः, सोऽपि प्रायेण रमावत्, किन्तु 'याडापः' इति प्राप्ते—**सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च** । 'याडापः' इत्यत आप इति पञ्चम्यन्तमनुवृत्तम्, तेन सर्वनाम्न इत्येतद्विशेष्यते, तदन्तविधिः । 'घेर्ङिति' इत्यतो ङितीत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते । ततश्च आबन्तात्सर्वनाम्नः परस्य ङितः स्याट् स्यादित्यर्थः । ङिरत्रादायवयवः । ह्रस्वश्चेति वाक्यान्तरम् । आप इत्यनुवृत्तमावर्तते, पञ्चम्यन्ततया च विपरिणम्यते, तच्च ह्रस्व इत्यत्रान्वेति । आपः स्थाने ह्रस्वो भवतीति तदर्थः । तदाह—आबन्तादिति । **याटोऽपवाद इति** । येन नाप्राप्तिन्यायादिति भावः । **सर्वस्यै इति** । सर्वा ए इति स्थिते स्याट्, वकारादाकारस्य ह्रस्वः, वृद्धिरिति भावः । **सर्वस्या इति** । ङसिङसोः सर्वा अस् इति स्थिते स्याट्, आपो ह्रस्वः, सवर्णदीर्घ इति भावः । ननु आबन्तस्य सर्वाशब्दस्य सर्वादिगणे पाठाभावात् कथं सर्वनामत्वमित्यत आह—**एकादेशस्येति** । वकारादकारस्य आपश्च योऽयमेकादेशः सवर्णदीर्घः, तस्येत्यर्थः । ननु एकादेशनिष्पन्नस्य आकारस्य पूर्वान्तत्वे आप्त्वव्याघाताद् आबन्तत्वं व्याहतम् । न च परादिवत्त्वेन आबन्तत्वमपीति वाच्यम्, 'उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्' इति निषेधादिति चेत्, सत्यम्—लिङ्गविशिष्टपरिभाषया आबन्तस्य सर्वनामत्वम् । आबन्तत्वं तु परादिवद्भावेनेत्याहुः । **सर्वस्यामिति** । ङौ सर्वा इ इति स्थिते 'ङेराम्–' इत्याम्, सुटं बाधित्वा परत्वात् स्याट्, ह्रस्वश्च । सकृद्गतिन्यायान्न पुनः सुट् । **एवमिति** । सर्वादिगणपठितविश्वादय आबन्तत्वं प्राप्ताः सर्वाशब्दवदित्यर्थः ।

ङीति षष्ठीसमासपक्षाभ्युपगमेनोक्तम्, पञ्चमीसमासपक्षाभ्युपगमे तु शपः स्थानिवत्त्वेन व्यवधानाद् मातात इत्यादावाद्यः प्रसङ्ग एव नास्तीत्याहुः । 'यट्' इत्येव वक्तव्ये दीर्घोच्चारणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । न च 'अतो गुणे' इति पररूपापत्तिः, अकारोच्चारणसामर्थ्यादेव तद्बाधात् । **वृद्धिरेचीति** । प्राचा तु 'आटश्च' इत्युपन्यस्तम्, तदुपेक्षितम्, याट्स्याटोष्टकारस्य समुदायानुबन्धत्वेनेह आटोऽभावात् । **सर्वनाम्नः स्याट्** । दीर्घो-

१ 'ततश्च' ... इत्यतः प्राग् अन्यथैव ग्रन्थो ... इत्पुस्तके–' ... आप इत्यनुवृत्तं पञ्चम्यन्तं ह्रस्व इत्यत्रान्वेति । ... दायवयवः" इति ।

विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ ॥ (१-१-२८) अत्र सर्वनामता वा स्यात् । उत्तरपूर्वस्यै, उत्तरपूर्वायै । 'दिङ्नामान्यन्तराले' (सू ८४२) इति प्रतिपदोक्तस्य दिक्समासस्य ग्रहणान्नेह—योत्तरा सा पूर्वा यस्या उन्मुग्धायास्तस्यै उत्तरपूर्वायै । बहुव्रीहिग्रहणं स्पष्टार्थम् । अन्तरस्मै ग्रामाय । बाह्याय इत्यर्थः । 'अपुरि' इत्यु

उत्तरस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशोर्यदन्तरालम् उत्तरपूर्वा । 'दिङ्नामान्यन्तराले' इति बहुव्रीहिविशेषोऽयम् । तत्र विशेषं दर्शयितुमाह—विभाषा दिक्समासे । 'सर्वादीनि-' इत्यतः सर्वनामग्रहणमनुवर्तते । तदाह—अत्रेति । दिक्समास इत्यर्थः । 'न बहुव्रीहौ' इत्यनन्तरं विकल्पविधानात् नित्यनिषेधे प्राप्ते विकल्पार्थमिदं केचित् । सौत्रत्वादप्राप्ते विभाषेयमित्यन्ये । सर्वनामत्वपक्षे उदाहरति—उत्तरपूर्वस्यै इति । स्याड्रूपम् । उत्तरपूर्वायै इति । सर्वनामत्वाभावे याट् । उत्तरपूर्वस्याः, उत्तरपूर्वायाः । उत्तरपूर्वासाम्, उत्तरपूर्वाणाम् । उत्तरपूर्वस्याम्, उत्तरपूर्वा-याम् । 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः' इति भाष्यवचनात् संज्ञोपसर्जनत्वेऽपि पूर्वपदस्य पुंवत्त्वम् । ननु उत्तरा दिगिति यस्याः सोऽयमुत्तरपूर्वा दिक् यस्याः सा उत्तरपूर्वा, 'अनेकमन्यपदार्थे' इति बहुव्रीहिः । अत्रापि दिक्शब्दपरिगणना... सर्वनामताविकल्पे उत्तरपूर्वस्यै, उत्तरपूर्वायै इति रूपद्वयं स्यात् । स्याड्रूपमस्तु नेत्यत आह—दिङ्नामानीति । 'दिङ्नामान्यन्तराले' इति बहुव्रीहिः प्रतिपदोक्तो दिक्समासः, दिक्शब्दमुच्चार्य विहितत्वात्, न तु 'अनेकमन्यपदार्थे' इति बहुव्रीहि-रपि, ततश्च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया न तस्य ग्रहणमित्यर्थः । योत्तरेति । उत्तराशब्दस्य पूर्वाशब्दस्य च सामानाधिकरण्यं द्योतयितुं यच्छब्दौ, सामानाधि-करण्याभावे 'अनेकमन्यपदार्थे' इति बहुव्रीहेरसंभवात्, 'बहुव्रीहिः समानाधिकर-णानां वक्तव्यः' इति वचनात् । उन्मुग्धाया इति । तेन पूर्वोत्तरयोर्विरोधात् कथं सामानाधिकरण्यमिति शङ्का निरस्ता । ननु 'विभाषा दिक्समासे' इत्यत्र बहुव्रीहिग्रहणं न कर्तव्यम्, प्रतिपदोक्तत्वेन 'दिङ्नामानि-' इति बहुव्रीहेरेव ग्रहण-सिद्धेरित्यत आह—बहुव्रीहिग्रहणं स्पष्टार्थमिति । बाह्यार्थ इत्यर्थ इति । 'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये । छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्येऽन्त-रात्मनि च ॥' इति कोशात् । अर्थान्तरपरत्वे तु सर्वनामत्वाभावान्न स्यादिति भावः ।

कारणं प्राग्वत् स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । आबन्तस्य सर्वादिगणे पाठाभावात् सर्वनामत्वं नेत्याशङ्क्याह—एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेनेति । विभाषा दिक्समासे । ... समासे विभाषेयम्, न तु 'न बहुव्रीहौ' इति निषेधे प्राप्ते इति भ्रमितव्यम् । तत्

१ 'गत्वा' इति क, ख, पाठः । अग्रंथद्वयम न स्मृतः ।

नैह-अन्तरायै नगर्यै । २६३ विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम् । (७-३-११५) आभ्यां ङितः स्याट् स्यादापश्च ह्रस्वः । इदं सूत्रं त्यक्तुं शक्यम्, तीयस्य ङित्सूपसंख्यानात् । द्वितीयस्यै, द्वितीयायै । द्वितीयस्याः, द्वितीयायाः । द्वितीयस्याः, द्वितीयायाः । द्वितीयस्याम्, द्वितीयायाम् । शेषं रमावत् । एवं तृतीया । 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः' (सू २६७) हे अम्ब । हे अक्क । हे अल्ल । 'असंयुक्ता ये डलकास्तद्वतां ह्रस्वो न' (वा ४५१२) हे अम्बाडे, हे अम्बाले, हे अम्बिके । जरा ।

पुरीत्युक्तेरिति । 'अन्तरं बहिर्योग-' इति गणसूत्र इति शेषः । विभाषा । र्घेङिति' इत्यतो ङितीत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते । 'याडापः' इत्यत आप ति, 'सर्वनाम्नः स्याट्-' इत्यतः स्याडिति ह्रस्व इति चानुवर्तते । तदाह-आभ्यामि-ादिना । इदमिति । 'विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम्' इति सूत्रं न कर्तव्य-त्यर्थः । कुत इत्यत आह-तीयस्येति । विभाषाप्रकरणे तीयप्रत्ययान्तस्य ङित्सु नामत्वोपसंख्यानादित्यर्थः । न च तीयस्य ङित्सूपसंख्यानमेव त्यज्यतामिति वाच्यम्, पुंस्कार्थं तस्यावश्यकत्वात् । अम्बार्थेति । व्याख्यातमिदं पुंसीदन्ताधिकारे । तत्र ोविषये उदाहृतम् । अम्बार्थानुदाहरति-हे अम्बेत्यादि । शेषं रमावत् । अत्र ने-'डलकवतीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः' हे अम्बाडे, हे अम्बाले, हे अम्बिके । दं वार्तिकं न कर्तव्यम्-इत्युक्त्वा 'द्व्यचकस्यैवाम्बार्थस्य ह्रस्वः' इति स्थितम् । यथाश्रुत-के तु हे अल्ल इत्यत्राव्याप्तिः स्यादिति तदाशयः । तदत्र फलितमाह-असंयुक्ता । द्व्यचकनामम्बार्थानां ह्रस्व इत्यस्याङ्गत्वात्तदन्तविधिः । अतो जगदम्ब इत्यत्र अम्बान्तत्वाद् भवति ह्रस्वः ।

जरेति । 'जृष् वयोहानौ' । 'षिद्भिदादिभ्यः-' इत्यङ् । 'ऋदृशोऽङि-' इति

ौकिकप्रक्रियावाक्यान्तर्गतसर्वादिविषयत्वात्, अस्य च समासविषयत्वात् । स्पष्टार्थमिति । तिपदोक्तदिक्समासविधायके 'दिङ्नामानि-' इति सूत्रे 'शेषो बहुव्रीहिः' इत्यतो हुव्रीहिरित्यधिकारादिति भावः । त्यक्तुं शक्यमिति । न चावन्तस्य द्वितीयादि-न्तस्य तीयप्रत्ययान्तत्वाभावाद् 'विभाषा द्वितीया-' इति सूत्रमावश्यकमिति शङ्क्यम् । देशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणादावन्तस्यापि [illegible]

। 'तीयस्य-' इति
सूत्रं न कर्तव्यमिति
। वचनाद् द्व्यचक-
युक्ता ये डलका
' इत्यङि 'ऋदृशो-

जरसौ, शीभावात्परत्वाज्जरस्। आमि नुटः परत्वाज्जरम्, जरसामित्यादि। पक्षे हलादौ च रमावत्। इह पूर्वविप्रतिषेधेन शीभावं कृत्वा संनिपातपरिभाषया

गुणः, रपरत्वम्। अदन्तत्वात् टाप्, सुः, हल्ङ्यादिना सुलोप इति भावः। जरसाविति। ‘जराया जरसन्यतरस्याम्’ इति अजादौ जरसादेश इति भावः। ननु शीभावे कृते सति आबन्तसन्निपातमुपजीव्य प्रवृत्तस्य तस्य सन्निपातपरिभाषया आबन्तत्वविघातक-जरसादेशनिमित्तत्वासम्भवेन जरसादेशाभावे आद् गुणे जरे इत्येव स्यादित्यत आह- **शीभावादिति**। जरसि कृते तु आबभावान्न शीभाव इति भावः। जरसः। जरसम्, जरसौ, जरसः। टा-जरसा। न चात्र जरा आ इति स्थिते, जरसादेशं बाधित्वा परत्वाद् ‘आङि चापः’ इत्येत्वे अयादेशे जरयेत्येव युक्तमिति वाच्यम्, एकदेशविकृतन्यायेन कृतेऽप्येत्वे प्रवृत्तस्य जरसादेशस्य नित्यतया तस्यैव प्रवृत्तेः, परान्नित्यस्य बलवत्त्वात्। कृते तु जरसि आबभावादेत्वं न। हे जरे। न चात्र जरा ए इति स्थिते, जरसादेशं बाधित्वा परत्वाद् याटि, वृद्धौ जरायै इत्येव युक्तमिति वाच्यम्, अन्तरङ्गत्वेन जरसादेशस्यैव प्रवृत्तेः, परादन्तरङ्गस्य बलवत्त्वात्। आपः परस्य ङितः सुपो विहितस्य याटो बह्वाश्रयत्वेन बहिरङ्गत्वात्। ङसिङसोः जरसः, अत्रापि पूर्ववत् याट् न। जरसोः, एत्वं बाधित्वा नित्यत्वाद् जरस्। आमि-जरसाम्। नन्वामि नुटि कृते अजादिविभक्त्यभावात् कथं जरसादेश इत्यत आह-**आमि नुट इति**। ङौ जरसि, परमपि ङेराम् याटं च नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्च क्रमेण बाधित्वा जरस्। **पक्षे हलादौ च रमावदिति**। जरसादेशाभावपक्षे हलादावपि, रमावदित्यर्थः।

मतान्तरं दूषयितुमनुवदति—**इह पूर्वेत्यादिना**। इह जराशब्दे जरा औ इति स्थिते शीभावमाश्रित्य जरसी इति केचिदाहुरित्यन्वयः। आश्रित्येत्यनन्तरं ‘जरसादेशे कृते’ इति शेषः। ननु शीभावं बाधित्वा परत्वाद् जरसादेश एव युक्त इत्यत आह—**पूर्वविप्रतिषेधेनेति**। ‘विप्रतिषेधे परम्–’ इत्यत्र परशब्दस्य इष्टवाचि-

ऽङि–’ इति गुणे कृते टाप्। **शीभावात्परत्वाज्जरसित्यादि**। ननु ‘औङ आपः’ ‘ह्रस्वनद्यापो नुट्’ इत्यपेक्षया ‘जरायाः–’ इति सूत्रस्य परत्वादस्त्वेवम्, परन्तु ‘आङि चापः’ ‘याडापः’ ‘ङेराम्–’ इति विधयो जरसादेशं बाधित्वा परत्वात् स्युरिति चेत्, अत्राहुः—‘आङि चापः’ इत्येकारादेशे कृतेऽप्येकदेशविकृतन्यायेन ‘जरायाः–’ इति जरसादेशप्रसक्त्या नित्यत्वादेकारादेशं बाधित्वा जरसादेश एव भवति। न चै[illegible] रादेशोऽपि नित्य एव, जरसादेशे कृतेऽपि स्थानिवत्त्वेनाबन्तत्वाद् ‘आङि चापः’ [illegible] त वाच्यम्, आकाररूपस्यैवापः सर्वत्र ग्रहणाद् इत्यनुपदमेव वक्ष्यमा[illegible] । ‘याडापः’ इति याडागमं जरसादेशोऽन्तरङ्गत्वाद्बाधते। आम्र[illegible]

प्रनित्यतां चाश्रित्य 'जरसी' इति केचिदाहुः, तन्निर्मूलम्। यद्यपि जरसादेशस्य स्थानिवद्भावेनावन्ततामाश्रित्य 'औङ आपः' (सू २८७) 'आङि चापः' (सू २८९) 'याडापः' (सू २९०) 'ह्रस्वनद्यापः–' (सू २०८) 'ङेराम्–' (सू २७०) इति ॥ पञ्चापि विधयः प्राप्ताः, एवं नस्निशादिष्वपि, तथाप्यनल्विधाविति तन्नैते भवन्ति,

ऽश्रित्य कश्चित् पूर्वस्य प्रवृत्त्याश्रयणेनेत्यर्थः। ननु आबन्तसंनिपातमुपजीव्य प्रवृत्तस्य ीभावस्य संनिपातपरिभाषया आबन्तसंनिपातविघातकजरसादेशनिमित्तत्वं न संभवती-न आह—**संनिपातपरिभाषाया अनित्यतां चेति । तन्निर्मूलमिति ।** तिप्रतिषेधाश्रयणस्य भाष्यापरिगणितेष्वप्रवृत्तेः, संनिपातपरिभाषायाः सर्वत्रानित्यत्वा-पक्षे प्रमाणाभावाच्चेति भावः।

स्यादेतत्। जरसौ, जरसामित्यत्र 'औङ आपः' 'ह्रस्वनद्यापो नुट्' इत्यपेक्षया त्वादस्तु जरसादेशः, अस्तु न ङेङसिङस्सु-जरसे, जरस इत्यत्र याडनन्तरङ्गत्वाद् धित्वा जरसादेशः, अस्तु च ङौ जरसि इत्यत्र नित्यत्वादामनन्तरङ्गत्वाद्याटं च बाधित्वा मादेशः। तथापि तस्य जरसादेशस्य स्थानिवत्त्वेन आबन्तत्वात् तदाश्रित्य एत्व-भाव-याड्-नुडागमाः कुतो न स्युः। किं च अनेनैव न्यायेन नासिकाशब्दस्य निशा-दस्य पृतनाशब्दस्य च एत्व-शीभाव-याड्-नुडागमान् बाधित्वा 'पद्दन्नो–' इत्यादिना निश्-पृत्-इत्यादेशेषु क्रमेण कृतेषु तेषां स्थानिवद्भावेन आबन्तत्वमाश्रित्य एत्व-य-याड्-नुडागमाः प्रसज्येरन्–इति शङ्कते—**यद्यपीत्यादिना ।** परिहरति—पीति। स्थानीभूतावन्ताश्रयविधय एते एत्वादिविधयः। अतस्तेषु कर्तव्येषु यादेशानां स्थानिवत्त्वं न संभवति, अनल्विधाविति तन्निषेधात्। ततश्च जरसाद्या-नामाबन्तत्वालाभाद् एत्वादिविधयो न भवन्तीत्यर्थः। ननु अल्व्यव्याप्याकारत्वादि-रस्कारेण स्थान्यलमाश्रित्य प्रवर्तमानो विधिरल्विधिः, न तु यथाकथंचिद् अला-धिरपि, रामायेत्यत्र 'सुपि च' इति दीर्घाभावप्रसङ्गात्। तत्र हि दीर्घो यञादि-परतो विधीयते। यादेशस्य च सुप्त्वं स्थानिवत्त्वलभ्यम्। यादेशस्य च एकारः स्थानी। ततश्च दीर्घस्य स्वनिमित्तभूतसुप्त्वांशे तदाश्रयत्वादनल्विधाविति निषेधाद्

ङितः सुपो विहितस्य याटो बह्वाश्रयत्वेन बहिरङ्गत्वात्। ङेराममपि जरसादेशो बाध्यते। न चाकाररूपावन्तात्परस्य ङेरामि कृते संनिपातपरिभाषया जरसादेश-तौ न तस्य नित्यतेति वाच्यम्, रूपमालायां जरसीत्यकरवादिप्रागभेनोक्यपि-

। न चैवं लाक्षणिकत्वात्कथमिह याट् स्यादिति वाच्यम्। अतिदेशविषये

'आ आप्' इति प्रश्लिष्याकाररूपस्यैवापः सर्वत्र ग्रहणात्। एवं 'हल्ङ्याप्' (सू २११) इति सूत्रेऽपि 'आ आप्' 'ङी ई' इति प्रश्लेषाद् 'अतिखट्वः' 'निष्कौशाम्बिः' इत्यादिसिद्धेर्दीर्घग्रहणं प्रत्याख्येयम्। न चैवमपि 'अतिखट्वाय' इत्यत्र स्वाश्रयमाकारत्वं स्थानिवद्भावेनाप्त्वं चाश्रित्य याद् स्यादिति वाच्यम्

दीर्घे कर्तव्ये यादेशस्य स्थानिवत्त्वाभावेन सुप्त्वाभावात् तस्मिन् परतो दीर्घो न स्यात्। अल्विध्याप्याकारत्वादिधर्मपुरस्कारेण स्थान्यलमाश्रित्य प्रवर्तमानो विधिरल्विधिरि[illegible] प्रयणे तु न दोषः। दीर्घो हि यादेशस्थानिभूतमेकारमेकारत्वेन नाश्रयति, कि[illegible] सुप्त्वेनैव। सुप्त्वं चाल्वव्याप्यं न भवति, भ्यामादावपि सत्त्वात्। ततश्च दीर्घस्या[illegible] ल्विधित्वात् तस्मिन् कर्तव्ये यादेशस्य स्थानिवत्त्वेन सुप्त्वसंभवाद् दीर्घो निर्बा[illegible] प्रकृते च एत्त्वादिविधयो जरसादेशस्थानीभूतावन्तत्वपुरस्कारेण संभवत्प्रवृत्तिकाः आप्त्वं च समुदायस्य धर्मः, नत्वाकारमात्रस्य। ततश्च एत्त्वादिविधीनामनल्विधित्वा[illegible]

[illegible]

[illegible] ततश्च त [illegible]

तेषु कर्तव्येषु जरसादेशस्य स्थानिवत्त्वादाबन्तत्वं न संभवति। ततश्च एत्त्वादिविधयोऽ[illegible] न भवन्तीत्यर्थः। प्रसङ्गादाह—**एवमिति**। यथा—'आङि चापः' इत्यादिषु [illegible] आप्' इति प्रश्लेषः। एवं 'हल्ङ्याब्भ्यः—' इत्यत्र 'ङी ई' 'आ आप्' इति सवर्णदीर्घ प्रश्लेषाद् दीर्घग्रहणं प्रत्याख्येयमित्यन्वयः ननु तत्र दीर्घग्रहणाभावे अतिखट्व[illegible] निष्कौशाम्बिरित्यत्रापि सुलोपः स्यात्, तथा हि—खट्वाशब्दप्रावन्तः, खट्वामतिक्र[illegible] अतिखट्वः, 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे—' इति समासः। कुशाम्बेन निर्वृत्ता नगरी कौशाम्[illegible] 'तेन निर्वृत्तम्' इत्यण्, 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप्, निष्क्रान्तः कौशाम्ब्या निष्कौ[illegible] म्बिः, 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या' इति समासः। उभयत्रापि 'गोस्त्रियोः—' [illegible]

आपो ङी[illegible]

ईकारस्य[illegible]

मेवेत्यत[illegible]

ङी ई, [illegible]

प्रश्लिष्टेत[illegible]

ल्विधित्व[illegible]

वानस्य[illegible]

आबन्तं यदङ्गं ततः परस्य याड्विधानात्, उपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमात् ।

स्यादेतत् । 'याडापः' इत्यत्र 'आ आप्' इति प्रश्लेषे सत्यपि अतिखट्वायेत्यत्र याट् दुर्वारः । खट्वामतिक्रान्तः अतिखट्वः, 'अत्यादयः–' इति समासे 'गोस्त्रियोः–' इति ह्रस्वे रूपम् । ततो ङेर्यादेशे 'सुपि च' इति दीर्घे अतिखट्वायेति रूपम् । तत्र 'याडापः' इति याट् स्यात् । दीर्घे सति स्थानिवत्त्वेनाकाररूपाप्त्वस्य सत्त्वात् । न चाकारत्वस्य अल्त्व-

... याड् विधीयते । यस्मात् शब्दाद् यः प्रत्ययो विहितः तादृशप्रकृतिभूतशब्दरूपाद्यन्तकस्य तत्प्रत्ययरूपान्त्यावयवकस्य समुदायस्य ग्रहणमिति परिभाषार्थः, प्रत्ययग्रहणे ...प्रत्ययसमुदायस्य ग्रहणमिति पर्यवसन्नार्थः । प्रकृते चातिखट्वायेत्यत्र खट्व... टाब्विधानात् खट्वा इत्येव टाबन्तम्, तत्तु ङितं विभक्तिं प्रति नाङ्गम्, ...तिखट्वशब्दादेव ङितो विधानात् । यत्त्वङ्गमतिखट्वेति, न तट्टाबन्तम् । अतः ...स्थानिवत्त्वेन आप्त्वे सत्यपि न याडिति भावः ।। ननु 'ष्यङः सम्प्रसारणम्–' इत्यत्र ...रे स्त्रीप्रत्यये चाननुक्तदादिनियमप्रतिषेधः पठितः, तत् कथमत्र तत्प्राप्तिरित्यत ...ह—**उपसर्जनेति** । तत्र भाष्ये 'स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न' इति उपसर्जनादन्य-

...लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषायाः प्रवृत्तौ अतिदेशस्य वैयर्थ्यापत्तेः । अतो व्याचष्टे—**...बन्तं यदङ्गमिति** ।'यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम्' इति नियमात् ...सिद्धेति यदङ्गं तदाबन्तं न भवति, यच्चाबन्तं खट्वेति तदङ्गं न भवतीति नात्र याडाप्रसक्तिरिति भावः । अत्र नव्याः—'प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्' इत्याब्ग्रहणेनाबन्तं ...ते । आबन्तस्याङ्गविशेषणे त्वाबन्तान्तग्रहणादतिखट्वायेत्यत्रोक्तदोषतादवस्थ्यमिति ...युच्यते, ... विशेष्यताम्–अङ्गसंज्ञकं यदाबन्तमिति, तथा च ... ...ह्यलेश ... ...ये तदादिनियमो नेत्याशङ्क्य ... ५स...

'पद्दन्नो–' (सू २२८) इति नासिकाया नस् , नसः, नसा। नोभ्यामित्यादि।
सुटि च रसावत्। निशाया निश् , निशः । निशा । २९४ व्रश्चभ्रस्ज
जमृजयजराजभ्राजच्छशां षः। (८–२–३६) व्रश्चादीनां सप्तानां छशान्त
योश्च पकारोऽन्तादेशः स्याज्झलि पदान्ते च। षस्य जश्त्वेन डः। निड्भ्याम्
निड्भिः। सुपि 'डः सि धुट्' (सू १३१) इति पक्षे धुट्, चर्त्वम् , तस्यासि

नैव तदादिनियमनिषेधस्य उक्तनया प्रकृते स्त्रीप्रत्यये उपसर्जने तदादिनियमस्य निवृ
धन्वादिनि भावः। नन्वेवमप्याब्ग्रहणेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्ते गृहीते तेनाङ्ग
विशेषणाद् आबन्तान्तं यदङ्गमित्यर्थाद् अतिखट्वायेत्यत्र स दोषस्तदवस्थ इति वाच्य
अङ्गस्य विशेषणत्वाश्रयणात्। अत एव 'ङ्याब्ग्रहणे अदीर्घ आदेशो न स्थानिवद्' इति
वार्तिककारमतं ह्रस्वे फलाभावेन स्थानिवद्भावाप्रसक्त्या कथं तत्स्थानिके दीर्घे त
इति भाष्यकारेण दूषितम्॥

अथ नासिकाशब्दे विशेषमाह—**पद्दन्निति**। शसि नसः। टा न
नोभ्यामित्यादीति। नस् भ्यामित्यत्र 'स्वादिषु–' इति पदत्वे 'ससजुषो रुः'
रुत्वे 'हशि च' इत्युत्वे गुणे नोभ्याम्, नोभिः इत्यादि रूपमित्यर्थः। नस्सु। पक्ष
शसादौ नसादेशाभावपक्षे इत्यर्थः। अथ निशाशब्दे विशेषं दर्शयति—**निश
निशिति**। शसादौ 'पद्दन्नो–' इत्यनेनेति शेषः। निश् भ्यामिति स्थिते–व्रश्चभ्र
व्रश्चादयः सप्त धातवः, छशौ वर्णौ, ताभ्यां शब्दरूपविशेष्यमादाय तदन्तविधि
'झलो झलि–' इत्यतो झलीत्यनुवर्तते। पदस्य' इत्यधिकृतम्। 'स्कोः संयोगाद्यो
च' इत्यतः अन्ते इत्यनुवर्तते। तदाह—**व्रश्चादीनामिति**। अन्तादेश इत्यलोऽ
सूत्रलभ्यम्। **षस्य जश्त्वेन ड इति**। प्रकृतसूत्रेण शस्य षत्वे तस्य दक
'स्वादिषु–' इति पदत्वाद् 'झलां जशोऽन्ते' इति जश्त्वेन स्थानसाम्याड्डकारे निड्
निड्भ्यादि रूपमित्यर्थः। **सुपीति**। निश् सु इति स्थिते 'व्रश्च–' इति षत्वे, स
जश्त्वेन डकारे 'डःसि धुट्' इति कदाचिद् धुडागमः। **चर्त्वमिति**। धधोः

भावः—'स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न' इत्यनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमप्रतिषेधो न
न तूपसर्जनेऽपि। अत एव परमकारीषगन्धीपुत्रवदतिकारीषगन्ध्यापुत्र इत्यत्र 'ष्य
संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे' इति संप्रसारणं न भवति। अतिकारीषगन्ध्यस्य
न्तत्वाभावात्। न च बहुश्रेयसीत्यत्र श्रेयसीत्युत्तरभागस्य ङ्यन्तत्वाद्यथा
नोपः सम्भवे तथा तत्राप्युत्तरभागस्य ष्यङन्तत्वात्संप्रसारणं स्यादेवेति शङ्क्यम्
परस्य ष्यङन्तस्य पुत्रपत्योत्तरपदयोः संप्रसारणमिति 'ष्यङः संप्रसारणम्'

१ 'चर्त्वम्' इति नास्ति क।

सात्, 'चयो द्वितीयाः–' (वा ५०२३) इति टतयोष्ठथौ न। 'न पदान्ताट्टोः–' (सू० ११४) इति ष्टुत्वं न। निट्त्सु–निट्सु। २६५ षढोः कः सि (८-२-४१) षस्य ढस्य च कः स्यात्सकारे परे। इति तु न भवति, जश्त्वं प्रत्यसिद्धत्वात्। के-चित्तु मस्जादिसूत्रे 'दादेर्धातोः–' (सू ३२९) इति सूत्राद् 'धातोः' इत्य-नुवर्तयन्ति, तन्मते जश्त्वेन जकारे, निज्भ्याम्, निज्भिः। 'चोः कुः' (सू ३७८) इति कुत्वं तु न भवति। जश्त्वस्यासिद्धत्वात्। जश्त्वम्, श्चुत्वम्, चर्त्वम्-निच्छु, निच्छु। 'मांसपृतनासानूनां मांस्पृत्स्नवो वाच्याः शसादौ वा' (वा

तेः। स्थानसाम्याद् डस्य टः, धस्य तः। तस्येति। चर्त्वस्येत्यर्थः। ठथौ नेति। धुडभावपक्षे टस्य ठो न, धुट्पक्षे तस्य थो नेत्यर्थः। 'नादिन्याक्रोशे–' इति सूत्रस्थभाष्ये 'चयो द्वितीयाः–' इत्यस्य पाठदर्शनात् तदपेक्षया चर्त्वस्य परत्वम्। अथ तकारस्य ष्टुत्वेन टकारमाशङ्क्य आह—न पदान्तादिति। स्वादिषु इति पदत्वं बोध्यम्। निट्त्सु इति। धुट्पक्षे रूपम्, तदभावपक्षे तु निट्सु। धुडभावपक्षे निश् सु इति स्थिते 'व्रश्च–' इति षत्वे, तस्य षकारस्य जश्त्वात् डकारमाशङ्कितुमाह—षढोः कः सि। षश्च ढ् चेति द्वन्द्वः, सि इति सप्तमी, इत्याह—षस्येत्यादिना। इति तु न भवतीति। षकारस्य ककारो न भवती-त्यर्थः। जश्त्वं प्रत्यसिद्धत्वादिति। 'झलाञ्जशोऽन्ते' इत्यपेक्षया 'षढोः कः सि' इत्यस्य परत्वादिति भावः। शसादिषु निशादेशाभावपक्षे सुटि च रत्नवत्। मस्जादि-सूत्रे मतान्तरमाह—केचित्त्विति। 'एकाचो बशः–' इत्युत्तरसूत्रे धातोरित्यस्यानुवृत्त्या अत्रापि तदनुवृत्तेरौचित्यादिति भावः। अनुवृत्तं च धातोरित्येतत् छशयोरेव विशे-षणम्, मस्जादिषु धातुत्वाव्यभिचारात्। जश्त्वेनेति। निश् भ्यामित्यादौ निश् इत्य-स्य धातुत्वाभावात् षत्वाभावे 'झलाञ्जशोऽन्ते' इति जश्त्वेन शकारस्य स्थानसाम्याद् जकार इत्यर्थः। निज् भ्यामित्यत्र कुत्वमाशङ्क्याह—कुत्वं तु नेति। जश्त्वस्या-सिद्धत्वादिति। कुत्वं प्रतीति शेषः। निच्छु इति। निश् सु इति स्थिते शस्य जश्त्वेन जः, तस्य श्चुत्वेन शः, जस्य चर्त्वेन चः, शस्य छत्वविकल्पः। मांसपृतना। मांस, पृतना, सानु इत्येतेषां मांस्, पृत्, स्नु, इत्यादेशा वाच्या इत्यर्थः। 'पद्दन्नो–' इति सूत्रे वार्तिकमेतत्। अत एवाह—शसादौ वेति। पद्दन्निति सूत्रस्य शसादौ प्रवृत्तेरिति भावः। मांससानुशब्दयोरस्त्रीलिङ्गत्वात् पृतनाशब्दस्यैव शसादौ

ठो न, धुट्पक्षे तु तस्य थो न भवतीत्यर्थः।

इति। ... इति पक्षे छत्वं ...

रित कौ।

२४१६)। पृतः। पृता। पृतनाम्। पक्षे सुटि च रमावत्। गोपा विश्वपावत् ॥ इत्यादन्ताः ॥ मतिशब्दः प्रायेण हरिवत्। स्त्रीत्वात्त्वाभावः, मतीः। नात्वं न, मत्या। २९६ ङिति ह्रस्वश्च (१-४-६) इयङुवङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्य-

---

पृदादेशमुदाहरति—पृत इति। पक्षे इति। पृदादेशाभावपक्ष इत्यर्थः। गोपा विश्वपावदिति। आबन्तत्वाभावाद् न सुलोप इत्यर्थः ॥ इत्यादन्ताः ॥

अथ इदन्ता निरूप्यन्ते। ... अथ शब्दो बहुलपर्यायः। 'प्रायो भूम्नि' इत्यत्र ... तृतीया। मतिशब्द ईषदूनहरिशब्दवत् ... स्त्वाभावत्वाभाव इति। 'तस्माच्छसो ... भावः। तृतीयैकवचने घित्वाभावमाश्रित्य ... इति नात्वविधौ अस्त्रियामिति पर्युदासादिति भावः। इदन्तत्वाद् 'यू स्त्र्याख्यौ–' इत्य नदीत्वे अप्राप्ते किन्तु तद्विकल्पं दर्शयितुमाह—ङिति ह्रस्वश्च। अत्र चकारात्... द्वयमिदम्। तथा हि–'यू स्त्र्याख्यौ नदी' इत्यनुवर्तते, ईश्च ऊश्च यू, 'दीर्घाज्जसि च' इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधाभावश्छान्दसः, स्त्रियमेवाचक्षाते स्त्र्याख्यौ, नित्यस्त्रीलिङ्गाविति यावत्। 'नेयङुवङ्स्थानावस्त्री' इति सूत्रं नञ्वर्जमनुवर्तते, इयङुवङोः स्थितिर्ययोस्ताविति विग्रहः, इयङुवङ्प्राप्तियोग्याविस्यर्थः। 'वामि' इत्यतो वेत्यनुवर्तते। ततश्च इयङुवङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गावीदूतौ नदीसंज्ञौ वा स्तो ङिति परे इति वाक्यमेकं संपद्यते। पुनरपि यू इत्यनुवर्तते, इश्च उश्च यू। ह्रस्व इति प्रत्येकमन्वेति। स्त्र्याख्याविति चानुवर्तते, स्त्रीलिङ्गावित्येतावदेव विवक्षितम्। न तु नित्यस्त्रीलिङ्गाविति, व्याख्यानात्। 'वामि' इत्यतो वेति चानुवर्तते। ततश्च स्त्रीलिङ्गौ ह्रस्वौ चेवर्णोवर्णौ नदीसंज्ञौ वा स्तो ङिति परे–इति वाक्यान्तरं संपद्यते। तदाह–इयङुवङ्स्थानावित्यादिना। द्वितीयवाक्येऽपि स्त्रीलिङ्गे नित्यत्वविशेषणे तु ... शन्यरणिप्रभृतीनामुभयलिङ्गानां पट्वृदुप्रभृतीनां त्रिलिङ्गानां च ङिति नदीत्वविकल्पो

मांसपृतनेति। पृतना सेना। नात्वं नेति। 'अस्त्रियाम्' इति पर्युदासादिति भावः। ङिति ह्रस्वश्च। 'वामि' इति सूत्राद् वेत्यनुवर्तते। अप्राप्तविभाषेयम्। ह्रस्वयोरप्राप्तेः इतरयोस्तु 'नेयङुवङ्स्थानौ–' इति निषेधप्राप्तावारम्भसामर्थ्यात्। इहेयङुवङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गाविति त्रीणि ईदूतोर्विशेषणानि, ह्रस्वयोस्तु स्त्रियामित्येव विशेषणम्, न तु नित्यस्त्रीत्वपर्यन्तम्। अन्यथा ड्यशनिप्रभृतीनामुभयलिङ्गानां पट्वृदु... च स्त्रीत्वेऽपि नदीत्वं न स्यात्। कैयटमते हि तेषां नित्यस्त्रीत्वं ... मतान्तरेऽपि ह्रस्वारो नित्यग्रहणव्यावर्त्यलाभाच्च। अत एवाख्याग्रहणं ...

स्त्रीलिङ्गावीदूतौ ह्रस्वौ चेवर्णोवर्णौ स्त्रियां वा नदीसंज्ञौ स्तो ङिति परे । 'आण्
नद्याः' (सू २६८) । मत्यै, मतये । मत्याः, मतेः । नद्यत्वपक्षे 'औत्' (सू २६६)
इति ङेरौत्वे प्राप्ते । २६७ इदुद्भ्याम् । (७-३-११७) नदीसंज्ञकाभ्यामिदुद्भ्यां
परस्य ङेराम् स्यात् । पक्षे 'अच्च घेः' (सू २४७) । मत्याम्, मतौ । एवं श्रुत्या-
दयः । २६८ त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ । (७-२-६६) स्त्रीलिङ्गयोरेतावादेशौ
स्तो विभक्तौ परतः । २६६ अचि र ऋतः (७-२-१००) तिसृ चतसृ एतयोर्ऋ-
कारस्य रेफादेशः स्यादचि । गुणदीर्घोत्त्वानामपवादः । तिस्रः । तिस्रः । तिसृभिः ।

स्यादिति बोध्यम् । तत्र ह्रस्वयोरप्राप्ते, दीर्घयोस्तु 'नेयडुवङ्स्थानौ–' इति निषेधादप्राप्ते
नदीत्वे विभाषेयम् । नदीत्वपक्षे आह—आण् नद्या इति । मति ए इति स्थिते–
आटि वृद्धौ यणि च सिद्धं रूपमाह—मत्यै इति । मतये इति । नदीत्वाभावपक्षे
'शेषो घ्यसखि' इति घित्वाद् 'घेर्ङिति' इति गुणे अयादेशे हरिशब्दवद्रूपम् । नदीत्वपक्षे
ङसिङसोराटि वृद्धिराकारः, यण्—मत्याः । नदीत्वाभावे मतेः । आमि नदीत्वाभावेऽपि
ह्रस्वान्तत्वान्नुटि दीर्घः—मतीनाम् । ङौ विशेषमाह—नदीत्वपक्षे इति । नदीत्वपक्षे
घित्वाभावाद् 'अच्च घेः' इति अत्त्वसंनियोगशिष्टमौत्त्वं न भवति, किंतु 'ङेराम्–' इति प्राप्तम्,
तद् बाधित्वा 'औत्' इति केवलमौत्त्वे परत्वात् प्राप्ते सतीत्यर्थः । इदुद्भ्याम् ।
'ङेराम्–' इति सूत्रान्नदीग्रहणं 'ङेराम्' इति चानुवर्तते । तदाह—नदीसंज्ञकाभ्या-
मित्यादिना । पक्षे इति । नदीत्वाभावपक्षे 'अच्च घेः' इत्यत्त्वसंनियोगशिष्टमौत्त्व-
मित्यर्थः । मत्याम्, मताविति । नदीत्वे तदभावे च रूपम् । मत्यामित्यत्र संनिपात-
परिभाषाया अनित्यत्वाद् यण् । एवं श्रुत्यादय इति । आदिना स्मृत्यादिसंग्रहः ।
त्रिचतुरोः । एतयोरेताविति । त्रिचतुरोः तिसृ चतसृ इत्येतावित्यर्थः ।
विभक्ताविति । 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । जश्शसोः तिसृ
अस् इति स्थिते—अचि र ऋतः । पूर्वसूत्रात् 'तिसृचतसृ' इत्यनुवर्तते । तच्चेह
षष्ठ्यन्तमाश्रीयते । तदाह—तिसृ इत्यादिना । ननु 'इको यणचि' इत्येव सिद्ध-
मत आह—गुणदीर्घोत्त्वानामपवाद इति । 'ऋतो ङि–' इति गुणस्य 'प्रथ-

शब्दमात्रं निष्कृष्य संबध्यते, तदेतदाह—ह्रस्वौ चेवर्णोवर्णौ स्त्रियामिति ।
त्वे प्राप्त इति । 'ङेराम्–' इत्यपेक्षया परत्वादिति भावः । प्राचा तु 'औत्' इति
'इदुद्भ्याम्' 'अच्च घेः' इति पूर्वोत्तरसूत्रद्वयबललभ्यार्थमुपादाय ङिनदीसंज्ञावर्जि-
व्याख्यातम्, 'इदुद्भ्याम्' इति सूत्रं च नोपन्यस्त[illegible]असमेतत् ।
विभक्तौ' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—
चतुर्मार्य इति केचित् ।

तिसृभ्यः । तिसृभ्यः । आमि 'नुमचिर-' (पा ४३०४) इति नुट् । ३०० न तिसृच-तसृ (६-४-४) तिसृ चतसृ एतयोर्नामि दीर्घो न स्यात् । तिसृणाम् । तिसृषु । 'स्त्रियाम्' इति त्रिचतुरोर्विशेषणान्नेह—प्रियास्त्रयः स्त्रियो वा यस्याः सा प्रियत्रिः, मतिशब्दवत् । आमि तु 'प्रियत्रयाणाम्' इति विशेषः । 'प्रियतिसृ...

...मयोः-' इति पूर्वसवर्णदीर्घस्य 'ऋत उत्' इत्युत्वस्य च रत्वमपवाद इत्यर्थः । तिस्र इति । जश्शसो रूपम् । तत्र जसि 'ऋतो ङि-' इति गुणस्य रत्वमपवादः । शसि तु 'प्रथमयोः' इति पूर्वसवर्णदीर्घस्य रत्वमपवादः । आमिति । तिसृ आम्, इति स्थिते नुटं बाधित्वा 'अचि र ऋतः' इति रत्वे निषिद्धेति प्राप्ते 'नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट् पूर्वविप्रति...

दीर्घं प्राप्ते—...

दीर्घ इत्यनुवर्तते । 'नामि' इति सूत्रं चानुवर्तते । तदाह—तिसृ इत्यादिना । तिसृणामिति । 'अवर्णान्त-' इति णत्वम् । ननु 'अचि र-' इति रत्वम् 'ऋत उत्' इति उत्वस्य कथमपवादः स्यात्, उत्वस्य ङसिङसोरेव प्राप्तेः, त्रिचतुरोर्नित्यं बहुवचनान्तत्वेन ङसिङसोरभावादिति चेन्न, प्रियतिसः—इत्यादिबहुव्रीहौ तत्सत्त्वात् । तच्चानुपदमेव वक्ष्यते । ननु प्रियाः त्रयः स्त्रीणि वा यस्याः सा प्रियत्रिः, इति बहुव्रीहावपि तिस्रादेशः कुतो न स्यादित्यत आह—स्त्रियामित्यादि । प्रियत्रिशब्दो हि स्त्रीलिङ्गः, न तु त्रिशब्दः । स्त्रियामिति त्रिचतुरोर्विशेषणम्, न तु तदन्तस्य प्रमाणाभावात् । न चासत्यात्तदन्तलाभ इति वाच्यम्, एवमपि त्रिचतुरोरेव प्रत्यक्षश्रुतत्वेन स्त्रियामित्यस्य तद्विशेषणताया एवोचितत्वादिति भावः । 'ङिति ह्रस्वश्च' इति नदीत्वविकल्पं मत्वाह—मतिशब्दवदिति । आमि तिसृ इति । षष्ठीबहुवचने 'त्रेस्त्रयः' इति त्रयादेशस्य आङ्गत्वेन तदन्तेऽपि प्रवृत्तेरिति भावः । एवं च स्त्रियामित्यस्य त्रिचतुरन्ताङ्गविशेषणत्वे प्रियत्रिशब्दे पुंनपुंसकलिङ्गत्रिशब्दगर्भबहुव्रीहावतिव्याप्तिः स्यादिति त्रिचतुरोरेव स्त्रियामिति विशेषणमिति स्थितम् । अथ स्त्रीलिङ्गत्रिशब्दगर्भबहुव्रीहौ अव्याप्तिनिरासार्थमपि स्त्रियामिति त्रिचतु...

...पुंवद्भावनापाष्टासंदेहः । किं तु प्रियादौ परतः पुंवद्भावो नेति 'त्रिप्रिय इत्याद्युदाहरण...मिति नव्याः । गुणदीर्घोत्वानामिति । तिस्रस्तिष्ठन्तीत्यत्र 'ऋतो ङि-' इति गुण..., तिस्रः पश्येत्यत्र तु 'प्रथमयोः-' इति पूर्वसवर्णदीर्घस्यापवादः, ..., प्रियतिस्रः स्वमित्यत्र 'ऋत उत्' इत्युत्वस्येति विवेकः । यद्यपि ...

यस्य सः' इति विग्रहे तु प्रियतिसा, प्रियतिस्रौ, प्रियतिस्रः । प्रियतिस्रमित्यादि ।

सुः । अत्र प्रियत्रिशब्दस्य पुंलिङ्गत्वेऽपि त्रिशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात्तिस्रादेश. । 'ऋदुश-नस्-' इत्यनङ् । 'सर्वनामस्थाने च-' इति दीर्घः । नलोपः । स्त्रियामित्यस्य त्रिचतुर-न्ताङ्गविशेषणत्वे त्वत्राव्याप्तिः स्यादिति भावः । ननु त्रिचतुरन्ताङ्गविशेषणत्वेऽपि नाव्या-प्तिः, प्रियास्तिस्रो यस्येति विग्रहवाक्ये प्रवृत्तस्य तिस्रादेशस्य समासेऽप्यनुवृत्तिसंभ-वाद् इति चेन्नैवम् । लौकिकवाक्यं हि परिनिष्ठितत्वात् समासस्य न प्रकृतिः, किं तु अलौकिकमेव प्रक्रियावाक्यम् । ततश्च प्रिया अस् त्रि अस्-इत्यलौकिकप्रक्रियावाक्ये समासप्रवृत्तौ 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्बाधते ' इति परिभाषया तिस्रादेशं बाधित्वा विभक्तिलुकि प्रियत्रिशब्दात् समासात् सुबुत्पत्तौ 'त्रिचतुरोः-' इत्यस्याङ्गत्वात् अन्तविधावपि ' निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति ' इति परिभाषया त्रिशब्दस्य तिस्रा-देशः । स च स्त्रियामित्यस्य त्रिचतुरन्ताङ्गविशेषणत्वे सति न स्यात् , प्रियत्रिशब्द-स्याङ्गस्य पुंलिङ्गत्वात् । सति चात्र तिस्रादेशे 'नद्यृतश्च' इति कप् तु न । स हि समा-सान्तत्वात् समासवदलौकिकविग्रहवाक्ये प्रवृत्तिमर्हति । तदानीं च उत्तरपदस्य त्रि-शब्दस्य ऋदन्तत्वाभावान्न कप् । अन्तर्वर्तिविभक्तेर्लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावाच्च [illegible]निमित्तकतिस्रादेशस्याभावात् । न चाकृते समासान्ते कपि प्रियत्रिशब्दात् सुबुत्पत्तौ तिस्रादेशे सति कप् शङ्क्यः । [1]अकृते कपि समासान्ते [illegible]नानिष्पत्त्या ततः

[illegible] रत्वम् । प्रिय-

[illegible]ते । [2]अमि पूर्व-

[illegible] रूपस्याप्युपलक्ष-

[illegible]त्यादीति । प्रियतिस्रौ । प्रियतिस्रः । प्रियतिस्रा । प्रियतिस्रे । ङसिङसोः

दीर्घोत्वयोरेव रत्वमपवादः स्यान्न तु 'ऋतो ङि-' इति गुणस्य, तथापि बाध्य-सामान्यचिन्तामाश्रित्य स्वविषये प्राप्तं सर्वमेवेह बाध्यत इति भावः । त्रिचतुरोर्विशे-षणमिति । श्रुतत्वाद्धि त्रिचतुरोरित्यस्यैव स्त्रियामिति विशेषणं नाङ्गस्येति भावः । प्रियतिसेति । प्रिया जस्-त्रि जस् इति स्थिते 'अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बा-धते' इत्यकृत एव तिस्रादेशे सुपो लुकि कृते समासाद् या विभक्तिस्तस्यां परतः तिस्रा-देशः । 'स्त्रियाः पुंवत्-' इति प्रियाशब्दस्य पुंवद्भावः । 'ऋदुशन-' इत्यनङ् । यद्यपि जहत्स्वार्थवृत्तिपक्षे त्रिशब्दस्य निरर्थकत्वेन स्त्रीवाचित्वं दुर्लभम्, तथापि भूतपूर्वगत्या [illegible]यो वृत्तिर्बोध्या । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष इत्यादिसिद्धान्तप्रवादस्यैवमेव निर्वाह्य-

१ जस्निमित्तकेत्यादिर्वाक्यशेषो नास्ति क । २ अभाव इति पाठस्तूचितः । वस्तुतस्त्विदं चिन्त्यम्, पूर्वरूपस्य गुणेनैव बाधितत्वात्, अन्यथा क्रोष्टारमित्यादि न [illegible]येत् ।

प्रियास्तिस्रो यस्य तत् कुलं प्रियत्रि । स्वमोर्लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभाव तिस्रादेशः । 'न लुमता–' (सू २६३) इति निषेधस्यानित्यत्वात्पक्षे प्रियतिसृ । एवं ङेभ्यात् पूर्वविप्रतिषेधेन नुम् (वा ४०२६), प्रियतिसृणी, प्रियतिसृणि । एवं यादिषु अवर्णस्य पुंवद्भावविकल्पात्पर्यायेण नुम्भावौ, प्रियतिसृणा, प्रियतिस्रा, प्रियतिस्र–इत्येव, 'अन उन्' इत्युत्वं बाधित्वा रत्वम् । प्रियतिस्रोः । अपि नुम्यदृष्टे बाधित्वा परत्वात्तिस्रादेशे सति रत्वं बाधित्वा 'नुमचिर–' इति नुट्, प्रियतिसृणाम् । प्रियतिसृ, 'ऋतो ङि–' इति गुणापवादो रत्वम् । प्रियतिस्रोः । ननु प्रियास्तिस्रो यस्य तत् कुलं प्रियत्रि इति कथम्, त्रिशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वेन तिसृभावप्राप्तेः–इत्यत आह–
स्वमोर्लुकेति । 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति स्वमोर्लुका लुप्तत्वेन 'न लुमता–' इति प्रत्ययलक्षणाभावाद् विभक्तिपरत्वाभावाच्च तिसृभाव इत्यर्थः । अनित्यत्वादिति । 'न लुमता–' इत्यस्यानित्यत्वम् 'इकोऽचि विभक्तौ' इत्यजग्रहणाद् इति नपुंसकाधिकारे वक्ष्यते । अजादिविभक्तौ 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुमोऽप्राप्ते परत्वाद् 'अचि र ऋतः' इति रत्वमाशङ्क्याह—ङ्यादिति । स्यङ्ग्यौ परतो, पूर्वविप्रतिषेधेन रत्वं बाधित्वा नुमित्यर्थः प्रियतिसृणी इति । रत्वं बाधित्वा नुमि णत्वम् । प्रियतिसृणीति । जश्शसोः शिः, रत्वं बाधित्वा नुम्, शेः सर्वनामस्थानत्वात् नान्तलक्षणः दीर्घः, णत्वम् । 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति सूत्रे प्रियतिसृणी, प्रियतिसृणि–इति भाष्योदाहरणात् पूर्वविप्रतिषेधमाश्रित्य नुमा रत्वबाध इति बोध्यम् । प्रियतिसृणेति । टायां पुंवत्त्वाभावपक्षे नुमि रूपम् । प्रियतिस्रेति । पुंवत्त्वे नुमभावाद् रत्वम् ।

इत्यादि । द्वेरत्वे सत्याप्, द्वे । द्वे । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वयोः । द्वयोः ।
। इति इदन्ताः ॥ गौरी, गौर्यौ । गौर्यः, नदीकार्यम्, हे गौरि । गौर्यै इत्या-
दे । एवं वाणीनद्यादयः । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणादनङि प्राप्ते-
वे च प्राप्ते 'विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणम्' (५०), सखी, सख्यौ, सख्यः–
इत्यादि गौरीवत् । अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः, लक्ष्मीः । शेषं गौरीवत् । एवं तरी-

इत्यादीति । आदिना प्रियतिस्रे, प्रियतिसृणो इत्यादि बोध्यम् । द्वेरत्वे इति । शब्दाद्विभक्तौ सत्यां त्यदाद्यत्वे 'अजाद्यतः–' इति टाबित्यर्थः । द्वे इत्यादि । टापि ते सवर्णदीर्घे द्वाशब्दस्य रमावद्रूपाणीति भावः ॥ इति इदन्ताः ॥

अथ ईदन्ता निरूप्यन्ते । गौरीति । गौरशब्दाद् गौरादिलक्षणङीपि यस्येति च' इत्यकारलोपे गौरीशब्दः । तस्मात् सुः, हल्ङ्यादिलोप इति भावः । गौर्याविति । 'दीर्घाज्जसि च' इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधे यणिति भावः । गौर्य इति । 'दीर्घाज्जसि च' इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधे यणिति भावः । नदीकार्यमिति । सम्बुद्धौ 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः' 'आण् नद्याः' 'ह्रस्वनद्यापो नुट्' 'ङेराम्नद्याम्नीभ्यः' इति विहित-कार्यम् । 'यू स्त्र्याख्यौ–' इति नदीत्वम् । बहुश्रेयसीवत् । एवं वाणीनद्यादय इति । 'वण शब्दे' वण्यते शब्द्यत इति वाणी । 'इञ् वपादिभ्यः' इति इञ् । 'कृदिकारा-दक्तिनः' इति ङीष् । 'नदट्' इति पचादौ पठितात् टित्वाद् ङीप् । आदिना कर्त्री, हर्त्री इत्यादिसंग्रहः । 'सख्यशिश्वीति भाषायाम्' इति सखिशब्दाद् ङीपि 'यस्येति च' इति इकारलोपे सखीशब्दः, तस्य 'अनङ् सौ' इत्यनङ्[1] । 'सख्युरसम्बुद्धौ' इति णित्वं चाशङ्कते–प्रातिपदिकेति । 'विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणम्' । 'युवोरनाकौ' 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इत्यत्र च भाष्ये इयं परिभाषा पठिता, विभक्तिनिमित्तके कार्ये कर्तव्ये प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहणं नास्तीत्यर्थः, तथा च अनङ्, णित्वं च न भवतीति भावः । सखीति । ङ्यन्तत्वात् सुलोपः । सख्य इत्या-दि । गौरीवदेव रूपाणीत्यर्थः । 'लक्षेर्मुट् च' इति लक्षधातोरीप्रत्यये मुडागमे लक्ष्मीशब्दः, तस्य विशेषमाह—अङ्यन्तत्वादिति । 'कृदिकारादक्तिनः' इति ङीषन्ते तु सुलोपो भवत्येव । शेषं गौरीवदिति । अम्बार्थेत्यादिकार्यमित्यर्थः । एवं मपि कैयटेन स्वीकृतम् । रादशादिति । अत्र 'प्रियतिस्रणी, प्रियतिसृणि' ग्राह्यं मानम् । इत्यादीति । प्रियतिस्रे, प्रियतिस्रणे । प्रियतिस्रः, प्रियतिस्रणः । रादेशं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन नुम्, तं च बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन नुट् । रणाम् । द्वेरत्वे सत्याविति । विभक्तिसंनिपातकृतमपि त्यदाद्यत्वं टापो निमित्तम्,

१ 'इत्यनङ्' इति क । नपुंसकत्वेन तदुपपाद्यम् । २ रत्वादिति मूलपाठस्तु रेमानुरोधेन ।

तन्त्र्यादयः । स्त्री । हे स्त्रि । ३०१ स्त्रियाः । (६-४-७९) अस्येयङ् स्यादजादौ प्रत्यये परे । स्त्रियौ, स्त्रियः । ३०२ वाऽम्शसोः । (६-४-८०) अमि शसि च स्त्रिया इयङ् वा स्यात् । स्त्रियम्, स्त्रीम् । स्त्रियौ । स्त्रियः, स्त्रीः । स्त्रिया । स्त्रियै । स्त्रियाः । स्त्रियोः । परत्वान्नुट्, स्त्रीणाम् । स्त्रियाम्, स्त्रियोः, स्त्रीषु । स्त्रियमतिक्रान्तोऽतिस्त्रिः, अतिस्त्रियौ ।

तरीतन्त्र्यादय इति । 'अवितॄस्तृतन्त्रिभ्य ईः' इति ईप्रत्यये तरीः, स्तरीः, तन्त्रीः इत्यादि । अङ्याप्रत्ययान्तत्वान्न सुलोपः । 'कृदिकारात्-' इति ङीपि तु सुलोपः । तरी गौरीवत् । स्त्री इति । 'स्त्यै शब्दसंघातयोः' । स्त्यायतः-संहते गर्भः यस्यां शुक्र-शोणिते इति स्त्री, स्त्यायतेः ड्रट्, डित्त्वाट्टिलोपः, 'लोपो व्योः-' इति यलोपः, टित्त्वाद् ङीप् । हल्ङ्यादिलोप इति भावः । हे स्त्रि इति । 'अम्बार्थ-' इति ह्रस्वः । स्त्री औ इति स्थिते, अधातुत्वाद् 'अचि श्नु-धातु-' इति इयङप्राप्तौ—स्त्रियाः । 'अचि श्नुधातु-' इत्यतः अचीति इयङिति चानुवर्तते । तदाह—स्त्रीशब्दस्येत्यादिना । स्त्रियौ, स्त्रियः इति । औजसोः रूपम् । अमि शसि च स्त्रियम्, स्त्रियः इति नित्यमियङि प्राप्ते—वाऽम्शसोः । वा अम्शसोः इति च्छेदः, स्त्रियाः इति इयङिति चानुवर्तते । तदाह—अमि शसि चेत्यादिना । स्त्रियमिति । इयङि रूपम् । स्त्रीमिति । इयङभावे 'अमि पूर्वः' । स्त्रियौ इति । औटि रूपम् । स्त्रियः, स्त्रीः इति । शसि 'वाऽम्शसोः' इति इयङि तदभावे च रूपम् । स्त्रियेति । इयङ् । स्त्रियै इति । 'आण्नद्याः' इत्याट्, वृद्धिः, इयङ् । स्त्रियाः इति । ङसिङसोराट् वृद्धिः इयङ् । स्त्रियोरिति । ओसि इयङ् । परत्वान्नुडिति । आमि 'स्त्रियाः' इति इयङं बाधित्वा परत्वान्नुट् स्त्रीणामिति । कृते नुटि अजादिविभक्त्यभावान्नेयङ् । स्त्रियामिति । ङेराम्, इयङ्

अथ प्रसङ्गात् पुंसि नपुंसके च स्त्रीशब्दस्य विशेषं दर्शयति—स्त्रियमतिक्रान्तोऽतिस्त्रिरिति । 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे-' इति समासः, 'गोस्त्रियोः-' इति ह्रस्वः । दीर्घङ्यन्तत्वाभावाद् ईकाररूपङ्यन्तत्वाभावाद्वा हल्ङ्यादिलोपो न भवति । अतिस्त्रियाविति । 'स्त्रियाः' इत्यस्याप्रवृत्तावनेऽपि एकदेशविकृतन्यायेन प्रवृत्तिः

'न यासयोः' इति निर्देशेन संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वादिति भावः । ङ्यन्त-त्वादिति । केचिदिह 'कृदिकारात्-' इति वार्तिकं ङीपमिच्छन्ति, तन्मते तु सुलोपः पक्षे स्यादेव । अत एव 'वातप्रमी श्री लक्ष्मीतिपक्षे वदन्ता सुसाधवः' इति हरिप्रिया' इति द्विरूपकोशश्च । स्त्री इति । स्त्यायतोऽस्यां शुक्र-शोणिते इति स्त्री । 'स्त्यायतेर्ड्रट्', 'लोपो व्योः-' इति यलोपः, टित्त्वाद् ङीप् ।

गुणनाभावौत्वनुड्भिः परत्वात्पुंसि बाध्यते ।
क्लीबे नुमा च स्त्रीशब्दस्येयङित्यवधार्यताम् ॥

'जसि च' (सू २४१) अतिस्त्रयः, हे अतिस्त्रे, हे अतिस्त्रियौ । हे अ-
स्त्रयः । 'वाऽम्शसोः' (सू० ३०२) अतिस्त्रियम्-अतिस्त्रिम्, अतिस्त्रियौ,
तिस्त्रियः-अतिस्त्रीन् । अतिस्त्रिणा । 'घेर्ङिति' (सू २४५), अतिस्त्रये । अति-
स्त्रेः । अतिस्त्रेः, अतिस्त्रियोः, अतिस्त्रीणाम् । 'अच घेः' (सू २४७)
तिस्त्रौ, अतिस्त्रियोः ।

ओसौकारे च नित्यं स्यादम्शसोस्तु विभाषया ।
इयादेशोऽचि नान्यत्र स्त्रियाः पुंस्युपसर्जने ॥

ङिति भावः । अथ जस्, टा, ङे, ङसि, ङस्, आम्, ङि इत्येतेषु अतिस्त्री-
शब्दस्य इयङ् नेत्येतत् श्लोकेन संगृह्णाति—गुणनाभावेत्यादिना । पुंसि गुण-
नाभावौत्वनुड्भिः, क्लीबे नुमा च परत्वात् स्त्रीशब्दस्य इयङ् बाध्यते, इत्यवधार्यता-
मन्वयः । 'जसि च' इति 'घेर्ङिति' इति च गुणः, 'आङो नाऽस्त्रियाम्' इति नात्वम्,
'अच घेः' इत्यौत्वम्, 'ह्रस्वनद्यापः–' इति नुट्, 'इकोऽचि विभक्तौ' इति नुम्, एते-
षामियङपेक्षया परत्वादित्यर्थः । 'जसि च' इत्यनन्तरम् 'इति गुणः' इति शेषः ।
अतिस्त्रय इति । इयङं बाधित्वा गुणे अयादेशे रूपम् । हे अतिस्त्रे इति ।
'ह्रस्वस्य गुणः' इति गुणे 'एङ्ह्रस्वात्–' इति सम्बुद्धिलोपः । 'वाम्शसोः' इत्यनन्तरम्
इयङ्विकल्प इति शेषः । अतिस्त्रियमिति । अमि इयङ्पक्षे रूपम् । अतिस्त्रि-
मिति । इयङभावपक्षे 'अमि पूर्वः' । अतिस्त्रिय इति । 'वाम्शसोः–' इति इयङ् ।
अतिस्त्रीनिति । इयङभावे पूर्वसवर्णदीर्घे 'तस्माच्छसः–' इति नत्वम् । टा–अति-
स्त्रिणा, इयङं बाधित्वा परत्वाद् 'आङो नाऽस्त्रियाम्' इति नात्वम् । भ्यामादिष्व-
न्नम् । ङे–अतिस्त्रये, इयङं बाधित्वा परत्वात् 'घेर्ङिति' इति गुणे अयादेशः ।
ङसिङसोः—अतिस्त्रेः, परत्वाद् 'घेर्ङिति' इति गुणे 'ङसिङसोश्च' इति पूर्वरूपम् ।
अतिस्त्रियोः–इयङ् । आमि इयङं बाधित्वा परत्वान्नुटि 'नामि' इति दीर्घे णत्वम्,
अतिस्त्रीणाम् । इयङं बाधित्वा परत्वाद् 'अच घेः' अतिस्त्रौ, अतिस्त्रियोः, अति-
स्त्रिषु । अथ पुंसि पूर्वश्लोकसिद्धमेवार्थं बालबोधाय लघुतरोपायेन संगृह्णाति । ओ-
सौकारे चेत्यादिना । उपसर्जनत्वदशायां पुंसि विद्यमानस्य स्त्रीशब्दस्य अचि
इयादेशः 'स्त्रियाः' इति सूत्रविहितः, स ओसि–षष्ठी सप्तमीद्विवचने, औकारे

सुलोपः । परत्वादिति । 'स्त्रियाः' इति इयङपेक्षया । इयादेशोऽचि नान्यत्रेति ।
दौ प ॰ ॰ ॰ । . स उपसर्जनत्वे पुंसि विद्यमानस्य स्त्रीशब्दस्य ओसादिष

क्लीबे तु नुम्। अतिस्त्रि, अतिस्त्रिणी, अतिस्त्रीणि। अतिस्त्रिणा। अतिस्त्रिणे। टेप्रभृतावजादौ वक्ष्यमाणपुंवद्भावपक्षे प्राग्वद्रूपम्, अतिस्त्रै,

[illegible]

क्लीबे तु नुमिति। इयङं बाधत इति शेषः। अतिस्त्रि इति। स्त्रियमतिक्रान्तं कुलम् अतिस्त्रि, 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति सुलुक्। अतिस्त्रिणी इति। अतिस्त्रि औ इति स्थिते 'नपुंसकाच्च' इत्यौङः शीभावः, इयङं बाधित्वा परत्वात् 'इकोऽचि विभक्तौ' इति नुम्, असर्वनामस्थानत्वान्न दीर्घः, णत्वम्। अतिस्त्रीणीति। 'जश्शसोः शिः', 'स्त्रियाः' इति इयङं 'अमि च' इति गुणं च बाधित्वा नुम्, 'शि सर्वनामस्थानम्' इति सर्वनामस्थानत्वाद् दीर्घः, णत्वम्। टा-अतिस्त्रिणा। इयङं नुमं च बाधित्वा नाभावः। टेप्रभृतावजादाविति। टे, ङसि, ङस्, आम्, ङि, ओस् इत्येतेषु 'तृतीयादिषु भाषित-' इति पुंवद्भावस्य वक्ष्यमाणत्वात् पुंवद्भावे पुंलिङ्गातिस्त्रिशब्दवद्रूपम्, पुंवत्त्वाभावपक्षे नुमि वारिवद्रूपमित्यर्थः। टायां तु पुंवत्त्वे तदभावे च नान्ये रूपे विशेषाभावाद् ङेप्रभृतावित्युक्तम्। अतिस्त्रये इति। पुंवत्त्वे 'घेर्ङिति' इति गुणः, अयादेशः। अतिस्त्रिणे इति। पुंवत्त्वाभावे नुमि रूपम्। इहोभयत्रापि गुणेन नुमा च इयङ् बाध्यते। अतिस्त्रेरिति। ङसिङसोः पुंवत्त्वे 'घेर्ङिति' इति गुणे 'ङसिङसोश्च' इति पूर्वरूपम्। अतिस्त्रिण इति। ङसिङसोः पुंवत्त्वाभावपक्षे नुमि रूपम्। इहाप्युभयत्र गुणनुम्भ्यामियङ् बाध्यते। अतिस्त्र्योः अतिस्त्रिणोः इति। पुंवत्त्वाभावे नुम्, पुंवत्त्वे इयङ्। इत्यादीति। आमि पुंवत्त्वे तदभावे च इयङं बाधित्वा नुडेव, न तु नुम्, 'नुमचिर-' इति वचनात्। 'नामि' इति दीर्घः, अतिस्त्रीणाम्। अतिस्त्रौ, अतिस्त्रिणि। अतिस्त्र्योः, अतिस्त्रिणोः।

तदेवमुपसर्जनस्त्रीशब्दस्य पुंनपुंसकविषये रूपाणि प्रदर्श्य प्रकृतमनुसरति स्त्रियां त्वितिति। स्त्रियमतिक्रान्तेति विग्रहे 'अत्यादयः-' इति समासे 'गोस्त्रियोः-' इति ह्रस्वत्वे सति अतिस्त्रिशब्दः, तस्य प्रायेण उदाहृतपुंलिङ्गातिस्त्रिशब्दवद्रूपाणीत्यर्थः। शसि अतिस्त्रीरिति। 'वाम्शसोः' इति इयङभावे पूर्वसवर्णदीर्घे सत्यपि स्त्रीत्वात् 'तस्माच्छसः-' इति नत्वं नेति भावः। अतिस्त्रियेति। स्त्रीलिङ्गत्वात् ... ह्रस्वान्तत्वेति। 'ङिति ह्रस्वश्च' इत्यत्र इयङुवङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ

तु इयङुवङ्स्थानावित्यस्यैव पर्युदासः, तत्संबद्धस्यैवानुवृत्तेः। दीर्घस्यायं निषेधः, न तु ह्रस्वस्य। अतिस्त्रियै, अतिस्त्रिये। अतिस्त्रियाः, अतिस्त्रेः। अतिस्त्रियाः, अतिस्त्रेः। अतिस्त्रीणाम्। अतिस्त्रियाम्, अतिस्त्रौ। श्रीः, श्रियौ, श्रियः।

२०३ नेयङुवङ्स्थानावस्त्री (१-४-४)। इयङुवङोः स्थितिर्ययोस्तावीदूतौ

ईलिङ्गावीदूतौ नदीसंज्ञौ वा स्तः–इति प्रथमं वाक्यम्। ह्रस्वाविवर्णोवर्णौ स्त्रियां नदीसंज्ञौ वा स्तः–इति द्वितीयं वाक्यम्। तत्र द्वितीयवाक्याद् अतिस्त्रिशब्दस्य ङित्सु नदीत्वविकल्प इत्यर्थः। ननु–'नेयङुवङ्स्थानावस्त्री' इत्यतः अस्त्रीत्यस्यानुवृत्तेः कथमिह नदीत्वविकल्प इत्यत आह—अस्त्री इति त्विति। इयङुवङ्स्थानावित्यादिप्रथमवाक्यविहितनदीत्वस्यैवास्त्रीति पर्युदासः, न तु ह्रस्वावित्यादिद्वितीयवाक्यविहितनदीत्वस्यापीत्यर्थः। कुत इत्यत आह—तत्संबद्धस्यैवानुवृत्तेरिति। 'नेयङुवङ्स्थानौ–' इत्यतः अस्त्रीत्यस्यानुवृत्तिर्वक्तव्या, ततश्च इयङुवङ्स्थानाविति यत्रान्वेति, तत्रैव संबद्धस्य अस्त्रीत्यस्यानुवृत्तिरुचिता। एवं च ह्रस्वादिवाक्ये इयङुवङ्स्थानावित्यस्य

[illegible] । अतिस्त्रियै इति। नदीत्वे घित्वाद् 'घेर्ङिति' इति गुणे [illegible] आट्। तदभावे गुणः, 'ङसिङसोश्च' [illegible] पदे ङेराम्, आट्। अति-

[illegible] । श्रीः, 'क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घोऽसंप्रसारणं च' इति क्विप्, प्रकृतेर्दीर्घश्च। श्रीशब्दात् सुः, अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः। श्रियौ, श्रिय इति। 'दीर्घाज्जसि च' इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधे 'इको यणचि' इति प्राप्ते धात्ववयवेवर्णान्तत्वाद् 'अचि श्नुधातु–' इतीयङ्, एकाच्त्वात् संयोगपूर्वत्वाच्च यण् न। 'यू स्त्र्याख्यौ–' इति नदीत्वाद् 'अम्बार्थ–' इति ह्रस्वे प्राप्ते—[illegible]ङुवङ्। 'यू स्त्र्याख्यौ नदी' इत्यतो यू नदीत्यनुवर्तते, स्थानशब्दो भावे ल्युट्, इयङुवङोः स्थानं स्थितिर्ययोरिति बहुव्रीहिः, इयङुवङ्योग्याविति यावत्।

[illegible]व, न त्वन्यत्र, गुणनाभावादिभिः पूर्वोक्तैर्बाधितत्वादित्यर्थः। इयङुवङ्स्थाना[illegible]स्यैवेति। 'यू स्त्र्याख्यौ–' इत्यनुवर्तनादियङुवङ्स्थानाविति ईदूतोर्विशेषणम्। इयङुवङ्स्थानावीदूतावेवास्त्रीति पर्युदस्तौ, न तु ह्रस्वाविति भावः। श्रीरिति। 'क्विब्वचिप्रच्छि–' इत्यादिना क्विब्दीर्घौ, ङ्यन्तत्वाभावान्न सुलोपः। नेयङुवङ्स्था-

---

1 ख पुस्तके तु 'क्विब्वचिप्रच्छिश्रिस्रुद्रुप्रुज्वां दीर्घोऽसंप्रसारणं च' इत्युणादि-

नदीसंज्ञौ न स्तः, न तु स्त्री । हे धीः । धियम्, धियौ, धियः । धिये, धियै । धियाः, धियः । ३०४ वाऽऽमि । (१-४-५) । इयङुवङ्स्थानौ स्त्र्याख्यौ यू आमि वा नदीसंज्ञौ स्तः, न तु स्त्री । धीनाम्, धियाम् । धियाम्, धियि । प्रधीशब्दस्य तु वृत्तिकारादीनां मते लक्ष्मीवद्रूपम्, 'पदान्तरं विनापि स्त्रियं

तदाह—इयङुवङोरित्यादिना । हे धीरिति । अम्बार्थनदीत्वाद् नदीत्व-निषेधाद् 'अम्बार्थनद्योः–' इति ह्रस्वो नेति भावः । धियमिति । अमि पूर्वरूपं बाधित्वा इयङ् । धियौ, धिय इति । औङ्शसोः पूर्ववत् । टा—धिया । धिये इति । 'ङिति ह्रस्वश्च' इति ङिति नदीत्वपक्षे आट्, वृद्धिः । धियै इति । नदीत्वाभावे इयङ् । धिया इति । ङसिङसोः नदीत्वे आट्, वृद्धिः । धियः इति । नदीत्वाभावपक्षे इयङेव । ङित्वाभावाद् आमि 'ङिति ह्रस्वश्च' इति अप्राप्ते—वामि । 'यू स्त्र्याख्यौ नदी' इत्यनुवर्तते, 'नेयङुवङ्स्थानावस्त्री' इति नञ्वर्जमनुवर्तते । वा इति छेदः, आमि नदीकार्याभावात् । तदाह—इयङुवङ्स्थानावित्यादिना । धीनामिति । नदीत्वपक्षे 'ह्रस्वनद्यापः–' इति नुट् । धियामिति । नदीत्वाभावे इयङ् । धियाम्, धियीति । नदीत्वे ङेराम्, आट्, इयङ् । नुट् तु न, 'आटा नुट् बाध्यते' इत्युक्तत्वात् । नदीत्वाभावे तु इयङेव । धियोः । धीषु ।

प्रधीशब्दस्य त्विति । प्रध्यायतीत्यर्थे 'ध्यायतेः संप्रसारणं च' इति क्विपि यकारस्य संप्रसारणे इकारे 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपे 'हलः' इति दीर्घे निष्पन्नस्य प्रधीशब्दस्य वृत्तिकारहरदत्तादिमते लक्ष्मीवद्रूपाणि । तत्र 'एरनेकाचः–' इति यणा इयङो बाधितत्वेन इयङ्स्थानत्वाभावाद् 'नेयङुवङ्स्थानौ–' इति नदीत्वनिषेधाभावे 'यू स्त्र्याख्यौ–' इति नित्यनदीत्वे सति 'अम्बार्थ–' इत्यादिनदीकार्यप्रवृत्तेरिति भावः । तत्र अमि शसि च पूर्वरूपं पूर्वसवर्णदीर्घं च बाधित्वा यणेवेति विशेषः । ननु प्रध्यायतेः क्विपि निष्पन्नस्य प्रधीशब्दस्य प्रकर्षेण ध्यानकर्तृप्रवृत्तिनिमित्तकस्य लिङ्गत्रयसाधारणत्वाद् नित्यस्त्रीलिङ्गत्वाभावाद् नदीत्वाभावात् कथं नदीकार्याणीत्यत आह—पदान्तरं विनापीति । पदान्तरसमभिव्याहाराभावेऽपि यः शब्दः स्त्रीरूपार्थबोधकः, स

नाख्यस्त्री । तिष्ठतो ययोरिति स्थानौ, अधिकरणे ल्युट्, इयङुवङोः स्थानौ इति षष्ठीसमासः । तथा च फलितार्थमाह—इयङुवङोः स्थितिर्ययोरिति । स्त्र्याख्यौ इत्यनुवृत्तेः ग्रहणं किम्, प्रकृष्टा धीः प्रधीः, हे प्रधि । अत्र 'एरनेकाच–' इति यणा इयङो बाधनाद् 'नेयङुवङ्स्थानौ–' इति निषेधो न प्रवर्तते । यत्रेयङुवङौ निष्पद्येते तत्रैव नदीत्वनिषेधः, यत्र त्वपवादेन बाध्येते तत्र न निषेध इत्येतदर्थं हि स्थानग्रहणम् ।

१ स्त्रीलिङ्गत्वबोधकः–इति क ।

वर्तमानत्वं नित्यस्त्रीत्वम्' इति स्वीकारात् । 'लिङ्गान्तरानभिधायकत्वं तत्' इति कैयटमते तु पुंवद्रूपम् । 'प्रकृष्टा धीः' इति विग्रहे तु लक्ष्मीवत् । अमि शसि च प्रध्यम्, प्रध्यः—इति विशेषः । सुष्ठु धीर्यस्याः, सुष्ठु ध्यायति वेति विग्रहे

नित्यस्त्रीलिङ्ग इति विवक्षितः । अत एव ब्राह्मण्याम् आधीशब्दस्य आध्यै इति रूपमास्थितं भाष्ये । स्त्रियामेव यो वर्तते, स एव नित्यस्त्रीलिङ्ग इत्यभ्युपगमे तु तदसङ्गतिः [illegible] अतः पदान्तरं विनापि स्त्रियां [illegible] वलेव, प्रकर्षेण ध्यातृत्वं निमित्ती- [illegible] स्त्रियाश्च प्रतीतिप्रसक्तौ अन्य- [illegible] ब्राह्मणी, ब्राह्मण्या—इत्यादिपदान्तरसमभिव्याहारापेक्षा । नैतावतास्य [illegible]न्तरसमभिव्याहाराभावे स्त्रियां वृत्तिरपैति । अतः प्रधीशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वाद् [illegible] लिङ्गान्तरेति । 'स्त्रीलिङ्गान्यलिङ्गानभिधायकत्वमेव [illegible] 'स्त्रीविषयावेव-यौ यू तयोरेव नदीसंज्ञा' इति 'यू [illegible] भाष्यादात तदाशयः । पुंवद्रूपमिति । उदाहृतप्रधीशब्दस्य लिङ्गतया नित्यस्त्रीत्वाभावात् पुंसीव स्त्रियामपि अनदीत्वादिति भावः । प्रकृष्टेति । [illegible] धीरिति विग्रहे प्रादिसमासे प्रधीशब्दस्य मतद्वयरीत्यापि नित्यस्त्रीलिङ्गत्वाद् लक्ष्मीवद्रूपमित्यर्थः । अमि शसि चेति । प्रध्यायतीति, प्रकृष्टा धीरिति च विग्रहे प्रधी-शब्दाद् अमि शसि च पूर्वरूपं पूर्वसवर्णदीर्घं च बाधित्वा 'एरनेकाचः—' इति यण्-इत्येतावान् विशेषो लक्ष्मीशब्दापेक्षयेत्यर्थः । कैयटमते ब्राह्मण्याम् 'आध्यै' इति भाष्यप्रयोगस्तु [illegible]भिप्रायेण नेयः । अत एव भाष्याद् 'नद्यृतश्च' इति 'कप्' नेत्याहुः ।

सुष्ठु धीर्यस्या इति । सुष्ठु धीर्यस्या इति सुष्ठु ध्यायति इति उभयविध-[illegible]म् । अन्यथा 'नेयङुवङ्स्थानौ' इत्येव ब्रूयात्, इयङुवङोर्निमित्तभूतौ यू नदीसंज्ञकौ नेत्य-[illegible]भात् । अस्त्रीति किम्, हे स्त्रि । वामि । 'यू स्त्र्याख्यौ नदी' 'नेयङुवङ्स्थाना-वस्त्री' इत्यनुवर्तनादाह—इयङुवङ्स्थानावित्यादिना । यद्यपि नेति प्रकृतो निषे-धोऽनेन विकल्प्यते, तथापि निषेधविकल्पे विधिविकल्प एव फलतीति स एव सूत्रार्थ [illegible]त इत्याशयेनाह—या नदीसंज्ञौ स्त इति । 'ङिति ह्रस्वश्च' इति सूत्रेऽप्येव-

शुद्धिकामेधे सुधीः धीवत् । मतान्तरे तु पुंवत् । सुष्ठु धीः इति विग्रहे तु धीवदेव । ग्रामणीः पुंवत् । ग्रामनयनस्योत्सर्गतः पुंधर्मतया स्त्रियां विशेष्यत्वेऽपि [illegible] ग्रामणीत्वात् । एवं खलपवादेरपि पुंधर्मत्वादित्याहुः [illegible] ॥ इति ईदन्ताः [illegible] धेनुर्मतिवत् । ३०५ स्त्रियां च । (७-१-९६) स्त्रीवाची क्रोष्टुशब्दः [illegible]

[illegible] परत्वादं [illegible] 'नेयङुवङ्स्थानावस्त्री' इति नदीसंज्ञानिषेधात् [illegible] इति 'वामि' इति च [illegible] । 'न भूसुधियोः' इति [illegible] इयङ् एव भवतीति भावः । मतान्तरे तु पुंवदिति । [illegible] तु [illegible] पुंवदेव [illegible] धीशब्दे [illegible] 'प्रथमलिङ्गग्रहणं च' [illegible] मतेऽस्य [illegible], तथा—[illegible] धीः [illegible], [illegible]

[illegible]

धीशब्दगतत्वात् पुंवदिति यथासंभवं आह—ग्रामनयनस्येति । [illegible] उत्सर्गतः—सामान्यतः पुंधर्मतया [illegible] स्त्रीत्वाभावात् [illegible] । एवमिति । [illegible] पवनकर्तृत्वस्य [illegible] पुरुषधर्मत्वात् [illegible] सामान्यतः [illegible] खलपूः, कटप्रूः इत्यादिशब्दानामपि स्त्रियां वृत्तिकारादिमतेऽपि नित्यस्त्रीत्वं न । [illegible] पुंवदेव रूपमित्यर्थः ॥ इति ईदन्ताः ॥

अथ उदन्ता निरूप्यन्ते । धेनुर्मतिवदिति । उकारस्य [illegible]

अवादेशः—इत्यादिविशेष [illegible]

स्त्रियां च । 'तृज्वत्क्रोष्टुः' [illegible]

[illegible]त्यादिना । तथा च स्त्रियामुदन्तः क्रोष्टुशब्दो नास्त्येव, किन्तु क्रोष्टुः [illegible]

ननु अस्मिन् विग्रहे कैयटमते सुधीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वाभावेऽपि धीशब्दस्य नित्य[illegible] त्वात् 'प्रथमलिङ्गग्रहणं च' इति सुधीशब्दः धीवदेव भवति, न तु पुंवदिति चेत् [illegible]

[illegible]—'नेयङुवङ्स्थानावस्त्री' इति धीशब्दे नदीसंज्ञानिषेधात् सुधीशब्दे [illegible]

रूपं लभते। ३०६ ऋन्नेभ्यो ङीप्। (४-१-५) ऋदन्तेभ्यो नान्तेभ्यश्च
स्त्रियां ङीप् स्यात्। क्रोष्ट्री, क्रोष्ट्र्यौ, क्रोष्ट्र्यः॥ इत्युदन्ताः॥ वधूर्गौरीवत्।
श्रीवत्। हे सुभ्रः। कथं तर्हि 'हा पितः क्वासि हे सुभ्रु' इति भट्टिः। प्रमाद

एवेति फलितम्। ऋन्नेभ्यो ङीप्। ऋतश्च नश्चेति द्वन्द्वः, स्त्रियामित्यधि-
तम्, 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इत्यतः प्रातिपदिकग्रहणमनुवृत्तम्, ऋन्नकारैर्विशेष्यते।
न्तविधिः। तदाह—ऋदन्तेभ्य इत्यादिना। ङपावितौ। क्रोष्टृ ई इति स्थिते,
ऐ क्रोष्ट्रीशब्दात् सुबुत्पत्तिः। गौरीवद्रूपाणीत्याह—क्रोष्ट्री इत्यादि। इत्युदन्ताः।
अथ ऊदन्ता निरूप्यन्ते। वधूर्गौरीवदिति। 'वहो धश्च' इत्यूप्रत्ययः,
र धश्च। धात्ववयवोवर्णाभावाद् नोवङ्। ऊकारस्य यण् वकार इत्यादिविशेषस्तु
न इति भावः। भ्रूः श्रीवदिति। 'भ्रमेश्च डूः' इति डूप्रत्ययान्तोऽयम्। 'अचि
नुभ्रुवाम्–' इत्युवङ् इत्यादिविशेषस्तु सुगम इति भावः। सु शोभना भ्रूर्यस्याः सा सुभ्रूः।
गोस्त्र्यन्तत्वाद् 'गोस्त्रियोः–' इति ह्रस्वो न भवति। 'नेयङुवङ्स्थानावस्त्री' इति
ब्दस्य तदन्तस्य च निषेधाद् नदीत्वं न। ततश्च 'अम्बार्थ–' इत्यादि नदीकार्यं ने-
नेत्याह—हे सुभ्रूरिति। कथं तर्हीति। यदि सुभ्रूशब्दे नदीकार्यं न स्यात्,
'हा पितः क्वासि हे सुभ्रु' इति कथं भट्टिराहेत्यर्थः। रावणेन सीतापहारोत्तरं राम-
तोऽयम्। हे सुभ्रु त्वया अहं हापितोऽस्मि विधिनेत्यर्थः। हापित इत्यस्य त्याजित

न्तर इति। 'लिङ्गान्तरानभिधायकत्वं तत्' इति कैयटमत इत्यर्थः। श्रीवदे-
। बुद्धिवाचकधीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वान्मनद्वयेऽपि श्रीवदेवेत्यर्थः। स्त्रियां च।
नामस्थानार्थमयमारम्भः। तृज्वत्क्रोष्टुरिति वर्तते तद्वदेवात्रापि रूपातिदेशः।
मेत्यर्थग्रहणं तदाह—स्त्रीवाची क्रोष्टुशब्द इत्यादि। एवं च पञ्चभिः
भिः क्रीतैः रथैः पञ्चक्रोष्ट्रीरथैरित्यत्रापि तृज्वद्भावः सिध्यति। ये तु स्त्रिया-
ङीप्रत्यय इति व्याचक्षते, ङीषर्थं च क्रोष्टुशब्दं गौरादिषु पठन्ति तेषामिह तृज्व-
न सिध्येत्, 'तेन क्रीतम्' इति ठकः 'अध्यर्धपूर्व–' इति लुका लुप्तत्वाद् 'लुक्त-
कि' इति ङीपो लुकि स्त्रीप्रत्ययपरत्वाभावात्। ऋन्नेभ्यो। ऋन्–ऋकारः, नो
। प्रयोगापेक्षं बहुत्वम्। प्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तविधिः। स्त्रियामिति चाधि-
तदाह—ऋदन्तेभ्य इत्यादि। क्रोष्ट्रीति। 'स्त्रियां च' इत्येतस्मात्तत्त्वादनेन
[illegible] एवेह तृज्वद्भावः, ततो ङीबिति बोध्यम्। भ्रूरिति। [illegible]
[illegible] इति भ्रमतेर्डूप्रत्ययः, डित्वाट्टिलोपः। हे
[illegible] –' इति ह्रस्वो न भवति। [illegible]
[illegible] नेति [illegible]

एवायमिति बहवः । खलपूः पुंवत् । पुनर्भूः । 'दृन्कर–' (वा ४११८) इति
यणा उवङो बाधनात् 'नेयङुवङ्–' (सू ३०६) इति निषेधो न, हे पुनर्भु ।
पुनर्भ्वम् । पुनर्भ्वै
यस्य तस्मिन्समासे
नित्यं णत्वं स्यात्

इत्यर्थः । ग्रमा
कतिपये सामान्ये
पवनस्य उत्सर्गतः
वाद् नदीत्वं नेति

पुनर्भूरिति । 'पुनर्भूर्दिधिषूरूढा द्विः' इत्यमरः । तस्य 'नेयङुवङ्' इति निषे
माशङ्क्याह—दृन्करेतीति । अम्शसोः पूर्वरूपं पूर्वसवर्णदीर्घं च बाधि
'दृन्कर–' इति यणिति मत्वाह—पुनर्भ्वम्, पुन
यन्तत्वाद् नुटि दीर्घे पुनर्भूनाम् इति स्थिते
क्षुभ्नादि–' इत्यप्राप्ते—एक अुत्तरपदे णः ।
शब्देन समास इति लभ्यते । एकः अच् यस्मिन्
एकाजुत्तरपदः, तस्मिन् समास इति बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः 'रषाभ्यां नो ण–' इ
नुवर्तते । 'पूर्वपदात् संज्ञायाम्–' इत्यतः पूर्वपदादित्यनुवर्तते, पूर्वं पदं यस्य तत् पू
दम्, एकत्वमविवक्षितम्, पूर्वपदस्थाभ्यामिति लभ्यते । 'प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्ति
च' इत्यनुवर्तते, विद्यमानस्येति शेषः । तदाह—एकाजुत्तरपदमित्यादि
नन्विह णकारग्रहणं व्यर्थम्, 'रषाभ्यां नो णः–' इत्यत एव तदनुवृत्तिसिद्धेः ।
'प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च' इति विकल्पनिवृत्त्यर्थं पुनर्णग्रहणमिति वाच्यम्,
रम्भसामर्थ्यादेव [illegible]

[illegible] इति । केचित्तु—'नेयङुवङ्–' इति सूत्रे 'वामि' इत्यतो वाग्रहणमपकृष्य
स्थितविभाषां चाश्रित्य समादधिरे । तदसत् । तथा सतीह नञ्ग्रहणं 'वामि' इत्यु
सूत्रं च व्यर्थं स्यात्, 'नेयङुवङ्स्थानौ–' इत्येव वक्तुं शक्यत्वात् । अन्ये तु–'मृ
नपुंसकम्' इति कथंचित्समादधुः । एकाच् । एकोऽच् यस्मिंस्तद् एकाच्, तदु
यस्य स एकाजुत्तरपद इति बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः । उत्तरपदशब्दः समासावयवे
[illegible] समासोऽनेन विशेष्यत इत्याह—तस्मिन्समास इति । 'रषाभ्यां
–' इत्यतो ण [illegible]

...त्वा परत्वान्नुट्, पुनर्भूणाम्। वर्षाभूः। भेकजातौ नित्यस्त्रीत्वाभावाद् हे ...ः कैयटमते। मतान्तरे तु हे वर्षाभु, 'भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्दर्दुरे ...' इति यादवः। 'वर्षाभ्वश्च' (सू २८२) वर्षाभ्वौ, वर्षाभ्वः। स्वयम्भूः ...। इत्यूदन्ताः॥ ३०८ न षट्स्वस्रादिभ्यः। (४-१-१०)। षट्संज्ञके- ...स्वस्रादिभ्यश्च ङीप्टापौ न स्तः।

...त्यर्थः। पुनर्भूणामिति। रेफस्य 'हशि च' इत्युत्त्वं तु न, रोरेव तद्विधानात्। ..., पुनर्भ्वाम्। वर्षाभूशब्दे विशेषमाह—भेकेति। 'वह्वादिभ्यश्च' इति ङीषो ...त्वाद् ङीषभावे वर्षाभूशब्दः। स च भेकजातौ द्विलिङ्गः।

'भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्दर्दुरे पुमान्' इति यादवः।

दर्दुरो भेकः। एवं च 'लिङ्गान्तरानभिधायकत्वम्' इति कैयटमते नित्यस्त्री-

... अथ ऋदन्ता निरूप्यन्ते। 'सावसेर्न्वन्' इति सौ उपपदे असुधातोः ऋ-... स्वसृशब्दो भगिनीवाची। 'ऋन्नेभ्यः—' ङीपि प्राप्ते—न षट्। 'षट्' इत्यनेन ...ष्व शब्दान्त इत्याह—षट्संज्ञकेभ्य इति। ङीप्टापाविति। 'ऋन्नेभ्यः—' इत्य-

---

...समसामर्थ्यादिति। 'प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च' इति विकल्पेन णत्व-...नसारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः। स्वयंभूः पुंवदिति। मतद्वयेऽपि नदीसंज्ञा ...द् 'ङिति ह्रस्वश्च' इत्यादि न प्रवर्तते इति भावः। न षट्स्वस्रादिभ्यः। ...ानीति व्याख्यानादनन्तरो ङीबेव व्यवहितस्यापि ...पौ नेति। स्वस्रादीनां ङीप् प्राप्तः, ...

"स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा ।
याता मातेति सप्तैते स्वस्रादय उदाहृताः ॥"

'अप्तृन्-'(सू २७७) इति दीर्घः—स्वसा, स्वसारौ, स्वसारः । माता
पितृवत् । शसि मातॄः । इत्यृदन्ताः ॥ द्यौः गोवत् ॥ इत्योदन्ताः ॥ राः पुंवत् ॥
इत्यैदन्ताः ॥ नौः ग्लौवत् ॥ इत्यौदन्ताः ॥

॥ इत्यजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ॥

तो ङीबिति, 'टावृचि' इत्यष्टाभित्यस्य चानुवृत्तेरिति भावः । स्वस्रादीन् पठति—स्व
सा तिस्र इत्यादिना । अथ 'तिसृचतसृ' इत्यनयोः पाठो न कर्तव्यः, 'न तिसृ
तसृ' इति नामि दीर्घनिषेधादेव लिङ्गाद् ङीबभावसिद्धेरिति 'कृन्मेजन्तः' इति सू
कैयटः । न नन्दतीति ननान्दा । 'नञि च नन्देः' इति ऋन् वृद्धिश्च । 'ननान्दा
स्वसा पत्युः' इत्यमरः । दोग्धीति दुहिता । 'नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ'
इति दुहेस्तृच्, इट्, गुणाभावश्च निपातितः । मान्यते पूज्यते इति माता, 'मान पूजा
याम्' । तृचि नलोपश्च, यतत इति याता, 'यतेर्वृद्धिश्च' इति ऋन्, उपधावृद्धिश्च । 'भार्यास्तु
भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम्' इत्यमरः । अप्तृन्निति । स्व
शब्दात् सुः, 'ऋदुशनस्-' इत्यनङ्, तृन्प्रत्ययान्तत्वाभावेऽपि 'अप्तृन्-' इति सूत्रे
ग्रहणाद् दीर्घ इति भावः । माता पितृवदिति । 'अप्तृन्-' इति सूत्रे औणादिक
न्तृजन्तेषु नप्त्रादीनामेव दीर्घनियमनादिति भावः । इत्यृदन्ताः ।

अथ ओदन्ता निरूप्यन्ते । द्यौर्गोवदिति । 'ओतो णित्' इति
इत्यातिदेशाद् 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धिः । 'द्योदिवौ द्वे स्त्रियामभ्रम्' इत्यमरः
इत्योदन्ताः ॥

अथ ऐदन्ता निरूप्यन्ते । राः पुंवदिति । 'रायो हलि' इत्यत्व
'राः स्त्रीत्येके' इति क्षीरस्वाम्युक्तेः स्त्रीलिङ्गोऽप्ययमिति भावः । इत्यैदन्ताः ।

अथ औदन्ता निरूप्यन्ते । नौर्ग्लौवदिति । 'स्त्रियां नौस्तरणिस्त
इत्यमरः ॥ इत्यौदन्ताः ॥

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
बालमनोरमायामजन्तस्त्रीलिङ्गनिरूपणं समाप्तम् ।

स्वसा तिस्र इति । 'न तिसृचतसृ' इति नामि दीर्घत्वप्रतिषेधाज्ज्ञापकादेव
ङीबभावे सिद्धे स्वस्रादिषु तिसृचतसृशब्दपाठो न कर्तव्य इति 'कृन्मेजन्तः' इति
... । स्वसेति । 'षावसेर्ऋन्', 'ऋदुशन-' इत्यनङ् । 'ननान्दा तु
... । 'भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम्' । द्यौर्गोवदिति ।

अथ अजन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् । १० ।

३०९ अतोऽम् । (७-१-२४) अतोऽङ्गात्क्लीबात्स्वमोरम् स्यात् । 'अमि
...' (सू १९४) ज्ञानम् । 'एङ्ह्रस्वात्–' (सू १९३) इति हल्मात्रलोपः

अथाजन्तनपुंसकलिङ्गा निरूप्यन्ते । ज्ञानशब्दात् सुः 'स्वमोर्नपुंस-
...' इति तस्य लुकि प्राप्ते–अतोऽम् । ...
...धिकृतं पञ्च-
...' इत्यनु-
...ते । सोरमि
...ते लुङ्निवृ-
... । अमि च
... ज्ञानमिति

...एवं सति ज्ञानमित्यत्र 'सुपि च' इति दीर्घापत्तेः । न च अ-
...संनिपातमाश्रित्य प्रवृत्तस्य मादेशस्य तद्विघातकदीर्घनिमित्तत्वं न संभवति, संनिपात-
...रिभाषाविरोधादिति वाच्यम् , 'सुपि च' इति दीर्घे कर्तव्ये संनिपातपरिभाषाया
...प्रवृत्तेरित्युक्तत्वादित्यलम् । हे ज्ञानेति । हे ज्ञान स् इति स्थिते, सोरमि कृते, पूर्व-
... 'एङ्ह्रस्वात्–' इति मकारलोपे हे ज्ञानेति रूपम् । ननु 'एङ्ह्रस्वात्–' इत्यत्र संबुद्ध्या-
...स्य संबुद्ध्यैवान्वय उचितः, ततश्च एङन्ताद्ध्रस्वान्ताच्चाङ्गात् परा या संबुद्धिः तद-
...वस्य हलो लोप इति लभ्यते । ततश्च प्रकृते पूर्वरूपे कृते तस्य पूर्वान्तत्वाश्रयेण
... इत्यदन्तमङ्गम्, ततः परा संबुद्धिर्नास्ति, मकारमात्रस्यासंबुद्धित्वात्, सुस्थानिकस्याम
...संबुद्धित्वात्, अर्धविकारेण एकदेशविकृतन्यायानवताराच्च । न च पूर्वरूपात् प्राग्
...ह्रस्वात्–' इत्यस्य प्रवृत्तिः किं न स्यादिति वाच्यम् , परत्वात् पूर्वरूपस्यैव पूर्व
...ः । न च पूर्वान्तत्वात् पूर्वरूपस्याङ्गान्तर्भावाद् ज्ञान इत्यदन्तमङ्गम्, परादित्वाच्च
... चेत्याश्रित्य तदवयवहलो मकारमात्रस्य 'एङ्ह्रस्वात्–' इति लोपो
... 'उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्' इति निषेधादित्यत आह–
...संपात । हल्मात्रलोप इति । पूर्वरूपे कृते संबुद्धेर्मकारमात्रं यत् परि-

...वाद् ङुनेरपि, टिस्वादिलोपः । 'ओतो णित्' इति णिद्वद्भावाद् वृद्धिः । राः पुंव-
... । यद्यपि ... एवायम् 'अर्थैरैविभवा अपि' इत्यमरोक्तेर्भिन्न...
...ति ... ...त्वात्, तथापि 'रास्येनं राः क्लीबेऽपि' ...ति ...
... । नौग्लौवदिति ।
...रास्त्वरिः' इत्यमरः ॥

हे ज्ञान । २१० नपुंसकाच्च । (७-१-१९) [illegible]
भसंज्ञायाम् । २११ यच [illegible] । (६-४-१४८) [illegible]
स्यादीकारे तद्धिते च परे [illegible]

शिष्टं तस्य 'एङ्ह्रस्वात्—' [illegible]
नास्तीति, किं तु संबुद्धयन्त [illegible]
धुंद्धयन्तवद्धत् तस्य लोपः [illegible]
परत्वं संबुद्धयन्तस्य मत्वा [illegible]
इत्यन्यत्र विस्तरः ।

नपुंसकाच्च । 'जसः शी' इत्यतः शीति 'औङ आपः' इत्यतः औङ इ[illegible]
चानुवर्तते । तदाह—क्लीबादिति । औङिति औकारविभक्तेः संज्ञेत्युक्तम् । यस्य [illegible]
स्थिते यस्येति च । यस्य ईतीति छेदः । इश्च अश्च तयोः समाहारः यम्, तस्य
इवर्णस्य अवर्णस्य चेत्यर्थः । भस्येत्यधिकृतम् । 'तस्यादिते' इत्यतः तद्धिते इत्यनुवर्तते । [illegible]
भस्येत्यादिना । इत्यकारलोपे प्राप्त इति । 'सुडनपुंसकस्य' इति पर्यु[illegible]
शीभावस्यासर्वनामस्थानत्वात्तदा तस्मिन् परतो भत्वादिति भावः । 'औङः इत्यतः [illegible]

चानुवर्तते इत्यभिप्रेत्याह—अतोऽमादित्यादि । अदन्तादमादित्यर्थः । स्व[illegible]
रिति । अमोऽमुविधाने 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति प्राप्तस्य लुके बाधनार्थम् । [illegible]
स्यादिति । यद्यपि मु इत्येव क्रियता मोर्मे कृते संनिपातपरिभाषया 'अमि पूर्वः' [illegible]
दीर्घबाधसत्त्वाद् ज्ञानमिति रूपं सिध्यति, द्वितीयैकवचने तु 'आद्गुणः परस्य' इत्य[illegible]
रस्य मकारे कृतेऽन्त्यस्य मस्य संयोगान्तलोपे सिद्धमिदम्, तथापि 'संयोगान्त[illegible]
मलः' इत्यभिप्रायेणेदं व्याख्यातम् । यदाहुः—ज्ञानमिति पदद्वैराण्ये [illegible]
मिति न सिध्येदिति । तदभावात्, सोरपि कृते संनिपातपरिभाषया जरत्वे[illegible]
अतिजरसमिति रूपं वैषम्यमापन्नात् । द्वितीयैकवचने तु 'अतोऽम्' इति [illegible]
त्वाज्जरसि कृते संनिपातपरिभाषया लुकोऽप्यभावादतिजरसमिति रूपसिद्धेर्वेति [illegible]
ज्ञानमिति । शसि ज्ञानम् । लुगन्तः, 'द्वयोरनाश्चे' । 'कृत्तद्धित—' इति [illegible]
कत्वात्स्वाद्युत्पत्तिः । हल्ङ्याबेति । हे ज्ञान सु इति स्थिते संबुद्धिलोपस्यापि [illegible]
कृते अमि पूर्वत्वे च तस्यान्तवद्भावाद् हस्वान्तत्वं न भवतीति ततः परस्य सं[illegible]
संबन्धिनो मकारस्य लोप इत्यर्थः । नपुंसकाच्च । 'जसः शी' 'औङ [illegible]
शी औङ इति चानुवर्तते इत्यभिप्रेत्याह—क्लीबात्परस्येत्यादिना । [illegible]
[illegible] ति । 'सुडनपुंसकस्य' इति पर्युदासेनासर्वनामस्थानत्वादौङि 'यचि [illegible]

।१।८६) ज्ञाने । ३१२ जश्शसोः शिः । (७-१-२०) क्लीबादनयोः, स्यात् । ३१३ शि सर्वनामस्थानम् । (१-१-४२) 'शि' इत्येतदुक्त- स्यात् । ३१४ नपुंसकस्य झलचः । (७-१-७२) झलन्तस्याजन्तस्य लीबस्य नुमागमः स्यात्सर्वनामस्थाने परे । उपधादीर्घः, ज्ञानानि । पुनस्तद्वत् । रामवत् । एवं धनवनफलादयः । ३१५ अद्ड्डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः । (७-

। औङः यः शी आदेशः, तस्मिन् परतः 'यस्येति च' इति लोपस्य प्रतिषेधो त्र इत्यर्थः । श्यामिति निर्देशादेव नित्यस्त्रीत्वं बोध्यम् । औङ इति तु व्यर्थमेव, इत्यादौ 'जसः शी' इत्यस्य भाधिकारेणैव व्यावृत्तिसिद्धेः । ज्ञाने इति । ज्ञान ई स्थिते 'आद् गुणः' इति भावः । जश्शसोः शिः । 'स्वमोर्नपुंसकात्' इत्यतो सकात्' इत्यनुवर्तते । तदाह—क्लीबादिति । ज्ञान शि इति स्थिते श्यानिवत्त्वेन त्वात् 'लशक्वतद्धिते' इति शकार इत् । शि सर्वनामस्थानम् । उक्तसंज्ञ- ते । सर्वनामस्थानसंज्ञकमित्यर्थः । अनपुंसकस्येति पर्युदासात् शि इत्यस्य सर्वनाम- [illegible] तेन [illegible] 'इत्य- [illegible] त्या- [illegible] 'सर्व- [illegible] ाने । नि—इति क्रमेण रूपाणीत्यर्थः । शेषं रामवदिति । शिष्यत इति शेषम्, ञ् घञ् । 'धनजवन्ताः पुंसि' इति तु प्रायिकमिति भावः ।

अद्ड्डतरादिभ्यः । अद्ड् डतरादिभ्य इतिच्छेदः । दस्य ष्टुत्वेन डकारः,

र्णवर्णयोरिति । ईति चेति चकारेण 'नस्तद्धिते' इत्यतस्तद्धितोऽनुकृष्यते —ईकारे तद्धिते चेति । औङः श्यामिति । विभक्त्यपेक्षया स्त्रीलिङ्ग- तः । नेदं वचनं कर्तव्यम्, 'विभाषा ङिश्योः' इत्यतः श्यामिति प्रकृतम्, 'न त्' इत्यतो नेति च; तत्रापि संबन्धमात्रं कर्तव्यं यस्य ईकारे तद्धिते च लोपो श्यो नेत्याकरः । जश्शसोः । जसा साहचर्यादिह सुपेव शस् गृह्यते । तेनेह शो ददाति । शि सर्वनामस्थानम् । महासंज्ञाकरणं पूर्वाचार्यानुरोधेन । सकस्य । 'इदितो नुम् धातोः' इत्यतो नुमनुवर्तते । 'उगिदचाम्-' इत्यतः मस्थाने इति च । 'अङ्गस्य' इति चाधिकृतम् । तथा च झलज्भ्यां नपुंसक- विशिष्यते, विशेषणेन च तदन्तविधिर्भवतीत्याह—झलन्तस्येत्यादि । अद्- [illegible] । पञ्चभ्य इति किम् नेमं तिष्ठति । नेमं [illegible] डतर-

१-२५) एभ्यः क्लीबेभ्यः स्वमोरद्डादेशः स्यात् । ३१६ टेः । (६-४-१४
डिति परे भस्य टेर्लोपः स्यात् । 'वाऽवसाने' (सू २०६) कतरद्-कत
कतरे, कतराणि । 'भस्य' इति किम्—पञ्चमः । टेर्लुप्तत्वात् 'प्रथमयोः–' (सू
इति पूर्वसवर्णदीर्घः 'एङ्ह्रस्वात्–' (सू १६२) इति संबुद्धिलोपश्च न ।
हे कतरत् । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् । कतमत् । इतरत् । अन्यत् । अन्य
अन्यतमशब्दस्य तु अन्यतममित्येव । 'एकतरात्प्रतिषेधो वक्तव्यः ।' (वा

डस्य संयोगान्तलोपस्य आदेशस्वरूपावगतये न कृत इति कैयटः । डतर, डतम
अन्यतर, इतर इति डतरादयः सर्वादिगणपठिताः । अत्र डतरडतमौ प्रत्ययौ
स्तदन्तग्रहणम् । 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति सूत्रमनुवर्तते तदाह—एभ्य . इत्या
डकार इत् । कतर अद् इति स्थिते—टेः । 'अल्लोपोऽनः' इत्यस्माल्लोप इति
तेर्डिति' इत्यतो डितीति चानुवर्तते । भस्येत्यधिकृतम् । तदाह—डितीत्य
कतर अद् इत्यत्र रेफादकारस्य लोपः । चर्त्वविकल्पं स्मारयति—वाऽवसा
ननु पररूपेण कतरदिति सिद्धेः अद्डो डित्करणस्य किं प्रयोजनमित्यत
टेर्लुप्तत्वादिति । टेर्लुप्तत्वात् पूर्वसवर्णदीर्घो न भवतीत्यन्वयः । डित्क
इति लोपस्याप्राप्तया पररूपं बाधित्वा पूर्वसवर्णदीर्घः प्रसज्येत इति भावः ।
सवर्णदीर्घाभावाय दकार एवादेशः क्रियतामित्यत आह—एङ्ह्रस्वादित्य
देकारादेशे सति तस्य स्थानिवत्त्वेन संबुद्धित्वाद् ह्रस्वान्तादङ्गात् परत्वाच्च
ज्येत । अद्डादेशे तु टिलोपे सति कतर् इत्यङ्गम्, न तद् ह्रस्वान्तम् । य
कतर इति, न तदङ्गम्, रेफादकारस्य प्रत्ययावयवत्वेन तदन्तस्य प्रत्ययप
अङ्गत्वाभावात् । अलष्टिलोपप्रवृत्तये अद्डादेशविधिरिति भावः । पुनस्त
प्रथमावद् द्वितीयेत्यर्थः । शेषं पुंवदिति । सर्ववदित्यर्थः । अन्यतमशब्दस्

डतमेतरान्यान्यतरेति सर्वादिषु पठिताः । अद्डादेशः स्यादिति । डि
स्वरूपप्रतिपादनाय ष्टुत्वं न कृतम् । टेः । 'तिविंशतेः–' इत्यतो डि
'भस्य' इति चाधिकृतं तदाह—डिति परे भस्येति । भस्य किम्
अत्र डटो मडागमे भत्वाभावाट्टिलोपो न भवति । किंतु पदत्वाद् नलोप
डित्करणस्य प्रयोजनमाह—टेर्लुप्तत्वादित्यादि । ननु पूर्वसवर्णदीर्घ
एव क्रियतां किमद्डादेशेनेत्याशङ्क्याह—एङ्ह्रस्वादित्यादि । डादेश
रेति स्यादिति भावः । अन्यतमशब्दस्य त्विति । एवं च 'रामान्यत
इत्यादिप्रयोगा. प्रामादिका एवेति भावः । अजरमिति । अविद्यमाना जर
–' इत्युपसर्जनह्रस्वे 'अतोऽम्' । परत्वादिति । अजर

तरम्। सोरमादेशे कृते संनिपातपरिभाषया न जरस्, अजरम्। अजरसी-
रे। परत्वाज्जरसि कृते झलन्तत्वान्नुम्, ३१७ सान्त महतः संयोगस्य।

ान्युत्पन्नप्रातिपदिकत्वेन डतमप्रत्ययान्तत्वाभावेन तत्राद्ड्डादेशो नेत्यर्थः। 'एकाच
रम्' इति डतरजन्तादेकतरशब्दात् स्वमोरद्ड्डादेशे प्राप्ते आह—एकतरादिति।
तरशब्दात् परयोः स्वमोरद्ड्डादेशप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः।

अविद्यमाना जरा यस्य कुलस्येति विग्रहे 'नञोऽस्त्यर्थानाम्—' इति बहुव्रीहौ
मानपदलोपे 'गोस्त्रियोः—' इति ह्रस्वत्वे अजरशब्दः। तस्य प्रक्रियां दर्शयति—
रिति। सोरमादेशे कृते अजरमित्यन्वयः। जरसादेशमाशङ्क्याह—संनिपातेति।
ासंनिपाताश्रयस्य अमः अदन्तत्वविघातकजरसादेशं प्रति निमित्तत्वायोगादिति
। अजरसी इति। 'नपुंसकाच्च' इति शीभावे जरसादेशे रूपम्। अजरे
। जरसादेशाभावे रूपम्। जसि रूपं दर्शयितुमाह—परत्वादिति। अजर
इति स्थिते 'जश्शसोः शिः' इति शिभावात् परत्वाज्जरसि कृते, ततः शिभावे
न्तत्वान्नुमित्यर्थ इति केचित्। तदेतद् 'जराया जरस्—' इति सूत्रे अजरांसीत्यत्र
रसोः प्राप्तयोः विप्रतिषेधेन जरस्' इति भाष्यविरुद्धत्वादुपेक्ष्यम्। शिभावात् पूर्व-
रत्वाद् जरसः प्रवृत्तौ हि तदा जसः सर्वनामस्थानत्वाभावेन नुम एवाप्रसक्तेः तद-
ः स्यदैव। पूर्वविप्रतिषेधमाश्रित्य जरसः पूर्वमेव शिभावे तु तद्भाष्यं संगच्छते।
व जरसः पूर्वमेव शिभावे कृते तस्य सर्वनामस्थानत्वात् तस्मिन् परे नुम्जरसोः
ोः नुमपेक्षया परत्वाद् जरस्, ततो झलन्तलक्षणो नुमित्येव व्याख्येयम्। यदि
रसादेशात् प्रागेव अजन्तलक्षणो नुम् स्यात्, तदा अजरन् इ इति स्थिते 'निर्दि-
नस्थादेशा भवन्ति' इति न्यायेन जरसि कृते 'अजरस् न' इति स्थिते सान्तसंयो-
ात् 'सान्तमहतः—' इति वक्ष्यमाणदीर्घो न स्यादित्यादि शब्देन्दुशेखरे निर्जर-
नरूपणे अन्यत्र प्रपञ्चितम्। उभयथापि अजरन् स् इ इति स्थिते नान्तत्वा-
् 'सर्वनामस्थाने च—' इति दीर्घे अप्राप्ते—सान्त महतः। 'सर्वनामस्थाने चा-
ं पदम्। 'ह्रलोपे पूर्वस्य—'

नलक्षणो नुमागमः स्यात्स
व्यवधायक एवेति निर्दि-
दचः परस्तस्यैवान्तावयवो
भ्युपगमेन कथंचिज्जरसा-
र्न स्यादिति भावः।
ौ' इत्यनुवर्तते। सान्तेति

(६-४-१०) सान्तसंयोगस्य महतश्च यो नकारस्तस्योपधाया दीर्घः स्यादसम्बुद्धौ
सर्वनामस्थाने परे। अजरांसि, अजराणि। अमि लुकोऽपवादममभावं बाधित्वा
परत्वाज्जरस्, ततः संनिपातपरिभाषया न लुक्—अजरसम्, अजरम्। अजरसी,
अजरे। अजरांसि, अजराणि। शेषं पुंवत्। 'पद्दन्-' (सू २२८) इति हृद
दकासानां हृद् उदन् आसन्। हृन्दि। हृदा, हृद्भ्यामित्यादि। उदानि। उद्ना,
उदभ्यामित्यादि। आसानि। आस्ना। आसभ्यामित्यादि। मांसि। मांस्
इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते। नकारस्य उपधाया दीर्घ इति लभ्यते। संयोगस्ये
त्यवयवषष्ठ्यन्तं नकारे अन्वेति। सान्तेति षष्ठ्यन्तं पृथक्पदम्। आर्थः षष्ठ्या लुक्। ए
स्येति लभ्यते। तच्च संयोगे अभेदेनान्वेति—सान्तो यः संयोग इति। अत एव
ष्यान्महच्छब्देन तस्य न समासः। महत इत्यप्यवयवषष्ठ्यन्तम्, तच्च नकारे अन्वे

इति स्थिते 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति लुक् प्राप्तः, तं बाधित्वा तदपवादः 'अतोऽम्'
म्भावः प्राप्तः, तं बाधित्वा 'विप्रतिषेधे परम्-' इति परत्वाज्जरस्। अजरसामि
वस्तुस्थितिकथनमेतत्। ननु लुगपवादस्याम्भावस्य जरसादेशेन बाधितत्वात् 'क्व
निषिद्धे पुनरुत्सर्गस्य स्थितिः' इति न्यायेन अमो लुक् कुतो न स्यादित्यत आ
तत इति। ततो न लुगित्यन्वयः, जरसादेशानन्तरं अमो लुक् न भवतीत्यर्थः।
इत्यत आह—संनिपातेति। अम्संनिपातमाश्रित्य प्रवृत्तस्य जरसः तल्लुकि नि
त्वाभावादिति भावः। शेषं पुंवत्। अजरसा, अजरेण। अजरसे, अजराय।
रसः, अजरात्। अजरसः, अजरस्य। अजरसोः, अजरयोः। अजरसि, अजरे।
　　हृदयोदकास्यशब्दाः शुद्धि ज्ञानवत्। शसादौ विशेषमाह—पद्द
हृन्दीति। हृदयशब्दात् शसः शिभावे हृदादेशे 'नपुंसकस्य झलचः' इति नु
परतो नुमि 'नश्चापदान्तस्य-' इत्यनुस्वारे तस्य परसवर्णे नकारे रूपम्। हृत्या
हृदे। हृदः। हृदः, हृदोः, हृदाम्। हृदि, हृदोः, हृत्सु। हृदभावपक्षे श
उदकशब्दः शुद्धि ज्ञानवत्। शसादौ विशेषमाह—उदानीति। शसः शिभावे
देशे 'सर्वनामस्थाने च-' इति दीर्घः। 'अल्लोपोऽनः' इति तु न, शेः सर्वनामस्था
उद्नेति। उदक आ इति स्थिते उदन्नादेशे अल्लोपः। उदभ्यामिति। उ

लुप्तषष्ठीकं संयोगान्तस्येत्यनेन समानाधिकरणमिति
। तस्योपधाया इति। तत्पूर्वस्येत्यर्थः।

न्यामित्यादि। वस्तुतस्तु प्रभृतिमहणं प्रकारार्थमित्युक्तम्। अत एव भाष्ये

वत्। आस्यशब्दः सुटि ज्ञानवत्। शसादौ विशेषमाह—आसानीत्यादि। आदेशानुरूपाणि। इत्यादीति। आस्ने। आस्नः। आस्नः। आस्नोः। आस्नि, नि। आस्नोः। आसस्तु। आसन्नभावपक्षे ज्ञानवत्। मांसशब्दोऽपि सुटि ज्ञानवत्।

[illegible] च मानाभावादव्यत आह—अत पचांत। मांसपचन्या इति। ति अस्यामुख्यामिति पचनी, अधिकरणे ल्युट्, अनादेशः, टित्त्वाद् ङीप्, मांसस्य

[illegible], 'सुप्तिङन्तम्—' इति पदसंज्ञायाः प्रकृतिप्रत्ययधर्मत्वेन केवलाङ्गधर्मत्वा- त् अत्र 'न लुमता—' इति निषेधस्याप्रवृत्तेः। अन्यथा राजपुरुष इत्यत्र कथं नलोपः। अत्र सकारस्य संयोगान्तलोपो दुर्वार इत्यत आह—भत्वात् संयोगान्तलोपो । ननु यजादिस्वादिप्रत्यये परे विधीयमानाया भसंज्ञायाः केवलाङ्गधर्मत्वात् तत्र लुप्ते प्रत्ययलक्षणनिषेधात् कथमिह भसंज्ञेत्यत आह—अयस्मयादित्वेनेति।

[illegible] जरसिति प्राचो ग्रन्थः प्रत्युक्तः। [illegible]
[illegible]करणाधिकरणयोश्च' इति ल्युट्। [illegible]
[illegible] लुका लुप्तत्वात् प्रत्ययलक्षणं नेति [illegible]
[illegible] न सिध्येदिति भावः।

'पद्दन्-' (सू २२८) इत्यत्र हि 'छन्दसि' इत्यनुवर्तितं वृत्तौ, तथापि 'छन्दसि
(सू ४४२) इत्यत्र 'मासश्छन्दसि' (वा ४११४) इति वार्तिके छन्दोग्रहणस्य
ल्लोकेऽपि क्वचित्-इति कैयटोक्तरीत्या प्रयोगमनुसृत्य पदाद्यः प्रयोक्तव्या इ
बोध्यम् ॥ इत्यजन्ताः ॥ ३१८ ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य । (१-२-
४७) क्लीबे प्रातिपदिकस्याजन्तस्य ह्रस्वः स्यात् । श्रीपं ज्ञानपम् । श्रीपाय ।

माम्-मासशब्द पदमादिगणपठितत्वात् 'पदमासादीनि च्छन्दसि' इति
शङ्क्ते—पद्भिरित्येवमिति । 'पद्दो-' इति सूत्रे 'शीर्षन् छन्दसि' इत्यतः छन्द
वृत्तिः वृत्तिग्रन्थे प्रदर्शितस्त्वर्थः । तत्र वैदिकप्रक्रियायामेव तदुपन्यासो युक्त इ
क्षेपः । परिहरति—तथापीति । 'पद्दो-' इति सूत्रे छन्दोग्रहणानुवृत्तावपि लोके
क्वचिदित्यन्वयः । कुतो लोकेऽपि प्रयोग इत्यत आह—प्रयोग भीत्यादीति ।
नि' इति सूत्रम् । अनन्तरः स्यात् मासौ प्रत्यये परे इत्यर्थः । तदपि ...
'मासश्छन्दसि' इति । मास् इत्यस्य तकारः स्यात् भादिप्रत्यये परे छन्दसि-इ
ऋग्वेदे 'माद्भिः शरद्भिः' इत्यादिमन्त्र उदाहरणम् । यदि 'पद्दन्-' इति छन्दो
विषयं स्यात्, तदा मास् इत्यादेशस्य छन्दोमात्रविषयत्वादलौकिकत्वात् 'मासश्छन्
इति तस्य तकारविधौ छन्दोग्रहणं व्यर्थं स्यात् । अतो लोकेऽपि क्वचिदिति कैयटोक्तं
'पद्दन्-' इत्यस्य लोकेऽपि प्रवृत्तिमनुमेय पदाद्यादेशाः प्रयोक्तुं योग्या इत्यर्थः । इत्यजन्ताः

अथ प्रादन्ता निरूप्यन्ते । श्रियं पातीति श्रीपाशब्दो विग्रहस्य
विजन्तः क्विबन्तो वा । तस्य नपुंसकत्वे ह्रस्वविधानमाह—ह्रस्वो नपुंसके । इत्यनु
उपस्थितेन 'अचः' इत्यनेन प्रातिपदिकस्य विशेषणात् तदन्तविधिरित्याह—
इत्यादिना । न च कुले इति द्विवचने एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात् अजन्त
पदिकत्वात् ह्रस्वः स्यादिति वाच्यम्, 'अर्थवदधातु:-' इत्यतः प्रातिपदिकग्रहणा
पुनः प्रातिपदिकग्रहणेन अन्तवद्भावतः प्रातिपदिकत्वे ह्रस्वाभावबोधनात् ।
यदिति । 'ह्रस्वविधानात् दीर्घान्तत्वप्रयुक्तो न कश्चिद्दोष' इति भावः । 'कु
शि:' श्रीपाणीति रूपम्, भिन्नपदत्वेऽपि 'एकाजुत्तरपदे णः' इति 'एतस्
श्रीपेण, इनादेशे गुणे तस्य पूर्वान्तत्वादुत्तरपदस्य एकाच्त्वात् सोऽत्र वाच्यम्।
येति । श्रीपाशब्दस्य 'ह्रस्वो नपुंसके-' इति ह्रस्वत्वे श्रेयदिशे 'सुपि च' इ

अत्राहुः—'पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्' इत्यस्योत्तरपदाधिकारस्थत्वात्तदुक्त
पदं मांसपचनमित्यादि तत्रैवान्तलोपः स्यात् । अत्र हि श्रीवन्तमुत्तरपदं न तु
मिति नास्त्येवान्तलोप इति । मासश्छन्दसीति । मासशब्दस्य तकारः

१ 'मनुष्यस्य' क ।

निपातपरिभाषया 'आतो धातोः' (सू २४०) इत्याकारलोपो न ॥ इत्यादन्ताः ॥
[illegible] रयोः स्वमोर्लुक् स्यात्।

[illegible] इति प्रागुक्तम् । नन्वत्र [illegible] द् दीर्घे कृते आकारान्त- [illegible] 'आतो धातोः' इत्यालोपः स्यात्, यादेशस्य सतो यकारादितया स्थानिवत्त्वेन [illegible] दिमत्ययतया च तस्मिन् परे भत्वस्यापि सत्त्वादित्यत आह—अत्र संनिपातेति। [illegible]

[illegible] द्, नैवम्—यादेशस्तावद् ह्रस्वमवर्णमुपजीव्य प्रवर्तते, तद्विधावत इत्यनुवृत्तेः । [illegible]थ ह्रस्वत्वमवर्णत्वं च समुदितं यादेशस्य उपजीव्यम् । तत्र कष्टायेति निर्देशात् निपातपरिभाषां बाधित्वा कृतेऽपि दीर्घे ह्रस्वत्वांश एव निवृत्तः, अवर्णत्वांशस्त्वनुवृत्त । [illegible]स्याप्यालोपेन निवृत्तौ उपजीव्यविघातः स्यादेवेति भवेदेव संनिपातपरिभाषा- [illegible]रोधः । अतो न भवत्यालोप इति कौस्तुभे समाहितम् 'इको गुणवृद्धी' इत्यत्र । वस्तु- [illegible]तु 'आतो धातोः' इत्यत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया प्रतिपदोक्त एवाकारान्तधातु- [illegible]ते । इह तु पाधातोर्ह्रस्वत्वे पुनर्दीर्घे सति अवगम्यमानं पारूपं लाक्षणिकमेवेति न [illegible]स्य ग्रहणमित्याहुः तावत् ॥ इत्यादन्ताः ॥

अथ इदन्ता निरूप्यन्ते । अथ वारिशब्दप्रक्रियां दर्शयितुमाह । स्वमो- [illegible]पुंसकात् । 'षड्भ्यो लुक्' इत्यतो लुगित्यनुवर्तत इत्याह—क्लीबादित्यादिना ।

[illegible]पे छन्दसीति वार्तिकार्थः । 'माद्भिः शरद्भिः दुरोदरं तव' इत्युदाहरणम् । ह्रस्वो- [illegible]पुंसके । इह ह्रस्वश्रुत्योपस्थितेनाच इत्यनेन प्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तविधिरित्याह- [illegible]जन्तस्येति । प्रातिपदिकस्याच इति वैयधिकरण्येन व्याख्यायां तु सुवाह् ब्राह्मण- [illegible]कुलमित्यत्रातिप्रसङ्गः स्यात् । एतच्च 'अचश्च' इति सूत्र एवास्माभिः स्पष्टीकृतम् । [illegible]तिपदिकस्येति किम्, काण्डे । कुड्ये । ज्ञानवदिति । श्रीपाण्यादौ 'एकाजुत्तर- [illegible]–' इति णत्वं तु विशेषः । श्रीपेत्यत्रापीनादेशेन सहाद्गुणे कृते एकादेशस्य [illegible]न्तत्वेन ग्रहणाद् 'अचः परस्मिन्–' इति सूत्रे पूर्वस्माद्विधिः पूर्वविधिरिति पञ्चमी- [illegible]तत्पुरुषाश्रयेण स्थानिवत्त्वाद्वा एकाजुत्तरपदत्वमस्तीति स्यादेव णत्वम् । संनिपा- ति [illegible] कृतो यादेशः कथमवर्णलोपे निमित्तं स्यात् । न च 'सुपि च'

[illegible]परिभाषाया अनित्यत्वाभ्युपगम आवश्यक एवेति वाच्यम् ।
[illegible]धौ अनित्यत्वाभ्युपगमेऽप्यवर्णलोपे ग्रये [illegible]

वारि । ३२० इकोऽचि विभक्तौ । (७-१-७३) इगन्तस्य क्लीबस्य नुमागमः स्यादचि विभक्तौ । वारिणी । वारीणि । 'न लुमता-' (सू २६२) इति निषे स्यानित्यत्वात्पक्षे सम्बुद्धिनिमित्तो गुणः, हे वारे, हे वारि । 'आङो ना-' (सू २४४) वारिणा । 'घेर्ङिति' (सू २४५) इति गुणे प्राप्ते—'वृद्ध्यौत्वतृज्वद्भा

वारीति । सोरमश्च लुकि रूपम् । न च 'आदेः परस्य' इति अमः अकारस्यैव लुक् स्यात्, न तु मकारस्यापीति शङ्क्यम् । प्रत्ययस्य लोप एव हि लुगित्युच्यते । अम् समुदाय एवेह प्रत्ययः, न तु तदेकदेशभूतमकारमात्रम् । अतो लुग् अमः सर्वस्य भवति । इकोऽचि । 'इदितो नुम् धातोः' इत्यतो नुमित्यनुवर्तते । 'नपुंसक मलच.' इत्यतो नपुंसकस्येत्यनुवर्तते । अङ्गस्येत्यधिकृतम् इका विशेष्यते, तदन्तविधि तदाह—इगन्तस्येत्यादिना । अचि विभक्ताविति । अजादौ विभक्तावित्यर्थः 'इकोचि सुपि' इत्येव सुवचम् । विभक्तौ किम्, मधु मधयम्, तस्येदं माधवम् । अ परे नुमि टिलोपे माधमिति स्यात् । वारिणी इति । वारि औ इति स्थिते शीभावे नुमि, 'अट्कुप्वाङ्-' इति णत्वे रूपम् । वारीणि इति । जश्शसोः शिभावे, नुमि 'सर्वनामस्थाने च-' इति दीर्घे, णत्वे रूपम् । हे वारि सु इत्यत्र सोर्लुकि प्रक्रियां दर्श यति—पक्ष इति । 'ह्रस्वस्य गुणः' इति सम्बुद्धिनिमित्तको गुणः कदाचिद्भवतीत्यर्थः नन्विह सम्बुद्धेर्लुका लुप्तत्वाद् 'न लुमता-' इति प्रत्ययलक्षणनिषेधात्, कथं गुण इत्य आह—न लुमतेति निषेधस्यानित्यत्वादिति । अत्र च 'इकोऽचि विभ इत्यत्राज्ग्रहणं ज्ञापकम् । हलादिषु भ्यामादिषु सत्स्वपि नुमि 'न लोपः प्रातिपदिकान्त इति तस्य लोपसम्भवादचीति व्यर्थम् । न च सम्बुद्धिव्यावृत्त्यर्थम् अज्ग्रहणम्, त नुमि सति 'न ङिसम्बुद्ध्योः' इति निषेधे सति नकारश्रवणप्रसङ्गादिति वाच्यम्, तस्य लुका लुप्ततया प्रत्ययलक्षणाभावेन तत्र नुमः प्राप्तेरेवाभावात् । 'न लुमता-' इति नि धस्यानित्यत्वे तु सम्बुद्धौ प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तं नुमं वारयितुमज्ग्रहणम् अर्थवदिति स्यज्ग्रहणं 'न लुमता-' इत्यस्यानित्यत्वे लिङ्गमित्याहुः । अत एव 'इकोचि-' इति हे अपो इति 'एङ्ह्रस्वात्-' इति सूत्रे हे त्रपु इति च भाष्यं संगच्छते । आङो ना रूपे विशेषाभावेऽपि नुमपेक्षया परत्वेन नाभावस्यैव न्याय्यत्वादिति भावः । ङि सोर्विशेषमाह—घेरिति । नुमं बाधित्वा परत्वाद् गुणे प्राप्त इत्यर्थः । वृद्ध्यौत्वे

ऽपि दीर्घं ह्रस्वव्यक्त्यपायेऽप्यत्वजातेरनपायादिति दिक् । एतेन श्रीपशब्दान्तस्य धौ केषाचिद्व्याख्यानं परास्तम् । स्वमोर्नपुंसकात् । अयं लुक् पूर्वविप्रतिषेधेन सर्व

किमः कादेशस्य च बाधकः । परत्वाद्धि त्यदाद्यत्वे 'तदोः-' इति सत्वे सोरम् ... इष्यते तु तत्कुलमिति । इकोऽचि । विभक्तौ किम्,

क्लीवं पुंवद्वा स्याट्टादावचि । अनादये, अनादिने–इत्यादि । शेषं वारिवत्
वृक्षः, तत्फलं पीलु, तस्मै पीलुने । अत्र न पुंवत्, प्रवृत्तिनिमित्तभेदात्
अस्मिन्निमित्त

अस्थि, दधि.

विशेषमाह—अस्थि । तृतीयादिष्विति अचीति चानुवर्तते, तद्
पणामित्यादिना । नुमोऽपवादः । अनङि ङकार इत्, अकार उच्चारणार्थः ।
स्वरूपं तन्न्यत इति । 'इकोऽचि विभक्तौ' इत्यतोऽचीत्यनुवर्तनादाह—टादावची
इगन्तं किम् ; सोमपेन कुलेन, अचि किम् , ग्रामणिभ्यां कुलाभ्याम् । टादौ
अनादिनी । अनादीनि । तत्फलमिति

फले तुद

दस्यन्या

वा । तदा

...त्तः। 'अल्लोपोऽनः' (सू २३४)। दध्ना। दध्ने। दध्नः।
...म्। दध्नि, दधनि। दध्नोः। शेषं वारिवत्। एवमस्थिसक्थ्य...
...नङ्। अतिदध्ना॥ इति इदन्ताः॥ सुधि, सुधिनी, सुधी...
...धि। सुधिया, सुधिना। सुधियाम्, सुधीनाम्। प्रध्या, प्रधिना।

...आदेशः। दध्नि, दधनि इति। 'विभाषा ङिश्योः' इत्यल्लोपविकल्...
...न्तस्यापीति। आङ्वदिति भावः। अतिदध्नेति। दधि अति...
...ते। अत्रापि नपुंसकस्येति संबध्यते। ततश्च धात्वः 'आङ्गमहन-...
...शब्दस्य पुंस्त्वे दधिनेत्येव। नपुंसकस्येति श्रूयमाणमस्थ्यादिभिरे...
...प्रा माध्यमेनेत्यादि सिद्धम्॥ इति इदन्ताः॥
अथ ईदन्ता निरूप्यन्ते। सु ध्यायतीति, सु शोभना धीर्यस्य...
...शब्दस्य 'ह्रस्वो नपुंसके-' इति ह्रस्वत्वे वारिवद्रूपाणीत्याह। सुधि...
...यादि। परत्वान्नुमा इयङ् बाध्यत इति भावः। सुधिया, सुधि...
...स्य शोभनज्ञानवत्त्वस्य वा प्रवृत्तिनिमित्तस्य पुंसि नपुंसके च एकत्व...
...पः। एवं प्रधीशब्दः। तत्र 'न भूसुधियोः' इति निषेधाभावाद् 'एरने...
...॥ इति ईदन्ताः॥

...पुंसकयोरेकं प्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः। अस्थिदधि। 'इकोऽचि-...
...विधिरयम्, नकारादकार उच्चारणार्थः। अकारस्त्वन्तादेशार्थः।
...न्तस्य' इति फिट्सूत्रेणास्थ्यादय एते आद्युदात्ताः। तत्रान्तस्यानुदात्तेत्व...
...नोऽङ् 'स्थानेऽन्तरतमः' इत्यनुदात्तः स्यादित्युदात्त उच्यते, तच्चोदात्तत्व...
...दावल्लोपाभावपक्षे स्फुटम्, दध्ना, दध्ने इत्यादावनङोऽकारलोपे 'अनुदात्त...
...लोपः' इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्त्युदात्तत्वं प्रयोजनमिति बोध्य...
...नित्यनुवर्तते अचीति च, तदाह—...

मधु

अथ उदन्ता निरूप्यन्ते। मधूनि।

यद्बाधितं तद्बाधितमेव' इति ... बाधित्वा नुमि कृते तु न पुनस्तृज्वत्त्वम्,

इत्यर्थः। प्रियक्रोष्टूनि :

क्रोष्टुनेति। पुंवत्वे ... च तृज्वत्त्वाभावे रूपम्। पुंवत्त्वाभावपक्षेऽपि

बाधित्वा परत्वात्तृज्वत्त्वमेव।

...अथवा कुलमित्यत्र नपुंसकह्रस्वत्वं न। ईयसो बहुव्रीहौ

ह्रस्वमात्रस्य प्रतिषेधादित्येके। अन्ये तूपसर्जनह्रस्व एव निषिध्यते। नपुंसकह्रस्व-

त्वादेव। बहुश्रेयसि बहुश्रेयसिनी इत्याहुः। मध्विति। 'मधु मद्ये पुष्परसे'

... चैत्रे च'। इह पुंनपुंसकयोरेकं प्रवृत्तिनिमित्तं नास्ति, किंतु मधुत्वसन्दर्शा...

१ 'यदागमाः' इति पाठः ...

वर-' (वा ४३७४) इति नुट्। प्रियक्रोष्टूनाम् ॥इत्युदन्ताः॥ सुलु, सुलुनी, सुलूनि।
द्वत्। सुल्वा, सुलुना ॥ इत्यूदन्ताः॥ धातृ, धातृणी, धातॄणि। हे धातः, हे धातृ
ा, धातृणा। एवं ज्ञातृकर्त्रादयः ॥ इत्यृदन्ताः ॥ ३२३ एच इग्घ्रस्वादेशे। (१-

शसिङसोः। प्रियक्रोष्टुः, प्रियक्रोष्टोः, प्रियक्रोष्टुनः। प्रियक्रोष्टोः, प्रियक्रोष्ट्रोः, प्रिय-
ष्टोः। आमि विशेषमाह—**नुमचिरेति नुडिति**। तृज्वत्त्वं नुमं च बाधित्वेति
। पुंवत्त्वे तृज्वत्त्वं बाधित्वा नुट्। पुंवत्त्वाभावे तु तृज्वत्त्वं बाधित्वा नुम्, तदपि
त्वा नुडिति विवेकः। प्रियक्रोष्टरि, प्रियक्रोष्टौ, प्रियक्रोष्टुनि। भ्यामादौ हलि
त्॥ इत्युदन्ताः ॥

अथ ऊदन्ता निरूप्यन्ते। **सुल्विति**। सुष्ठु लुनातीति क्विप्। 'ह्रस्वो
के-' इति ह्रस्वः। **सुलुनी इति**। 'ओः सुपि' इति यणं बाधित्वा परत्वान्नुम्।
ति। शोभनलवनकर्तृत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमेकमिति पुंवत्त्वविकल्पः। पुंवत्त्वे ह्रस्वा-
धितत्वाद् नाभावो न, नुमभावश्च, 'ओः सुपि' इति यण्। पुंवत्त्वाभावपक्षे
बाधित्वा नुम्। ङेप्रभृतिषु तु पुंवत्त्वाभावे 'वृद्धयौत्व-' इति पूर्वविप्रतिषेधेन नुमि
, पुंवत्त्वे तु सुल्वे इत्यादि रूपद्वयम् ॥ इत्यूदन्ताः ॥

अथ ऋदन्ता निरूप्यन्ते। **धातृ इति**। दधातीति धातृ। 'न लुमता-'
षेधादनङ् न। **धातृणी इति**। 'इकोऽचि-' इति नुमि 'ऋवर्णान्नस्य-' इति णत्वम्।
णि इति। जश्शसोः शिभावे नुमि 'सर्वनामस्थाने च-' इति दीर्घे णत्वम्। 'न
इति निषेधस्यानित्यत्वात् संबुद्धिनिमित्तके ह्रस्वस्य पक्षे गुण इत्याह—**हे धातः,**
तृ इति। धारणकर्तृत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तैक्यात् टादावचि पुंवत्त्वविकल्प इत्याह—
, धातृणा इति। धात्रे, धातृणे। धातुः, धातृणः। धात्रोः, धातृणोः।
वर-' इति नुट्। धातृणाम्। धातरि, धातृणि ॥ इत्यृदन्ताः ॥

अथ ओदन्ता निरूप्यन्ते। प्रकृष्टा द्यौः यस्येति बहुव्रीहौ प्रद्योशब्दस्य
नपुंसके-' इति ह्रस्वः प्राप्नुवन् एचां ह्रस्वाभावात् तेषां द्विस्थानत्वेन अ, इ, उ,
इत्येतेषां ह्रस्वानामन्तरतमत्वाभावाद् अन्यतरस्थानसाम्याश्रयणे अवर्णादिषु
[illegible] -न्यते। एच इक्। आदिरयत इत्या-
[illegible], मधुनः, मधुनोरित्येव भवति, न तु
सपारित्वादीति [illegible] स्नुर्वेति। 'मासपृतनासानूनाम्-' इति वार्तिकसरोक्त्येति
स्नुः प्रस्न- [illegible] इत्युभयलिङ्गः सानुशब्दः, तस्य नपुंसकत्वे रूप-
स्नूनि। [illegible] तु स्नून्, सानून् इत्यादि। सुल्वेति।

१ 'प्रव

क।

१-४८) आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु एच इगेव स्यात्। प्रद्यु, प्रद्युनी, प्रद्यूनि। प्रद्यु
नेत्यादि। इह न पुंवत्, यदिगन्तं प्रद्यु इति, तस्य भाषितपुंस्कत्वाभावात्। प्र

देशः, कर्तरि षष्ठी। तस्य ह्रस्वशब्देन सह कर्मधारयः। विशेष्यस्यार्थः पूर्वनिर्दि
आदेश इति निर्धारणसप्तमी।

आदन्तः पुंसि। प्रद्युशब्दस्तु उदन्तो नपुंसके। तथा च पुंसि प्रद्यो
भाषितपुंस्कत्वेऽपि नपुंसके प्रद्युशब्दस्य तदपेक्षया भिन्नत्वेन भाषितपुंस्कत्वा
पुंवत्त्वमित्यर्थः। केचित्तु पुंसि यः प्रद्योशब्द ओदन्तः, स एवेदानीं नपुंसक

नलवनकर्तृत्वं पुंनपुंसकयोरेकमेवेति भाषितपुंस्कत्वात्पुंवत्पक्षे नुमभावाद् 'ओ
इति यण्। शुचिनेति। यणं बाधित्वा परत्वान्नुम्। धात्रेति। धारणपोष
पुंनपुंसकयोरेकमेवेति पुंवत्पक्षे यण्। एचः। आदिश्यत इत्यादेशः, ह्रस्वश्चासा
ह्रस्वादेशः, निर्धारणे सप्तमी जात्येकवचनमतो व्याचष्टे—आदिश्यमानेषु
ष्विति। एचां पूर्वभागोऽकारसदृशः, उत्तरस्तु इवर्णोवर्णसदृशः तत्रोभयान्तर
ह्रस्वस्याभावात्पर्यायेण अकारः स्यादिकारोकारौ च स्याताम्, तथा च मा
भूदिति नियमार्थेयं परिभाषेत्यभिप्रेत्याह—इगेव स्यादिति। आन्तरतम्य
कारयोरिकारः, ओकारौकारयोरुकारः। एकारान्तस्योदाहरणं तु इः स्मृतो
स्मृतेः। शोभनः स्मृतेः यस्य तत् सुस्मृतीत्यादि। एतच्च परिभाषासूत्रम
तथा च वार्तिककृतोक्तं '...
अस्यार्थः—शब्दपरविप्रति
एचोश्चेति चकारो भिन्नक्रम
अध्यर्धमात्रा इवर्णोवर्णयोस्तूत्तरभागाधिक्यान्मक्षमादिवद् भूयसा व्यपदेशे
...ौ भविष्यत इति। प्रद्युनेति। ननु ...

इति ॥ इत्योदन्ताः ॥ प्ररि , प्ररिणी , प्ररीणि । प्ररिणा । एकदेशविकृतस्या-न्यत्वाद् 'रायो हलि' (सू २८६) इत्यात्वम्, प्राराभ्याम् । प्रराभिः । 'नुमचिर-' (३३०४) इति नुड्यात्वे प्रराणाम् इति माधवः । वस्तुतस्तु संनिपातपरि-भाषया नुड्यात्वं न । 'नामि' (सू २०६) इति दीर्घस्त्वारम्भसामर्थ्यात्संनिपात-परिभाषां बाधत इत्युक्तम् । प्ररीणाम् ॥ इत्यैदन्ताः ॥ सुनु , सुनुनी , सुनूनि । सुनुना । सुनुने-इत्यादि ॥ इत्यौदन्ताः ॥

॥ इत्यजन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ॥

... ः पुंवत्त्वविकल्पोऽस्त्येवेत्याहुः ॥ एव-इत्योदन्ताः ॥

अथ ऐदन्ता निरूप्यन्ते । एकारान्तस्योदाहरणं तु स्मृतः इः येन स ... । सु-शोभनः स्मृतेर्यस्य तत् सम्मति इत्यादि बोध्यम् । प्ररीति । प्रकृष्टो राः- ... सवह्रस्वत्वेन इकारः । सुदि वारिवत् । ... पुंवत्त्वविकल्पः प्रथुशब्दवत् । भ्यामादौ विशेषमाह—रायो हलीत्यात्वमिति । ननु रैशब्दस्य ऐदन्तस्य विहितमात्वं ऐदन्तस्यैवेत्यत आह—एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादिति । आमि विशेष-—नुमचिरेति । नुटि 'रायो हलि' इत्यात्वे प्रराणामित्यन्वयः । ननु प्ररि आ-स्थिते, नुटं बाधित्वा परत्वान्नुमि तस्याङ्गभक्तत्वाद् हलादिविभक्त्यभावात् कथ-मित्यत आह—नुमचिरेति । पूर्वविप्रतिषेधान्नुमं बाधित्वा नुड्यात्वं निर्बाध-

...

अथ औदन्ता निरूप्यन्ते । सु-शोभना नौर्यस्येति विग्रहे बहुव्रीहौ 'ह्रस्वो नपुंसके' इति ह्रस्व उकार इति मत्वाह—सुनु इति ॥ इत्यौदन्ताः ॥

माध-

--प्रकृष्ट-

...त्वादप्रवृत्तिनिमित्तैक्यात्सयोगशब्दो भाषितपुंस्कः स प्ररिशब्दोऽपि तस्य च प्रा-

अथ हलन्तपुँल्लिङ्गप्रकरणम् । ११ ।

३२४ हो ढः । (८-२-३१) हस्य ढः स्याज्झलि पदान्ते च । हल्ङ्या (सू २२२) इति सुलोपः, पदान्तत्वाद्धस्य ढः, जश्त्वचर्त्वे, लिट्, लिड् । लि लिहा । लिहम्, लिहौ, लिहः । लिहा, लिड्भ्याम् इत्यादि । लिट्सु, [illegible]

अथ हकारान्ता निरूप्यन्ते[1] । तत्र [illegible] मादौ निरूपयितुमाह—हो ढः । ह इति षष्ठ्यन्तम् । 'झलो झलि' इत्यतो [illegible] मनुवर्तते । पदस्येत्यधिकृतम् । 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च' इत्यतोऽन्ते इत्यनु [illegible] तदाह—हस्येति । झलीति । झलि परतः पूर्वस्य हकारस्य, पदान्ते [illegible] हकारस्य चेत्यर्थः । न च उभयत्र पूर्वो न विहित इति वाच्यम्, 'वा द्रुह' [illegible] वक्ष्यमाणत्वात् । पदान्तत्वादिति । सुलोपे सति प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य [illegible] त्वस्यापि बोध्यम् । लिडिति । 'लिह् आस्वादने' क्विप् । हल्ङ्यादिना सुलोप [illegible] ढत्वे 'वावसाने' इति चर्त्वविकल्प इति भावः । लिड्भ्यामिति । 'स्वादिष्व [illegible]

शब्दोऽपि भाषितपुंस्क एव, एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्, अतः पुंवद्भावो नवधी [illegible] च पुंवद्भाव एकन्तेषु स्त्रीषेषु माधवमते नास्ति, मतान्तरे त्वस्तीति बोध्यम् । प्रवी [illegible] प्रकृष्टो रा यस्य तत् प्ररि । शोभना नौर्यस्य तत् सुनु ॥

इति तत्त्वबोधिन्यामजन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ।

हो ढः । 'झलो झलि' 'पदस्य' 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च' इत्यतो [illegible] पदस्यान्त इति चानुवर्तते । तदाह—झलीत्यादि । झलि परतः पदान्ते [illegible] मानस्य हस्येत्यर्थः । लिडिति । 'लिह् आस्वादने' क्विप् । लिट्त्स्विति [illegible] जश्त्वेन डः, तस्य 'खरि च' इति चर्त्वेन टः । तस्यासिद्धत्वात् 'चयो द्वितीयाः' [illegible] टस्य ठो न । सस्य षत्वं तु न भवति । 'न पदान्ताट्टोः—' इति निषेधात् ।

1 'अथ हलन्ता निरूप्यन्ते' इत्यत्रोचितः पाठः ।

दादेर्धातोर्घः । (८-२-३२) उपदेशे दादेर्धातोर्हस्य घः स्याज्झलि पदान्ते
उपदेशे किम्-अधोग् इत्यत्र यथा स्यात्, दामलिहमात्मन इच्छति दाम-

---

दुह्धातोः क्विबन्तात्सुलोपे दुह् इत्यत्र ढत्वे प्राप्ते ढत्वं क्वचिदपवदति—दादे-
तोः । 'हो ढः' इत्यतो ह इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । झलि इति पदस्येति अन्ते
च पूर्ववदनुवर्तते। धातोरित्यावर्तते । एकं धातुग्रहणमवयवषष्ठ्यन्तं हकारेऽन्वेति-
रवयवस्य हस्येति । दादेरित्येतत्तु धातोरित्यत्र सामानाधिकरण्येनान्वेति । दः
धिस्येति बहुव्रीहिः । धातोरिति द्वितीयं धातुग्रहणं तु धातोरुपदेशकालं लक्षयति ।
फलितमाह—उपदेशे इत्यादिना । धातूपदेशकाले यो दकारादिर्धातुः, तद-
स्य हस्येत्यर्थः । आवृत्तधातुग्रहणलब्धोपदेशग्रहणस्य फलं पृच्छति—उपदेशे
मिति । अधोगिति । 'दुह् प्रपूरणे' लङ्, अडागमः, तिप्, शप्, तस्य लुक्,
घगुणः, हल्ङ्यादिना तिपो लोपः, 'दादेः—' इति हस्य घः, 'एकाचो बशः—' इति
वेन दकारस्य धकारः । 'वाऽवसाने' इति चर्त्वजश्त्वे इति भावः । यथा स्या-
'ग्रहणे सत्येव
मे 'तदागमा-
स्यात् । उप-
हणे तु नायं दोषः, घत्वप्रवृत्तिवेलायां दुहेरत्र दकारादित्वाभावेऽपि धातूपदेश-
रादित्वादिति भावः । तदेवमव्याप्तिपरिहारफलमुक्त्वा अतिव्याप्तिपरिहारफल-
—दामेति । ग्रीवासु गवादिपशुबन्धनार्थरज्जुपर्यायो दामशब्दः । 'लिह् आ-

न्तात् कर्तरि क्विपि अल्लोपे यलोपे च दामलिह्शब्दात् सोर्लोपे 'हो ढः' इति
'वावसाने' इति चर्त्वविकल्पे दामलिट्, दामलिड् इति रूपमित्यर्थः । अत्र मा
ति । माङि लुङ् । सर्वलकारापवादः । अत्र घत्वं न भवेदित्येतदर्थमप्युपदेशग्रह-
। कृते तु तस्मिन् घत्वमत्र न भवति, धातूपदेशे दामलिह् इति सुब्धातोः पाठा-
देति भावः ।

ति । ढस्य जश्त्वेन डकारे कृते चर्त्वस्यासिद्धत्वात्ततः प्रागेव 'डः सि—' इति पक्षे
धस्य चर्त्वेन तकारः, ततो डस्य चर्त्वेन टः । धुट्चर्त्वस्यासिद्धत्वात्पक्षे 'चयो
याः—' इति तस्य थो न । ष्टुत्वं तु तकारस्य न शङ्क्यमेव । 'न पदान्तात्—' इति
स्याष्टुत्वेऽक्तत्वादिति । दादेर्धातोर्घः । धातोरित्यावर्तते । तत्रैकमतिरिच्यमान-
कालं लक्षयतीत्याशयेनाह—उपदेश इति । उपदेशग्रहणस्याव्याप्त्यतिव्याप्ति-

अथ हलन्तपुँल्लिङ्गप्रकरणम् । ११ ।

३२४ हो ढः । (८-२-३१) हस्य ढः स्याज्झलि पदान्ते च । इ
(सू २२२) इति सुलोपः, पदान्तत्वाद्धस्य ढः, जश्त्वचर्त्वे, लिट्, लि
लिहः । लिहम् ,लिहौ, लिहः । लिहा, लिड्भ्याम् इत्यादि । लिट्सु,

अथ हकारान्ता निरूप्यन्ते । तत्र वर्णसमाम्नायक्रममनुसृत्य
मादौ निरूपयितुमाह—हो ढः । ह इति षष्ठ्यन्तम् । 'झलो झलि' इत्यतो
नुवर्तते । पदस्येत्यधिकृतम् । 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च' इत्यतोऽन्ते इत्य
तदाह—हस्येति । झलीति । झलि परतः पूर्वस्य हकारस्य, पदान्ते वि

हुह-

भ

बोध्यम् । लिडिति । 'लिह् आस्वादने' क्विप् । हल्ङ्यादिना सुलोप
ढत्वे 'वावसाने' इति चर्त्वविकल्प इति भावः । लिड्भ्यामिति । 'स्वादिष्व
स्थाने' इति पदत्वाद् 'झलां जशोऽन्ते' इति जश्त्वमिति भावः । इत्याद
लिड्भिः । लिहे । लिड्भ्यः । लिहः । लिहः । लिहोः । लिहाम् । लिट्त्सु
लिह् सु इति स्थिते हस्य ढः, तस्य जश्त्वेन डः, 'खरि च' इति चर्त्वस्य
ततः प्रागेव 'डः सि—' इति धुट्, ततो डस्य चर्त्वेन टः । धुट्श्चर्त्वसंपन्नस्य त
सिद्धत्वात् 'चयो द्वितीयाः—' इति न भवति । 'न पदान्तात्—' इति तकारस्य ष्टु
लिट्सु इति । धुडभावे रूपम् । हस्य ढः । तस्य जश्त्वेन डः । तस्य चर्त्वे
तस्यासिद्धत्वात् 'चयो द्वितीयाः—' इति न । 'न पदान्तात्' इति सस्य न ष्टुत्वमिति

शब्दोऽपि भाषितपुंस्क एव, एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्, अतः पुंवद्भावो भवतीति
च पुंवद्भाव एजन्तेषु क्लीबेषु माधवमते नास्ति, मतान्तरे त्वस्तीति बोध्यम् । प्र
प्रकृष्टो रा यस्य तत् प्ररि । शोभना नौर्यस्य तत् सुनु ॥

इति तत्त्वबोधिन्यामजन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ।

हो ढः । 'झलो झलि' 'पदस्य' 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च' इत्यतो
पदस्यान्त इति चानुवर्तते । तदाह—झलीत्यादि । झलि परतः पदान्ते
मानस्य हस्येत्यर्थः । लिडिति । 'लिह् आस्वादने' क्विप् । लिट्त्स्विति ।
जश्त्वेन डः, तस्य 'खरि च' इति चर्त्वेन टः । तस्यासिद्धत्वात् 'चयो द्वितीयाः
पक्षे टस्य ठो न । सस्य ष्टुत्वं तु न भवति । 'न पदान्ताट्टोः—' इति निषेधात् ।

१ 'अथ हलन्ता निरूप्यन्ते' इत्यथोचितः पाठः ।

२५ **दादेर्धातोर्घः**। (८-२-३२) उपदेशे दादेर्धातोर्हस्य घः स्याज्झलि पदान्ते
। उपदेशे किम्-अधोग् इत्यत्र यथा स्यात्, दामलिहमात्मन इच्छति दाम-

दुह्धातोः क्विबन्तात्सुलोपे दुह् इत्यत्र ढत्वे प्राप्ते दत्वं कश्चिदपवदति—**दादे-**
तोः। 'हो ढः' इत्यतो ह इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते। झलि इति पदस्येति अन्ते
च पूर्ववदनुवर्तते। धातोरित्यावर्तते। एकं धातुग्रहणमवयवषष्ठ्यन्तं हकारेऽन्वेति-
ोरवयवस्य हस्येति। दादेरित्येतत्तु धातोरित्यत्र सामानाधिकरण्येनान्वेति। दः
देर्यस्येति बहुव्रीहिः। धातोरिति द्वितीयं धातुग्रहणं तु धातोरुपदेशकालं लक्षयति।
थ फलितमाह—**उपदेशे इत्यादिना**। धातूपदेशकाले यो दकारादिर्धातुः, तद-
यस्य हस्येत्यर्थः। आवृत्तधातुग्रहणलब्धोपदेशग्रहणस्य फलं पृच्छति—**उपदेशे**
मिति। अधोगिति। 'दुह् प्रपूरणे' लङ्, अडागमः, तिप्, शप्, तस्य लुक्,
घगुणः, हल्ङ्यादिना तिपो लोपः, 'दादेः—' इति हस्य घः, 'एकाचो बशः—' इति
नेन दकारस्य धकारः। 'वाऽवसाने' इति चर्त्वजश्त्वे इति भावः। **यथा स्या-**
ति। यथेति प्राप्तियोग्यतायाम्। घत्वमत्र प्राप्तियोग्यम्, तच्च उपदेशग्रहणे सत्येव
दित्यर्थः। घत्वप्रवृत्तिवेलायां दुह्धातोर्दकारादित्वं नास्ति, कृते ह्यडागमे 'तदागमा-
ग्रहणेन गृह्यन्ते' इत्यकारादित्वात्। अतोऽत्र घत्वं न स्यादित्यव्याप्तिः स्यात्। उप-
ग्रहणे तु नायं दोषः, घत्वप्रवृत्तिवेलायां दुहेरत्र दकारादित्वाभावेऽपि धातूपदेश-
दादित्वादिति भावः। तदेवमव्याप्तिपरिहारफलमुक्त्वा अतिव्याप्तिपरिहारफल-
—**दामेति**। ग्रीवासु गवादिपशुबन्धनार्थरज्जुपर्यायो दामशब्दः। 'लिह आ-

न्तात् कर्तरि क्विपि अल्लोपे यलोपे च दामलिह्शब्दात् सोर्लोपे 'हो ढः' इति
'वाऽवसाने' इति चर्त्वविकल्पे दामलिट्, दामलिड् इति रूपमित्यर्थः। **अत्र मा**
इति। माङि लुङ्। सर्वलकारापवादः। अत्र घत्वं न भवेदित्येतदर्थमप्युपदेशग्रह-
। कृते नु तस्मिन् घत्वमत्र न भवति, धातूपदेशे दामलिह् इति सुब्धातोः पाठा-
दिति भावः।

ति। ढस्य जश्त्वेन डकारे कृते चर्त्वस्यासिद्धत्वात्ततः प्रागेव 'डः सि—' इति पक्षे
स्य चर्त्वेन तकारः, ततो डस्य चर्त्वेन टः। धुट्श्चर्त्वस्यासिद्धत्वात्तु 'चयो
याः—' इति तस्य थो न। ष्टुत्वं तु तकारस्य न शङ्क्यमेव।

॥ **दादेर्धातोर्घः**। धातोरित्यावर्तते।
शयेनाह—**उपदेश इति**।

धिक्षति, ततः क्विपि दामलिट्, अत्र मा भूत् । ३२६. एकाचो बशो
झषन्तस्य स्ध्वोः । (८-२-३७) धातोरवयवो य एकाच् झषन्तस्तदवय
बशः स्थाने भष् स्यात्सकारे ध्वशब्दे पदान्ते च । एकाचो धातोः-इति समा
धिकरण्येनान्वये त्विह न स्याद्-गर्दभमाचष्टे गर्दभयति, ततः क्विप्, णिलो
गर्धप् । झषीति निवृत्तम्, स्ध्वोर्ग्रहणसामर्थ्यात् । तेनेह न-दुग्धम्, दोग्

तथा च प्रकृतोदाहरणे धौ दुघ् इति स्थिते—एकाचो बशो । नू॰
च स्ध्वौ, तयोरिति विग्रहः । बश इति स्थानषष्ठी । एतच्च हलन्तवधिः । एक

अनुवर्तन । तत्र झषन्तशब्देनान्वेति । पदमेतावित्फलम । 'झलो संयोगान्तो-' इत्य

पदेशिवद्भावेन धात्ववयवत्वाद्भष्भावः, जश्त्वचर्त्वे धुक्, धुग् । दुहौ, दुहः । चर्त्वे धुड् । ३२७ वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम् । (८-२-३३) एषां हस्य षः स्याज्झलि पदान्ते च । पक्षे ढः । ध्रुक्, ध्रुग्; ध्रुट्, ध्रुड् । द्रुहौ, द्रुहः

तथोः–' इति तकारस्य धः 'ऋदुशनस्–' इत्यनङ् । 'सर्वनामस्थाने च–' इति र्घः । हल्ङ्यादिलोपः । 'न लोपः–' इति नकारलोपः, दोग्धा इति रूपम् । झली-दुहौ इहोभयत्रापि घत्वे कृते भष्भावः स्यादिति भावः ।

ननु दुहेः क्विबन्तात् सोर्लोपे 'दादेः–' इति घत्वे कृते दुघ् इति झषन्तमेका-म् । तस्य धातुत्वाद् धात्ववयवत्वाभावात् कथमिह दकारस्य भष्भावेन धकारः रित्यत आह—व्यपदेशिवद्भावेनेति । तिमिपः अपदेशः व्यपदेशः—मुख्यव्य-

धाताविव धात्ववयवत्वव्य-

'आद्यन्तवदेकस्मिन्' इति भाष्ये स्पष्टम् । धुक्, धुगिति । क्विपः प्राक् प्रवृत्ताया धातुसंज्ञाया अनपायाद् दे:–' इति घत्वे कृते झषन्तत्वाद् भष्भावे चर्त्वविकल्प इति भावः । दुहौ । दुहः । म् । दुहौ । दुहः । दुहा । भ्यामादौ 'दादेः–' इति घत्वे कृते स्वादिष्विति पदत्वात् न्तत्वप्रयुक्तो भष्भावः । 'झलां जशोऽन्ते' इति जश्त्वम् । धुग्भिः । दुहे । धुग्भ्याम् । भ्यः । दुहः । दुहः । दुहोः । दुहाम् । दुह् सु इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति—घेति । घत्वे कृते भष्भावे 'झलां जशोऽन्ते' इति जश्त्वेन गकारः । तस्य 'खरि च' । चर्त्वस्यासिद्धत्वाद् 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वे कृते चर्त्वे धुक्षु इति रूपमिति ः । द्रुह् जिघांसायाम्, मुह् वैचित्त्ये, ष्णुह् उद्गिरणे, ष्णिह् प्रीतौ—एभ्यः क्विब-न्यः सोर्लोपे द्रुहेर्दादित्वाद् ढत्वं बाधित्वा नित्यं घत्वे प्राप्ते इतरेषामदादित्वादप्राप्ते इदमारभ्यते । वा द्रुह । 'दादेः–' इत्यतो घ इत्यनुवर्तते । झलीति पदस्येति ते इति पूर्ववदनुवर्तते । तदाह—एषामिति । द्रुहादीनां चतुर्णामित्यर्थः । ध्रुक्, गिति । घत्वपक्षे भष्भावे चर्त्वविकल्प इति भावः । ध्रुट्, ध्रुडिति । घत्वाभाव-

दि भष्भावो न स्यात् । दुघिति समुदायस्य यः पूर्वावयवो दु इत्येकाच् तस्य झष-त्वाभावात्, उघ् इत्युत्तरावयवे तु बशो भावादित्यत आह—व्यपदेशिवद्भावेनेति । धात्ववयवो धातुरित्येव व्यपदिश्यतां तथा च गर्धबिति सिध्येदिति वाच्यम् । वर्तो हि व्यपदेशिवद्भावः न शास्त्रतोऽर्थेनानिति तस्य धातुत्वव्यपदेशासंभवात् ।

दादित्वेनावस्थितत्वात् 'दादे-

। 'दुह् प्रपूरणे' क्विप् । वा

। 'द्रुह् जिघांसायाम्', 'मुह वैचित्त्ये', 'ष्णुह् उद्गिरणे', 'ष्णिह प्राप्तौ' । द्रुहेर्दा-

धुग्भ्याम् , धुड्भ्याम् । धुक्षु, धुट्त्सु, धुट्सु । एवं सुहृण्सुहृभ्यांहाम् ।
इग् यणः संप्रसारणम् (१-१-४५) यणः स्थाने प्रयुज्यमानो य इक् स
सारणसंज्ञः स्यात् । ३२६ वाह ऊठ् (६-४-१३२) भस्य वाहः संप्रसारण

पक्षे 'हो ढः' इति ढत्वे भष्भावे चर्त्वविकल्पः । अत्र भष्भावार्थमेव 'हो
इति सूत्रे ढ एव विहितः, न तु डः । तथा सति झषन्तत्वाभावाद् भष्भावो न स्या
अचि सुपि द्रुहम् इत्यादि । धुग्भ्यामिति । घत्वपक्षे भष्भावः । धुड्भ्यामिति
घत्वाभावपक्षे ढत्वे, जश्त्वे रूपम् । एवं भिसि भ्यसि च रूपद्वयम् । द्रुहः । द्रु
द्रुहोः । द्रुहाम् । धुक्ष्विति । घत्वे भष्भावे 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वे 'क्षः
इति चर्त्वम् । धुट्त्स्विति । घत्वाभावपक्षे ढत्वे, भष्भावे, ढस्य जश्त्वे, धुटि,
डस्य चर्त्वम् । चर्त्वस्यासिद्धत्वात् 'चयो द्वितीयाः–' इति तकारस्य थो न भवति ।
पदान्तात्–' इति ष्टुत्वं न । धुट्स्विति । धुडभावे रूपम् । हस्य ढः, भष्भावः,
जश्त्वेन डः, तस्य चर्त्वेन टः । एवमिति । भष्भाववर्जमिति शेषः ।

विश्वं वहतीत्यर्थे 'भजो ण्विः' इत्यतो ण्विरित्यनुवृत्तौ 'वहश्च' इति ण्वि
णकार इत् । वेर्लोपः । 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः । उपपदसमासः । विश्ववाट्
रूपम् । ततस्सोः 'हल्ङ्याब्–' इति लोपे 'हो ढः' इति ढत्वे 'वाऽवसाने' इति
विकल्पे विश्ववार्–विश्ववाड्, विश्ववाहौ, विश्ववाहः । विश्ववाहम्, विश्ववाहौ
सुटि रूपाणि सुगमत्वादुपेक्ष्य शसादौ अचि संप्रसारणार्थं ... संप्रसारणसंज्ञा ...

णत् । ३३० संप्रसारणाच्च (६-१-१०८) संप्रसारणादचि पूर्वरूपमेकादेश
ति । 'एत्येधत्यूठ्सु' (सू ७३) विश्वौहः । विश्वौहेत्यादि । छन्दस्येव ण्विः

ठौ 'अल्लोऽन्त्यस्य' इति ह्कारस्य स्यात् । तदनुवृत्तौ तु ऊठो यणस्थानिकत्वनाभा
'अल्लोऽन्त्यस्य' इति भवति । विश्व ऊ आह् अस् इति स्थिते-संप्रसारणाच्च
'इको यणचि' इत्यतः अचीति 'अमि पूर्वः' इत्यतः पूर्व इति चानुवर्तते । 'एकः पूर्व
योः' इत्यधिकृतम् । तदाह—संप्रसारणादित्यादिना । विश्व ऊह् अस् इति स्थिते
द् गुणमाशङ्क्याह—एत्येधत्यूठ्स्विति । अनेन गुणापवादो वृद्धिरिति शेषः
ौहः । विश्वौहा । इत्यादीति । विश्ववाड्भ्याम् । विश्ववाड्भिः । विश्ववाड्भ्यः ।
ौहे । विश्वौहः । विश्वौहः । विश्वौहोः । विश्वौहाम् । विश्ववाट्त्सु-विश्ववाट्सु ।
नु 'नहध' इति ण्विविधौ 'छन्दसि सहः' इत्यतः छन्दसीति केचिदनुवर्तयन्ति,
मते विश्ववाह्शब्दस्य लोके कथं प्रयोग इत्यत आह—छन्दस्येव ण्विरिति प

दिष्टं यद्रूपेण च' इति निषेधात् । इग्यणः । यणः स्थान इति । विधिप्रदे-
। सूत्रशाटकवद्भाविसंज्ञाश्रयणादन्योन्याश्रयः । ननु यणस्थानिकस्येकः संप्रसारण-
अदुहितरामित्यत्र लुडो लकारस्य स्थाने उत्तमपुरुषैकवचनमिट्, तस्य यणस्थानि-
न संप्रसारणसंज्ञायां सत्यां 'हलः' इति दीर्घः स्यात् । तरपं प्रति लुडन्तस्याङ्गत्वा-
ति चेत् । अत्र कैयटः—यथासंख्यसंबन्धात्संप्रसारणसंज्ञात्र न भवतीति । नन्वनुवादे
भाषाणामनुपस्थानात्कथमिह यथासंख्यत्वलाभः । न चैवं स्थानेयोगोऽपि न लभ्ये-
वाच्यम्, 'षष्ठी स्थानेयोगा' इत्यत्रैतत्सूत्रमनुवर्त्य व्याख्यायां तल्लाभात् । अत्राहुः—
ाहृत्याश्रयणेन 'संप्रसारणस्य' इति सूत्रे तद्भावितग्रहणाददुहितरामित्यत्र 'हलः'
लुड्स्थानिकस्येटः संप्रसारणस्य दीर्घो न भवति, लुड्स्थानिकस्येटः संप्रसारण-
नाभावितत्वात् । नन्वेवमप्यचशुवौ अचशुव इत्यादौ ऊठः संप्रसारणसंज्ञायां 'संप्र-
णाच्च' इति पूर्वरूपं स्यादिति चेत्, न । 'संप्रसारणपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणं कर्तव्यम्'
वार्तिककृतोक्तत्वाद् वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वाद्वा उवङेव स्यात् । अत्र नव्याः—
: संप्रसारणम्—' इत्यादिविधिप्रदेशेष्वेव 'यण इक्' इति पठित्वा संप्रसारणसंज्ञा-
त्यक्तुं शक्यमित्याहुः । वाह ऊठ । 'एत्येधत्यूठ्सु' इति विशेषणार्थष्ठकारो 'हल-

वाहो वाशब्दस्य संप्रसारणं स्यादित्युक्तम्, तच्च
ुः । संप्रसारणाच्च । 'अमि पूर्वः' इत्यतः
ोति च, 'एकः पूर्वपरयोः' इति

इति पक्षे णिजन्ताद्विच्। ३३१ चतुरनडुहोरामुदात्तः। (७-१-९८) अनयोराम् स्यात्सर्वनामस्थाने परे, स चोदात्तः। ३३२ सावनडुहः। (७-१-८२) अस्य नुम् स्यात्सौ परे। 'आत्' इत्यधिकारादन्त्यादचः परोऽयं नुम्। अथो विशेषवि-

णिजन्ताद्विजिति। किम्नं वाहयतीत्यर्थे वाह् इ इति एयन्तात् 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति विचि 'नेड्वशि कृति' इति इडभावे, णिलोपे, अपृक्तलोपे, उपपदसमासे विश्ववाड्, शब्दो लोके प्रयोगार्हः। किन्तु तस्य ऊठ् न भवति, 'अचः परस्मिन्-' इति णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन शसि तस्य भत्वाभावात्। वाहयतेः क्विपि विश्ववाहशब्दस्य तु ऊठ् निर्बाध एव, 'क्वौ लुप्तम्-' इति णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाभावेन तस्य भत्वनाधात्। अत एव 'विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम्' इति सूत्रे प्रष्ठौहं आगतं मङ्गलं द्रष्टव्यमिति लौकिकविग्रह-वाक्ये 'प्रष्ठौहः' इति प्रयोगः संगच्छते। क्वचित् पुस्तके 'छन्दस्येव णिविरितिप्रमादिकः' इति पठ्यते। 'कव्यपुरीष-' इत्यादिसूत्रस्थे तदनुरोधेऽस्यस्फुटत्वादिति तदाशयः।

अनः शकटं वहतीत्यर्थे अनसि वहेः 'अनसो डश्च' इति क्विप्, सस्य डश्च। 'वचिस्वपियजादीनां किति' इति यजादित्वात् वकारस्य सम्प्रसारणम् उकारः। 'सं-प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपम्। अनडुह् इति रूपम्। ततः सुबुत्पत्तिः। अनडुह् स् इति स्थिते—चतुरनडुहोः। अनयोरिति। चतुरनडुहोरित्यर्थः। सर्वनामस्थान इति। 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' इत्यतः सर्वनामस्थाने इत्यनुवृत्तेरिति भावः। आमि मकार इत्। मित्त्वादन्त्यादचः परः। उकारस्य यण् वकारः। अनड्वाह् स् इति स्थिते—सावन-डुहः। अस्येति। अनडुह्शब्दस्येत्यर्थः। नुम् स्यादिति। 'आच्छीनद्योर्नुम्' इत्यतो नुमित्यनुवृत्तेरिति भावः। नुमि मकार इत्, उकार उच्चारणार्थः। मित्त्वादन्त्या-दचः परः। अनड्वान् ह् स् इति स्थितम्। ननु आम्नुमौ एतौ मित्त्वादन्त्यादचः उकारात् परौ प्राप्तौ, तत्र 'चतुरनडुहोः-' इत्याम् सर्वनामस्थाननिमित्तकः सामान्य-विहितः, 'सावनडुहः' इति नुम् तु सर्वनामस्थानविशेषे सौ विहितत्वाद्विशेषविहितः, स च निरवकाशत्वात् सामान्यविहितमामं बाधेत, सोऽन्यत्राम्विधेश्चरितार्थत्वात्। तथा च अनडुन् इति स्यात्, अनड्वान् इति न स्यात्। किं च सम्बुद्धौ हे अनडुह् स् इति स्थिते 'अम् सम्बुद्धौ' इत्यमागम आमपवादोऽनुपदमेव वक्ष्यते। तत्र 'सावनडुहः' इति नुमपि प्राप्तः, स च सम्बुद्धावसम्बुद्धौ च विहितत्वात् सामान्यविहितः, 'अम् सम्बुद्धौ' इत्यम् तु सम्बुद्धावेव विहितत्वाद् विशेषविहितः। स च निरवकाशत्वात् सामान्य-विहितं नुमं बाधेत, असम्बुद्धौ सौ नुम्विधेश्चरितार्थत्वात्। ततश्च हे अनड्वन्निति न

संप्रसारणाद्यचीत्यादिना। छन्दस्येव णिविरिति। 'वहश्च' इति सूत्रे 'भजो ण्विः' 'छन्दसि सहः' इत्यतो ण्विप्रत्ययस्य छन्दसीत्यस्य चानुवृत्तेरिति भावः। इत्या-

हितेनापि नुमा आम् न बाध्यते। अमा च नुम् न बाध्यते। सोर्लोपः। नु

स्यात्। 'हो ढः' इति ढत्वे हे अनड्वड् इति स्यादित्याशङ्क्याह—आदित्यी
रादित्यादि नुम् न बाध्यत इत्यन्तम्। 'सावनडुहः' इति नुम्विधौ
'आच्छीनद्योः–' इत्यत आदिति पञ्चम्यन्तमनुवर्तते। अतः अनडुहः अवर्णा
नुमिति लाभाद् विशेषविहितेनापि 'सावनडुहः' इति नुमा 'चतुरनडुहोः–' इति सा
विहित आम् न बाध्येत, अवर्णात् परत्वेन विधीयमानं नुमं प्रति आम उप
त्वात्, उपजीव्योपजीवकयोर्विरोधाभावेन बाध्यबाधकभावविरहात्, प्रत्युत आ
नुमः प्रवृत्त्यसम्भवात्। तथा 'अम् संबुद्धौ' इत्यमा न विशेषविहितेन 'सावनडुह
नुम् न बाध्यते, नुम उपजीवकत्वेन विरोधाभावात्, प्रत्युत अमभावे नुमः प्र
संभवादित्यर्थः।

ननु 'सावनडुहः' इति नुम्विधौ आदित्यवर्ततां नाम। तथापि आमुपजी
नुमो न लभ्यते, अनडुहि नुमो नकाराकारात् परत्वेऽपि आदित्यनुवृत्तेरविरोध
चेद्। मैवम्—'सावनडुहः' इति नुम्विधौ मिदचोऽन्त्यात्परः इत्युपस्थितम्, त
आदित्यनुवृत्तमन्वेति। ततश्चानडुहि यः अन्त्यरूपः अवर्णः तस्मात् परो नु
लभ्यते। नकाराकारस्तु नैवंविध इत्यामुपजीवकत्वं नुमो निर्बाधमेव। एवं संबुद्धौ च
जीवकत्वमपि ज्ञेयम्। क्वचित्पुस्तके 'आमा च नुम् न बाध्यते' इति पठ्यते।
योजना। ननु बह्वनड्वांहि कुलानीत्यत्र 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुमपेक्षया
त्वादाम् स्यात्, कृते त्वामि पुनर्नुम् न भवति, 'विप्रतिषेधेन यद्बाधितं तद्बाधित
इति न्यायादित्यत आह—आमा च नुम् न बाध्यत इति। 'पुनः प्रसङ्ग
नात् सिद्धम्' इति क्वचिद्विप्रतिषेधेन बाधितस्य पुनरुन्मेषादामि कृतेऽपि 'नपुंस
झलचः' इति नुम् निर्बाध इति भावः। सोर्लोप इति। अड्वान् ह् स् इ
हल्ङ्यादिना–इति शेषः। ननु कृते सुलोपे हकारस्य संयोगान्तलोपे नुमो नका
पदान्तत्वाद् 'वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः' इति दत्वं कुतो न स्यादित्यत आह—नु

देतत्—'वाहः' इत्येव सूत्रमस्तु, संप्रसारणमेवात्र विधीयताम्, तस्य लघूपधगुणे
'वृद्धिरेचि' इति वृद्धौ सिद्धं विश्वौह इत्यादि, किमूठ्ग्रहणेन। सत्यम्। एवं स्थिते
भाष्यमूठ्ग्रहणं बहिरङ्गपरिभाषां ज्ञापयति। तस्यां हि सत्यां जातस्य बहिरङ्गस्य
सारणस्यासिद्धत्वादन्तरङ्गो गुणो न स्यादिति भाष्ये स्थितम्। नन्वनकारान्तोपप
कारान्तोपसर्गोपपदे च रूपे विशेषः स्यादिति कथमूठ्ग्रहणं ज्ञापकमिति चेत्। अ
कैयटादयः—भाष्यकारोक्तज्ञापकबलेनैव तादृशस्थले ण्विप्रत्ययाभावोऽनुमीयत इति
एतेन भुवं वहतीति भवाद्। भूहः। भूहा। प्रौढः। प्रौढ्यादिप्रयोगाः परास्त

साहः । तुराषाड्भ्यामित्यादि । तुरं सहत इत्यर्थे 'छन्दसि सहः' (सू ३४०१) इति ण्विः । लोके तु साहयतेः क्विप् । 'अन्येषामपि–' (सू ३५३१) इति पूर्वपदस्य दीर्घः ॥ इति हान्ताः ॥ ३२६ दिव औत् । (७-१-८४) दिविति प्रातिपदिकस्य औत्स्यात्सौ परे । अविधिदेन स्थानिवत्त्वाभावात् 'हल्ङ्याप्–' (सू २५२) इति

अथ तुराषाहशब्दं व्युत्पादयति । तुरं त्वरां सहत इत्यर्थे छन्दसि सह इतीति । कर्मण्युपपदे सहेर्ण्विः स्यात् छन्दसीति तदर्थः । णकार इत्, उपधावृद्धिः, अपृक्त लोपः । ननु ण्विप्रत्ययस्य छन्दोविषयत्वेन तुराषाहशब्दस्य कथं लोके प्रयोग इत्यत आह—लोके त्विति । सहेर्ण्यन्तात् क्विपि, णिलोपे, अपृक्तलोपे च सति लोकेऽपि प्रयोगस्य इति भावः । ननु 'नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ' इति हि षष्ठी क्विबन्ते परे एव पूर्वपदस्य विहितो दीर्घः कथमिह स्यादित्यत आह—अन्येषामपीति । सहेः क्विप् ? वकारेण सहितः सहः तुराषाडिशब्द, स यस्य नाम सोऽपि तदयोग्यः साहः, तस्यापत्यं साहि. 'अत इञ्' । 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । ण्यादिवृद्धिः । साहिरिति रूपम् । अत्र न मूर्धन्य इति भाष्ये स्थितम् ॥ इति हान्ताः ॥

अथ वकारान्ता निरूप्यन्ते । दिव्शब्दः स्त्रीलिङ्गः । 'द्योदिवौ द्वे स्त्रियामभ्रं व्योम पुष्करमम्बरम्' इत्यमरः । सु–शोभना द्यौर्यस्येति बहुव्रीहौ पुंसि सुदिव् इति स्थिते—दिव औत् । 'सावनडुहः' इत्यतः सौ इत्यनुवर्तते । दिव इति षष्ठ्यन्तं 'दिवेर्डिविः' इत्यौणादिकम्, अव्युत्पन्नं वा प्रातिपदिकं गृह्यते, न तु 'दिवु क्रीडा–दौ' इति धातुः, निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य' इति न्यायात् । तदाह दिविति प्रातिपदिकस्येति । औदिति तकार उच्चारणार्थः, तत्रादेशे तकारः श्रूयते । एवं चानेकाल्त्वप्रयुक्तं सर्वादेशत्वं न । तकारस्य इत्संज्ञा तु न, फलाभावात् । नित्स्वरितस्य तु नात्र सम्भवः । 'तिति प्रत्ययग्रहणम्' इति [illegible]

[illegible] इत्यादयः पाठा अन्यत्र कौमुदीपुस्तकेषु नोपलभ्यन्त इति [illegible] टीकाकृतैव सौकर्यार्थं मूलेऽपि निवेशिता भवेयुः । मुद्रकैरेव वा टीकास्थितादृशपाठान् दृष्ट्वा मूलेऽपि निवेशिताः स्युरिति संभाव्यते । 'क' पुस्तके तु एतदनन्तरम् 'अथ हलन्तपुंलिङ्गे वकारान्तप्रकरणम्' इत्यादयः पाठाः सर्वत्राधिका उपलभ्यन्ते, परं व्यर्थ[illegible] । ते परित्यक्ताः ।

सुलोपो न। सुद्यौः, सुदिवौ, सुदिवः। सुदिवम्, सुदिवौ। ३३७ दिव उत् (६-१-१३१) दिवोऽन्तादेश उकारः स्यात्पदान्ते। सुद्युभ्याम्। सुद्युभिः-इत्यादि ॥ इति वान्ताः ॥ चत्वारः। चतुरः। चतुर्भिः। चतुर्भ्यः। चतुर्भ्यः। ३३८ षट्चतुर्भ्यश्च। (७-१-५५) षट्संज्ञकेभ्यश्चतुरश्च परस्यामो नुडागमः। स्यात्।

माश्रित्य प्रवर्तमानस्य सुलोपस्याल्विधित्वादिति भावः। **सुद्यौरिति**। व्याश्रयत्वान् तदन्तस्याप्यौत्त्वे यण्, रुत्वविसर्गौ। **सुदिवाविति**। अजादिषु सुदिव्शब्दः अविकृत एवेति भावः। भ्यामादौ हलि विशेषमाह—**दिव उत्**। **अन्तादेश इति**। अलोऽन्त्यसूत्रलभ्यम्। **पदान्त इति**। पदान्तादिरयनुवृत्तं सप्तम्या विपरिणम्यत इति भावः। उतस्तपरत्वं तु 'भाव्यमान उकारः सवर्णग्राहकः' इति ज्ञापनार्थमिति 'तित्स्वरितम्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। **सुद्युभ्यामिति**। वकारस्य उत्त्वे इकारस्य यण्। अत्र उकारस्य 'हलः' इति दीर्घस्तु न, वकारस्थाने उकारस्य संप्रसारणत्वानवसायात्। संप्रसारणशब्देन विहितस्यैव यण्स्थानिकस्य इकः संप्रसारणत्वाद् इति 'इग्यणः—' इति सूत्रे शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम्। **इत्यादीति**। सुदिवे। सुद्युभ्यः। सुदिवः। सुदिवोः। सुदिवाम्। सुद्युषु ॥ इति वान्ताः ॥

अथ रेफान्ता निरूप्यन्ते। 'चतेरुरन्' इत्युणादिषु चतुर्शब्दो व्युत्पादितः नित्यं बहुवचनान्तः। **चत्वार इति**। जसि रूपम्। 'चतुरनडुहोः—' इत्युकाराद् आम्। उकारस्य यणिति भावः। **चतुर इति**। शसादौ सर्वनामस्थानत्वाभावान्नाम्। चतुर् आम् इति स्थिते ह्रस्वाद्यन्तत्वाभावाद् नुटि अप्राप्ते—**षट्चतुर्भ्यश्च**। षट्चतुर्भ्य इति पञ्चमी, 'आमि सर्वनाम्नः—' इत्यत आमीत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते। षडिति षट्संज्ञकं गृह्यते, न तु षष्शब्दः, 'कृत्रिमाकृत्रिमयोः—' इति न्यायात्। तदाह—**षट्संज्ञकेभ्य इत्यादिना**। नुटि टकार इत्, उकार उच्चारणार्थः, टित्त्वादाद्यवयवः।

न तु 'दिवु क्रीडादौ' इति धातोः, 'निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य' इति परिभाषया। तेनाक्षद्यूरित्यादौ न भवति। न च तत्रान्तरङ्गत्वादूठेव स्यान्न तु औत्वप्रसक्तिरिति वाच्यम्, ऊठि कृतेऽप्येकदेशविकृतन्यायेन 'दिव औत्' इत्यस्यापि प्रसक्तिसंभवादिति दिक्। **दिव उत्**। तपरकरणमिह द्युभ्यामित्यादावुकारस्य संप्रसारणत्वाद् 'हलः' इति दीर्घे प्राप्ते तन्निवारणायेत्याहुः ॥ इति वान्ताः ॥ **चत्वार इति**। 'चतेरुरन्' इत्युरन्प्रत्ययान्तश्चतुर्शब्दः। ततो जसि 'चतुरनडुहोः—' इत्याम्। **षट्चतुर्भ्यश्च**। बहुवचननिर्देशादर्थस्य प्राधान्यं विवक्षितम्। अर्थाच्चामः परत्वं शब्दद्वारकम्, तेन तदन्तविधौ सत्यपि परमचतुर्णामित्यादावेव भवति, न तु बहुव्रीहौ, तदेतद्ध्वनयति—

णत्वम्, द्वित्वम्। चतुर्ण्णाम्। ३३९ रोः सुपि। (८-३-१६) सप्तमीबहुवचने रोरेव विसर्जनीयो नान्यरेफस्य। षत्वम्। षस्य द्वित्वे प्राप्ते। ३४०, शरोऽचि। (८-४-४९) अचि परे शरो न द्वे स्तः। चतुर्षु। प्रियचत्वाः। हे प्रियचत्वः।

णत्वमिति। 'रषाभ्याम्–' इत्यनेनेति शेषः। द्वित्वमिति। 'अचो रहाभ्याम्–' इति णकारस्येति शेषः। द्वित्वस्यासिद्धत्वात् पूर्वं णत्वे कृते ततो णस्य द्वित्वम्। न च 'पूर्वत्रासिद्धमद्विर्वचने' इति निषेधः शङ्क्यः, द्वित्वे कर्तव्ये अन्यदसिद्धं नेति हि तदर्थः, न तु द्वित्वस्याप्यसिद्धत्वं नेति तदर्थ इति णत्वोत्तरमेव द्वित्वमिति भावः। चतुर् सु इति स्थिते रेफस्य विसर्गे प्राप्ते—रोः सुपि। खरीत्यनुवृत्तेः सप्तमीबहुवचनमेवात्र सुप्, खरवसानयोरित्येव सिद्धे नियमार्थ एवैष विधिरित्याह। रोरेवेति। विपरीतनियमस्तु न, 'हलोऽनन्तराः संयोगः' इति निर्देशात्। षत्वमिति। 'आदेशप्रत्यययोः' इत्यनेनेति शेषः। रेफस्य इण्त्वेन ततः परत्वादिति भावः। षस्य द्वित्व इति। अचो रहाभ्यामित्यनेनेति शेषः। शरोऽचि। 'अचो रहाभ्याम्–' इत्यतो द्वे इति 'नादिन्याक्रोशे–' इत्यतो नेति चानुवर्तते। तदाह—अचि पर इत्यादिना। तथा च चतुर्षु इत्येकषकारमेव रूपम्। न च सत्यपि द्वित्वे 'झरो झरि सवर्णे' इति लोपादेव एकषकाररूपसिद्धेरिदं व्यर्थमिति वाच्यम्। लोपस्य वैकल्पिकत्वादिति भावः। प्रियाः चत्वारो यस्येति बहुव्रीहौ 'प्रियचतुर्' शब्दो विशेष्यनिघ्न एकद्विबहुवचनान्तः। तस्य सौ रूपमाह—प्रियचत्वारिति। प्रियचतुर् स् इति स्थिते 'चतुरनडुहोः–' इत्युकारादाम्। तस्याङ्गत्वेन तदन्तेऽपि प्रवृत्तेः। तत उकारस्य यण्, हल्ङ्यादिलोपश्चेति भावः। 'गौणत्वे तु नुड् नेष्यते' इत्यादिना। द्वित्वमिति। 'अचो रहाभ्याम्–' इत्यनेन। रोः सुपि। सुपीति न प्रत्याहारः, खरीत्यनुवृत्तेः। तेन पयोभ्यामित्यादौ विध्यर्थमेतन्न भवति। 'खरवसानयोः–' इत्येव सिद्धेऽयमारम्भो नियमार्थमित्याह—रोरेवेति। 'रोः सुप्येव विसर्जनीयः' इति विपरीतनियमस्त्विह न भवति। 'हलोऽनन्तराः संयोगः' इत्यादिनिर्देशात्। शरोऽचि। 'अचो रहाभ्याम्–' इत्यतो द्वे इति 'नादिन्याक्रोशे–' इत्यतो नेति चानुवर्तत इत्याह—न द्वे स्त इति। नन्वस्तु द्वित्वम्, एकस्य 'झरो झरि सवर्णे' इति लोपे सिद्धमिष्टम्। मैवम्। लोपस्य वैकल्पिकत्वेन पक्षे द्वयोः श्रवणप्रसङ्गात्। प्रियाः चत्वारश्चत्वारि वा यस्य स प्रियचत्वाः। आङ्गत्वात्तदन्तस्यापि 'चतुरनडुहो–' इत्याम्। हे प्रियचत्वरित्यत्र तु 'अम् संबुद्धौ' इत्यम्। इति रान्ताः। कमलामिति। 'कमला श्रीर्हरिप्रिया' इत्यमरः। कमलिति। 'तत्करोति तदाचष्टे'

१ क पुस्तके तु 'रोः सुपि'। 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' इत्यतो विसर्जनीय इत्यनुवर्तते' इत्येतावन्मात्रं पठितम्। 'खरीत्यनुवृत्तेः' इत्यादि नास्ति।

प्रियचत्वारौ । प्रियचत्वारः । गौणत्वे तु नुट् नेष्यते । प्रियचतुराम् । प्राधान्ये तु स्यादेव । परमचतुर्णाम् ॥ इति रेफान्ताः ॥ कमलं कमलां वा आचक्षाणः कमल्,

लान्ताः ॥ **३४१ मो नो धातोः ।**

मिति भावः । **प्रियचत्वाराविति ।** सुटि सर्वनामस्थानत्वादाम् । प्रियचत्वारः । प्रियचत्वारम्, प्रियचत्वारौ । शसादावाम् न । प्रियचतुरः । प्रियचतुरा, प्रियचतुर्भ्याम्, प्रियचतुर्भिः । प्रियचतुरे । प्रियचतुर्भ्यः । प्रियचतुरः । प्रियचतुरः । प्रियचतुरोः । आमि 'षट्चतुर्भ्यश्च' इति नुटमाशङ्क्याह—**गौणत्वे त्विति ।** गम्य एव नुडिति भावः । प्रियचतुरि । यः । आज्ञत्वात्तदन्तादपि नुडिति भावः ॥ इति रान्ताः ॥

अथ लकारान्ता निरूप्यन्ते । कमलमिति । कमलं पद्मम् । कमला लक्ष्मीः, कमलामाचष्टे इत्यर्थे कमलाशब्दात् 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिचि 'सनाद्यन्ताः–' इति धातुत्वात् तदवयवस्य सुपो लुकि 'णाविष्ठवत् प्रातिपदिकस्य' इति इष्ठवत्त्वाट्टिलोपे कमल् इति रूपम् । **कमलाविति ।** औजसादिषु न कोऽपि विकार इति भावः । कमलम्, कमलौ, कमलः । कमला, कमलभ्याम्, कमलभिः । कमले । कमलभ्यः । कमलः । कमलः, कमलोः, कमलाम् । सुपि विशेषमाह—**षत्वं कमल्ष्विति ।** लकारस्य इण्त्वादिति भावः । तोयमाचष्टे तोय्, इत्यादियकारान्तास्तु न सन्त्येव, क्विपि 'लोपो व्योः–' इति यलोपस्य दुर्वारत्वात् । णिलोपस्य स्थानिवत्त्वं तु न भवति, यलोपे तन्निषेधात् । वस्तुतस्तु 'न पदान्ता हलो यणः सन्ति' इति लण्सूत्रस्थभाष्यादनभिधानमेवंजातीयकानामिति हरदत्तः । 'भोभगो–' इति सूत्रे भ्रुय् करोतीति भाष्यं तु एकदेश्युक्तिरिति तदाशय इत्यलम् ॥ इति लान्ताः ॥

अथ मकारान्ता निरूप्यन्ते । अथ प्रपूर्वात् शमुधातोः क्विपि 'अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति' इति दीर्घे सति निष्पन्ने प्रशाम्शब्दे विशेषमाह—**मो नो धातोः ।** म इति षष्ठ्यन्तं धातोरित्यस्य विशेषणम् । तदन्तविधिः । पदस्येत्यधि-

---

इति णिचि इष्ठवद्भावाट्टिलोपः । णिजन्तात्क्विपि 'णेरनिटि' इति णिलोपः । एवं सलिलमाचक्षाणः सलिल्, सलिलौ, सलिल इत्यादि बोध्यम् । नन्वेवं तोयमाचक्षाणस्तोय् तोयौ तोय इति यान्ता अपि सुसाधाः । न च 'वेरपृक्तलोपाद्वलि लोपः पूर्वविप्रतिषेधेन' इति यलोपः शङ्क्यः, 'लोपो व्योर्वलि' इति लोपे कर्तव्ये णिलोपस्य टिलोपस्य वा स्थानिवद्भावेन यकारस्य वल्परत्वाभावादिति चेन्नैवम् । 'न पदान्त–' इति सूत्रेण यलोपे स्थानिवद्भावनिषेधात् । तस्मात् 'लोपो व्योर्वलि' इति यलोपः स्यादेवेति यान्ता

(८-२-६४) मान्तस्य धातोर्नः स्यात्पदान्ते । मत्वस्यासिद्धत्वान्नलोपो न । प्रशाम्यतीति प्रशान्, प्रशामौ, प्रशामः । प्रशान्भ्यामित्यादि । ३४२ किमः कः । (७-२-१०३) किमः कः स्याद्विभक्तौ । त्यदाद्यत्वस्यायमपवादः । कः, कौ,

इतम् । 'दश्च' 'सेर्हौ' इत्यतः । इतरन्ते इत्यनुवर्तते । तदाह—मान्तस्य धातोरित्यादिना । 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नकारस्य भवति । तत्र योगेऽस्मिन्नवसाने प्रति नकारस्य प्रातिपदिकान्तत्वात् पदान्तत्वाच्च 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोप-माशङ्क्याह—मत्वस्येति । प्रशानिति । स्यादिष्वप्यस्य नान्यत्वम्, पदत्वे चासिद्धत्वात् । असिद्धत्वाभावे तु स्यादिपदावयवत्वाभावादभेदेनेति भावः । प्रशान्भ्यामिति । स्वादौ इति 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इति पदत्वमत्रास्तीति भावः । इत्यादीति । प्रशान्भिः । प्रशाम्यो । प्रशान्भ्यः । प्रशामः । प्रशामोः, प्रशामाम् । प्रशामि । प्रशान्सु-प्रशान्त्सु । 'नश्च' इति धुट्विकल्पः । अथ कायतेर्डिमिरिति निष्पन्नः किंशब्दः प्रकृते वर्तते । तस्य विशेषमाह—किमः कः । विभक्ताविति । 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । ननु 'इमः' इत्येव सूच्यताम्, 'त्यदादीनामः' इत्यनुवृत्तौ त्यदादीनाम् इमः अकारः स्यादित्यर्थलाभात् । किर्यन्तत्वाभावादिति तु न सम्भाव्यम्, किमर्थन्तेषु त्यादिषु इमोऽसम्भवात् । एवं च किंशब्दे इम इत्यस्य स्थाने अकारे कृते क इत्यदन्तत्वं सिध्यति । न च 'अलोऽन्त्यस्य' इति किंशब्दे इमो मकारस्यैव अकारः स्यात्, ततश्च इकारस्य यणि क्य इति स्यादिति वाच्यम्, 'नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिः' इति निषेधेन अलोऽन्त्यपरिभाषाया अप्रवृत्तौ इमः कृत्स्नस्य स्थाने अकारे सति क इत्यस्य सिद्धेरित्यत आह—प्रकृत्सहितस्येति । त्यदादेरिमः अकारविधौ 'अ-व्ययसर्वनाम्नाम्–' इति किंशब्दस्य अकचि कृते ककिम् इति स्थिते इमः अकारे कृते कक इति रूपं स्यात् । 'किमः कः' इत्युक्ते तु साकच्कस्यापि किंशब्दस्य 'तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते' इति न्यायेन किंशब्दत्वात्तस्य कादेशे सति क इत्येव रूपं सिध्यतीति भावः । अत्र त्यदादीनामित्यनुवर्त्य वचनविपरिणामेन त्यदादेः किमः क इति व्याख्येयम् । अतः सर्वाद्यन्तर्गणकार्यत्वादुपसर्जनत्वे कादेशो न भवति । एवं च विभ-

प्रशानिति । 'शमु उपशमे' क्विप् । 'अनुनासिकस्य क्वि–' इति दीर्घः । किमः कः । 'कायतेर्डिमिः' इति डिमिप्रत्यये निष्पन्नः किंशब्दः । विभक्ताविति । 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतोऽनुवर्तत इति भावः । नन्वत्र 'इमः' इत्येव सूच्यताम्, तेन तिमटि-

१ 'अनुदरस्य' क ।

के । कम्, कौ, कान् इत्यादि सर्ववत् । ३४३ **इदमो मः** । (७-२-१०८) इदमो मस्य मः स्यात्सौ परे । त्यदाद्यत्वापवादः । ३४४ **इदोऽय् पुंसि** । (७-२-१११) इदम इदोऽय् स्यात्सौ पुंसि । सोर्लोपः । अयम् । त्यदाद्यत्वं पररूपत्वं च । ३४५ **दश्च** । (७-२-१०९) इदमो दस्य मः स्याद्विभक्तौ । इमौ, इमे । त्यदादेः

पुंसि कः कं शिरोऽम्बुनोः' इत्यमरः । तत्र कशब्दस्य किंशब्दत्वाभावाद् न सर्वनामत्वम् । वेधसि तु किंशब्दोऽप्यस्ति । तस्य सर्वनामत्वमस्ति नास्तीति पक्षद्वयम् 'कस्येत्' इति सूत्रे भाष्ये स्थितम्—'नायं हविरित्यत्र यदि किमः कादेशः, यदि वा शब्दान्तरम्, उभयथापि कस्मा अनुब्रूहीति भवितव्यम् । सर्वस्य सर्वनामसंज्ञा । सर्वश्च प्रजापतिः । प्रजापतिश्च कः । अपर आह—उभयथापि कायानुब्रूहीत्येव, संज्ञैषा तत्रभवतः' इति[1]।

अथ इदंशब्दे विशेषमाह । **इदमो मः । सावित्ति** । 'तदोः सः सौ–' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यन्त्यस्य मस्य मः । ननु मस्य मविधिर्व्यर्थ इत्यत आह—**त्यदाद्यत्वापवाद इति** । इदम् स् इति स्थिते—**इदोऽय् पुंसि** । इद इति स्थानषष्ठी । इदम इत्यनुवर्तते । अवयवषष्ठ्येषा । 'यः सौ' इत्यतः सावित्यनुवर्तते । तदाह—**इदम इति** । इदम्शब्दस्यावयवो य इद् तस्येत्यर्थः । अयम् स् इति स्थिते—**सोर्लोप इति** । हल्ङ्यादिनेति शेषः । **अयमिति** । सुलोपे प्रत्यय-

माह—**त्यदाद्यत्वमिति** । इदम् औ इति स्थिते 'त्यदादीनामः' इति मस्य अकार इत्यर्थः । **पररूपत्वमिति** । इद अ औ इति स्थिते 'अतो गुणे' इति अकारयोरेकं पररूपम् अकार इत्यर्थः । इद औ इति स्थिते—**दश्च** । 'इदमो मः' इत्यनुवर्तते । द इति षष्ठी । इदमो दकारस्य इति लभ्यते । 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतः अतिव्यवहितमपि विभक्तावित्येतद् मण्डूकप्लुत्या अनुवर्तते । 'तदोः सः सौ–' इत्यतः सावित्ति तु संनिहितमपि नानुवर्तते, सौ इदमो दस्याभावात्, 'यः सौ' इत्युत्तरसूत्रे सौग्रहणाच्च । तदाह—**इदमो दस्येत्यादिना** । तथा च इम औ इति स्थिते रामवद्रूपाणीत्याह–

मादीनां किमन्तानामतिप्रसङ्गवारणाय त्यदादीनामित्यनुवर्त्य त्यदादीनामिमः अः स्यादिति

ऽपि स्यात् । मैवम् । त्यदादीनामित्यनुवर्त्य त्यदादीनां किम इति व्याख्यानात् ।

संबोधनं नास्ति—इत्युत्सर्गः । ३५६ अनाप्यकः । (७-२-११२) अककारस्ये-दम इदोऽन् स्यादापि विभक्तौ । आप्-इति टा इत्यारभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहारः । अनेन । ३५७ हलि लोपः । (७-२-११३) अककारस्येदम इदो लोपः स्यादापि हलादौ । 'नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे' (वा ४४०) ।

इमावित्यादि । त्यदादेः संबोधनं नास्तीति । अप्रयोगादर्शनादिति भावः । [illegible] 'त्यदो यः सौ–' इति सूत्रे [illegible] भाष्ये [illegible] आह—उत्सर्ग इति । प्रायिकमित्यर्थः । तदाह [illegible]—अनाप्यकः । अन्, आपि, अकः इति च्छेदः । न विद्यते क् यस्य सः अक्, तस्य [illegible] । 'इदमो मः' इत्यत इदम इति 'इदोऽय् पुंसि' इत्यत इद् इति चानुवर्तते । 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतो विभक्ताविति । तदाह—अककारस्येत्यादिना । [illegible] नेत्याह—आपीत्यादिना । आ इत्यप्रत्याहारनिर्देशः । विभक्तिविशेषणत्वादुपस्थितपरत्वम् । इदः अनादेशः । अन आ इति स्थिते इकारेकौ गुण इति भावः । ङ्या-[illegible] परत्वं च सूत्रे 'अनाप्यकः' इति [illegible]—हलि लोपः । अनाप्यक इत्यनुवर्तते । 'इदमो मः' इत्यत इदम इति 'इदोऽय् पुंसि' इत्यत इद् इति 'अष्टन–' इत्यतो विभक्ताविति चानुवर्तते । [illegible] विशेषणम् । तदन्तविधिः । [illegible] इदो इत्यस्य लोपः [illegible] [illegible] स्थित । इदमन्ते इद [illegible]

[illegible] सूत्रादनुवृत्तिम् । [illegible] परत्वे 'सुपि च' इति दीर्घे प्राप्ते [illegible]विधिः ।

इदमो मः । 'हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्–', इदम् । 'त्यदो यः सौ–' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—सौ परे इति । इदोऽय् । पुंसीति किम्, इयं स्त्री । त्यदादेः संबोधनं नास्तीति । अप्रयोगादर्शनेनेयान मूलम् । उत्सर्ग इति । तेन 'त्यदो यः सौ' इति सूत्रे 'अनन्त्ययोरिति किम्, हे स' इति भाष्यम्, भो [illegible] प्रयोगाश्च न विरुध्यन्त इति भावः । अनाप्यकः । आपीति प्रत्याहारो न तु चाप्, विभक्ताविति विशेषणादित्तो व्याचष्टे—टा इत्यारभ्य सुपः पकारेणेति । नानर्थके-ऽलोऽन्त्यविधिरिति । 'नन्वेवं विभर्ति पिपर्तीत्यादौ 'भूयासित्' 'अचिकिपिपर्थ' [illegible]

३४८ आद्यन्तवदेकस्मिन्। (१-१-२१) एकस्मिन्क्रियमाणं कार्यमादाविवान्त इव च स्यात्। भ्याम्। ३४९ नेदमदसोरकोः। (७-१-११) अककारयोरिद-

ननु इदम् भ्याम् इति स्थिते त्यदाद्यत्वे पररूपे इदो लोपे च कृते अ भ्याम् इति स्थिते अस्याकारामकत्वाद् अदन्तत्वाभावात् कथं 'सुपि च' इति दीर्घ इत्यत आह—आद्यन्तवदेकस्मिन्। आदिवदन्तवच्चेत्यर्थः। आदित्वान्तत्वयोर्निरूप्यत्वाभावादेकस्मिन् तत्प्रयुक्तकार्याणामप्राप्तौ तत्प्राप्त्यर्थमिदमारभ्यते। एकशब्दः असहायवाची। 'एके मुख्यान्यकेवलाः' इत्यमरः। सप्तम्यन्तात् 'तत्र तस्येव' इति वतिः। एकस्मिन्नित्युपमेये सप्तमीदर्शनात्। वतिश्च द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वात् प्रत्येकं संबध्यते। तदाह—एकस्मिन् क्रियमाणमादाविवान्त इव च स्यादिति। तदादितदन्तयोः क्रियमाणं कार्यं असादौ तदन्त इव च असहायेऽपि स्यादित्यर्थः। एकस्मिन्निति किम्? दरिद्रातेः 'एरच्' इति मा। आदिवत्त्वफलम्—औपगव इत्यादौ अणप्रत्ययाद्युदात्तत्वम्। भ्याम् इत्यादौ अन्तवत्त्वाद् दीर्घादिर्भवति। भाष्ये तु आद्यन्तवदित्यपनीय 'व्यपदेशिवदेकस्मिन्' इति सूत्रपाठः शिक्षितः। तेन इयाय–इत्यादौ 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इति द्विर्भावः, धुक्–इत्यत्र व्यपदेशिवत्त्वेन धात्ववयवत्वाद् भष्भावश्च सिध्यति। विशिष्टः अपदेशः–मुख्यो व्यवहारः, सोऽस्यास्तीति व्यपदेशी, मुख्य इति यावत्। एकस्मिन् तदादित्वतदन्तत्वतदवयवत्वादिप्रयुक्तकार्यं स्यादिति फलितम्। इदम् भिस् इति स्थिते त्यदाद्यत्वे पररूपे 'हलि लोपः' इति इदो लोपे अ भिस् इति स्थिते 'अतो भिस ऐस्' इति प्राप्ते—नेदमदसोरकोः। 'अतो भिस ऐस्' इत्यतो भिस ऐसित्यनुवर्तते। अकोरिति षष्ठी।

इतीत्वं सर्वस्याभ्यासस्य स्यात्। द्वित्वाभावे केवलस्यार्थवत्त्वेऽपि द्वित्वे सति समुदायस्यैवार्थवत्त्वादित्याशङ्कायामाह—अनभ्यासविकार इति। आद्यन्तवत्। 'यस्मिन्-यस्य–पूर्वो–नास्ति–स आदिः' 'सत्यन्यस्मिन्यस्य परो नास्ति सोऽन्तः, इति लोके प्रसिद्धम्, तदुभयमेकस्मिन्नसहाये न संभवतीति तत्रायन्तव्यपदिष्टानि कार्याणि न स्युरतोऽयमतिदेश आरभ्यते। न च परत्वात् 'सुपि च' इति दीर्घे पश्चाद्धलि लोपे कृते भ्यामित्यादि सिध्यतीति किमत्राद्यन्तवत्सूत्रोपन्यासेनेति शङ्क्यम्, नित्यत्वाद् 'हलि लोपः' इत्यस्य दीर्घात्पूर्वमेव प्रवृत्तेः। एकस्मिन्नित्युपमेये सप्तमीदर्शनात्सप्तम्यर्थे एव वतिरित्यभिप्रेत्याह—आदाविवान्त इवेति। आदिवत् किम्, औपगवः। अत्राण आद्युदात्तत्वं यथा स्यात्। भाष्ये त्वाद्यन्तवदित्यपनीय 'व्यपदेशिवदेकस्मिन्' इति सूत्रमुदितम्। विशिष्टोऽपदेशो व्यपदेशः–मुख्यो व्यवहारः, सोऽस्यास्तीति व्यपदेशी–मुख्य इति यावत्, तेन तुल्यमेकस्मिन्नसहायेऽपि कार्यं स्यादित्यर्थः। तेन इयाय, आरेत्यादौ 'एकाच–' इति द्वित्वं सिध्यति। अन्यथा आद्यन्तोपदिष्टत्वाभावाद् द्वित्वं न स्यादिति

इदमोर्भिस ऐस् न स्यात् । एतवम्, एभिः । अत्वम्, नित्यत्वाद् ङेः स्मै, पश्चादद्धि लोपः, अस्मै, आभ्याम्, एभ्यः । अस्मात्, आभ्याम्, एभ्यः । अस्य, अनयोः, एषाम् । अस्मिन्, अनयोः, एषु । ककारयोगे तु अयकम्, इमकौ, इमके । इमकम्, इमकौ, इमकान् । इमकेन, इमकाभ्याम् इत्यादि । ३५० इदमोऽन्वा-

---

न विद्यते ककारो ययोरिति बहुव्रीहिः । तदाह—अककारयोरित्यादिना । एत्व-मिति । 'बहुवचने झलि—' इत्यनेनेति शेषः । अपि विशेषमाह—अत्वमित्यादि । अत्वम्, ङेः स्मै इत्यन्वयः । इदम् ए इति स्थिते त्यदाद्यत्वे [illegible] इद ए इति स्थिते [illegible] इद ए इति स्थिते [illegible] न्यायेन पुनः स्मैभावो न स्यादत आह—नित्यत्वादिति । कृते अकृतेऽप्यनादेशे प्रवृत्तियोग्यतया स्मै-भावस्य नित्यत्वादनादेशात् प्रागेव स्मैभावे कृते अनादेशस्य हलि लोपेन बाध इति भावः । आभ्यामिति । पूर्ववत् । एभ्य इति । त्यदाद्यत्वम्, पररूपत्वम्, 'हलि लोपः' 'बहुवचने झल्येत्' इत्येत्वं चेति भावः । अस्मादिति । त्यदाद्यत्वम्, पररूपत्वम्, 'हलि लोपः' 'ङसिङ्योः—' इति स्मादिति भावः । अस्येति । त्यदाद्यत्वम्, पररूपत्वम्, स्यादेशः, हलि लोपश्चेति भावः । अनयोरिति । त्यदाद्यत्वम्, पररूपत्वम्, 'अनाप्यकः' 'ओसि च' इत्येत्वम्, अयादेशश्चेति भावः । एषामिति । अत्वम्, त्यदाद्यत्वम्, पररूपत्वम्, सुट्, 'हलि लोपः' एत्वषत्वे । अस्मिन्निति । अत्वम्, पर-रूपत्वम्, स्मिन्, हलि लोपश्चेति भावः । एष्विति । अत्वम्, पररूपत्वम्, 'हलि लोपः' एत्वषत्वे इति भावः ।

ककारयोगे त्विति । 'अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः' इत्यनेन इदंशब्दस्य अकचि सतीत्यर्थः । अयकमिति । अकचि कृते निष्पन्नस्य इदंशब्दस्य तन्मध्य-पतितन्यायेन 'इदमो मः' इत्यादावपि इदंग्रहणेन ग्रहणान्मत्वादिकमिति भावः । 'अनाप्यकः' इति 'हलि लोपः' इति 'नेदमदसोरकोः' इति च नेह प्रवर्तते, ककारयोगे तन्निषेधा-दित्याशयेनाह—इमकेन, इमकाभ्यामिति । इत्यादीति । इमकैः । इमकस्मै । इमकेभ्यः । इमकस्मात् । इमकस्य, इमकयोः, इमकेषाम् । इदमोऽन्वादेशे । अन्वा-

---

दिकू । नेदमदसोः । भाष्ये तु 'इदमदसोः कन् । नियमार्थमिदम्, इदमदसोः कादेव भिस ऐस्, नान्यत.' इति स्थितम् । नन्वास्तु—'इदमदसोः कात्' इति सूत्रिते तु कादिदस ऐस् इदमदसोरेवेति विपरीतनियमोऽपि संभाव्येत । तथा च पाचकैरित्यादि न सिध्येत् । किं तु 'इदमदसोः कादिस ऐस्' 'अतः' इत्येव सूत्रद्वयं सुवचमित्याहुः । [illegible] स्यादित्याशङ्क्यमाह—नित्यत्वाद् ङेः स्मै इति ।

देशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ। (२-४-३२) अन्वादेशविषयस्येदमोऽनुदात्तोऽशादेशः स्यात्तृतीयादौ। अश्वचनं साकच्कार्थम्। ३५१ **द्वितीयाटौस्स्वेनः।** (२-४-३४) द्वितीयायां टौसोश्च परत इदमेतदोरेनादेशः स्यादन्वादेशे। किञ्चित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं विधातुं पुनरुपादानमन्वादेशः। यथा 'अनेन

देशे अश् इति च्छेदः। अन्वादेशे इदमः अश् स्यात् तृतीयादिविभक्तौ, स चानुदात्त इति स्पष्टोऽर्थः। 'आशास्ते यं यजमानोऽसौ। आयुराशास्ते' इति प्रस्तुत्य 'तदस्मै देवा राधन्ताम्' इत्युदाहरणम्। तद् आयुरादि अस्मै यजमानाय देवाः साधयन्त्वित्यर्थः। अत्र अस्मै इत्युदाहरणम्। इद स्मै इति स्थिते प्रकृतेरशादेशे अनुदात्ते सति 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' इति स्मै इत्यैकारः अनुदात्तः। तथा च अस्मै इति सर्वानुदात्तः। एवमाभ्यामित्यादावपि हलादावुदाहरणम्। द्वितीयादावपि टौसोरेनादेशस्य विशिष्य विधानात्। ननु अनुदात्तत्वमेवात्र विधीयताम्, न त्वशादेशोऽपि। त्यदाद्यत्वे हलि लोपे च अस्मै, आभ्याम् इत्यादिरूपस्यान्वादेशेऽपि सिद्धेरत आह—**अश्वचनं साकच्कार्थमिति।** 'इमकाभ्यां रात्रिरधीता, अथो आभ्यामहरप्यधीतम्' इत्यत्रान्वादेशे इमकाभ्याम् इति न भवति। अत्र अ अ इति प्रश्लिष्टनिर्देशाद् अनेकाल्त्वात् सर्वादेशत्वसिद्धेः शित्करणं न कर्तव्यमिति भाष्ये स्पष्टम्। **द्वितीयाटौस्स्वेनः।** द्वितीया च टाश्च ओश्च द्वितीयाटौसः, तेष्विति द्वन्द्वः। 'इदमोऽन्वादेशे–' इत्यत इदम इति, अन्वादेश इति चानुवर्तते। 'एतदस्त्रतसोः–' इत्यत एतद इति च। तदाह—**द्वितीयायामित्यादिना।** अन्वादेशशब्दं व्याचष्टे—**किञ्चिदिति।** **विधातुमिति।** अपूर्वं बोधयितुमित्यर्थः। अन्वादेशमुदाहृत्य दर्शयति—**यथेति।** उदाहरणप्रदर्शने

इदमोऽन्वादेशे। नन्विदमोऽनुदात्तमात्रविधावपि हलि लोपेन आभ्यामित्यादि समीहितरूपं सिध्यति, एनेन, एनयोरित्यत्र तु विशिष्यैनादेशो विहितः, किमनेनाश्वचनेनेत्यत आह—**साकच्कार्थमिति।** यद्यपीह शित्करणं व्यर्थम्, अकारस्याकारविधानसामर्थ्यादेव सर्वादेशसिद्धेः, तथाप्यनुदात्तत्वार्थमेवाकारविधानमित्याशङ्का स्यात्तन्निवारणाय शित्करणमित्याहुः। अ अ इति प्रश्लिष्य निर्देशे तु अनेकाल्त्वादेव सर्वादेशसिद्धेः शिद्ग्रहणं त्यक्तुं शक्यमित्याकरः। **द्वितीयाटौस्सु।** 'इदमोऽन्वादेशे–' इत्यत इदम इत्यनुवर्तते अन्वादेश इति च। 'एतदस्त्रतसोः–' इत्यत एतद इत्यपि, तदाह—**इदमेतदोरेनादेश इत्यादि।** अनुदात्त इत्यनुवर्तनादेनादेशोऽनुदात्त इति ज्ञेयः। **कार्यं विधातुमिति।** अपूर्वं बोधयितुमित्यर्थः। 'ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः। एतमातं ङितं विद्यात्' इत्यत्र तु ईषदर्थादयो न विधीयन्ते, किं त्वनूद्यन्ते, इति न तन्नैन्वादेशः। एतेन 'नर्क भीकरयं न्समेन नदिमं गतो गर्द पाप्य'

व्याकरणमधीतम् एनं छन्दोऽध्यापय' इति। 'अनयोः पवित्रं कुलम् एनयोः प्रभूतं स्वम्' इति। एनम्, एनौ, एनान्। एनेन एनयोः॥ इति मान्ताः॥ गणयतेर्विच्। सुगण्, सुगणौ, सुगणः। सुगणट्सु, सुगण्ट्सु, सुगण्सु। क्विप्। 'अनुनासिकस्य क्विझलोः–' (सू २६६६) इति दीर्घः। सुगाण्, सुगाणौ, सुगाणः। सुगाणट्सु, सुगाण्ट्सु, सुगाण्सु॥ इति णान्ताः॥ परत्वादुपधादीर्घः, हल्ङ्यादिलोपः, ततो नलोपः, राजा। ३५२ न ङिसंबुद्ध्योः (८-२-८) नस्य लोपो

यथाशब्दः। 'ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः। एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित्॥ इत्यत्र तु एनादेशो न, पूर्वार्धस्य तच्छब्दयोगेन अनुवादत्वात्। किञ्चित् कार्यं विधातुमुपात्तस्य इत्यत्र च पूर्वार्धे यथाकथंचिदुपात्तस्य निर्वाचितम्, न त्विदमेत्याग्रह इति भाष्ये स्पष्टम्'॥ इति मान्ताः॥

अथ णकारान्ता निरूप्यन्ते। गणयतेर्विजिति। 'गण संख्याने' इति चुरादिः अदन्तः। ततः णिच्। स्वार्थे णिच्। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद् नोपधावृद्धिः। तस्माद्विच्, 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति वचनात् णिलोपः, अपृक्तलोपः, ततः सुबुत्पत्तिः, हल्ङ्यादिना सुलोपः। सुगण् इति रूपम्। सुगणौ। सुगणः–इत्यादि कृतमेव। सुपि 'ङ्णोः कुक्टुक्शरि' इति [illegible] ते टस्य ठ [illegible] इति। तुग- [illegible] अल्लोपः। [illegible] नोपधावृद्धिः। तस्मात् क्विप्, णिलोपः, अपृक्तलोपः। 'अनुनासिकस्य क्विझलोः–' इति दीर्घः। सुगाण् इति रूपम्। सुगाणौ, सुगाणः–इत्यादि। न च दीर्घे कर्तव्ये णिलोपाल्लोपयोः स्थानिवत्त्वं शङ्क्यम्, दीर्घविधौ तन्निषेधात्, क्वौ विधिं प्रति तन्निषेधाच्च॥ इति णान्ताः॥

अथ नकारान्ता निरूप्यन्ते। अथ राजन्शब्दे विशेषमाह—परत्वादिति। हल्ङ्यादिलोपापेक्षया परत्वात् पूर्वमेव 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ' इति दीर्घः। ततो हल्ङ्यादिलोप इत्यर्थः। न च 'विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेव' इति न्यायात् [illegible] निकानात् सिद्धम्' इति 'विप्रतिषेधे [illegible] नलोप इति। 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नकारस्य लोप इत्यर्थः। हे राजन् स् इति स्थिते हल्ङ्यादिना सुलोपे सति नकारस्य पदान्तत्वात्, प्रातिपदिकान्तत्वाच्च लोपे प्राप्ते—न ङिसंबुद्ध्योः।

[illegible]त्यपि व्याख्यातम्। भीदत्वस्यानुवादत्वेन विवक्षितत्वात्॥ इति मान्ताः॥ सुगा- [illegible]। क्विप्। न च 'अनुनासिकस्य क्वि–' इति दीर्घे कर्तव्ये अल्लोपणिलोपयोः

न स्यात् ङौ संबुद्धौ च। हे राजन्। ङौ तु छन्दस्युदाहरणम्, 'सुपां सुलुक्–' (सू ३२६१) इति ङेर्लुक्, निषेधसामर्थ्यात्प्रत्ययलक्षणम्, 'परमे व्योमन्'। 'ङावुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः' (वा ४०८२)। ङौ विषये उत्तरपदे परे 'न ङि-

---

'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इत्यतो नलोप इत्यनुवर्तते। तत्र नेति लुप्तषष्ठीकम्। तदाह—**नस्येत्यादिना। हे राजन्निति।** 'सर्वनामस्थाने च–' इति दीर्घस्तु न, असंबुद्धावित्युक्तेः। ननु ङिग्रहणं व्यर्थम्, राजनीत्यत्र भत्वात्पदत्वाभावादेव नलोपस्याप्रसक्तेरित्यत आह—**ङौ तु छन्दसीति।** छन्दस्येवेत्यर्थः। ननु छन्दस्यपि ङौ परतो भत्वात् पदत्वाभावात् कथं नकारस्य लोपप्रसक्तिः, येन तन्निषेधोऽर्थवान् स्यादित्यत आह—**सुपामिति।** ननु 'परमे व्योमन्' इत्यादौ ङेर्लुप्तत्वात् प्रत्ययलक्षणाभावात् कथं तत्र 'न ङिसंबुद्ध्योः' इत्यस्य प्रवृत्तिरित्यत आह—**निषेधसामर्थ्यादिति।** छन्दस्यपि ङिलुकि प्रत्ययलक्षणाभावे सति 'न ङिसंबुद्ध्योः' इत्यप्रवृत्तौ तद्वैयर्थ्यादिति भावः। ननु यदि छन्दसि 'परमे व्योमन्' इत्यादौ ङेर्लुक्त्वेऽपि प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य 'न ङिसंबुद्ध्योः' इत्यस्य प्रवृत्तिरभ्युपगम्यते, तर्हि चर्मणि तिला यस्य चर्मतिलः, ब्रह्मणि निष्ठा यस्य ब्रह्मनिष्ठः, इत्यत्रापि समासे ङिलुकः प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य 'न ङिसंबुद्ध्योः' इति नकारस्य लोपनिषेधः स्यादित्यत आह—**ङावुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्य इति।** उत्तरपदे परतो यो ङिः तस्मिन् परे 'न ङिसंबुद्ध्योः' इति निषेधस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः। एवं च चर्मतिल इत्यत्र उत्तरपदे परतः 'न ङिसंबुद्ध्योः' इति प्रतिषेधाभावाद् नकारस्य लोपो निर्बाध इति भावः।

भाष्ये तु छन्दसि 'परमे व्योमन्' इत्यत्र 'अयस्मयादीनि च्छन्दसि' इति भत्वात् पदत्वाभावान्नकारलोपस्याप्रसक्तेर्ङौ प्रतिषेधो न कर्तव्य इति ङिग्रहणं प्रत्याख्यातम्। न च राजन्यतीत्यत्र लोके राजनीवाचरतीत्यर्थे 'अधिकरणाच्च' इति क्यचि 'सनाद्यन्ताः–' इति धात्ववयवत्वात् 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति ङेर्लुकि राजन्य इत्यस्मात् तिपि राजन्यतीत्यत्राप्यन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वमाश्रित्य नकारस्य लोपप्राप्तौ तन्निषेधार्थं ङिग्रहणस्यावश्यकत्वात्तत्प्रत्याख्यानभाष्यमनुपपन्नमिति वाच्यम्, एतद्भाष्यप्रामाण्यादेव राजनीवाचरतीत्यर्थे 'अधिकरणाच्च' इति क्यचोऽनभिधानाभ्युपगमादित्यलम्। राजानमित्यादौ शुटि 'सर्वनामस्थाने च–' इति दीर्घः। शसि विशेषमाह—

स्थानिवद्भावः शङ्क्यः। दीर्घविधौ तन्निषेधात्, ङौ विधिं प्रति निषेधाच्च॥ इति खान्ताः॥

निषेधसामर्थ्यादिति। यदा तु 'न ङिसंबुद्ध्योः' इत्यत्र षष्ठ्यन्ततामाश्रित्य ङ्यन्तस्य च पदस्य लोपो नेति व्याख्यायते, तदा प्रत्ययलक्षणं मुख्यमिति तदर्थं

पुंवद्यो-' इत्यस्य निषेधो वाच्य इत्यर्थः। चर्मणि तिला अस्य चर्मतिलः, मल-निघ्नः। राजानौ, राजानः। राजानम्, राजानौ। 'अल्लोपोऽनः' (सू २३४), श्चुत्वम्, न चाल्लोपः स्थानिवत्, पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात्, नापि बहिरङ्गतया असिद्धः, यथोद्देशपक्षे षाष्ठी परिभाषा प्रति श्चुत्वस्यासिद्धत्वयान्तरङ्गाभावे परिभाषाया अप्रवृत्तेः, जश्चोर्ज्ञः, राज्ञः। राज्ञा। ३५३ नलोपः सुप्स्वरसंज्ञा-

---

अल्लोपोऽन इति। अनेन सूत्रेण जकारादकारस्य लोप इत्यर्थः। राजन् अस् इति स्थिते—श्चुत्वमिति। ततश्च नकारस्य ञकारे राज्ञ इति सिद्धम्। ननु 'अचः परस्मिन्—' इत्यल्लोपस्य पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवत्त्वात् कथमिह श्चुत्वमित्यत आह—न चाल्लोपः स्थानिवदिति। कुत इत्यत आह—पूर्वत्रेति। 'पूर्वत्रासिद्धे—' इति श्चुत्वे कर्तव्ये स्थानिवत्त्वनिषेधादित्यर्थः। ननु अल्लोपो भसंज्ञापेक्षो बहिर्भूतस्वादिप्रत्ययापेक्षो बहिरङ्गः, श्चुत्वं तु श्चुयोगमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गम्। ततश्च 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति परिभाषया श्चुत्वे कर्तव्ये बहिरङ्गस्याल्लोपस्यासिद्धत्वादकारेण व्यवधानात् कथमिह श्चुत्वमित्यत आह—नापीति। यथोद्देशेति। 'यथोद्देशं संज्ञापरिभाषम्' इत्येकः पक्षः। उद्देशाः उत्पत्तिप्रदेशाः,ताननतिक्रम्य यथोद्देशम्। यत्र प्रदेशे संज्ञापरिभाषयोरुत्पत्तिः, तत्रैव ते स्थिते प्रतिविधि व्याप्रियेते इत्यर्थः। 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति परिभाषेयं षष्ठाध्याये 'वाह ऊठ्' इति सूत्रे ज्ञापितेति तत्रैव भाष्ये स्पष्टम्। ततश्च इयं षाष्ठी परिभाषा त्रैपादिकश्चुत्वे कर्तव्ये अन्तरङ्गेऽपि न प्रवर्तते, तां प्रति श्चुत्वस्य अन्तरङ्गस्यासिद्धतया तद्दृष्ट्या श्चुत्वस्यैवाभावेन तद्विषये तस्याः परिभाषायाः प्रवृत्त्यसंभवात्। तथा च श्चुत्वे कर्तव्ये बहिरङ्गस्याप्यल्लोपस्यासिद्धत्वाभावादिह श्चुत्वं निर्बाधमिति भावः। 'कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्' इत्यप्यस्ति पक्षान्तरम्। प्रतिविधिप्रदेशं प्राप्य संज्ञापरिभाषे व्याप्रियेते इत्यर्थः। अस्मिन् पक्षे यद्यपि श्चुत्वमन्तरङ्गं पुरस्कृत्य 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति परिभाषाऽत्र प्रवृत्तिमर्हति, तथापि लक्ष्यानुरोधात् कार्यकालपक्षो नेहाश्रीयत इत्यलम्। जञोर्ज्ञ इति। जञ्योगे तादृशध्वनेर्लोकवेदसिद्धत्वादिति भावः। नत्विदं वर्णान्तरम्, शिक्षादावदर्शनात्। अत एतज्ज्ञानमिति श्चुत्वसिद्धिरित्याहुः। राज्ञः। राज्ञेति। शसादावचि भत्वादल्लोपे नकारस्य श्चुत्वेन ञकार इति भावः।

ननु राजन् भ्यामिति स्थिते 'स्वादिषु—' इति पदत्वात् कृते नलोपे 'सुपि च' [illegible] 'अतो भिसः—' इत्यैस् प्राप्नो-

[illegible] परिभाषेति। [illegible] इत्यत्र ज्ञापितत्वेन तदे- [illegible]

तुग्विधिषु कृति। (८-२-२) सुम्विधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ कृति तुग्विधौ च नलोपोऽसिद्धः, नान्यत्र 'राजाश्वः' इत्यादौ। इत्यसिद्धत्वादात्वमेत्वमैस्त्वं च न।

ति, तथा राजन् भ्यस् इति स्थिते नलोपे 'बहुवचने झल्येत्' इत्येत्वं प्राप्नोति। न च नलोपस्यासिद्धत्वादिह दीर्घ ऐस् एत्वं च नेति वाच्यम्, नलोपविषये 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यस्य प्रवृत्तौ राजाश्वो दण्ड्यश्व इत्यादावपि नलोपस्यासिद्धत्वात् सवर्णदीर्घयणाद्यनापत्तेरित्यत आह—**नलोपः सुप्**। नस्य लोपो नलोपः। विधिशब्दो भावसाधनः, विधानं विधिः। सुप् च स्वरश्च संज्ञा च तुक् च तेषां विधय इति संबन्धसामान्यषष्ठ्या समासः। कृतीति तु तुकैव संबध्यते, अन्यत्रासंभवात्। तदाह—**सुब्विधावित्यादिना**। सुपो विधिः सुब्विधिः,संबन्धसामान्यं विवक्षितम्,सुबाश्रयविधाविति यावत्। स्वरस्य विधिः, कर्मणः शेषत्वविवक्षया षष्ठी, स्वरे विधेये इति यावत्। एवं संज्ञाविधावित्यपि कर्मणः शेषत्वविवक्षया षष्ठी, संज्ञायां विधेयायामिति यावत्। कृति परतो यस्तुक् तस्य विधिः कृतितुग्विधिः। इहापि कर्मणः शेषत्वविवक्षया षष्ठी, कृति परे यस्तुक् तस्मिन् विधेये इति यावत्। 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्येव सिद्धे अन्यनिवृत्तिफलकनियमार्थमेतदित्याह—**नान्यत्रेति**। अन्यत्रेत्येतदुदाहृत्य दर्शयति—**राजाश्व इत्यादाविति**। आदिना दण्ड्यश्व इत्यादिसंग्रहः। अत्र सवर्णदीर्घयणादिविधीनां सुब्विध्याद्यनन्तर्भावात् तेषु कर्तव्येषु नलोपस्यासिद्धत्वाभावे सति नकारलोपस्य सत्त्वात् सवर्णदीर्घादिकं निर्बाधमिति भावः। प्रकृते राजभ्याम् राजभ्य इत्यत्र दीर्घादि न भवत्येवेत्याह—**इत्यसिद्धत्वादिति**। सुपि परतो दीर्घविधिः, भिस ऐस्विधिः, भ्यसि एत्वविधिश्च सुबाश्रयविधय इति तेषु कर्तव्येषु परिसंख्याविधिलभ्यासिद्धत्वनिषेधाभावे सति 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति नलोपस्यासिद्धत्वान्न दीर्घादिकमित्यर्थः। वस्तुतस्तु अन्यनिवृत्तिफलस्-सिद्धविषयकविधित्वमेव नियमविधित्वम्। अत एव 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः' इत्यत्र पञ्चानां पञ्चनखप्राणिनां भक्षणनियमे तदितरेषां पञ्चनखानां भक्षणप्रतिषेधो गम्यत

नलोपोऽसिद्धो न भवतीति भावः। सुब्विधिमुदाहरति—**आत्वमित्यादिना**। सुबाश्रितो विधिः सुब्विधिः। स्वरविधौ तु पञ्चार्मम्। 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' इति समासे नलोपे कृते अवर्णान्तं पूर्वपदं जातमिति 'अर्मे चावर्णं द्व्यच्त्र्यच्' इति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं प्राप्तं नलोपस्यासिद्धत्वान्न भवति। संज्ञाविधौ 'पञ्चेत्यत्र नलोपे कृतेऽपि' इत्यादिना षट्-प्रत्ययेषु। अन्ये तु—दण्डिग्रुपौ सुप्तदण्डिनावित्युदाहरन्ति। अत्र नलोप-

...ऽस्ति क पुस्तके। उदाहरणेषु 'राजभिः' इति

'नन्वग्निदण्डिन्वित्यत्र नलोपे कृते इत्वः परत्वात्, तस्य पत्वमिति स्थितिः। तत्र पत्वविधेः सुबाश्रयविधित्वात् तत्र कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वात् कथं पत्वमिति चेद्, नैवम्—न हि पत्वविधिः सुब्विधिः, सुपदं तद्याप्यधर्मं वा पुरस्कृत्य प्रवर्तमानो विधिर्हि सुब्विधिरिति विवक्षितः, न च पत्वविधिस्तथा। अतस्तत्र नलोपस्य सिद्धत्वमस्त्येवेति पत्वं निर्बाधम्। अस्तु वा पत्वविधिरपि सुब्विधिः, तथापि तस्मिन् कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वं न भवत्येव। तदसिद्धत्वं हि किं 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यनेनापाद्यते, उत 'नलोपः सुप्स्वर–' इत्यनेनैव। न तावदाद्यः, नलोपविधेः पत्वविध्यपेक्षया पूर्वत्वेन तस्य पत्वे कर्तव्ये असिद्धत्वासंभवात्। न द्वितीयः, 'नलोपः सुप्स्वर–' इत्यनेन हि राजभ्यामित्यादौ नलोपस्यासिद्धत्वमपूर्वं न विधीयते, किंतु 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यनेन प्राप्तमेव नियमार्थं पुनर्विधीयते राजाश्व इत्यादौ सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिभिन्नसवर्णदीर्घादिविधिसिद्धये। दण्डिन्वित्यत्र तु नलोपस्यासिद्धत्वं 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यनेन प्राप्तं न भवतीति तस्य 'नलोपः सुप्स्वर–' इति सूत्रविषयत्वं न संभवति। अन्यथा सुब्विधत्वेनेन दण्डिन्वित्यादौ पत्वे कर्तव्ये नलोपासिद्धत्वमपूर्वं विधीयेत। राजभ्यामित्यादौ तु दीर्घादौ कर्तव्ये सिद्धमेव नियमार्थं विधीयत इति विधिवैरूप्यमापद्येत। तस्माद्दण्डिन्वित्यादौ पत्वे कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वाभावाद् नलोपस्य सत्त्वादिणः परत्वानपायात् पत्वं निर्बाधमिति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम्'।

प्रकृतमनुसरामः। स्वरविधौ यथा—पञ्चार्मम्। अत्र नलोपस्यासिद्धत्वादयन्तत्वाभावाद् 'अर्मे चावर्णं द्व्यच्त्र्यच्' इति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं न भवति। संज्ञाविधौ यथा—दण्डिदत्तौ दण्डदण्डिनौ। अत्र 'द्वन्द्वे घि' इति पूर्वनिपातनियमो न भवति, घिसंज्ञाविधौ नलोपस्यासिद्धत्वेन इदन्तत्वविरहात्। कृति तुग्विधौ यथा—वृत्रहभ्याम्, वृत्रहभिः। अत्र 'ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्' इति विहितं क्विपमाश्रित्य 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' इति न तुक्, नलोपस्यासिद्धत्वेन ह्रस्वस्य नकारव्यवहितत्वात्। कृतीति विशेषणात् 'छे च' इति तुग्विधौ नलोपस्य नासिद्धत्वम्। ततश्च वृत्रहच्छत्रम्—इह स्यादेव

स्यासिद्धत्वाद् घिसंज्ञा नास्तीति 'द्वन्द्वे घि' इति पूर्वनिपातनियमो न भवतीत्याहुः। कृति तुग्विधौ तु वृत्रहभ्याम्'। 'ब्रह्मभ्रूण–' इति विहितं क्विपमाश्रित्य 'ह्रस्वस्य–' इति तुक् न कृति तुग्विधाविति किम्, वृत्रहच्छत्रम्। इह स्यादेव 'छे च' इति तुक्। यद्यपि वृत्रहभ्यामित्यत्र 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इत्यनेनैव नलोपस्यासिद्धत्वं सिध्यति, तथाप्यस्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थं कृति तुग्ग्रहणम्, तेन या सा इत्यादि सिध्यति। अन्यथा विभक्त्याश्रयस्यात्वस्य बहि[illegible]

राजभ्याम्, राजभिः । राज्ञे, राजभ्यः । राज्ञः, राज्ञोः, राज्ञाम् । राज्ञि, राजनि । प्रतिदीव्यतीति प्रतिदिवा, प्रतिदिवानौ, प्रतिदिवानः । अस्य भविषयेऽल्लोपे कृते–

३५४ हलि च । (८-२-७७) रेफवान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः स्याद्धलि । न चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वम् । दीर्घविधौ तन्निषेधात् । बहिरङ्गपरिभाषा तूक्तन्यायेन

'छे च' इति तुक् । भाष्ये तु वृत्रहभ्यामित्यादौ नलोपस्य सत्त्वेऽपि संनिपातपरिभाषया 'ह्रस्वस्य पिति–' इति तुग् न भविष्यतीति तुग्विधिग्रहणं प्रत्याख्यातम् । 'स्वादिषु–' इति पदत्वद्वारा भ्यांसंनिपातनिमित्तको नलोपस्तद्विघातकं न प्रवर्तयतीत्याशयः । ननु वृत्रहधनमित्यत्र तुग्व्यावृत्त्यर्थं तुग्विधिग्रहणमावश्यकम्, तत्रान्तवर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य प्रवृत्तं पदत्वमादाय प्रवृत्तस्य नलोपस्य संनिपातनिमित्तकत्वाभावादिति चेत्, न; तुग्विधिग्रहणप्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्येन तादृशसंनिपातानिमित्तकनलोपविषयाणां वृत्रहधनमित्यादीनाम् अनभिधानकल्पनादित्यास्तां तावत् । **राज्ञि, राजनीति ।** 'विभाषा ङिश्योः' इत्यल्लोपविकल्प इति भावः ।

प्रतिदिवेति । दिवु क्रीडादौ, तस्मात् 'कनिन्युवृषितक्षि–' इत्युणादिसूत्रेण कनिन्प्रत्ययः, कनावितौ, इकार उच्चारणार्थः, प्रतिदिवन्शब्दात् सुबुत्पत्तिः, 'सर्वनामस्थाने च–' इति दीर्घः, हल्ङ्यादिना सुलोपे प्रतिदिवा इति रूपम् । सुटि राजवत् । **अस्येति ।** प्रतिदिवन्शब्दस्य शसादावचि 'अल्लोपोऽनः' इत्यल्लोपे सतीत्यर्थः । **हलि च ।** 'र्वोरुपधाया दीर्घ इकः' इत्यनुवर्तते, 'सिपि धातोः–' इत्यतो धातोरिति च, तच्च र्वोः इत्यनेन विशेष्यते, तदन्तविधिः । तदाह—**रेफवान्तस्येत्यादिना ।** रेफान्तस्य जीर्यतीत्युदाहरणम् । अपदान्तत्वात् 'र्वोरुपधायाः–' इत्यप्राप्ते विधिः । प्रकृते च प्रतिदिव् न् अस् इति स्थिते नकारे हलि परे वान्तस्य दिव्धातोरुपधाया इकारस्य दीर्घ इति भावः । ननु 'अचः परस्मिन्–' इत्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादकारेण व्यवधानाद् हल्परत्वाभावात् कथमिह दीर्घ इत्याशङ्क्य परिहरति—**न चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वमिति ।** कुत इत्यत आह—**दीर्घविधौ तन्निषेधादिति ।** 'न पदान्त–' इति सूत्रेण दीर्घविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधादित्यर्थः । नन्वेवमपि भसंज्ञापेक्षस्याल्लोपस्य

[illegible]

देव सिध्यतीति शेषम् । **प्रतिदिवेति ।** 'कनिन् युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः'

न प्रवर्तते । प्रतिदीव्ना, प्रतिदीव्ना इत्यादि । यज्वा, यज्वानौ, यज्वानः । ३५५ न संयोगाद्वमन्तात् । (६-४-१३७) वकारमकारान्तसंयोगात्परस्यानोऽकारस्य लोपो न स्यात् । यज्वनः । यज्वना, यज्वभ्याम् इत्यादि । ब्रह्मणः । ब्रह्मणा, ब्रह्मभ्याम् इत्यादि । ३५६ इन्हन्पूषार्यम्णां शौ । (६-४-१२) एषां शावे-

षष्ठी परिभाषा [illegible] [illegible] दीर्घस्य [illegible] —दी एकदेशविकृतमनन्यवदिति दीर्घस्याप्रवृत्त [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible] —प्रवर्तेत । अत्र सूत्रे पदे—न संयोगाद्वमन्तात् । अत्र म् च वश्च मन्तौ तयोः [illegible] । 'अल्लोपोऽनः' इत्यनुवर्तते । तत्र—अकारस्येत्यादिना । वमन्तात् इत्यर्थम्, वमयोः संयोगविशेषणत्वेन तदन्तविधिः । इत्यादीति । यज्वने । यज्वनः । यज्वनोः । —ब्राह्मणी इति राज-राजवदिति भावः । [illegible] अत्र [illegible] [illegible] । इत्यमरः ।

[illegible] 'अश्वमेधेन यो' [illegible] इति किप्, [illegible] [illegible], 'एतो धातु—' इत्यनेन तुक्, [illegible] । यो विशेषात्—इन्हन् । 'इन्हन्—' इत्यनेन दीर्घे [illegible] 'ओपधायाः'

[illegible]

[illegible] पदस्य मा भूत् । कमिः करोति, वायुः करोति । अन्यत्र धातोरनुवर्तनं परं तु वीरित्वनेन भवनं विशेष्यते रेफवान्तस्य धातोरिति, किं तु इति-शेष्यते रेफान्तस्य इको दीर्घः स्यात् न [illegible]

[illegible] । एतदाकरे स्पष्टम् । ननु 'उपधायां च' इति [illegible] । तस्मात् [illegible] तत्, दिवंत्वस्यानुपधात्वात् । उक्तन्यायेनेति । यथोद्देशपक्षे षष्ठी परिभाषा प्रति दीर्घस्याविधत्वेत्यर्थः । प्रतिदीव्न इति । 'न भकुर्छुराम्' इत्यत्र वीरित्यनुवर्त-नादिकवान्तस्यैव भस्य निषेध इति न दीर्घनिषेधोऽत्र शङ्क्यः, नान्तस्येह भत्वात् । [illegible] । इयवान्यज्वा । 'सुयजोर्ङ्वनिप्' । ब्रह्मण इति । 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' [illegible] 'बृंहेर्नोऽच्च' इति नस्यान्तविधानाद्ब्रह्मनशब्दोऽयं निष्पन्नः । इन्हन् ।

वोपधाया दीर्घः, नान्यत्र। इति निषेधे प्राप्ते—३५७ सौ च। (६-४-१३) इन्नादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सौ परे। वृत्रहा। हे वृत्रहन्। 'एकाजुत्तरपदे-' (सू ३०७) इति णत्वम्, वृत्रहणौ, वृत्रहणः। वृत्रहणम्, वृत्रहणौ। ३५८ हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु। (७-३-५४) ञिति णिति च प्रत्यये नकारे च परे हन्तेर्हकारस्य कुत्वं स्यात्। ३५९ हन्तेः-(८-४-२२) उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य हन्तेर्नस्य

मित्यर्थः। अङ्गविशेषणत्वेन तदन्तविधिः। 'सर्वनामस्थाने च-' इति सिद्धे नियमार्थमित्याह—शावेवेति। नान्यत्रेति। शेरन्यत्रेत्यर्थः। इति निषेधे प्राप्त इति। वृत्रहन्शब्दे हन् इत्यस्यापि शावेव दीर्घ इति नियमात् सौ परतः 'सर्वनामस्थाने-' इति दीर्घे अप्राप्ते सतीत्यर्थः। सौ च। पूर्वसूत्रमनुवर्तते, तत्र यदनुवृत्तं तच्च। तदाह—इन्नादीनामिति। असम्बुद्धाविति। 'सर्वनामस्थाने च-' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः। 'इन्हन्पूष-' इत्यस्यायमपवादः। हे वृत्रहन्निति। असम्बुद्धावित्यनुवृत्तेर्न दीर्घः। भिन्नपदत्वादाह—एकाजिति। वृत्रहणावित्यादि। शावेवेति नियमान्न दीर्घः। शसादावचि अल्लोपे कृते—हो हन्तेः। हः इति स्थानषष्ठी, हन्तेरित्यवयवषष्ठी। ञ् च ण् च ञ्णौ इतौ ययोस्तौ ञ्णितौ। इच्छब्दः प्रत्येकं सम्बध्यते। ञ्णितौ च नश्च ञ्णिन्नाः, तेष्विति विग्रहः। अङ्गाधिकारात् प्रत्ययत्वं ञ्णितोर्लभ्यते। 'चजोः कु घिण्यतोः' इत्यतः कुग्रहणमनुवर्तते। तदाह—ञितीत्यादिना। हन्तेरिति श्तिपा निर्देशः, हन्धातोरित्यर्थः। प्रकृते हकारस्य नकारपरत्वात् कुत्वम्। तत्र घोषवतो नादवतो महाप्राणस्य संवृतकण्ठस्य हस्य तादृशो वर्गचतुर्थो घकारः, वृत्रघ्नः। वृत्रघ्ना इत्यादि सिद्धम्। नन्विह कथं न णत्वम्, भिन्नपदस्थत्वेऽपि 'एकाजुत्तरपदे णः' इति णत्वस्य दुर्वारत्वात्, कृतेऽप्यल्लोपे तस्य पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवत्त्वादुत्तरपदस्य एकाच्त्वात्, स्थानिवत्त्वाभावेऽपि 'प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च' इत्यस्य 'कुमति च' इत्यस्य वा दुर्वारत्वादिति प्राप्ते तद्वारणार्थं 'हन्तेरत्पूर्वस्य' इति सूत्रं विभज्य व्याचष्टे—हन्तेः। 'रषाभ्यां नो णः-' इत्यनुवर्तते 'उपसर्गादसमासेऽपि-' इत्यत उपसर्गादित्यनुवृत्ते, [तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यम्], उपसर्गस्थादिति लभ्यते, तच्च रषयोः प्रत्येकमन्वेति। तदाह—उपसर्गस्थान्निमित्तादित्यादिना। निमित्तशब्देन रेफः षकारश्च विव-

---

'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ' इत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमिदं तदाह—शावेवोपधाया इति। उपधादीर्घमात्रस्यायं नियमः। तेन वृत्रहायत इत्यत्र 'अकृत्सार्वधातुकयोः-' इति दीर्घो भवत्येव। वृत्रहणी इत्यत्र 'अनुनासिकस्य क्विझलोः-' इति यो दीर्घः सोऽपि नियमेन व्यावर्त्यते, उपधादीर्घमात्रापेक्षया नियमविज्ञानादिति तु मनोरमायां

शावेवेति

णत्वं स्यात्। प्रहण्यात्।३५६–अत्पूर्वस्य।(८-४-२२) हन्तेरत्पूर्वस्यैव नस्य णत्वम् नान्यस्य। प्रघ्नन्ति। योगविभागसामर्थ्याद् 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रति-षेधो वा' (प १२) इति न्यायं बाधित्वा 'एकाजुत्तरपदे–' (सू ३०७)। इति

स्थितः। प्रहण्यादिति। अत्र भिन्नपदस्थत्वादप्राप्ते णत्वे वचनम्। प्रकृतोपयुक्तमाह–अत्पूर्वस्य। हन्तेरित्यनुवर्तते, 'रषाभ्यां नो णः' इति च। उपसर्गादिति तु निवृत्तम्। हन्तेरत्पूर्वस्य नस्य णो लभ्यते। सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः, तदाह—हन्तेरत्पूर्वस्यैवेत्यादिना। प्रघ्नन्तीति। हन्तेर्लट्, झिः, झोऽन्तः, शप्, लुक् 'गमहन–' इत्युपधालोपः, 'हो हन्तेः–' इति कुत्वम्, प्रघ्नन्तीति रूपम्। अत्र उपसर्गस्थरेफात् परत्वाद् 'हन्तेः' इत्यनेन प्राप्तं णत्वम् 'अत्पूर्वस्य' इति नियमान्न भवति, वृत्रघ्न इत्यत्र 'प्रातिपदिकान्त–' इत्यादिणत्वं निवर्तते।

ननु 'प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च', 'एकाजुत्तरपदे णः' 'कुमति च' 'हन्तेरत्पूर्वस्य' इति सूत्रपाठक्रमः। ततश्च 'अनन्तरस्य विधिः–' इति न्यायेन 'अत्पूर्वस्य' इति नियमेन प्रघ्नन्तीत्यत्र हन्तेरित्यव्यवहितणत्वमेव निवर्तेत, नत्वन्यदित्यत आह—योगेति। यदि 'अत्पूर्वस्य' इत्यनेन 'हन्तेः' इति णत्वमेव व्यावर्त्येत, तर्हि 'हन्तेरत्पूर्वस्य' इत्येकमेव सूत्रं स्यात्, उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्य हन्तेरत्पूर्वस्य नस्य णत्वम् इत्येतावतैव प्रघ्नन्तीत्यत्र णत्वनिवृत्तिसम्भवात्। अतो योगविभागसामर्थ्याद् णत्वमानस्यायं नियम इति विज्ञायत इत्यर्थः। एकाजुत्तरेति। 'कुमति च' इत्यस्य 'प्रातिपदिकान्त–' इत्यस्य चोपलक्षणम्। अल्लोपस्य पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवत्त्वादेकाच्त्व-मुत्तरपदस्य बोध्यम्। न च 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इति वाच्यम्, 'तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु' इत्युक्तेः। ननु वृत्रघ्न इत्यत्र 'हो हन्तेः–' इति कथं कुत्वम्,

योगविभाग उत्तरार्थः। वृत्रहेति। वृत्रं हतवान्, 'ब्रह्मभ्रूण–' इति क्विप्। हन्ते-रीकारस्येति। ञ्णिति णितीत्येतद्धन्तेर्विशेषणम्, नकारे इति तु हस्येति यथासंभवं बोध्यम्। यद्वा ञिण्णन्नाः सर्वेऽपि हस्यैव विशेषणम्, ञ्णिति णितीत्यंशे येन नाव्यवधान-न्यायेन द्वाभ्यां व्यवधानं स्वीक्रियते, तेन घातः, घातक इत्यत्र कुत्वं भवति। इह तु न भवति हननमात्मन इच्छति हननीयति हननीयतेर्ण्वुल् हननीयक इति। एतच्च भाष्यकैयटादौ स्पष्टम्। 'हन्तेरत्पूर्वस्य' इति सूत्रं योगविभागेन व्याचष्टे—हन्तेरिति। [illegible]दाहरणमाह—प्रहण्यादिति। प्रकृतोपयुक्तमंशमाह—अत्पूर्वस्येति। [illegible]। न चाल्लोपे कृते एकाच्त्वं नास्तीति वाच्यम्, पूर्वस्मादपि विधौ

णत्वमपि निवर्तते। नकारे परे कुत्वविधिसामर्थ्यादल्लोपो न स्थानिवत्, वृत्रघ्नः। स्रुघ्ना इत्यादि। यत्तु वृत्रघ्न इत्यादौ वैकल्पिकं णत्वं माधवेनोक्तम्, तद्भाष्य-वार्तिकविरुद्धम्। एवं शार्ङ्गिन्, यशस्विन्, अर्यमन्, पूषन्। यशस्विन्निति

पूर्वस्य विधावल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादित्यत आह—**नकारे पर इति**। माधवमतं दूषयितुमनुवदति—**यत्त्विति**। तुः पूर्ववैषम्ये। **वैकल्पिकमिति**। 'प्रातिपदिकान्त–' इति विहितमित्यर्थः। **तद्भाष्येति**। 'कुव्यवाये हादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः। किं प्रयोजनम्? वृत्रघ्नः, स्रुघ्नः, प्राघानि। 'हन्तेरत्पूर्वस्य' इति सूत्रे अत्पूर्वग्रहणं न कर्तव्यम्' इति 'अट्कुप्वाङ्–' इति सूत्रे भाष्यम्। अत्र णत्वप्रकरणे हादेशकुव्यवाये प्रतिषेधविज्ञानात् 'प्रातिपदिकान्त–' इति णत्वमपि हादेशकुव्यवाये न भवतीति विज्ञायते। तद्विरोधाद् माधवमतमुपेक्ष्यमित्यर्थः। **एवमिति**। वृत्रहन्शब्दवदित्यर्थः। 'इन्हन्पूषा-

र्यम्णां शौ' इत्युपधादीर्घः। ....

मादिलोपलत्वणत्वेषु' इत्युक्तेः। **निवर्त्यते इति**। 'कुमति च' इति णत्वमपि निवर्तत एवेति बोध्यम्। भाष्ये तु—'कुव्यवाये हादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः'। किं प्रयोजनम्? वृत्रघ्नः, स्रुघ्नः, प्राघानि। 'हन्तेरत्पूर्वस्य' इत्यत्पूर्वग्रहणं न कर्तव्यं भवति' इत्युक्तम्।

तम्। ननु 'अत्पूर्वस्य' इत्यत्र तपरो विवक्षितो न वा, यदि विवक्षितस्तर्हि बहुवृत्रहाणीति न सिध्येत्। यद्यविवक्षितस्तदा प्राघानीति चिण्णन्तेऽपि णत्वं स्यात्, ततश्च 'कुव्यवाये हादेशेषु प्रतिषेधः' इति वचनं स्वीकर्तव्यमेवेति किमनेन योगविभागेन। अत्राहुः—तपरोऽत्र विवक्षित एव। न च बहुवृत्रहाणीत्यत्र णत्वासिद्धिः। णत्वस्यान्तरङ्गत्वेन तत्कार्यं प्रति दीर्घस्यासिद्धत्वात्। न च त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे पाठी परिभाषा न प्रवर्तत इति वाच्यम्, कार्यकालपक्षाभ्युपगमात्। न चैवमन्तरङ्गं णत्वं प्राघानीत्यत्रापि स्यादिति वाच्यम्, 'पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते' इति पक्षे णत्वस्य बहिरङ्गत्वात्, इष्टानुरोधेन 'पूर्वं धातुरुपसर्गेण–' इति पक्षस्यानभ्युपगमादिति। अन्ये तु 'हन्तेरत्पूर्वस्य' इत्यत्र उपसर्गादित्यस्यानुवृत्तिस्वीकाराद् योगविभागसामर्थ्येन प्रहण्म इत्यत्र 'एकाजुत्तर–' इत्यादिना णत्वाभावेऽपि वृत्रघ्नः, स्रुघ्न इत्यत्र णत्वं दुर्वारमिति 'कुव्यवाये–' इति वार्तिकं स्वीकर्तव्यमेव। योगविभागस्यानन्तरस्येति न्यायबाधेनापि चरितार्थत्वा-[illegible]वाये सामर्थ्याभावात्। न च प्रघ्नादिषु कर्म[illegible]:
[illegible] स्यात्र तु सोपसर्गादिति अप्रघ्ना[illegible] स्त्वेव
'आतोऽनुपसर्गे कः' इत्यत्रानुपसर्गे
' इति क्विप्संभवात्। अनु

प्रत्यये इनोऽनर्थकत्वेऽपि 'इन्हन्-' (सू ३४६) इत्यत्र ग्रहणं भवत्येव, अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति' (प १७) इति वचनात्। अर्यम्णि, अर्यमणि। पूष्णि, पूषणि। ३६० मघवा बहुलम्। (६-४-

---

र्णां शौ' 'सौ च' इति दीर्घनियममात्रे दृष्टान्तः, न तु कृत्वादौ, असंभवात्। शार्ङ्गमस्यास्तीत्यर्थे 'अत इनिठनौ' इति मत्वर्थीय इनिः। यशोऽस्यास्तीत्यर्थे 'अस्मायामेधास्रजो विनिः-' इति विनिः। 'तसौ मत्वर्थे' इति भत्वान्न रुत्वम्। नन्वर्थवत्परिभाषया 'इन्हन्-' इत्यत्रार्थवत एव इनो ग्रहणम्, ततश्च विन्प्रत्यये इनोऽनर्थकत्वात् तस्य कथं ग्रहणमित्याशङ्क्य परिहरन्ति—यशस्विन्नित्यादिना। अनिनस्मन्निति। एतच्च 'येन विधिः-' इति सूत्रे भाष्ये स्थितम्। राजा इत्यत्र अन् अर्थवान्, दाम्ना इत्यत्र तु अनर्थकः। शार्ङ्गी इत्यत्र इन् अर्थवान्, यशस्वी इत्यत्र तु अनर्थकः।' सुपया इत्यत्र अस् अर्थवान्, सुस्रोता इत्यत्र तु अनर्थकः। असन्तत्वाद्दीर्घः। सुशर्मेत्यत्र मन् अर्थवान्, प्रथिमा इत्यत्र तु अनर्थकः। 'मनः' इति न ङीप्। अर्यमन्शब्दे पूषन्शब्दे च अल्लोपे विशेष इत्याह—अर्यम्णि इत्यादि। 'विभाषा ङिश्योः' इत्यल्लोपविकल्पः। शसादावचि तु नित्यमल्लोप उक्तप्राय इति भावः।

मह्यते पूज्यत इत्यर्थे कनिप्रत्ययः, इकार उच्चारणार्थः, ककार इत्, अन् इति प्रत्ययः शिष्यते। धातोर्घुगागमः, तत्र ककार इत्, उकार उच्चारणार्थः, कित्वादन्तावयवः, महधातोर्हस्य घश्च इति त्रयं निपात्यते। श्वन्नुक्षन्पूषन्प्लीहन्क्लेदनस्नेहन्मूर्धन्मज्जन्नर्यमन्विश्वप्सन्परिज्मन्मातरिश्वन्मघवन्निति उणादिसूत्रेण निष्पन्ने तस्मिन् मघवन्शब्दे विशेषमाह—मघवा बहुलम्। 'अर्वणस्त्रसौ-' इत्यतः तृ इत्यनुवर्तते। तत्र

फले सूत्रवार्तिकमेव प्रमाणम्। तस्माद् 'हन्तेः' इति योगविभागोऽत्र निरर्थक एवेत्याहुः। माधवेनोक्तमिति। इदं हि तदीयो ग्रन्थः—'भसंज्ञायामल्लोपे उत्तरपदमनच्कं स्थानिवद्भावश्चाल्विधित्वान्नेत्येवमुत्तरपदत्वाभावात् 'प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च' इति विकल्पो भवति-वृत्रघ्नो वृत्रघ्णः इति। तद्भ्राम्येति। किं च अल्विधित्वाद्वेत्यसंगतम्, अल्विध्यर्थमेव 'अचः परस्मिन्-' इत्यस्यारम्भात्। तस्याप्रवृत्तौ युक्त्यन्तरस्यैव वाच्यत्वात्। 'एकाजुत्तर-' इत्यस्याप्रवृत्तावपि 'कुमति च' इति सूत्रस्य दुर्वारत्वाद् वैकल्पिकत्वं णत्वस्यासंगतमेव। न च निपातनमपि पूर्वं प्रत्युत्तरशास्त्रस्यासिद्धत्वाद् 'एकाजुत्तरपदे णः' 'कुमति च' इत्यस्याप्रवृत्त्या 'प्रातिपदिकान्त-' इति वैकल्पिकमेव भवतीति वाच्यम्, न हि योगे योगोऽसिद्धः, किंतु प्रकरणे प्रकरणमिति भाष्यादौ दिक्। अनिनस्मन्ग्रहणानीति। अन्-राज्ञेत्यर्थवता, साम्ना इत्यनर्थ-

इन्-दण्डीत्यर्थवता, वाग्मीत्यनर्थकेन। अस्-सुपया इत्यर्थवता, सुस्रोता इत्यनर्थ-

१२८) मघवन्शब्दस्य वा तृ इत्यन्तादेशः स्यात्। ऋ इत्। ३६१ **उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः।** (७-१-७०) अधातोरुगितो नलोपिनोऽञ्चतेश्च

लुप्तप्रथमास्म्। मघवेति तु षष्ठ्यर्थे प्रथमा। तदाह—**मघवन्शब्दस्येत्यादिना।** **ऋ इदिति।** 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' इति ऋकार इत्संज्ञक इत्यर्थः। ऋ इत्यविभक्तिको निर्देशः प्रक्रियासमये न दुष्यति। 'अलोऽन्त्यस्य' इति नकारस्य तकारः। सर्वादेशस्तु न, 'नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम्' इति वचनात्। मघवत् ऋ इति स्थिते—**उगिदचाम्।** अधातोरिति छेदः। उक् इत् येषां ते उगितः। अच् इति लुप्तनकारस्य 'अञ्चु गतिपूजनयोः' इति धातोर्ग्रहणम्। अधातोरित्युगिद्विशेषणम्, न त्वञ्चतेः, असंभवात्। 'इदितो नुम् धातोः' इत्यतो नुमित्यनुवर्तते। तदाह—**अधातोरुगित इत्यादिना।** नुमि मकार इत्, उकार उच्चारणार्थः, मित्त्वादन्त्यादचः परः। अजिति

केन। इह 'स्नुक्रीभ्यां तुट् च' इत्यसुनस्तुट्। मन्–सुशर्मेत्यर्थवता, सुप्रथिमा इत्यनर्थकेन। एतच्च 'इणः षीध्वम्–' इति सूत्रे अङ्ग्रहणेनार्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनात्सिद्धम्। वेविषीध्वमित्यत्र षीध्वंशब्दस्य ग्रहणं मा भूदिति हि तत्राङ्ग्रहणं कृतम्। तच्चापार्थकम्, अनर्थकत्वादेव तद्ग्रहणासिद्धेः। अतो ज्ञायते अर्थवद्ग्रहणपरिभाषा अनित्येति। **मघवा बहुलम्।** 'अवर्णस्त्रसौ–' इत्यतस्तृ इत्यनुवर्तते, तदपेक्षा च 'मघवा' इति षष्ठ्यर्थे प्रथमा, तदाह—**मघवन्शब्दस्येति। अधातोरिति।** अधातुभूतपूर्वस्यापीत्यर्थः। अञ्चतिग्रहणं हि नियमार्थम्, उगितो धातोश्चेद्भवति तर्ह्यञ्चतेरेवेति। एवं च गोमानिवाचरति गोमान् इत्यादौ संप्रति धातुत्वेऽपि विध्यर्थमधातुग्रहणम्। एतच्च मूल एव स्फुटीभविष्यति। नन्वञ्चतिग्रहणमौपदेशिकधातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेवेति व्याख्याय अधातुग्रहणं त्यज्यतामिति चेत्। अत्र केच्याः—नुम्मात्रविषयको नायं नियमः, 'धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेव' इति नियम्यते। तेनेह न, उखास्रत्' इति 'उगितश्च' इति सूत्रे वक्ष्यमाणत्वात्। ततश्च यद्यौपदेशिकधातोश्चेदुगित्कार्यमिति व्याख्यायेत तर्हि पूर्वोक्ते गोमानित्यादौ स्त्रियाम् 'उगितश्च' इति ङीप् प्रसज्येत। आचारक्विबन्तस्यौपदेशिकधातुत्वाभावात्। न चेष्टापत्तिः। अधातो-

[illegible]

स्थितः। तथा च पूर्वोक्तनियमार्थता भाष्यकैयटाद्युक्ता संगच्छत एव। पूजार्थस्याञ्चतेर्नुमि सत्यपि 'नश्चापदान्तस्य–' इति सूत्रे जातिपक्षमाश्रित्य नत्वजातेरनुस्वारविधानेन समीहितरूपसिद्धेः। व्यक्तिपक्षे त्वनस्वारस्य शर्षे

नुमागमः स्यात्सर्वनामस्थाने परे। उपधादीर्घः, मघवान्। इह दीर्घे कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वं न भवति, बहुलग्रहणात्। तथा च 'श्वन्नुक्षन्-' (उ १२७) इति निपातनान्मघवञ्छब्दान्मतुपा च भाषायामपि तच्छब्दद्वयसिद्धिना-

अनुपसन्धाने न दृश्यते, व्याख्यानात्, 'नपुंसकस्य झलचः' इत्यत्र ग्रहणाच्च। अन्यथा 'उगिदचाम्-' इत्येव सिद्धे तद्वैयर्थ्यात्, 'गृहिः' 'गुरुः' इत्यादिनिर्देशाच्च। अथाऽऽङ्गिरसे-तनु अग्रे गोमन्तृन्दनिहरणाद्ययोरे मूल एव व्याख्यास्यते, तत्प्रयोजनं च तत्रैव वक्ष्यते। उपधादीर्घ इति। मघवन् नु नु इति स्थिते हल्ङ्यादिना सुलोपे संयोगान्त-लोपे च सति 'सर्वनामस्थाने च-' इति दीर्घ इत्यर्थः। नन्विह दीर्घे कर्तव्ये संयोगान्त-लोपस्यासिद्धत्वाद् नान्तत्वाभावात् पचन्नित्यादाविव दीर्घो न संभवतीत्यत आह—दीर्घे कर्तव्य इति। बहुलग्रहणादिति।

'क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव।
शिष्टप्रयोगाननुसृत्य लोके विज्ञेयमेतद्बहुलग्रहे तु॥' इति स्थितिः।

अत्र दीर्घे कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्य नासिद्धत्वम्, पचन्नित्यादौ तु असिद्धत्व-मेवेति बहुलग्रहणाल्लभ्यत इत्यर्थः। ननु भाष्यादेशपक्षे मघवन्नित्यस्तु, बहुलग्रहणेन संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाभावकल्पनायां प्रमाणाभावात्। वेदे तु यत्नेन मघवानित्यादौ दीर्घः छान्दसो भविष्यतीत्यत आह—तथा चेति। आदेशपक्षे संयोगान्तलोपस्यासिद्ध-त्वाभावमभ्युपगम्यैवेत्यर्थः। निपातनादिति। कनिप्रत्ययस्य, अवुगागमस्य, घत्वस्य इति त्रयाणां निपातनादित्यर्थः। तथा च नान्तो मघवन्शब्दः सिध्यतीति भावः। मघशब्दादिति। धनपर्यायादित्यर्थः। मघः धनमस्यास्तीत्यर्थे मतुपि 'मादुपधायाश्च-' इति वत्वे तान्तो मघवच्छब्दः सिद्ध इति भावः। भाषायामपीति। लोके छन्दसि च इत्यर्थः। तच्छब्दद्वयेति। [illegible] तच्छब्दद्वयेति शब्दद्वयम् 'मघवा

[illegible] द्वित्वेन तद्रूपस्य तत्रापि मते दुर्वा-

[illegible] स्यादर्थे उद्धृतम्, [illegible]

लोपेन निवारयितुं शक्यत्वात्। लोके [illegible]

कैयटाद्युक्तनियमानुरोधेन तत्स्वीकारे [illegible]

णीयः। नुमागमः स्यादिति। 'इदितो नुम् धातोः' इत्यतो नुमनुवर्तत इति भावः। ननु कुर्वन्नित्यादाविव संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वेन नान्तत्वाभावाद्दीर्घत्वं न स्यादित्यत

आह—इह दीर्घे कर्तव्य इति। बहुलग्रहणादिति। क्वचिदन्यदेवेत्यर्थकादि-
। बहूनर्थान् लातीति बहुलम्। 'आतोऽनुपसर्गे-' इति कर्मण्युपपदे कः। श्व-
[illegible] 'श्वन्नुक्षन्पूषन्प्लीहन्क्लेदन्स्नेहन्मूर्धन्मज्जन्नर्यमन्विश्वप्सन्

श्रित्यैतत्सूत्रं प्रत्याख्यातमाकरे। 'हविर्जक्षिति निःशङ्को मखेषु मघवानसौ' इति भट्टिः। मघवन्तौ, मघवन्तः। हे मघवन्। मघवन्तम्, मघवन्तौ, मघवतः। मघवता, मघवद्भ्याम् इत्यादि। तृत्वाभावे मघवा। 'छन्दसीवनिपौ च' इति

बहुलम्' इत्यस्य फलम्। तस्य सिद्धिमाश्रित्येत्यर्थः। **आकर इति।** 'केशाद्वः–' इति सूत्रे कैयटग्रन्थ इत्यर्थः। तत्र ह्येवमुक्तम्—'मघवा बहुलम्' इत्येतन्न कर्तव्यम्, 'श्वन्नुक्षन्–' इति निपातनाद् मघशब्दान्मतुपा च भाषायामपि शब्दद्वयस्य सिद्धत्वात्' इति। आदेशपक्षे संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाद् दीर्घाभावाश्रयणे मघवन्निति रूपम्, मतुपि तु 'अत्वसन्तस्य–' इति दीर्घे मघवानिति रूपमिति रूपभेदापत्त्या तदसंगतिः स्पष्टैवेति भावः। वस्तुतस्तु कन्यन्तस्य प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम्, मतुपि तु 'ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्' इति मतुबुदात्तत्वस्य 'न गोश्वन्–' इति प्रतिषेधे सति पित्त्वादनुदात्तत्वे घकारादकारस्य फिट्स्वरेण उदात्तत्वमिति फलभेदात् कैयटग्रन्थश्चिन्त्य एव। मघवानिति दीर्घः शिष्टसंमतश्चेत्याह—**हविरिति।** मखेषु यज्ञेषु निश्शङ्कः असौ मघवान् हविर्जक्षिति–भक्षयतीत्यर्थः। **मघवन्तावित्यादि।** सुटि त्रादेशो नुम्चेति भावः। शसादौ त्रादेशः, न तु नुम्, असर्वनामस्थानत्वादित्यभिप्रेत्याह—**मघवत इति। मघवद्भ्यामित्यादि।** त्रादेशे 'स्वादिषु–' इति पदत्वाज्जश्त्वम्। सुपि त्रादेशे जश्त्वे चर्त्वे मघवत्सु। **तृत्वाभावे मघवेति।** नान्तात् सौ राजवद्रूपमिति भावः। ननु 'मघवा बहुलम्' इति सूत्रे 'अर्वणस्तृ मघोनश्च न शिष्यं छान्दसं हि तत्' इति वार्तिकभाष्यकैयटेषु मघवन्शब्दस्य छन्दोमात्रविषयत्वावगमात् कथं तस्य लोके प्रयोग इत्यत आह—**छन्दसीवनिपावित्यादि।** 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्' इत्यधिकारे 'केशाद्वोऽन्यतरस्याम्' इति सूत्रे 'छन्दसीवनिपौ च' इति वार्तिकम्। छन्दसि ईवनिपौ च वक्तव्यौ' वश्च मतुप्च। 'रथीरभून्मुद्गलानी गविष्टौ, सुमङ्गलीरियं वधूः, ऋतावानं मघवानमीमहे' इति तत्र भाष्यम्। तत्र वनिप्प्रत्ययान्ते मघवन्शब्दे प्रत्ययस्वरेण वकारादकार उदात्तः, मघशब्दः फिट्स्वरेणान्तोदात्तः, 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इति शिष्टस्वरेण मकारा-

परिज्मन्, मातरिश्वन्, मघवन्' इत्युणादिसूत्रेणेत्यर्थः। **निपातनादिति।** महेर्हकारस्य घकारः, अवुगागमः कनिप्रत्ययश्चेत्यस्य नितयस्य निपातनादित्यर्थः। **प्रत्याख्यातमाकर इति।** एवं च फलभेदे त्रादेशस्य प्रत्याख्यानासंभवाद् आदेशपक्षेऽपि दीर्घो भाष्यादिसंमत एवेति बहुलग्रहणात् संयोगान्तलोपस्य नासिद्धत्वमित्युक्तम्। यत्त्वाहुः—मतुप्पक्षेऽपि छान्दसत्वान्न दीर्घ इत्येव भाष्याशय इति। तन्न। मतुबन्तस्य छान्दसत्वे मानाभावाद् उदाहृतभट्टिप्रयोगविरोधाच्चेति दिक्। **छन्दसीवनिपाविति।** मत्वर्थे ईवनिपौ स्तः छन्दसीति वार्तिकार्थः। ... वधूः' 'मघवानमीमहे'

वनिबन्तं मध्योदात्तं छन्दस्येव। अन्तोदात्तं तु लोकेऽपीति विशेषः। मघवानौ, मघवानः। सुटि राजवत्। ३६२ श्वयुवमघोनामतद्धिते। (६-४-१३३) श्वन्नन्तानां भसंज्ञकानामेषामतद्धिते परे संप्रसारणं स्यात्। 'संप्रसारणाच्च' (सू ३३०) 'आद् गुणः' (सू ६९) मघोनः। श्वन्नन्तानाम् किम्—मघवतः। मघवता।—

दकारो वकारादकारश्चानुदात्तः, 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' इति वकारादकारः स्वरितः, तथा च मघवन्निति रूपं मध्योदात्तं संपद्यते। एतादृशमघवन्शब्दविषयकं छान्दसत्वाभिधानम्। कन्यन्ते तु मघवन्शब्दे वकारादकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः, शिष्ट-स्वरेण मकारादकारो घकारादकारश्च अनुदात्तौ, तथा च मघवन्निति रूपमन्तोदात्तमिति स्थितिः। एतादृशमघवन्शब्दस्तु लोकवेदसाधारणः, तस्य छन्दोमात्रविषयत्वे प्रमाणा-भावात्। किं च 'वनो र च' इति सूत्रे भाष्यम्—'मघवन्शब्दः अव्युत्पन्नं प्राति-पदिकम्' इति। अयमपि मघवन्शब्दः फिट्स्वरेणान्तोदात्तः लोकवेदसाधारण एव, छन्दोमात्रविषयत्वे प्रमाणाभावादिति भावः। शब्दरत्ने तु 'न शिष्यं छान्दसं हि तत्' इत्युदाहृतभाष्यवार्तिकयोः सामान्यप्रवृत्तयोः मध्योदात्तमात्रविषयसंकोचे प्रमाणं न किंचिदस्ति, कविप्रयोगाणां तु 'तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे' इत्यादिविषये बहुशः प्रमाद-दर्शनात् तेषामपि नार्षवचनसंकोचकता, अतो मघवन्शब्दस्य सर्वस्यापि लोके असा-धुत्वमेवेति प्रपञ्चितम्। **सुटि राजवदिति**। तृत्वाभावपक्षे नान्तत्वाद्दीर्घ इति भावः।

शसादावचि मघवन् अस् इत्यादिस्थिते 'अल्लोपोऽनः' इति प्राप्ते—**श्वयुव-मघोनामतद्धिते**। श्वा च, युवा च, मघवा च इति द्वन्द्वः। 'वसोः संप्रसारणम्' इत्यतः संप्रसारणमित्यनुवर्तते। 'भस्य' इत्यधिकृतम्। 'अल्लोपोऽनः' इत्यतः अन इत्यपकृष्यते। तच्च श्वयुवमघोनां प्रत्येकं विशेषणम्, तदन्तविधिः। फलितमाह—**अन्नन्तानामित्यादि**। 'इग्यणः संप्रसारणम्' इति वकारस्य संप्रसारणमुकारः। मघ उ अन् इति स्थिते पूर्वरूपमुक्तं स्मारयति—**संप्रसारणाच्चेति**। मघ उ न् इति स्थिते गुणं स्मारयति—**आद् गुण इति**। **अन्नन्तानां किमिति**। श्वयुवमघोनामन्नन्तत्वाव्यभिचा-रात् किमर्थमन्नन्तत्वविशेषणम्, मघवन्शब्दे नकारस्य त्रादेशपक्षेऽपि एकदेशविकृतस्यान-न्यतया अन्नन्तत्वसत्त्वादिति प्रश्नः। **मघवत इति**। आदेशपक्षे मघवन्शब्दे संप्र-

---

[illegible] न्तुचन्' इत्यत्र

[illegible] ', तथापि 'उक्षा समुद्रो अरुणः सुपर्णः' 'पूषा त्वेतो नयतु' 'अग्निर्मूर्धा दिवः' इत्यादौ तत्सूत्रोपात्ताना-

[illegible] निर्विकारतया कनिप्रत्यय एवोचित इति भावः। श्वयुव।

[illegible] इत्यतोऽन इत्यपकृष्य व्याचष्टे—अन्नन्तानामिति। अन्नन्तानां

स्त्रियां मघवती । अतद्धिते किम्—माघवनम् । मघोना, मघवभ्याम् इत्यादि । शुनः । शुना, श्वभ्यामित्यादि । युवन्शब्दे वस्योत्वे कृते । ३६३ न संप्रसारणे

सारणनिवृत्त्यर्थम् अनन्तत्वविशेषणम् । यद्यप्येकदेशविकृतस्यानन्यतया अनन्तत्वम-स्त्येव, तथापि विशेषणसामर्थ्यात् श्रूयमाणनकारान्तस्यैव संप्रसारणमित्याहुः[१] । **स्त्रियां मघवतीति** । मघवतः स्त्री मघवती, पुंयोगेन स्त्रियां वृत्तौ 'उगितश्च' इति ङीप्[३] । अत्राप्यनन्तत्वविशेषणाद् न संप्रसारणमिति भावः । अत्र 'उगिदचाम्–' इति नुम् तु न, ङीपो[४] व्यवधानेन तान्तस्य उगितः सर्वनामस्थानपरकत्वाभावात् । लिङ्गविशिष्टपरि-भाषा तु नेह प्रवर्तते, विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणमित्युक्तेरिति भावः । **माघवनमिति** । 'सोऽस्य देवता' इति मघवन्शब्दाद् अणि आदिवृद्धिः । अत्राणस्तद्धितत्वात् तस्मिन् परे न संप्रसारणमिति भावः । **मघवभ्यामिति** । स्वादौ हलि नलोप इति भावः । **इत्यादीति** । मघोने । मघोनः । मघोनोः । मघोनाम् । मघोनि । श्वन्शब्दः प्रायेण राजवत् । शसादावचि 'श्वयुव–' इति संप्रसारणं वकारस्य उकारः । शु अन् इति स्थिते 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपमिति मत्वाह—**शुनः** । **शुनेति** । **इत्यादीति** । शुने । शुनः । शुनोः । शुनाम् । शुनि । युवन्शब्दोऽपि प्रायेण राजवत् । शसादावचि विशे-षमाह—**युवन्शब्द इति** । युवन् अस् इत्यादिस्थिते 'श्वयुव–' इति वकारस्य संप्र-सारणे उकारे, यु उ अन् इति स्थिते 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपे, यु उ न् इति स्थिते सवर्णदीर्घे यून् इत्यादिरूपेषु सिद्धेषु, यकारस्यापि संप्रसारणे प्राप्त इत्यर्थः । 'लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तिः' इत्यस्य तु नायं विषयः, कार्याश्रयवर्णभेदेन लक्ष्यभेदात् । अन्यथा संस्कर्तेत्यादौ 'अनचि च' इत्यादेरसकृत्प्रवृत्त्यनुपपत्तेरिति भावः ।

किम् । मघवत इति । यद्यपि नस्य तादृशेऽप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वादनन्तताऽत्रा-स्त्येव, तथापि विशेषणसामर्थ्यात् श्रूयमाणनकारान्तस्यैव संप्रसारणं न त्वन्येत्याहुः । वार्तिककृता तु 'श्वादीनां संप्रसारणे नकारान्तग्रहणमनकारान्तप्रतिषेधार्थम्' इत्युक्तम् । नन्वेवमपि 'अल्लोपोऽनः' इत्यल्लोपो दुर्वार इति चेन्नैवम् । भाष्यकृता पूर्वोक्तवार्तिकम-नुवर्त्य 'अल्लोपोऽनः, नकारान्तस्यैव' इति व्याख्यातत्वात् । एतच्च 'ऋत्विक्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । एतेन बहुधीवरी राजकीयमित्यत्राप्यल्लोपाभावः सिद्धः । 'वनो र च' 'राज्ञः क च' इत्यादेशे कृते नकारान्तत्वाभावात्[२] । **स्त्रियां मघवतीति** । मघ-

---

१ वस्तुतस्तु 'एकदेशविकृतन्यायस्य लोकव्यवहारमूलकतया, लोके यथा छिन्न-पुच्छे शुनि [illegible] श्वत्वेऽपि पुच्छवत्त्वव्यवहारो न जायते, तथा तान्तमघवच्छब्दे [illegible] त्वेऽपि नान्तत्वव्यवहारासंभव एव बोध्यः ।

२ इति क । ३ 'ङीप्' क । ४ 'ङीपा' क ।

संप्रसारणम् । (६-१-३७) संप्रसारणे परतः पूर्वस्य यणः संप्रसारणं न स्यात् । इति यकारस्य नेत्वम्, अत एव ज्ञापकादन्त्यस्य यणः पूर्वं संप्रसारणम्, यूनः । यूना, युवभ्यामित्यादि । अर्वा । हे अर्वन् । ३६४ अर्वणस्त्रसावनञः । (६-

---

न संप्रसारणे । इति यकारस्येति । सवर्णदीर्घनिष्पन्नस्य ऊकारस्य 'अचः परस्मिन्–' इति स्थानिवत्त्वेन संप्रसारणतया यकारस्य संप्रसारणपरत्वात् न संप्रसारणमिकार इत्यर्थः ॥ ननु उकारद्वयस्थानिकस्य ऊकारस्य स्थानिवत्त्वे सति तस्य उकारद्वयात्मकतया प्रथमेन उकारेण व्यवधानात् संप्रसारणपरत्वाभावात् कथमिह निषेधः, 'येन नाव्यवधानम्–' इति न्यायस्य तु नायं विषयः, विव्याधे इत्यादौ 'व्यथो लिटि' इति वकारस्याव्यवहितसंप्रसारणपरत्वे निषेधस्य चरितार्थत्वाद् इति चेन्नैवम्। एवं हि सति 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' इति निषेधस्य 'व्यथो लिटि' इति संप्रसारणमात्रविषयकत्वमापद्येत, एवं च सति 'व्यथो यो लिटि' इति यकारग्रहणेनैव सिद्धे 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' इति सूत्रमनर्थकमेव स्यात्। अतः 'श्वयुव–' इति संप्रसारणनिषेधकत्वमस्यावश्यकमिति व्यवहितेऽपि संप्रसारणे परे यून इत्यादौ निषेधो निर्बाधः, 'यूनस्ति' इत्यादिनिर्देशाच्चेत्यलम् । ननु सकृत्प्रवृत्त्यैव युवन्शब्दे यवयोः संप्रसारणे जाते निषेधो व्यर्थः, निमित्तस्यानुपपत्तेश्च । यद्वा प्रथमं यकारस्य संप्रसारणमस्तु, तदानीं संप्रसारणपरत्वाभावेन निषेधाप्रवृत्तेः, अनन्तरं तु वकारस्यापि संप्रसारणमस्तु । तत्राह— **अत एव ज्ञापकादिति** । अन्यथा एतन्निषेधारम्भवैयर्थ्यापातादिति भावः । **इत्यादीति** । यूने । यूनः । यूनोः । यूनि ।

'आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च' 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति ऋधातोः वनिपि गुणे रपरत्वे अर्वन्शब्दः अश्वे योगरूढः । तस्य सौ राजवद्रूपं मत्वाह— **अर्वा** । **हे अर्वन्निति** । **अर्वणस्त्रसावनञः** । तृ असौ इति छेदः । न विद्यते नञ् यः

वतो, मघवन्तौ, मघवन्त इत्यत्र लिङ्गविशिष्टपरिभाषया 'उगिदचाम्–' इति नुम् न शङ्क्यः, विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणादित्याहुः । **न संप्रसारणे** । 'ष्यङः संप्रसारणम्' इत्यतः संप्रसारणमित्यनुवर्तमानेऽपि पुनः संप्रसारणग्रहणात् प्रदेशान्तरस्थं 'श्वयुवमघोनाम्–' इत्यपि संप्रसारणं निषिध्यते, तदाह— **इति यकारस्य नेत्वमिति । यून इति** । ननूकारेण व्यवधानात्कथमत्र निषेधः । विव्याध विव्यधे इत्यादावव्यवधानेऽपि निषेधस्य चरितार्थत्वात् । न च सवर्णदीर्घे कृते नास्ति व्यवधानमिति वाच्यम् । 'अचः परस्मिन्–' इति स्थानिवत्त्वात् । अत्राहुः—विदेशस्थनिषेधार्थात्पुनः संप्रसारणग्रहणादेव व्यवधानेऽप्यत्र निषेधो भविष्यतीत्यदोषः । न च 'व्यथो लिटि' इति येन यकारस्य संप्रसारणे कृते वकारस्य तदभावाय 'न संप्रसारणे–' इति सूत्रं

४-१२७) नञा रहितस्यार्वन्नित्यस्याङ्गस्य तृ इत्यन्तादेशः स्यात्, न तु सौ।

स्येति बहुव्रीहिः, अङ्गस्येत्यधिकृतम् अर्वणा विशेष्यते। तदाह। **नञा रहितस्ये-**

सूत्रे पुनः संप्रसारणग्रहणं चरितार्थमिति व्यवधाने निषेधो न भविष्यतीति शङ्क्यम्। 'ष्यङो लिटि' इत्येतद्धलादिः शेषापवाद इत्याकरे स्पष्टत्वात्। उत्सर्गसदेशश्चापवाद इति परस्यैव संप्रसारणं भवति, न पूर्वस्येति कैयटेन व्याख्यातत्वाच्चेति। **अर्वणस्तृ।** अङ्गस्येति वर्तते, तच्चार्वणा विशेष्यते, अनञ इत्यनेनापि, तदाह—**नञा रहितस्ये-त्यादि।** असाविति पर्युदासे विभक्तौ परत एव स्यात्, ततश्चार्वन्तीत्यादौ न स्यादित्या-शयेनाह—**न तु साविति।** न चैवमर्वभिय इत्यादावतिप्रसङ्गः, अङ्गेन सनिमित्तस्य प्रत्ययस्याक्षेपात्सुका लुप्तत्वेनात्र प्रत्ययलक्षणाभावात्। एतेन 'वाहैरलुप्यत सहस्रशगर्व-र्वैः' इति श्रीहर्षप्रयोगो व्याख्यातः। नन्वेवं 'स्थानिवदादेशः–' इति सूत्रे धात्वङ्ग-कृत्तद्धिताव्ययसुप्तिङ्पदादेशाः स्थानिवत्स्युरिति प्राचो ग्रन्थमनूद्य–तत् किं परिगणनम्, उदाहरणमात्रं वेति विकल्प्य, नान्त्यः, अव्ययस्याङ्गपदाभ्यां पृथग्ग्रहणवैयर्थ्यादिति मनो-रमायां यदुक्तं तत् कथं संगच्छेत, अव्ययस्योक्तरीत्यानङ्गत्वात्। न च 'न लुमता–' इत्यनेनाङ्गकार्यनिषेधेऽप्यङ्गसंज्ञाया अनिषेधाच्चोक्तदोष इति वाच्यम्, प्रत्यये परतः पूर्वस्य यत् कार्यमाङ्गमनाङ्गं वा तत्सर्वं 'न लुमता–' इत्यनेन निषिध्यते, इति 'यचोऽचि च' इति सूत्रस्थमनोरमाग्रन्थपर्यालोचनया लुमताशब्देन लुप्ते अङ्गसंज्ञाया अप्यस्मात्कार्य-त्वात्, तस्या अपि प्रत्यये परतः पूर्वस्य कार्यत्वात्। यदि तु लुका लुप्तेऽप्यङ्गत्वं स्वी-क्रियते, तदायं ग्रन्थो 'दधि भम्' 'वृषण्वस्वश्वयोः' इत्यत्र 'वृष वर्षुकं वसु धनं यस्य वृषण्वसु, वृषा अश्वो यस्य वृषणश्व इत्युदाहृत्य भत्वादिह नलोपो न भवति। अल्लोपस्तु अनङ्गत्वान्न।' इति मूले वैदिकप्रक्रियायां वक्ष्यमाणग्रन्थेन सह विरुध्येत। न च 'अल्लोपो-ऽनः' इत्यत्राङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो योऽनिति व्याख्यानाद् अल्लोपस्य अत्र प्राप्त्यभावादनङ्गत्वादिति समाधानं व्यर्थमिति भ्रमितव्यम्, भसंज्ञयैव यजादिस्वा-दिपरो योऽनिति व्याख्यानवद् वस्वश्वयोः परतो योऽनिति व्याख्यानस्यापि लाभात्। उक्तपदात्पृथगित्येव वक्तव्ये अङ्गपदाभ्यामित्यङ्गग्रहणं रभसकृतमेवेति चेत्। अत्राहुः– 'न लुमता–' इति सूत्रे लुमता लुप्ते तन्निमित्ताङ्गस्याङ्गसंज्ञकस्य कार्यं न स्यादिति यदा व्याख्यायते, तदा 'अर्वणस्तृ–' इत्याद्यङ्गकार्यप्रवृत्तावप्यङ्गसंज्ञाया निर्बाधत्वादङ्गग्रहणं सफलं सम्यगेव। यदा त्वाङ्गमनाङ्गं वेत्यादिमनोरमाग्रन्थस्यानङ्गत्वादिति मूलग्रन्थस्य च स्वारस्यपर्यालोचनया लाघवादव्ययस्याङ्गत्वे फलाभावाच्च प्रत्यये परतः पूर्वस्य कार्यं निषिध्यते [illegible] अङ्गसंज्ञाया अपि निषेधादङ्गग्रहणं तत्र [illegible]।

न च [illegible] संज्ञानिषेधे 'युवोरनाकौ' इति [illegible]

उगित्वान्नुम्। अर्वन्तौ, अर्वन्तः। अर्वन्तम्, अर्वन्तौ, अर्वतः। अर्वता, अर्वद्भ्याम् इत्यादि। अनञः किम्? [illegible]

त्यादिना। अर्वा इ। 'अर्वे [illegible]
'उगिदचाम्–' इत्यनेनेति भावः। अर्वन्तावित्ति। नुमो नस्य 'नश्चापदान्तस्य–' इति अनुस्वारः, परसवर्णो इति भावः। समासादर्वेव अर्वन्तमतिक्रान्तम् नेति मत्वाह– [illegible]
[illegible]
वदिति। अनर्वन्शब्दो वज्यपदितवैः। तथाद्त्तत्वे 'न संयोगाद्वमन्तात्' इत्य-
ल्लोपो नेति भावः।

पथिन्, मथिन्, ऋभुक्षिन्, एते नकारान्ताः। तेषु विशेषमाह—पथिमथ्यृभुक्षामात्। पन्थाश्च मन्थाश्च ऋभुक्षाश्च पथिमथ्यृभुक्षाणः, तेषामिति विग्रहः।

विरोधः स्यादिति वाच्यम्। तदोऽस्य प्रौढिवादेन प्रवृत्तत्वात्। तथा च 'न लुमता तस्मिन्' इति सिद्धान्तः, प्रत्यये परतः पूर्वस्य कार्ये निषिध्यत इति मनोरमाग्रन्थः सरसतः संगच्छत इति। ननु 'अपार्णोऽपि च गुरो च ऋरिति इत्यम्, तस्मान्नुपि अर्वन्ताविद्यादि सेत्स्यति, 'छन्दसीवनिपौ–' इति वनिपि वेदे अर्वेति सेत्स्यति, स्थापालोऽपि 'स्नात्रदिपयति–' इत्यादिना वनिपि तु लोकेऽप्यर्वेति सेत्स्यति इत्यमरप्रयोगम्, 'वाजि-वाहार्वगन्धर्वहयसैन्धवसप्तयः' इत्यमरकोशात्। तदर्थोऽपि न नियत इति किमनेन सूत्रेणेति चेत्। अत्राहुः—नान्ततान्तयोः सर्वत्र प्रयोगे प्राप्ते सौ परे नञ्पूर्वे च नान्तस्य प्रयोगो भवति, अन्यत्र तु नान्तस्य प्रयोगो न भवतीति व्यवस्थार्थमिदं 'दृग्वत् घ्नेष्ठः' इति त्रिसूत्रीवदिति। यत्तु कैश्चिदुक्तम्—अर्वन्नसपत्नशब्दयोरर्थे अपायान-साधुत्वमेव। 'अर्वणस्तृ मघोनश्च न शिष्यं छान्दसं हि तत्। मतुब्वन्योर्विधानाच्च छन्द-स्युभयदर्शनात्॥' इति वार्तिकादिति। तदापाततः, वार्तिकस्य वनिबन्तमध्योदात्तपरत्वात्, छन्दस्येव वनिब्विधानात्। तथा च श्रीहर्षः—'वाहैरलुप्यत सहस्रहयर्पणर्वैः' इति प्रायुङ्क्त। अर्वन्तौ, अर्वन्त इति। व्यपदेशिवद्भावेनार्वन्नन्तत्वात् प्रतिषेधः। न च व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति वाच्यम्, तस्य प्रत्ययविधिविषयत्वात्। पथि-मथि। 'गमेरिनिः' इत्यत इनिरिति 'परमे ष्ठित्' इत्यतः ष्ठिदित्यनुवर्तमाने 'मन्थः' इत्यनेन निष्पन्नो मथिन्शब्दः। 'पतस्थ च' इत्यादिना। पथिन्। 'ऋभुक्षः स्वर्गः'। ततो मत्वर्थीयेनिना ऋभुक्षिनिति बोध्यम्। ननु 'अस्थिदधि–' इति सूत्रे [illegible] सिद्धो 'अनङुदात्तः' इत्युदात्तग्रहणं 'गुणा अभेदकाः' इति

(७-१-८५) एषामाकारोऽन्तादेशः स्वादौ परे। श्रा आत् इति प्रश्लेषेण शुद्धाया [illegible] ।त्सर्वनामस्थाने । (७-१-८६) [illegible] । ३६७ थो न्थः । (७-१-८७)

'श्वनडुहः' इत्यतः साविल्यनुवर्तते, आदिति तपरकरणम्, आकार एव विधेयः । तदाह—**एषामित्यादिना** । 'अलोऽन्त्यस्य' इति नकारस्य आकारः । ननु नकारस्य आन्तरतम्याद् अनुनासिक एव आकारः प्राप्नोति । न च निरनुनासिकस्यैवाकारस्योच्चारणात् शुद्ध एव आकार इति वाच्यम्, गुणानामभेदकत्वात्, भेदकत्वेऽपि तपरकरणेन अनुनासिकस्याप्याकारस्य ग्रहणात्, व्यक्तिपक्षे तपरसूत्रस्य अनेकेषु दीर्घप्लुतेषु विध्यर्थत्वात्। न च ग्रहणकसूत्रे वार्णसमाम्नायिकत्वेन निरिचतस्याणग्रहणस्य अप्रत्यय इत्यस्य च तपरसूत्रे अनुवृत्तेराकारस्येहानणत्वाद् विधीयमानत्वाच्च न तत्काल इति वाच्यम्, तपरसूत्रे अणग्रहणस्य अप्रत्ययग्रहणस्य चानुवृत्तौ मानाभावादित्यत आह—**श्रा आदिति** । सवर्णदीर्घेणाकारान्तरं प्रश्लिष्यते, ततश्चाननुनासिकरूप आकारो भवतीति लभ्यते। न च सर्वादेशत्वं शङ्क्यम्, न ह्यत्र वर्णद्वयं विधीयते, विशेषणविशेष्यभावेनान्वयाभ्युपगमेन अननुनासिकाकारस्यैकस्यैव विधानादिति भावः । भाष्ये तु अनुनासिकविधेः संमतत्वे प्रतिपत्तिलाघवाय अनुनासिकस्यैव 'उवः, ऊँ' इत्यत्रैव उच्चार्य विधानसंभवात्तदनुच्चारणाच्छुद्ध एव आकार इह विधेय इत्युक्तम् । तपरकरणं तु उच्चारणार्थमेव । वस्तुतस्तु 'भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं न' इति परिभाषयैव अनुनासिकाकारनिराससंभवादाकारप्रश्लेषक्लेशो व्यर्थः। 'भाव्यमानोऽप्यण् सवर्णान्न गृह्णाति' इति पाठस्तु प्रामादिकः, 'ज्यादादीयसः' इति सूत्रे आदिति तपरनिर्देशेनेयं परिभाषा ज्ञाप्यते—'भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं न' इत्येव भाष्ये पाठात्, अणुदित्सूत्रभाष्येऽप्यणग्रहणरहिताया एवास्याः परिभाषायाः पाठदर्शनाच्चेत्यास्तां तावत् । नकारस्य आत्त्वे पथि आ स् इति स्थिते—**इतोऽत्** । 'पथिमथ्यृभुक्षाम्' इत्यनुवर्तते । इत इति तपरकरणं स्पष्टार्थम्, पथ्यादिषु त्रिषु दीर्घप्लुतयोरसंभवात् । भाव्यमानत्वादेव सवर्णाग्राहकत्वे सिद्धे अदिति तपरकरणमपि स्पष्टार्थमेव । तदाह—**पथ्यादेरित्यादिना** । पथ् आ स् इति स्थिते—**थो न्थः** । थः, न्थ इति च्छेदः । थ इति

पक्षं ज्ञापयतीति निर्विवादम् । तथा च तस्मिन् पक्षे सूत्रेऽननुनासिकोच्चारणेऽप्यान्तरतम्यादनुनासिकाकारः स्यादत आह—**आ आदिति** । **इतोऽत्सर्वनाम** । आदिति वर्तमाने पुनरद्ग्रहणं किमर्थम्, कृतेऽप्यद्वचने पन्था इत्यत्र [illegible] तूपधाया [illegible] । नैवम् । ऋभुक्षणमित्यत्र 'वा षपूर्वस्य नि

पथिमथोस्थस्य न्थादेशः सर्वनामस्थाने परे। पन्थाः, पन्थानौ, पन्थानः। पन्थानम्, पन्थानौ। २६८ भस्य टेर्लोपः। (७-१-८८) भसंज्ञकस्य पथ्यादेष्टेर्लोपः स्यात्। पथः। पथा, पथिभ्यामित्यादि। एवं मन्थाः, ऋभुक्षाः। स्त्रियां

पथो। आदेशे अकार उच्चारणार्थः। पथिमथिग्रहणमनुवर्तते)। ऋभुक्षिग्रहणं निवृत्तम्, तत्र थकाराभावात्। 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' इत्यतः सर्वनामस्थानग्रहणमनुवर्तते। तदाह—पथिमथोरित्यादिना। पन्था इति। नकारस्य आत्वे इकारस्य अत्वे थकारस्य न्थादेशे पन्थ आ स् इति स्थिते सवर्णदीर्घे हल्ङ्यादिलोपे इति भावः। पन्थानाविति। पथिन् औ इति स्थिते अत्त्वम्, 'इतोऽत्' इति इकारस्याकारे थकारस्य न्थादेशे 'सर्वनामस्थाने च-' इति दीर्घे रूपमिति भावः। एवं पन्थानः। पन्थानम्, पन्थानौ। शसादावचि विशेषमाह—भस्य टेर्लोपः। पथ्यादेरिति। 'पथिमथ्यृभुक्षाम्' इत्यनुवर्तत इति भावः। पथः। पथेति। पथिन् शस्, पथिन् आ इति स्थिते इनो लोपे रूपद्वयमिति भावः। पथिभ्यामिति। नलोपे रूपम्। इत्यादीति। पथिभिः। पथे। पथिभ्यः। पथः, पथोः, पथाम्। पथि, पथोः, पथिषु।

एवं मन्थाः, ऋभुक्षा इति। मन्थदण्डवाची मथिन्शब्दः। तस्य आत्वम्, अत्वम्, न्थादेशः, टिलोपश्च। मन्थाः, मन्थानौ, मन्थानः। मन्थानम्, मन्थानौ, मथः। मथा, मथिभ्याम्। मथे। मथः, मथोः, मथाम्। मथि। मथिषु। ऋभुक्षिन्शब्दस्तु इन्द्रवाची। तत्र 'थो न्थः' इतिवर्जमात्वादि भवति, णत्वञ्च। ऋभुक्षाः, ऋभुक्षाणौ—इत्यादि। यत्तु अत्र पन्थानमात्मन इच्छति पथीयति, 'सुप आत्मनः क्यच्', 'नः क्ये' इति पदत्वाद् नलोपः, 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घः, 'सनाद्यन्ता-' इति धातुत्वम्, ततः क्विप्, अल्लोपयलोपौ, एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् 'पथिमथि-' इत्यात्वम्, 'थो न्थः', 'इतोऽत्-' इत्यत्वं तु तपरकरणान्न भवति, पन्थाः। 'एरनेकाचः-' इति यणं बाधित्वा परत्वाट्टिलोपस्याथ 'थो न्थः', ततः संयोगपूर्वत्वाद् यण्, किन्त्वियङेव—पन्थियौ। 'भस्य टेर्लोपः' पथः—इत्यादि प्रौढमनोरमायामुक्तम्, तदेतदनुनासिकविधौ सति प्रतिपत्तिलाघवायानुनासिकस्यैव उच्चारणे कर्तव्ये, तदनुच्चारणाच्छुद्धस्यैव विधानमिति भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम्। पथीयतेः क्विपि हि ईकारस्य शुद्धाभावार्थम् अनुनासिकमनुच्चारणस्यावश्यकत्वे तदसंगतिः स्पष्टैव। तस्मात् पथीयतेः क्विपः अनभिधानमेवोचितमिति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम्। प्रसङ्गादाह—**स्त्रियामिति।**

विकल्पे सति पक्षे ह्रस्वश्रवणार्थमनुनासिकस्यावश्यकत्वात्। थो न्थः। स्थान्यादेशौ प्रथ-न्तौ। 'थेर्थः' इत्येव सिद्धे 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' इत्येतदनुवृत्त्यर्थम्। अथयाख्याम- ...स्थभयोः न संभवतीत्याशयेनाह—**पथिमथोरिति।** प्रसङ्गादाह—

नान्तलक्षणे ङीपि भस्याट्टिलोपः। सुपथी सुमथी नगरी। अनृभुची सेना। आत्वं नपुंसके न भवति 'न लुमता–' (सू २६३) इति प्रत्ययलक्षणनिषेधात्। सुपथि वनम्। 'संबुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वा वाच्यः' (वा ४७८६)। हे सुप-

सु–शोभनः पन्था अस्या इति बहुव्रीहिः, 'ऋन्नेभ्यः–' इति ङीप्, 'भस्य टेर्लोपः' इति इनो लोपः, सुपथीति रूपम्। 'ऋक्पूः–' इत्यप्तु न, 'न पूजनात्' इति निषेधात्। न चैवमपि 'न पूजनात्' इति निषेधस्य पक्षः प्रागेव प्रवृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वाद् 'इनः स्त्रियाम्' इति कप् दुर्वार एवेति वाच्यम्, 'युवोरनाकौ' इत्यत्र सुपथीति भाष्यप्रयोगेण तस्यानित्यत्वज्ञापनात्। न च लिङ्गविशिष्टपरिभाषया 'पथिमथि–' इत्यात्वं थो न्थश्च कुतो नेति वाच्यम्, विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणात्। **सुमथी इति**। सु–शोभनः मन्था यस्या इति विग्रहः। ङीबादि पूर्ववत्। **अनृभुची सेनेति**। अविद्यमानः ऋभुक्षा यस्या इति विग्रहः। 'नञोऽस्त्यर्थानाम्–' इति समासः। ऋभुक्षाः स्वामी।

अथ सु–शोभनः पन्था अस्य वनस्येति बहुव्रीहौ सुपथिन्शब्दान्नपुंसकात् 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति सोर्लुकि प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य सुप्परत्वसत्त्वात् 'पथिमथि–' इत्यात्वमाशङ्क्याह—**आत्वं नपुंसक इति**। **सम्बुद्धाविति**। यद्यपि भाष्ये नपुंसकानामित्येव पठितम्, तथापि हे चर्मन् हे चर्मेति भाष्ये सम्बुद्धावेव उदाहृतत्वात् तन्मात्र-

स्त्रियामिति। **नान्तलक्षण इति**। 'न पूजनात्' इति निषेधाद् 'ऋक्पूरब्धूः–' इत्यप्रत्ययो नेति भावः। **सुपथीति**। 'इनः स्त्रियाम्' इति कप्तु न, कुतः, समासान्तविधेरनित्यत्वात्। 'युवोरनाकौ' इति सूत्रे 'सुपथी' इति भाष्याच्च। 'न पूजनात्' इति निषेधस्य तु नायं विषयः, 'पक्षः प्राचीनेष्वेव सः' इति वक्ष्यमाणत्वात्। पथिमथ्यात्वं थो न्थश्च लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्राप्तं विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाऽग्रहणान्न भवति। अत्रेदं बोध्यम्—पन्थानमात्मन इच्छति पथीयति, ततः क्विप्, अल्लोपयलोपौ, एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् 'पथिमथि–' इत्यात्वम्, 'थो न्थः', पन्थाः। 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' इत्यत्त्वं न भवति, इत इति तपरकरणाद्। 'एरनेकाचः–' इति यणं बाधित्वा परत्वान्नित्यत्वाच्च 'थो न्थः', संयोगपूर्वकत्वाच्च यण्, पन्थियौ, पन्थियः। पन्थियम्,

१ सुमथीति पाठोऽन्यत्र कौमुदीपुस्तकेषु न लभ्यते, न च नगरीविशेषणमिदं [illegible]पपद्यते। २ 'सुपथी' इति 'क' 'ख' पाठः पुनरुक्तिभिया [illegible] संपादकेनोपेक्षितः।

थिन्, हे सुपथि । 'नलोपः सुप्स्वर–' (सू ३५३) इति नलोपस्यासिद्धत्वाद्ध्रस्वस्य गुणो न । द्विवचने भत्वाट्टिलोपः । सुपथी । शौ सर्वनामस्थानत्वात्सुपन्थानि । पुनरपि सुपथि, सुपथी, सुपन्थानि । सुपथा । सुपथे, सुपथिभ्यामित्यादि । ३६६ ष्णान्ता षट् (१-१-२४) षान्ता नान्ता च संख्या षट्संज्ञा स्यात् । 'षड्भ्यो लुक्' (सू २६१) षट् । पञ्च । संख्या किम्–विप्रुषः, पामानः । शतानि, सहस्राणि ।

विषयत्वमस्येति भावः । सम्बुद्धेर्लुका लुप्तत्वात् सम्बुद्धिपरत्वाभावाद् 'न ङिसम्बुद्ध्योः' इति निषेधाप्रवृत्तेः नित्यं नलोपप्राप्तौ विकल्पार्थोऽयमारम्भः । ननु नलोपपक्षे 'ह्रस्वस्य गुणः' इति सम्बुद्धौ परतो गुणे कर्तव्ये 'न लुमता–' इति निषेधस्यानित्यत्वाद् हे सुपथे

इति इनो लोपे सुपथी इति रूपमित्यर्थः । शाविति । सुपथिन्शब्दात् जश्शसोः शि-भावे सति तस्य सर्वनामस्थानत्वाद् 'इतोऽत्–' इत्यत्वे, 'थो न्थः' इति थस्य न्थादेशे नान्तत्वाद् दीर्घे सुपन्थानि इति रूपमित्यर्थः ।

पञ्चन्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । तस्य षट्संज्ञाकार्यं लुकं विधास्यन् षट्संज्ञामाह––ष्णान्ता षट् । षश्च नश्च ष्णौ, ष्टुत्वेन णः, ष्णौ अन्तौ यस्याः सा ष्णान्ता । 'बहुगणवतुडति संख्या' इत्यतः संख्येत्यनुवर्तते । तेन पूर्वसूत्रे बहुगणवतुडतिपरमपि शब्दाधिकारादिह पञ्चषडित्यादिप्रसिद्धसंख्याबोधकशब्दपरमाश्रीयते, बहुगणवतुडतिषु ष्णान्तत्वासम्भवात्, तदाह––षान्तेत्यादिना । षड्भ्यो लुक् इति । अनेन जश्शसोर्लुगिति शेषः । पञ्च पञ्चेति । जश्शसोर्लुकि नलोप इति भावः । संख्या किमिति । संख्याग्रहणानुवृत्तेः किं फलमिति प्रश्नः । विप्रुषः, पामान इति । विप्रुष्शब्दस्य पामन्शब्दस्य च ष्णान्तत्वेऽपि संख्यावाचकत्वाभावेन षट्संज्ञाविरहः, ततः परस्य जसो न लुगिति भावः । ननु शतशब्दाद् जश्शसोः शिभावे 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुमि 'सर्वनामस्थाने च–' इति दीर्घे शतानीति रूपम्, एवं सहस्राणीत्यपि रूपम्, तत्र 'अट्कुप्वाङ्–' इति णत्वं विशेषः । इह 'तदागमाः–' इति न्यायेन नुमः अङ्गभक्तत्वात् शतन्शब्दसहस्रन्शब्दयोः नान्तसंख्याशब्दत्वात् षट्संज्ञायां सत्यां 'षड्

पन्थिनौ । भस्य टेर्लोपः । पथः । पथा, पथीभ्याम्, पथीभिरित्यादि । एवं मथीयतेः क्विपि तु मन्थाः, मन्थिनौ, मन्थिनः । ऋभुक्षाः, ऋभुक्षिणौ, ऋभुक्षिणः इत्यादि । एतेन 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' इत्यत्र स्थानिन्यादेशे च तपरकरणं मुखसुखार्थं ... प्रयुक्तः । आदेशे तपरकरणस्यानावश्यकत्वेऽपि, स्थानिनि तु ... तस्यावश्यकत्वात् । ननु नलोपस्यासिद्धत्वात् 'पथिमथ्यृभुक्षाम्–'.

इत्यत्र संनिपातपरिभाषया न लुक्, सर्वनामस्थानसंनिपातेन कृतस्य नुमस्तद्-विघातकत्वात्। पञ्चभिः। पञ्चभ्यः। पञ्चभ्यः। 'षट्चतुर्भ्यश्च' (सू ३३८) इति नुट्। **२७० नोपधायाः।** (६-४-७) नान्तस्योपधाया दीर्घः स्यान्नामि परे। नलोपः, पञ्चानाम्। पञ्चसु। परमपञ्च। परमपञ्चानाम्। गौणत्वे तु न लुङ्नुटौ, प्रियपञ्चा, प्रियपञ्चानौ, प्रियपञ्चानः। प्रियपञ्च्णाम्। एवं सप्तन् नवन् दशन्।

भ्यो लुक्' इति जश्शसोर्लुक् स्यादत आह—**शतानीत्यादि**। **सर्वनामेति**। सर्वनामस्थाने परत्वेन उपजीव्य प्रवृत्तस्य नुमः संनिपातपरिभाषया सर्वनामस्थानभूतजश्शसोर्लुकं प्रति निमित्तत्वाभावादित्यर्थः। **पञ्चभिः। पञ्चभ्य इति**। नलोपे रूपम्। पञ्चन् आम् इति स्थिते 'षट्चतुर्भ्यश्च' इति नुटि नलोपे तस्यासिद्धत्वाद् 'नामि' इति दीर्घे अप्राप्ते आह—**नोपधायाः**। नेति लुप्तषष्ठीकम् अङ्गस्येत्यधिकृतस्य विशेषणम्, तदन्तविधिः, 'ढ्रलोपे–' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते, 'नामि' इति सूत्रं च, तदाह—**नान्तस्येत्यादिना। नलोप इति**। नलोपस्यासिद्धत्वात् प्रथमं दीर्घे ततो न लोप इत्यर्थः। **परमेति**। परमाश्च ते पञ्च चेति विग्रहः। 'षड्भ्यो लुक्' इत्यस्य 'षट्चतुर्भ्यश्च' इत्यस्य चाङ्गत्वात् तदन्तेऽपि प्रवृत्तिरिति भावः। प्रियाः पञ्च यस्येति बहुव्रीहौ प्रियपञ्चन्शब्दो विशेष्यनिघ्नः त्रिलिङ्गः। तस्य पुंस्त्वे विशेषमाह—**गौणत्वे त्विति**। 'षड्भ्यो लुक्' 'षट्चतुर्भ्यश्च' इति च बहुवचननिर्देशेन षट्चतुरर्थप्राधान्यावगमादिति भावः। **प्रियपञ्चेति**। सुटि हलादौ च राजवत्। शसादावचि तु

इति नस्यात्वे पन्थ्याः, मन्थ्याः, ऋभुक्ष्या इत्येव भवितव्यम्, न तु पन्था इत्यादि इति चेत्। अत्राहुः—नलोपस्यान्तर्वर्ती सुब्निमित्तम्, आत्वस्य तु बहिर्वर्ती सुप्। प्रत्यासत्त्या हि यत्र एक एव सुप् निमित्तभूतस्तत्रैव 'नलोपः सुप्स्वर–' इति नलोपस्यासिद्धत्वं नान्यत्रेति नात्र नकारस्यात्वं किं त्वीकारस्येति। **ष्णान्ता षट्**। स्त्रीलिङ्गनिर्देशः संख्यां विशेषयितुम्, तत्सामर्थ्याच्च पूर्वत्र संज्ञापरमपि संख्याग्रहणमिह संज्ञिपरं संपद्यत इत्याशयेनाह—**संख्येति**। प्राचा तूपदेशकाले षान्ता नान्ता चेत्युक्तम्, तत् 'पञ्चेत्यत्र नलोपे कृतेऽपि–' इत्यादिवक्ष्यमाणस्वग्रन्थविरुद्धम्। संप्रत्यनान्तत्वेऽप्युपदेशे नान्तत्वमासीदिति किमसिद्धत्वेनेति दिक्। **संनिपातेति**। तथा चोपदेशकाले इति व्याख्यानं निष्फलमपीति भावः। यत्त्वाहुः—परिभाषाया अनित्यत्वाल्लुक् स्यादिति, तत्त्वादृसमात्रम्। इष्टस्थलेऽप्यप्रवृत्तौ परिभाषाया अकिंचित्करत्वापत्तेः। यदप्याहुः—उपदेशग्रहणमिह कुतः समागतमित्याशङ्क्य 'ष्णान्ता–' इत्यन्तग्रहणसामर्थ्यादौपदेशिकत्वं लभ्यत इति। तदपि न। संख्येत्यस्यापकर्षणेन संज्ञिपरत्वसंपादनेन च सामर्थ्योपक्षयात्। **नोपधायाः**। नेति लुप्तषष्ठीकं पदमङ्गस्य विशेषणम्। नलोपस्या-

३७१ अष्टन आ विभक्तौ । (७-२-८४) अष्टन आत्वं स्याद्धलादौ विभक्तौ ।
३७२ अष्टाभ्य औश् । (७-१-२१) कृताकारादष्टनः परयोर्जश्शसोरौश् स्यात् ।
'अष्टभ्यः' इति वक्तव्ये कृतात्वनिर्देशो जश्शसोर्विषये आत्वं ज्ञापयति । वैकल्पिकं चेदमष्टन आत्वम् । 'अष्टनो दीर्घात्' (३७१८) इति सूत्रे दीर्घग्रहणाज्ज्ञापकात् ।

'अल्लोपोऽनः' इत्यकारलोपे नस्य श्चुत्वेन ञकारः, ञकारे तु परे अनुस्वारस्य परसवर्णे ञकारः स्थित एव, तथा च ञकारद्वयमध्ये चकारः ।

अष्टन्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । तस्य विशेषमाह—अष्टन आ विभक्तौ । 'रायो हलि' इत्यतो हलि इत्यनुवर्तते, तच्च विभक्तेर्विशेषणम्, तदादिविधिः, तदाह—अष्टन आत्वमित्यादिना । अङ्गाधिकारे सूत्रे अष्टन्ग्रहणेन नकारान्तस्यादिकलापेन ग्रहणम्, आकारस्यानन्तत्वात् भाष्यमानत्वाच्च शुद्ध एव नकारस्य आकारः । अष्टाभ्य औश् । 'जश्शसोः शिः' इत्यतो जश्शसोरित्यनुवर्तते, अष्टाभ्य इति पञ्चमी, 'तस्मादित्युत्तरस्य' इत्युपतिष्ठते, अष्टा इत्याकारान्तशब्दो निर्दिष्टः, तदाह—कृताकारादित्यादिना । नकारस्यात्वे कृते सति यः अष्टाशब्दः तस्मादित्यर्थः । शित्त्वात् सर्वादेशः । 'आदेः परस्य' इति तु नात्र प्रवर्तते, 'अनेकाल्शित्—' इति परेण तस्य बाधात् । औशादेशोऽयं 'षड्भ्यो लुक्' इत्यस्यापवादः । ननु जश्शसोः परतः अष्टन्शब्दस्यात्वं नास्त्येव, 'अष्टन आ विभक्तौ' इति आत्वविधौ हलीत्यनुवर्तनेन उक्तत्वात्, ततश्च जश्शसोरौश्विधौ कृता-

दित्यत आह—वैकल्पिकं चेदमिति । ज्ञापकादिति । 'अष्टनो दीर्घात्' इति सूत्रम् । दीर्घान्तादष्टन्शब्दात् परा असर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता स्यादिति तदर्थः । अष्टाभिर्विकल्पितीत्यत्र भकारादिकार उदात्तः । 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इति शिष्टमनुदात्तम् । दीर्घादिति विशेषणाद् अष्टभिरित्यत्र आत्वाभावस्थले भिस उदात्तत्वं न भवति, किं तु मध्योदात्तत्वमेव, 'आन्युपोत्तमम्' इत्यस्य प्रवृत्तेः । षट्चतुर्भ्यो या

सिद्धत्वाद् 'नामि' इति दीर्घो न प्रवर्तत इत्ययमारम्भः । गौरवत्वे त्विति । बहुवचननिर्देशस्यार्थप्राधान्यार्थत्वादिति भावः । प्रियपञ्चानामिति । ञद्वयमध्ये चकारः ।
८८ विभक्तौ । औत्वादिहलोपो न कृतः । 'कनिन्युवृषितक्षि—' इत्यतः कनि-
न् 'सप्यशूभ्यां तुट् च' इत्यनेन सप्तन् अष्टन्शब्दौ निष्पन्नौ 'रायो हलि'

अष्टौ । अष्टौ । परमाष्टौ । अष्टाभिः । अष्टाभ्यः । अष्टाभ्यः । अष्टानाम् । अष्टासु ।

झलादिविभक्तिः तदन्ते पदे विद्यमानमुपोत्तममुदात्तं स्यादिति तदर्थः । यदि तु अष्टन आत्वं नित्यं स्यात्, तर्हि अष्टभिरिति ह्रस्वान्तव्यावृत्तये क्रियमाणं दीर्घग्रहणमनर्थकं स्यात्, व्यावर्त्याभावात् । आत्वस्य विकल्पितत्वे तु तदभावपक्षे अष्टभिरिति व्यावर्त्यस्य सत्त्वाद् दीर्घग्रहणमर्थवत् । अतो दीर्घग्रहणमष्टन आत्वस्य वैकल्पिकत्वे ज्ञापकमित्यर्थः । **अष्टाविति** । अष्टन्शब्दाद् जश्शसोरौश । शित्वात् सर्वादेशः । अष्टाभ्य इति

। भावः । **परमाष्टाविति** । 'अष्टाभ्य

। **अष्टभिरिति** । हलादौ आत्वे

हलीत्यस्यानपकर्षणे त्वष्टानामिति न सिध्येत् । परत्वान्नित्यत्वाच्च नुटः प्रागात्वे कृते अनान्तत्वेन पदसंज्ञाभावान्नुटोऽप्रवृत्तेः । न च यथोद्देशपक्षे अन्तरङ्गत्वात्प्रागेव कृता पदसंज्ञा एकदेशविकृतन्यायेन कृतात्वेऽपि सुलभेति वाच्यम् । अल्विधौ उक्तन्यायायोगात् । किं च प्रियाष्टानौ, प्रियाष्टानः, प्रियाष्ट्नः, प्रियाष्ट्नेत्याद्यपि न सिध्येत्, उक्तरीत्या तत्राप्यात्वप्रवृत्तेरिति बोध्यम् । **अष्टाभ्य औश्** । शित्वात्सर्वादेशः । ननु 'अनेकाल् शित् सर्वस्य' इति सूत्रे शिद्ग्रहणं प्रत्याख्यायानेकाल्त्वादेव सर्वादेश इति सुवचम् । न च शस्येत्संज्ञायामनेकाल्त्वं नास्तीति वाच्यम्, शकारोच्चारणसामर्थ्यादत्र भूतपूर्वगत्याश्रयणात् । न चैवम् 'अर्वणस्त्रसौ–' इति त्रादेशस्यापि सर्वादेशता स्यादिति वाच्यम्, ऋकारस्योगित्कार्यार्थत्वेन तत्र सामर्थ्योपक्षयात् । न चैवमौशित्यादौ शकारः श्रवणार्थ एव स्यादिति शङ्क्यम्, अनुशतिकादिषु 'ऐहलौकिकम्' इति निर्देशेन शकारस्येत्संज्ञाभ्युपगमादिति दिक् । **कृताकारादिति** । ननु हलीत्यपकृष्यत इत्युक्तम्, तत् कथं कृताकारतेत्यत आह—**अष्टभ्य इतीति** । अष्टाभ्य इति कृतात्वस्येदम-

स्यात् । अष्टाभिः । दीर्घात्किम्, अष्टभिः । मध्योदात्तमिदम् । 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः' इति बाधित्वा 'झल्युपोत्तमम्' इत्यस्य प्रवृत्तेः । षट्त्रिचतुर्भ्यो या झलादिविभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं स्यादिति तदर्थः । ननु प्रियाष्ट्नेत्यादौ विभक्तेरुदात्तत्वनिवारणाय दीर्घग्रहणमिहावश्यकमिति कथमस्यात्वविकल्पज्ञापकतेति चेत् । अत्राहुः—

1. 'भिसादौ' क.

आत्वाभावे अष्ट अष्ट इत्यादि पञ्चवत् । गौणत्वे त्वात्वाभावे राजवत् । शसि प्रियाष्ट्नः, इह पूर्वस्मादपि विधावल्लोपस्य स्थानिवद्भावान्न ष्टुत्वम् । कार्यकाल-

प्रयुक्तपद्संज्ञकशब्दसन्निपातमुपजीव्य प्रवृत्तस्य नुटः तद्विघातकमात्वं प्रति कथं निमित्तत्वमिति वाच्यम्, नहि पद्सन्निपातेन जातस्य नुट आत्वेऽपि तद्विघातकत्वम्, कृतात्वेऽपि स्थानिवत्त्वेन पद्त्वसत्त्वात्, 'शमामष्टानां दीर्घः श्यनि' इत्यादिनिर्देशेन अत्र सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वाश्रयणाच्चेति भावः । **आत्वाभाव इति** । 'अष्टनो दीर्घात्' इति दीर्घग्रहणेनात्वविकल्पस्य ज्ञापितत्वादिति भावः। यद्यपि 'अष्टनो दीर्घात्' इति सूत्रे शसादिविभक्तिषु परतः स्वरविधायके दीर्घग्रहणं शसादिष्वेवात्वविकल्पं ज्ञापयितुं शक्नोति न तु जसि, तथापि ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वाज्जस्यप्यात्वविकल्प इति भावः।

प्रिया अष्टौ यस्येति बहुव्रीहौ प्रियाष्टन्शब्दो विशेष्यनिघ्न एकद्विबहुवचनान्तः। तत्र विशेषमाह—**गौणत्वे त्विति** । अष्टन्शब्दार्थस्याप्राधान्ये सतीत्यर्थः । **आत्वाभाव इति** । 'अष्टनो दीर्घात्' इति दीर्घग्रहणेनात्वस्य वैकल्पिकत्वज्ञापनादिति भावः। **राजवदिति** । प्रायेणेति शेषः । प्रियाष्टा, प्रियाष्टानौ, प्रियाष्टानः । प्रियाष्टानम्, प्रियाष्टानौ । **शसि प्रियाष्ट्न इति**। 'अल्लोपोऽनः' इत्यकारलोपः । ननु कृते अल्लोपे नकारस्य ष्टुत्वेन णत्वं कुतो न स्यादित्यत आह—**इहेति** । इहाल्लोपस्य स्थानिवद्भावान्न ष्टुत्वमित्यन्वयः। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वे सति अकारव्यवहितत्वान्न ष्टुत्वमिति भावः। ननु स्थानिनि सति यत्कार्यं तदेवादेशेऽतिदिश्यते, स्थानिनि सति यत्कार्यं न भवति तदादेशे न भवति इत्येवं कार्याभावस्तु नातिदिश्यते, अन्यथा नायक इत्यादौ आयादभावप्रसङ्गादिति स्थानिवत्सूत्रे स्थितम्, तस्मादल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद् न ष्टुत्वमित्यनुपपन्नम्। 'अचः परस्मिन्–' इति सूत्रं तु यद्यपि स्थानिनि सति यत्कार्यं न भवति, तदादेशेऽपि न भवतीत्येवं कार्याभावस्यातिदेशकम्, तथापि न तस्यात्र प्रवृत्तिरस्ति, स्थानिभूतादचः पूर्वस्यैव विधौ तत्प्रवृत्तेः, इह च स्थानिभूतादचः परस्यैव ष्टुत्वप्रवृत्तेरित्यत आह—**पूर्वस्मादपि विधाविति**। स्थानिभूतादचः पूर्वस्मात् परस्यापि विधौ

'अष्टनो दीर्घात्' इत्यन्तोदात्तादित्यनुवर्त्यान्तोदात्तादष्टनः परेत्यादिव्याख्यानात्प्राभि- रित्यादौ विभक्तेरुदात्तत्वं सिध्यति'। [illegible]

[illegible] न स्यातः, 'नोपधायाः' इति दीर्घे नलोपे [illegible] । न च 'अष्टनो दीर्घात्' इति विभक्त्युदात्तत्वमात्वविधेः

पक्षे बहिरङ्गस्याल्लोपस्यासिद्धत्वाद्वा। प्रियाष्ट्ना इत्यादि । जश्शसोरनुमीयमानमात्वं प्राधान्य एव, न तु गौणतायाम् , तेन प्रियाष्ट्नो हलादावेव वैकल्पिकमात्वम् । प्रियाष्टाः । प्रियाष्टाभ्याम् । प्रियाष्टाभिः । प्रियाष्टाभ्यः । प्रियाष्टाभ्यः । प्रियाष्टासु ।

स्थानिवत्त्वाभ्युपगमादित्यर्थः । न च 'पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवत्' इति निषेधः शङ्कयः, 'तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु' इति तन्निषेधात् । 'अट्कुप्वाङ्–' इति णत्वं तु न शङ्कयम्, टकारेण व्यवधानात् । शब्दकौस्तुभे तावत् 'तस्य दोषः–' इत्यत्र णत्वग्रहणं मास्त्वित्युक्तम्, तद्रीत्याप्याह–बहिरङ्गस्याल्लोपस्यासिद्धत्वाद्वेति । अल्लोपः अङ्गसंज्ञाभसंज्ञापेक्षत्वाद्बहिरङ्गः, ष्टुत्वं तु तदपेक्षयाल्पापेक्षत्वादन्तरङ्गम्, तस्मिन् कर्तव्ये बहिरङ्गस्याल्लोपस्यासिद्धत्वादकारव्यवहितत्वाद् न ष्टुत्वमित्यर्थः ।

ननु यथोद्देशपक्षे 'असिद्धं बहिरङ्गम्–' इति षाष्ठीं परिभाषां प्रति ष्टुत्वस्यासिद्धतया अन्तरङ्गाभावेन परिभाषाया अप्रवृत्तेः कथमिहाल्लोपस्यासिद्धत्वमित्यत आह—

तरः ।

[' इति

जश्शसोरौशादेशविधौ कृतात्वनिर्देशाद् ज्ञाप्यमानमात्वमष्टन्शब्दस्य प्राधान्ये सत्येव भवति, न तूपसर्जनत्वेऽपि । 'अष्टाभ्यः' इति बहुवचननिर्देशात् । अन्यथा हाहा इति पञ्चम्यन्तवद् 'अष्टा औश्' इति निर्दिशेत्—इति 'ष्णान्ता षट्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्।

[illegible]

इत्यपि नात्र प्रवर्तते, तथा सति 'अष्टाभ्य औश्' इत्यत्र बहुवचनवैयर्थ्यादिति बोध्यम्। हलादावेवेत्येवकारेण जश्शसोरप्यात्वस्य पक्षेऽपि व्यावृत्तिरुक्तेवानूद्यते । औङादौ तु हलादित्वाभावादेव आत्वस्य न प्रसक्तिः । प्रियाष्टा इति । सौ इति 'अष्टन आ

प्रयोजनमिति वाच्यम् , 'षड्भिश्चतुर्भ्यो हलादिः' इत्यनेनैव तत्सिद्धेरिति। पूर्वस्मादपीति । न चात्र 'पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवत्' इति निषेधः शङ्कयः, 'तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु' इत्युक्तत्वादिति दिक् । प्राधान्य एवेति । औत्वं हि लुग्लुकाविव प्राधान्य एव भवति, न तु गौणत्वे, अष्टाभ्य इति बहुवचननिर्देशात् । अन्यथा हि कृतात्वानुकरणेऽपि एकवचनेनैव निर्दिशेत् 'अष्टा औश्' इति 'अष्ट' इति वा । एतच्च 'ष्णान्ता षट्' इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । तथा चौत्वविधौ कृतात्वनिर्देशबलेनानुमीयमानमात्वं प्राधान्य एवोचितमिति भावः । प्रियाष्टा इति । प्रथमैक-

"प्रियाष्टनो राजवत्सर्वं हाहावच्चान्तरं हलि ।" ॥ इति नान्ताः ॥ भष्भावः, जश्त्व-चर्त्वे, भुत्, भुद्। भुधौ, भुधः। भुधा, भुद्भ्याम्। भुत्सु ॥ इति धान्ताः ॥

विभक्तौ' इत्यत्र हलादिविभक्तौ इति भावः। 'पद्दन्नो मास्' इति 'पद्दन्नोमास्-' इति च गौणत्वान्न प्रवर्तत इति च प्रागुक्तं न विस्मर्तव्यम्। तथा च अजादौ सर्वत्र राजव-देव रूपाणि, हलादिषु पक्षे हाहावदिति स्थितम्।

तदेतत्संगृह्णाति—प्रियाष्टनो राजवदिति । प्रियाष्टन्शब्दस्याजादि-विभक्तिषु राजन्शब्दस्येव रूपम् । हलादिषु विभक्तिषु तु हाहाशब्दस्यापि रूपम् । चकाराद्राजवदपि । तदित्थमत्र रूपाणि। प्रियाष्टाः-प्रियाष्टा, प्रियाष्टानौ, प्रियाष्टानः। प्रियाष्टानम्, प्रियाष्टानौ, प्रियाष्ट्नः। प्रियाष्ट्ना, प्रियाष्टाभ्याम्-प्रियाष्टभ्याम्, प्रिया-ष्टाभिः-प्रियाष्टभिः। प्रियाष्ट्ने, प्रियाष्टाभ्याम्-प्रियाष्टभ्याम्, प्रियाष्टाभ्यः-प्रियाष्ट-भ्यः। प्रियाष्ट्नः, प्रियाष्टाभ्याम्-प्रियाष्टभ्याम्, प्रियाष्टाभ्यः-प्रियाष्टभ्यः। प्रिया-ष्ट्नः, प्रियाष्ट्नोः, प्रियाष्ट्नाम्। प्रियाष्ट्नि-प्रियाष्टनि, प्रियाष्ट्नोः, प्रियाष्टासु-प्रियाष्टसु।' वस्तुतस्तु 'ष्णान्ता षट्' इति सूत्रे भाष्ये 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यत्र हलीत्यननुवृत्त्या 'प्रियाष्टौ प्रियाष्टाः इति न सिध्यति, प्रियाष्टानौ प्रियाष्टान इत्येव प्राप्नोति' इति शङ्किते 'यथालक्षणमप्रयुक्ते' इति समाहितम्। 'नैव वा लक्षणमप्रयुक्ते प्रवर्तते, प्रयुक्तानामेवान्वाख्यानात्' इति कैयटः। एवं च एतावदनभिधानमेवोचितम्। अत एव 'अष्टाभ्य औश्' इति सूत्रे भाष्ये 'अष्टन आत्वम् इह नेष्यते' इत्य-

[illegible]

[illegible]

अभिधानमित्याशयेन इति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम्'॥ इति नान्ताः ॥

अथ धकारान्ता निरूप्यन्ते। 'बुध् अवगमने' कर्तरि क्विप्, बुध् इति धकारान्तः शब्दः। ततः सुबुत्पत्तिः। सौ विशेषमाह—भष्भाव इति। हल्ङ्या-दिना सुलोपे सति प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य सकारपरकत्वात् पदान्तत्वाद्वा 'एकाचो बशः—' इति बकारस्य भष् भकार इत्यर्थः। जश्त्वचर्त्वे इति। 'वाऽवसाने' इति चर्त्व-विकल्प इति भावः। 'भ्यामादौ 'स्वादिषु-' इति पदत्वाद् भष्, जश्त्वम्, भुद्भ्याम्। भुद्भिः। भुद्भ्यः। भुत्सु ॥ इति धान्ताः ॥

अथ जकारान्ता निरूप्यन्ते। अथ युज्शब्दस्य व्युत्पत्तिं दर्शयितुमाह—

। उक्तार्थं संगृह्णाति—प्रियाष्टनो राजवदिति ॥ इति नान्ताः ॥ भुदिति।

३७३ ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च। (३-२-५९) एभ्यः क्विन् स्यात्। अलाक्षणिकमपि किञ्चित्कार्यं निपातनाल्लभ्यते। निरुपपदाद्युजेः क्विन्। क्नावितौ। ३७४ कृदतिङ्। (३-१-९३) सन्निहिते धात्वधिकारे तिङ्भिन्नः प्रत्ययः कृत्संज्ञः स्यात्। ३७५ वेरपृक्तस्य। (६-१-६७) अपृक्तस्य वस्य लोपः

ऋत्विग्दधृक्। धातोरित्यधिकृतम्, 'स्पृशोऽनुदके क्विन्' इत्यतः क्विन्नित्यनुवर्तते। पञ्चम्यर्थे षष्ठी। तदाह—एभ्य इति। ऋतौ उपपदे यज्धातोः, धृष्धातोः, सृज्धातोः, दिश्धातोः, ष्णिह्धातोः, अञ्चुधातोः, युज्धातोः, क्रुञ्च्धातोश्चेत्यर्थः। ननु ऋत्विक्, दधृक्—इत्यादौ कुत्वद्वित्वादि कुत इत्यत आह—अलाक्षणिकमपीति। लक्षणानि सूत्राणि, तद्विहितं कार्यं लाक्षणिकम्। सूत्रतः प्रत्यक्षानुपदिष्टमपि कार्यं निपातनात् सिद्धरूपनिर्देशाद् लभ्यत इत्यर्थः। तत्र ऋतावुपपदे यजेः क्विन्, तस्य कित्वाद् 'वचिस्वपियजादीनाम्–' इति संप्रसारणम्, 'व्रश्च–' इति षत्वापवादः कुत्वं च। धृषेः क्विनि द्वित्वमन्तोदात्तत्वं च। सृजेः कर्मणि क्विन्, अमागमश्च। दिशेः कर्मणि क्विन्। उत्पूर्वात् स्निहेः क्विन्, उदो दलोपः षत्वं च। अञ्चेः सुप्युपपदे क्विन्। युजेः केवलात् क्विन्। क्रुञ्चेः क्विन् नलोपाभावश्च निपात्यते। यद्यपि अञ्चेः केवलस्यैवोपादानम्, तथाप्युष्णिक्शब्दसाहचर्यात् सोपपदस्यैवाञ्चेर्ग्रहणमित्याहुः। निरुपपदादिति। क्विन्विधिफलं हि नुमो नस्य कुत्वमेव, नुम् च असमासे एव वक्ष्यते, समासे तु सुयुगित्यादौ जस्य 'चोः कुः' इति कुत्वेनैव सिद्धतया क्विनि क्विपि च विशेषाभावादिति भावः। क्नावितौ इति। 'लशक्वतद्धिते' इति 'हलन्त्यम्' इति च सूत्राभ्यामिति शेषः। वकारादिकारस्तु उच्चारणार्थः। अथ क्विन्नन्तस्य 'कृत्तद्धित–' इति प्रातिपदिकत्वं वक्तुं क्विनः कृत्संज्ञां दर्शयति—कृदतिङ्। धातोरित्यधिकृतम्, प्रत्यय इति च। धातोरिति विहितविशेषणम्, धातोः विहितः प्रत्यय इति लभ्यते। धातोरित्यधिकृत्य विहित इति यावत्। तदाह—संनिहिते धात्वधिकार इति। तेन णिजादिनिरासः। युज् व् इति स्थिते—वेरपृक्तस्य। 'लोपो व्योः–' इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते। उत्सृष्टानुबन्धाः सर्वे क्विबादयो वेरित्यनेन गृह्यन्ते। इकार उच्चारणार्थः, अपृक्तग्रहणात्। तदाह—अपृक्तस्य

क्षुभ्यतेः क्विप्॥ इति धान्ताः॥ ऋत्विग्दधृक्। किंचिदिति। ऋतावुपपदे यजेः क्विन्। धृष्णोतेर्द्वित्वमन्तोदात्तत्वं च। सृजेः कर्मणि क्विन्, अमागमश्च। दिशेः कर्मणि क्विन्। उत्पूर्वात् [illegible] क्विन् उपसर्गान्त्यलोपः षत्वं च। अञ्चेः सुप्युपपदे क्विन् इत्यर्थः। नि[illegible] [illegible]ति। क्रुञ्चेरप्येवम्। नलोपाभावस्त्वधिकः। क्नाविताविति। [illegible] [illegible] भावः। संनिहित इति। प्राचा तु तृतीये धात्वधिकारे [illegible] [illegible] कर्मणः–' इति सन्निधौ

स्यात्। 'कृत्तद्धित-' (सू १७९) इति प्रातिपदिकत्वात्स्वादयः। ३७६ युजे
समासे।। (७-१-७१) युजेः सर्वनामस्थाने नुम्स्यादसमासे। सुलोपः, संयो
गान्तलोपः'। ३७७ क्विन्प्रत्ययस्य कुः। (८-२-६२) क्विन् प्रत्ययो यस्मात्तस्य
कवर्गोऽन्तादेशः स्यात्पदान्ते। नस्य कुत्वेनानुनासिको ङकारः, युङ्। 'नश्चापदा-
न्तस्य-' (सू १२३) इति नुमोऽनुस्वारः, परसवर्णः, तस्यासिद्धत्वात् 'चोः कुः'
(सू ३७८) इति कुत्वं न, युञ्जौ। युञ्जः। युञ्जम्। युञ्जौ। युजः। युजा। युग्भ्याम्

चस्येति। अपृक्तस्येति किम्? जागृविः। क्विनः कृत्संज्ञायाः प्रयोजनमाह—कृत्तद्धितेति। युजेरसमासे। उगिदचामित्यतः सर्वनामस्थान इत्यनुवर्तते। 'इदितो नुम् धातोः' इत्यतो नुमिति च। तदाह—नुम्स्यादित्यादिना। युन् ज् इति स्थिते, प्रक्रियां दर्शयति—सुलोप इति। परत्वात्पूर्वं नुमि ततो हल्ङ्यादिलोप इति भावः। संयोगान्तलोप इति। जकारस्येति शेषः।

क्विन्प्रत्ययस्य कुः। पदस्य इत्यविकृतम्, 'झलाञ्जशोऽन्ते' इत्यतः अन्त इत्यनुवर्तते। क्विन् प्रत्ययो यस्मात् स क्विन्प्रत्ययः, तस्येति बहुव्रीहिः। क्विन्नन्तस्येति तु नार्थः, तथासति क्विनः कुरित्येव ब्रूयात्, प्रत्ययग्रहणपरिभाषया क्विन्नन्तस्येत्यर्थलाभात्, तदाह—क्विन्प्रत्ययो यस्मादित्यादिना। बहुव्रीहेः प्रयोजनं तु घृतस्पृक्शब्दनिरूपणे मूल एव वक्ष्यते। कुरिति कवर्गो गृह्यते, उदित्त्वात्। अणुदित्सूत्रे अप्रत्यय इत्येतद् अणैव संबध्यते, न तु उदिता, उदित्करणसामर्थ्यात्। तेन कुरिति विधीयमानोऽपि सवर्णग्राहकः। ननु नकारस्य कुत्वे कखगघङाः पञ्चापि पर्यायेण प्राप्नुयुः, स्थानत आन्तर्यस्य पञ्चस्वप्यभावात्, स्पृष्टप्रयत्नत आन्तर्यस्य पञ्चस्वप्यविशिष्टत्वात्, घोषसंवारनादवता अल्पप्राणवता च नकारेण गकारस्यापि आन्तर्यसत्त्वात्, अत आह—नस्येति। नासिकास्थानत आन्तर्यादिति भावः। युङिति। युजिर् योगे रुधादिः, युनक्तीति युङ्, नुमि कृते तदीयनकारस्य 'चोः कुः' इति कुत्वं न प्राप्नोतीति क्विन्प्रत्ययस्येत्यारम्भः। अथ औजसादिषु विशेषमाह—नश्चेति। नुम इति। 'युजेरसमासे' इति विहितस्येति शेषः। परसवर्ण इति। 'अनुस्वारस्य ययि-' इति परसवर्णो ञकारः, नासिकास्थानत आन्तर्यादिति भावः। तेन युञ्जानित्यादि सिद्धम्। ननु इह ञकारस्य भाति जकारे परे 'चोः कुः' इति कुत्वं कुतो न स्यादित्यत आह—तस्येति। परसवर्णस्येत्यर्थः। युग्भ्यामिति। 'स्वादिषु-' इति पदत्वाज्जकारस्य

भावेनाधिकारत्रयाभावात्। युजेरसमासे। 'उगिदचाम्-' इत्यतः सर्वनामस्थान
।। 'इदितो नुम् धातोः' इत्यतो नुम् चेत्यार्थेनाह—सर्वनामस्थाने नुम्
। क्विन्प्रत्ययस्य। 'क्विनः कुः' इत्युक्तेऽपि प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणात्

इत्यादि। 'असमासे' किम्-३७८ चोः कुः। (८-२-३०) चवर्गस्य कवर्गः स्याद् झलि पदान्ते च। इति कुत्वम्, 'क्विन्प्रत्ययस्य-' (सू ३७७) इति कुत्वस्यासिद्धत्वात्, सुयुक्, सुयुग्। सुयुजौ। सुयुजः। 'युजेः' इति धातुपाठपठितेकारविशिष्टस्यानुकरणम्, न श्तिपा निर्देशः, तेनेह न-युज्यत समाधत्त इति युक्। 'युज समाधौ' दैवादिक आत्मनेपदी। संयोगान्तलोपः, खन्। खञ्जौ। खञ्जः-इत्यादि।

गकार इति भावः। युञ्।

असमास इत्यस्य व्यावर्त्यं सुयुज्शब्दं कथयिष्यन् तत्र विशेषमाह—**चोः कुः।** 'झलो झलि' इत्यतो झलीत्यनुवर्तते। पदस्येत्यधिकृतम्। 'स्कोः संयोगाद्योः-' इत्यतोऽन्ते इत्यनुवर्तते। तदाह—**चवर्गस्येति।** ननु 'चोः' इत्यत्र उकारस्य उपदेशाभावाद् इत्त्वाभावेन उदित्त्वाभावात् कथमिह सवर्णग्रहणमिति चेत्, न[1]। चोः इत्युकारान्तग्रहणसामर्थ्यादेव तत्र उकारस्य इत्त्वाभ्यनुज्ञानात्। अन्यथा 'चः कुः' इत्येव ब्रूयाद् इति। **कुत्वमिति।** सुयुज्शब्दे जकारस्य कुत्वं गकारः, घोषसंवारनादाल्पप्राणसाम्याद् यथासंख्यसूत्राच्चेति भावः। नन्विह 'क्विन्प्रत्ययस्य' इत्येव कुत्वं कुतो न स्यात्, यद्यपि सुपूर्वाद्युजेः 'सत्सूद्विष-' इत्यादिना क्विपि उपपदसमासे सुयुज्शब्दो न क्विन्नन्तोऽयम्, निरुपपदाद्युजेः क्विन्निति अनुपदमेवोक्तत्वात्। तथापि क्विन् प्रत्ययो यस्माद् इति बहुव्रीह्याश्रयणात् संप्रति क्विबन्तत्वेऽपि अनेनैव कुत्वमित्यत आह—**क्विन्प्रत्ययस्येति कुत्वस्यासिद्धत्वादिति।** तथा चात्र 'चो कुः' इत्येव न्याय्यमिति भावः। **सुयुक्, सुयुगिति।** 'वावसाने' इति चर्त्वविकल्पः। ननु युङ् इत्यपि रूपमिष्टं कथं सिध्येत्, क्विनि नुमि युङित्येवापत्तेः। न च 'ऋत्विक्' इत्यादिसूत्रे 'युजेरसमासे' इति सूत्रे च युजीति इकारविशिष्टस्यैव निर्देशाद् 'युज समाधौ' इति दैवादिकस्य अकारान्तस्याग्रहणात् ततः 'क्विप् च' इति क्विपि नुमभावे कुत्वे युक् इति सिध्यतीति वाच्यम्, 'इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे' इति इक्प्रत्ययान्तत्वस्य उभयत्रापि संभवेन उभाभ्यां क्विनि नुमि युङित्येवापत्तेरित्यत आह—**युजेरिति।** 'युजेरसमासे' इति सूत्रे युजीति, ऋत्विगादिसूत्रे युजीति च धातुपाठे 'युजिर् योगे' इति इकारविशिष्टो यः पठितः, तस्यैव रेफशिरस्कतया ग्रहणम्, न[2] श्तिपा निर्देशः, व्याख्यानादित्यर्थः। ततः किमित्यत [illegible] इत्य- [illegible] ति। [illegible] क्विन्प्रत्ययो यस्मादिति। बहुव्रीह्याश्रयणफलं तु स्पृगित्यादि स्फुटीभविष्यति।

---

1 'न' इति नास्ति क। 2 'श्ति' इति नास्ति क।

'व्रश्च–' (सू २९४) इति षत्वम्, जश्त्वचर्त्वे, राड्, राट् । राजौ । राजः । राड्सु
राट्सु । एवं विभ्राट् । देवेट्, देवेजौ, देवेजः । विश्वराट्, विश्वराड् । विश्वसृजौ
विश्वसृजः । इह यजियज्योः कुत्वं नेति क्लीबे वक्ष्यते । परिमृट् । षत्वविधौ राजिसा-
हचर्यात् 'टुभ्राजृ दीप्तौ' इति फणादिरेव गृह्यते । यस्तु 'एजृ भेजृ भ्राजृ दीप्तौ'
इति तस्य कुत्वमेव, विभ्राक्, विभ्राग् । विभ्राग्भ्याम् इत्यादि । 'परौ व्रजेः षः

हल्ङ्यादिना सुलोपे जकारस्य संयोगान्तलोपः । ततो निमित्तापायाद् अनुस्वारपर-
सवर्णयोर्निवृत्तिः । रान् इति रूपमित्यर्थः । 'अनिदिताम्–' इति नलोपस्तु न, इदित्वात् ।

'राजृ दीप्तौ' इत्यस्मात् क्विपि राजशब्दः । तस्य विशेषमाह—**मश्चेति** ।
हल्ङ्यादिना सुलोपे 'व्रश्च–' इति षत्वम्, जश्त्वेन डकारः, 'वावसाने' इति चर्त्वविकल्पः ।
भ्यामादौ 'स्वादिषु–' इति पदत्वात् षत्वं जश्त्वं च—राड्भ्यामित्यादि । 'ङः सि धुट्'
इति विकल्पं मत्वाह—**राट्त्सु, राट्स्विति** । **एवं विभ्राडिति** । राजशब्दवत्
षत्वादीन्यर्थः । 'टुभ्राजृ दीप्तौ' क्विप् । विशेषेण भ्राजत इति विभ्राट् । देवान् यजतीति
देवेट् । देवान् यजतीति विग्रहे क्विपि यजादित्वाद् 'वचिस्वपि–' इति संप्रसारणम्,
'आद् गुणः' । **विश्वसृडिति** । 'सृज् विसर्गे' क्विपि 'व्रश्च–' इति षत्वादि । ननु क्विन्-
प्रत्ययान्तेऽपि देवेज्शब्दे विश्वसृज्शब्दे च क्विन् प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीह्याश्रयणादत्रि-
यशब्दवत् कुत्वं कुतो न स्यादित्यत आह—**इहेति** । 'सृजिदृशोः–' इति सूत्रे रज्जुसृड्भ्या-
म्, च विश्वसृड्भ्यामिति उपपद्यत इति च भाष्यप्रयोगात् 'क्विन्प्रत्ययस्य–' इति कुत्वं
नेत्यर्थः । **परिमृडिति** । 'मृजू शुद्धौ' क्विप् । 'क्ङिति च' इति निषेधाद् 'मृजेर्वृद्धिः'
इति न भवति । 'व्रश्च–' इति षत्वम् । परिमार्ष्टीति परिमृट् । अथ विभ्राडिति कुत्वं
साधयितुमाह—**षत्वविधाविति** । व्रश्चादिसूत्र इत्यर्थः । अथ परिमाड्शब्दं व्युत्पाद-
यति—**परौ व्रजेः** । औणादिकसूत्रमेतत् । 'क्विब्वचिप्रच्छि–' इत्यादिपूर्वसूत्रात् क्विबिति

सुयुगिति । सुष्ठु युनक्तीति विग्रहे 'सत्सूद्विष–' इति क्विप् । नेत्यर्थः । क्विन्प्रत्ययस्य स्थाने 'र्–

खश्चिति ।

विशेषेण भ्र

'आद् गुणः'

श्रयणात् कुत्वं कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्याह—**नेति क्लीबे वक्ष्यत इति** । क्विन्प्रत्ययो यस्माद् इति बहुव्रीह्या-
भ्याम्' इति भाष्यस्वरप्रयोगात् । अत्र 'व्रश्चादिसूत्रे राजियज्योः पदान्ते षत्वं कुत्वा-
भावश्च' इति वक्ष्यत इत्यर्थः । परिमार्ष्टीति परिमृट् । **परौ व्रजे** । 'क्विब्वचिप्रच्छि–

१ 'यजत' इति क ।

पदान्ते' (उ २१७)। पराद्युपपदे व्रजेः क्विप्यादीर्घश्च पदान्तविषये षत्वं च। परित्यज्य सर्वं व्रजतीति परिव्राट्। परिव्राजौ। परिव्राजः। ३७९ विश्वस्य वसुराटोः। (६-३-१२८) विश्वशब्दस्य दीर्घोऽन्तादेशः स्याद्वसौ राट्शब्दे च परे। विश्वं वसु यस्य स विश्वावसुः। राडिति पदान्तोपलक्षणार्थम्। चर्त्वमविवक्षितम्। विश्वाराट्, विश्वाराड्। विश्वराजौ। विश्वराजः। विश्वाराड्भ्याम् इत्यादि। ३८० स्कोः संयोगाद्योरन्ते च। (८-२-२९) पदान्ते झलि च परे यः संयोगस्त-

---

दीर्घ इति चानुवर्तते। पदान्त इति घ इत्यनेनैव संबध्यते, न तु क्विब्दीर्घाभ्यामपि, व्याख्यानात्। तदाह—**पराद्युपपद इत्यादिना**। **षत्वं चेति**। 'चोः कुः' इत्यस्यापवाद इति भावः। विश्वस्मिन् राजते इत्यर्थे 'सत्सूद्विष–' इति क्विपि उपपदसमासे विश्वराज्शब्दः। तस्य विशेषमाह—**विश्वस्य वसुराटोः**। 'ढ्रलोपे–' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते, तदाह—**विश्वशब्दस्येति**। **विश्वं वस्विति**।

'वसुर्मयूखेऽग्नौ योक्त्रेऽशौ वसु तोये धने मणौ।' इति कोशः।

विश्वावसुरित्युदाहरणं प्रासङ्गिकम्। 'आदित्यविश्ववसवः' इत्यमरप्रयोगे तु न

स्य

र।

व-

'

इति षत्वं 'चोः कुः' इति कुत्वात्परम्, तथापि चवर्गान्तभ्रस्जादिविषये षत्वमपवादत्वान्नासिद्धम्—'अपवादो वचनप्रामाण्यात्' इति। **विश्वराजाविति**। अपदान्तत्वान्न दीर्घ इति भावः। 'भ्रस्ज पाके' क्विप्, 'ग्रहिज्या–' इति संप्रसारणं रेफस्य ऋकारः, 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपम्, भृस्ज्शब्दः, ततः सुबुत्पत्तिः। तत्र विशेषमाह—**स्कोः संयोगा**। पदस्येत्यधिकृतम्, चकाराद् 'झलो झलि' इत्यतो झलीत्यनुवर्तते, पदस्यान्ते इति झलीति च संयोगेत्यनेन संबध्यते, संयोगेति लुप्तषष्ठीकं पृथक्पदम्, स् च क् च स्कौ, तयोरिति विग्रहः, 'संयोगान्तस्य लोपः' इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते, तदाह—**पदान्त इत्यादिना**। अत्र काष्ठशक् स्थातेत्यत्र झल्परसंयोगादित्वात् ककारस्य

–' इत्यतोऽनुवर्तनादाह–

ति, 'झलो झलि' इत्यतो

तदाह—**पदान्ते झलि च परे इति**। झलि किम्, भ्रष्टा। भृज्जतीति भृट्। क्विप्। 'ग्रहिज्या–' इति

द्योः सकारककारयोर्लोपः स्यात्। भृड्, भृट्। सस्य श्चुत्वेन शः, तस्य जश्त्वेन जः, भृज्जौ। भृज्जः। 'ऋत्विग्-' (सू ३७२) इत्यादिना ऋतावुपपदे यजेः क्विन्, क्विन्नन्तत्वात्कुत्वम्, ऋत्विक्, ऋत्विग्। ऋत्विजौ। ऋत्विजः। 'रात्सस्य' (सू २८०) इति नियमात् संयोगान्तलोपः, ऊर्क्, ऊर्ग्। ऊर्जौ। ऊर्जः॥ इति जान्ताः॥

सकारमारभ्य महिङो ङकारेण प्रत्याहारः। तदिदं वार्तिकं भाष्ये प्रत्याख्यातम्— 'काष्ठशगेव नास्ति, कुतः काष्ठशक् स्थाता' इति। क्सशन्तेभ्यो नास्ति क्विप्, अनभिधानादित्याशयः। न च पृथक् स्यादित्यत्र ककारस्य लोपनिवृत्तये 'झलि' इति वार्तिकमावश्यकमिति वाच्यम्, तत्प्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्यादेवंजातीयकसंयोगादिलोपप्राप्तिविषयोदाहरणानामप्रयोगावगमादिति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम्।

भृड्, भृडिति। भ्रस्ज् स् इति स्थिते, हल्ङ्यादिलोपे 'स्कोः-' इति सकारलोपे जकारस्य व्रश्चादिना षत्वे जश्त्वचर्त्वे इति भावः। यद्यपि जकारस्य संयोगान्तलोपेऽपि सकारस्य 'व्रश्च-' इति षत्वे जश्त्वचर्त्वयोः भृड् भृट् इति सिध्यति, तथापि न्याय्यत्वादिह संयोगादिलोप एव भवति। **सस्येति।** भ्रस्ज् औ इत्यादावचि पदान्तझलपरसंयोगादित्वाभावान्न संयोगादिलोपः। 'झलां जश् झशि' इति जश्त्वस्यासिद्धत्वात् सकारस्य श्चुत्वमिति भावः। **तस्येति।** शकारस्येत्यर्थः। तालुस्थानकत्वात् शकारस्य जकारः। न च जश्त्वस्यासिद्धत्वात् शकारस्य 'व्रश्च-' इति षत्वं शङ्क्यम्, षत्वं प्रति श्चुत्वस्यासिद्धत्वात्। भ्यामादौ तु 'स्वादिषु-' इति पदत्वात् संयोगादिलोपः, व्रश्चेति षत्वम्, जश्त्वं च, भृड्भ्यामित्यादि। **ऋत्विगित्यादिनेति।** 'ऋ गतौ' औणादिकस्तुः। ऋतुः— गमनं प्राप्तिः, दक्षिणाद्रव्यप्राप्तिर्विवक्षितः। तन्निमित्तं ये यजन्ति यजमानव्यापारं कुर्वन्तीत्यर्थे ऋतावुपपदे यजधातोः क्विन्, 'वचिस्वपि-' इति यकारस्य संप्रसारणमिकारः, पूर्वरूपम्, यणादेशश्च, ऋत्विज् इति रूपम्, ततः सोर्हल्ङ्यादिलोपः, एतावत् सिद्धवत्कृत्याह— **क्विन्नन्तत्वात्कुत्वमिति।** 'क्विन्प्रत्ययस्य-' इत्यनेनेति शेषः। एतदर्थमेव क्विन्विधानमिति भावः। न च क्विपि 'चोः कुः' इति कुत्वेनैव तत्सिध्यतीति वाच्यम्। 'चोः कुः' इति कुत्वं हि 'व्रश्च-' इति षत्वेन अपवादत्वाद् बाध्येत, 'क्विन्प्रत्ययस्य-' इति कुत्वं तु क्विन्विधिसामर्थ्यादेव न बाध्यते। यष्ट्यादौ षविधेश्चरितार्थत्वादिति भावः। **ऊर्क्, ऊर्ग् इति।** 'ऊर्ज बलप्राणनयोः' चुरादिण्यन्ताद् 'भ्राजभास-' इत्यादिना क्विप्, णिलोपः, ऊर्ज् इति रूपम्, ततः सोर्हल्ङ्यादिलोपः, 'चोः कुः' इति जस्य कुत्वं गकारः,

---

संप्रसारणम्। 'व्रश्च-' इति षत्वम्। **ऊर्गिति।** 'ऊर्ज बलप्राणनयोः'। अस्माच्चुरादिण्यन्ताद् 'भ्राजभास-' इत्यादिना क्विपि णिलोपः, स च चोः कुत्वे न स्थानिवत्,

१ 'पदान्तत्वात्'- क।

त्यदाद्यत्वं पररूपत्वं च । ३८१ तदोः सः सावनन्त्ययोः । (७-२-१०६)
त्यदादीनां तकारदकारयोरनन्त्ययोः सः स्यात्सौ परे । स्यः, त्यौ, त्ये । त्यम्, त्यौ,

'वावसाने' इति चर्त्वविकल्पः । न च कुत्वे कर्तव्ये णिलोपस्य स्थानिवत्त्वं शङ्क्यम्, पदान्तविधौ तन्निषेधात्, 'पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवत्' इति वचनाच्च ॥ इति जान्ताः ॥

अथ दकारान्ता निरूप्यन्ते । त्यद्शब्दस्तद्शब्दपर्यायः । तस्य विशेषमाह—**त्यदाद्यत्वं पररूपत्वमिति** । सर्वत्र विभक्त्युपधायाम् 'त्यदादीनामः' इति दकारस्यान्त्यस्य अकारः 'अतो गुणे' इति पररूपं चेत्यर्थः । ततश्च अदन्तवद्रूपाणीति भावः । त्य स् इति स्थिते—**तदोः सः सावनन्त्ययोः । त्यदादीनामिति** । 'त्यदादीनामः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **तकारदकारयोरिति** । सूत्रे तश्च द् चेति विग्रहः । तकाराद्दकार उच्चारणार्थ इति भावः । **सः स्यादिति** । आदेशेऽपि अकार उच्चारणार्थः । **स्यौ इति** । सावित्युक्तेर्न सत्वमिति भावः । **त्ये इति** । सर्व-

पदान्तविधित्वात् पूर्वत्रासिद्धत्वाच्च । इह जान्तेषु अवयाः, अवयाजौ, अवयाज इति नोदाहृतम्,'मन्त्रे श्वेतवहोक्थ-' इति सूत्रस्य 'अवे यजः' इति विहितस्य ण्विनस्तदपवादस्य पदान्ते डस्यच्छान्दसत्वेन वैदिकप्रक्रियायामेव वक्तुमुचितत्वात् । **तदोः सः सावनन्त्ययोः** । 'त्यदादीनामः' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—**त्यदादीनामिति** । त्यदादीनामिति किम्, आतपः, तारकः । तदोरिति किम्, यः । अनन्त्ययोः किम्, हे स । अत्र परत्वात्त्यदाद्यत्वं बाधित्वा दस्य सकारे सस् इति हल्ङ्यादिना सुलोपे रुत्वविसर्गौ स्याताम्, तथा च हे सः इति रूपं स्यात् । किं च स्त्रियां सेति रूपं न स्यात् । यदा त्वन्त्यस्य सकारे जातेऽपि पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्त्यदाद्यत्वं सकारस्य स्वीक्रियते, तदा न किंचिदनिष्टमित्यनन्त्ययोरिति त्यक्तुं शक्यम् । यदि तु 'तदोः सः सौ-' इत्यस्यानन्तरम् 'अदस औ सुलोपश्च' इत्यत्र 'अदसः' इति योगं विभजयादस एव दकारस्य सत्वं नान्यस्य दस्येति नियमः स्वीक्रियते, तदा तु 'सकृद्गतौ-' इति न्यायेनाप्यनन्त्ययोरिति त्यक्तुं शक्यम् । न चैवं द्वावात्मन इच्छति द्वीयति, ततः क्विपि स इति रूपं न स्यात्, किंतु द इति रूपं स्यादिति फलभेदान्नियमपक्षो न संभवतीति वाच्यम्, गौणे अत्वसत्वयोरसंभवेन द्वीरित्यस्यैव रूपस्य न्याय्यत्वादिति मनोरमायामुक्तत्वात् । सौ किम्, तौ ते तं तौ तान् । ननु 'तोः सः सौ' इत्येव सूत्रमस्तु, किमनेन तदोरिति पृथग्ग्रहणेनेति चेत्, मैवम्, अनेष इत्यत्र नकारस्य सत्वप्रसङ्गात्,'नलोपो नञः''तस्मान्नुडचि' इत्यत्रोत्तरपदस्य एष इत्यस्य नुड्विधानेन त्यदादितवर्गत्वान्नकारस्य । न च सत्वे सति नुड्विधानं व्यर्थमिति वाच्यम्, अनश्च इत्यादौ सावकाशत्वात् । तथा च 'तदोः-' इत्येव सूत्रं युक्तम् । ननु 'तस्मान्नुडचि' इति सूत्रे 'तस्मात्' इति पदं परित्यज्य लाघ-

आत् । सः, तौ, ते । परमसः, परमतौ, परमते । द्विपर्यन्तानामित्येव, नेह—द्वयम् । न च तद्यदोरुच्चारणसामर्थ्यादिति वाच्यम्, अतिशयितौ गौण्यपि चरितार्थ-त्वात् । संज्ञायां गौणत्वे चात्वाभावे न, स्यद्, स्यदौ, स्यदः । कतिमद्, कतिमदौ,

[illegible] इति भावः । त्यदादीनामत्त्वमुपपादितम् । त्यम्, त्यौ, त्यान् । त्येन, त्याभ्याम्, त्यैः । त्यस्मै, त्याभ्याम्, त्येभ्यः । त्यस्मात् । त्यस्य, त्ययोः, त्येषाम् । त्यस्मिन् । त्येषु । एवं तद्यदेतदः । परमस इति । [illegible] दत्तोऽपि प्रवर्तत इति भावः । ननु त्यदाद्यत्वविधानात् [illegible] त्वनिमित्त 'तदोः सः सौ–' इति सत्वं कृते न त्यादिगत्व स्यादित्यत आह—द्विपर्यन्तेति । 'त्यदादीनामः' इत्यत्र पठितं 'द्विपर्यन्तानामेवेष्टिः' इति वार्तिकं 'तदोः सः सौ–' इत्य-स्याप्युपलक्षणमित्यर्थः । ततः सिद्धमाह—नेहेति । इदमर्थोपपत्तिमाह—त्यमिति । तुम्भावस्यस्य द्विपर्यन्तानामेव गणितत्वे फलमिति भावः । ननु 'स्यदौ स्यौ' इति तद्यदोरुच्चारणसामर्थ्यादेव सत्विमत्त्वं न भवति, अन्यथा 'स्यदौ स्यौ' इत्येव ब्रूयात्, अतो द्विपर्यन्तानामित्यनुवर्तितं त्यदादीनामत्त्वमत्र निरर्थकमिति—न चेति । तद्यदोरुच्चारणसामर्थ्यादेव सत्वं नेति न वक्तव्यमित्यन्वयः । द्विपर्यन्तानामित्यनुवृत्तौ त्वनिमित्तमपि सत्वं स्यात् । न च 'स्यदौ स्यौ' इति तद्यदोरुच्चारणानर्थक्यम्, स्यादौ-सन्तः संज्ञात्वमिति गौणे तुम्भावस्यस्य स्यादेशे स्यादयोति तद्यदोरुच्चारणस्य मुख्य-प्रयोजनत्वादित्यर्थः । न च अतिशयितयोर्गौण प्रवृत्त्यर्थं गौणत्वात् स्यादिति तद्यदो-रुच्चारणानर्थक्यं दुर्वारमिति वाच्यम्, [illegible]

[illegible] अथातः 'अतिपादिभ्यस्तस्य' इति तदोः स्यात् । विधानसामर्थ्यात् भवतीति नेदमपि 'अतो हलादेः–' इति वृद्धि दुर्वारं एव । तत्र 'तस्मान्नुडचि' इति सूत्रे तत्समानाधिकरणमेव ढिदनुवर्त्यमिति 'तदोः–' इति सूत्रे तोरिति षष्ठ्यन्तपाठस्यापि, अनेन हलन्तोऽकारोपाय । अत्र कैयटः—तोरित्युक्तेऽप्य-सिद्धत्वादिति । उत्तरपदाधिकारस्थत्वाद् बहिरङ्गपरिभाषाभावस्य 'इच एकाचोऽम्–' इत्यत्र भाष्ये उक्तत्वादयं कैयटग्रन्थः । गौणे चरितार्थत्वादिति । गौणे हि अन्तरङ्गकार्यत्वादसत्त्वं न प्रवर्तते । 'स्यदौ स्यौ' इत्युक्ते तु अतिशयितमिति स्यादिति भावः । [illegible] नेति । तयोः सर्वान्तरङ्गकार्यत्वादिति भावः । अतित्यदिति ।

१ 'तस्यैतदुत्क्रमपाठ' क ।

अविलङ्। यः, यौ, ये। एषः, एतौ, एते। अन्वादेशे तु एनम्, एनौ, एनान्। एनेन। एनयोः। एनयोः॥ ३८२ ङे प्रथमयोरम्। (७-१-२८) युष्मदस्मद्भ्यां परस्य ङे इत्येतस्य प्रथमाद्वितीययोश्चामादेशः स्यात्। ३८३ मपर्यन्तस्य। (७-२-९१) इत्यधिकृत्य। ३८४ त्वाहौ सौ। (७-२-९४) युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्व अह इत्येतावादेशौ स्तः सौ परे। ३८५ शेषे लोपः। (७-२-९०)

त्यमतिक्रान्त इति विग्रहः। य इति। यद्शब्दस्य त्यदाद्यत्वे पररूपत्वे सर्वशब्दवद्रूपाणि। तकाराभावान्न सत्वम्। एष इति। एतद्शब्दस्य त्यदाद्यत्वे पररूपत्वे सर्ववदेव रूपाणि। सौ तु तकारस्य सत्वमिति विशेषः। अन्वादेशे त्विति। 'द्वितीयाटौस्स्वेनः' इत्यस्य एतद्शब्देऽपि प्रवृत्तेरिति भावः।

अथ युष्मदस्मद्शब्दयोः प्रक्रियां दर्शयति—ङे प्रथमयोरम्। 'युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्' इत्यतो युष्मदस्मद्भ्यामित्यनुवर्तते। परशब्दोऽप्याहर्तव्यः। ङे इति लुप्तषष्ठीकं पृथक्पदम्। प्रथमयोरिति प्रथमाद्वितीयाविभक्त्योर्लाक्षणिकमिति भाष्यम्। तदाह—युष्मदस्मद्भ्यामित्यादिना। सोरमादेशे कृते 'न विभक्तौ–' इति मस्य नेत्वम्। युष्मद् अम्, अस्मद् अम् इति स्थितम्। अधिकृत्येति। कार्याणि वक्ष्यन्त इति शेषः। त्वाहौ सौ। त्वश्च अहश्च त्वाहौ। मपर्यन्तस्येत्यधिकृतम्, 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यतो युष्मदस्मदोरित्यनुवर्तते, तदाह—युष्मदस्मदोरित्यादिना। त्व अद् अम्, अह अद् अम् इति स्थितम्। यद्यप्यत्र 'त्वमावेकवचने' इत्येव युष्मद्शब्दस्य त्वादेशः सिद्धः, तथापि युष्मानतिक्रान्तः अतित्वमित्यत्र त्वादेशार्थमिह युष्मदस्त्वविधानम्। न हि तत्र 'त्वमावेकवचने' इत्यस्य प्रवृत्तिरस्ति, अत्र युष्मद्शब्दस्य बहुत्वविशिष्टे वृत्तेः। एकवचनशब्दो हि तत्र एकत्वविशिष्टवृत्तिवाची, न तु एकवचनसंज्ञकप्रत्ययवाचीत्यनुपदमेव वक्ष्यते। शेषे लोपः। 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतो विभक्तौ इत्यनुवर्तते। विभक्तावित्यनुवृत्तं शेष इत्यनेनान्वेति। 'युष्मदस्मदोरना-

त्यमतिक्रान्तोऽतित्यत्। ङे प्रथमयोरम्। 'युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्' इत्यतो युष्मदस्मद्भ्यामित्यनुवर्तते। ङे इति पृथक् पदं लुप्तषष्ठीकम्। प्रथमयोरिति द्विवचनबलेन प्रथमाशब्दः प्रथमाद्वितीयोभयार्थक इत्याशयेन व्याचष्टे—युष्मदस्मद्भ्यां परस्य ङे इत्येतस्येत्यादिना। 'ङेप्रथमयोः' इति सुवचम्। त्वाहौ सौ। यद्यपि युष्मदः 'त्वमावेकवचने' इत्येव त्वादेशः सिद्धस्तथापि अस्मदः अहादेशार्थमिदम्। किं च 'त्वमौ–' इति सूत्रेण युवां युष्मान् वाऽतिक्रान्तोऽतित्वमिति न सिध्यति, एकार्थवाचित्वाभावाद्युष्मद इति भावः। युष्मदस्मदोरिति। एतच्च 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यतो लभ्यते। शेषे। उक्तादन्यः शेषः, आत्वं यत्वं च प्रागुक्तम्, तद्विषयादन्यविभक्ति-

आत्वयत्वनिमित्तेतरविभक्तौ परतो युष्मदस्मदोरन्त्यस्य लोपः स्यात्। 'अतो गुणे' (सू १९१), 'अमि पूर्वः' (सू १९४) त्वम्। अहम्। ननु 'त्वम् स्त्री' 'अहम् स्त्री' इत्यत्र 'त्व अम्' 'अह अम्' इति स्थिते, अमि पूर्वरूपं परमपि बाधित्वान्तरङ्गत्वाट्टाप् प्राप्नोति। सत्यम्। अलिङ्गे युष्मदस्मदी, तेन स्त्रीत्वाभावान्न टाप्। यद्वा-

देशे' 'द्वितीयायां च' 'प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम्' 'योऽचि' इत्यात्वयत्वयोः प्रागुक्तत्वात्तद्विषयातिरिक्तविभक्तिरिह शेषशब्दार्थः, युष्मदस्मदोरिति नानुवृत्तम्, तदाह—आत्वयत्वेति। अन्त्यस्येति। अलोऽन्त्यपरिभाषालभ्यम्। शेषग्रहणमिह विभक्तिविशेषणं स्पष्टार्थमेव, विशेषविहिताभ्यामात्वयत्वाभ्यां स्वविषये बाधसंभवाद् इति प्रकृतसूत्रे 'युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्' इति सूत्रे च भाष्यकैयटयोः स्पष्टम्। **अतो गुणे इति।** पूर्वयोरकारयोः पररूपमिति भावः। त्व अम्, अह अम्-इत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घमपवदन्नाह **अमि पूर्व इति।**

अत्र शङ्कते—**नन्विति।** 'ननु च स्यात्प्रिरोधोक्तौ' इत्यमरः, टाबाप्नोतीति यावत्। **अन्तरङ्गत्वादिति।** 'अजाद्यतः–' इति टापः परनिमित्तानपेक्षतया पररूपादन्तरङ्गत्वं बोध्यम्। अर्धाङ्गीकारेण परिहरति—**सत्यमिति।** पररूपादन्तरङ्गत्वमित्यङ्गीक्रियते, इह प्रवृत्तिस्तु तस्य नाङ्गीक्रियत इत्यर्थः। **अलिङ्गे युष्मदस्मदी इति।** 'साम आकम्' इति सूत्रे भाष्ये पठितमेतत्। युष्मदस्मदी इति शब्दस्वरूपपरत्वान्नपुंसके। शब्दस्वरूपपरत्वादेव च 'त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्' इत्येकशेषोऽपि न, अत एव भाष्यप्रयोगात्। **तेनेति।** अलिङ्गत्वेनेत्यर्थः। ननु 'ङे प्रथमयोः–' इति सूत्रे भाष्ये पुंसि युष्मानस्मानित्यत्र 'तस्माच्छसो नः पुंसि' इति नत्वस्य सिद्धत्वात् 'शसो न' इति नत्वविधिवैयर्थ्यमाशङ्क्य स्त्रियां नपुंसके च युष्मान् ब्राह्मणीः पश्य, अस्मान् ब्राह्मणीः पश्य, युष्मान् ब्राह्मणकुलानि पश्य, अस्मान् ब्राह्मणकुलानि पश्य इत्यत्र नत्वार्थं 'शसो न' इति नत्वविधानमित्यादि स्थितम्। किञ्च 'स्वमोर्नपुंसकात्' इत्यधिकारे 'नेतराच्छन्दसि' इति सूत्रे 'नपुंसकादेशेभ्यो युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशा विप्रतिषेधेन' इति वार्तिकतद्भाष्ययोः शिशीलुङ्लुम्भिर्नपुंसकविहितैस्त्वाद्यादियुष्मदस्मदादेशानां विप्रतिषेध उपन्यस्तः। अतो-

रिति शेषशब्दार्थस्तदेतदाचष्टे—**आत्वयत्वनिमित्तेतरेति।** **अन्त्यस्येति।** अलोऽन्त्यपरिभाषयेति भावः। **अतो गुण इति।** नन्वास्तु 'त्वाहौ सौ' इत्यत्र त्वाहादेशयोरन्त्याकार उच्चारणार्थ एवास्तु किमनेन पररूपकरणप्रयासेनेत्याहुः। **त्वम्।** **अहमिति।** ननु युष्मानतिक्रान्तः अतित्वमित्यादौ 'त्वाहौ सौ' इत्यस्यावकाशोऽस्ति, त्वामतित्वेत्यादौ 'त्वमावेकवचने' इत्यस्यावकाशः, त्वमहमित्यत्र तूभयोः प्रसङ्गे, ने इत्यनेन परत्वाद्बाध्यम्। नैष दोषः। 'त्वमावपि प्रबाधन्ते पूर्वविप्रति-

शेष इति सप्तमी स्थानिनोऽधिकरणत्वविवक्षया, तेन मपर्यन्ताच्छेषस्य 'अद्' इत्यस्य लोपः, स च परोऽप्यन्तरङ्गे अतो गुणे कृते प्रवर्तते, अदन्तत्वाभावान्न टाप्। परमत्वम्। परमाहम्। अतित्वम्। अत्यहम्। ३८८ युवावौ द्विवचने

युष्मदस्मदोरलिङ्गत्वमनुपपन्नम्। 'साम आकम्' इति सूत्रे 'अलिङ्गे युष्मदस्मदी' इति भाष्यं तु पुंस्त्रीनपुंसकलिङ्गपदान्तरसमभिव्याहारं विना लिङ्गविशेषो युष्मदस्मच्छब्दाभ्यां न प्रतीयत इत्येतत्परम् इति तत्रैव भाष्ये स्पष्टम्। एवं च युष्मदस्मदोः स्त्रीलिङ्गसत्त्वात् टाप् दुर्वार इत्यस्वरसादाह—यद्वेति। अधिकरणत्वविवक्षयेति। 'विवक्षातः कारकाणि भवन्ति' इति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः। यदि हि 'शेषे' इति विभक्तिविशेषणं स्यात्, तर्हि व्यर्थमेव स्यात्, आत्वयत्वाभ्यां विशेषविहिताभ्यां स्वविषये लोपस्य बाधसंभवात्। अतः शेषस्येत्यर्थ आस्थेयः। ततः किमित्यत आह—तेनेति। शेषस्य स्थाने इत्यर्थाश्रयणेनेत्यर्थः। मपर्यन्तादिति। मपर्यन्तस्येत्यपकृष्टं पञ्चम्यन्ततया विपरिणम्यत इति भावः। एतच्च 'त्यदादीनामः' इति सूत्रे 'टिलोपशवभावार्थः कर्तव्य इति च स्मृतः। अथवा शेषसप्तम्या शेषे लोपो विधीयते।' इति वार्तिकतद्भाष्ययोः स्पष्टम्। न च मपर्यन्तस्य त्व इति अह इति चादेशे कृते शिष्टस्य अद् इत्यस्य मपर्यन्तात्परत्वं नास्तीति वाच्यम्, त्वाहादेशयोः कृतयोः अदो लोपप्रवृत्तिवेलायां मपर्यन्ताच्छेषत्वाभावेऽपि त्वाहादेशप्रवृत्तेः पूर्वकालिकमपर्यन्तशेषत्वमादाय तदुपपत्तेः। नन्वस्तु मपर्यन्ताच्छेषस्य अद्शब्दस्य लोपः, तथापि त्व अद् अम्, अह अद् अम्—इति स्थिते पररूपापेक्षया परत्वाददो लोपे अदन्तत्वात् टाप् दुर्वार इत्यत आह—स चेति। शेषे लोप इत्यर्थः। अन्तरङ्गे इति। 'अतो गुणे' इत्यस्य बहिर्भूतविभक्त्यपेक्षलोपापेक्षया अन्तरङ्गत्वं बोध्यम्। अदन्तत्वाभावादिति। त्व अद्, अह अद् इत्यत्र पररूपे सति त्वद् अहद् इति स्थिते, अदो लोपे त्व् अह् इत्यनयोरदन्तत्वाभावान्न टाबित्यर्थः। परमत्वमिति। 'ङे प्रथमयोः—' इत्यादीनामङ्गत्वात् तदन्तविधिरिति भावः।

अतित्वमिति। 'ङे प्रथमयोः' इत्यादीनां गौणे अप्रवृत्तौ मानाभावादिति भावः। युष्मद् औ, अस्मद् औ—इति स्थिते 'ङे प्रथमयोः' इत्यमि कृते युष्मद् अम्, अस्मद् अम् इति स्थिते—युवावौ द्विचनेै। 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यतो युष्मद-

षष्ठतः' इति वक्ष्यमाणत्वात्। अधिकरणत्वविवक्षयेति। यदि तु 'शेषे' इति विभक्तिविशेषणं स्यात्तर्हि व्यर्थमेव तत्, आत्वयत्वाभ्यां विशेषविहिताभ्यां स्वविषये लोपस्य बाधसंभवात्। न चैवमन्त्यलोप इति पक्षस्य निरालम्बनतापत्त्या युष्मदस्मदोरन्त्यस्य लोपः स्यादिति ग्रन्थोऽयुक्त इति वाच्यम्। 'साम आकम्' इति ससुट्कनिर्देशेन तस्यापि पक्षस्य ज्ञापितत्वादिति भावः। अतो गुणे कृते प्रवर्तत इति।

(७-२-९२) द्वयोरुक्तौ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य युवावौ स्तो विभक्तौ । ३८३ प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् । (७-२-८८) इह युष्मदस्मदोराकारोऽन्तादेशः स्यात् । युवाम् । आवाम् । 'औङि' इत्येव सुवचम् । भाषायाम् किम्-युवं वस्त्राणि । मपर्यन्तस्य (सू ३८३) किम्-साकच्कस्य मा भूत्, युवकाम् । आव-

स्मदोरित्यनुवर्तते, मपर्यन्तस्येत्यधिकृतम्, उक्तिर्वचनम्, द्वयोः वचनं द्विवचनम्, तत्र समर्थयोरित्यर्थः । द्वित्वविशिष्टार्थवाचिनोरिति यावत्, न तु द्विवचनसंज्ञके प्रत्यये परे इत्यर्थः, वचनग्रहणसामर्थ्यात्, अन्यथा द्वित्वे इत्येव ब्रूयात्, 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतो विभक्तावित्यनुवृत्तौ सत्यां द्वित्वे या विभक्तिस्तस्यां परत इत्यर्थलाभात्, तदाह—**द्वयोरुक्तावित्यादिना** । द्वयोरुक्तावित्याश्रयणस्य फलमग्रे मूल एव स्पष्टीभविष्यति । युव अद्, आव अद् इति स्थिते 'शेषे लोपः' इति प्राप्ते, **प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम्** । 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यत आमदणमनुवर्तते, 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यतो युष्मदस्मदोः इति च, तदाह—**इहेति** । भाषायां प्रथमाद्विवचने परे इत्यर्थः । भाषायामित्यस्य तु लौकिकव्यवहारे इत्यर्थः । **युवाम्** । **आवामिति** । युव अद् अम्, आव अद् अम् इत्यत्र दकारस्य आत्वे पूर्वयोरकारयोः पररूपे ततः सवर्णदीर्घे 'अमि पूर्वः' इति भावः । **औङीत्येव सुवचमिति** । द्वितीयाद्विवचनेऽप्यात्वस्य इष्टत्वादिति भावः । **युवं वस्त्राणीति** । युष्मद् औ इति स्थिते मपर्यन्तस्य युवादेशे सति शेषलोपे रूपम् ।

मपर्यन्तस्य किमिति । युष्मदस्मदोः समस्तयोरेव युवावादेशयोः कृतयोरपि आत्वे पूर्वरूपे च युवाम् आवामिति सिद्धेरिति प्रश्नः । **साकच्कस्येति** । 'अव्यय-सर्वनाम्नाम्–' इति टेः प्रागकचि युष्मकद् औ, अस्मकद् औ–इति स्थिते 'ङे प्रथमयोः–' इत्यमि 'युवावौ द्विवचने' इति समस्तयोः साकच्कयोस्तन्मध्यपतितन्यायेन युवावादेशयोः

'वार्णादाङ्गं बलीयः' इति तु समानाश्रय एव भवति, न तु व्याश्रये । इह तु शेषे लोपस्य विभक्तिर्निमित्तम्, पररूपस्य त्वकार इति व्याश्रयत्वमिति भावः । समानाश्रये ... तु कारक इत्यादि बोध्यम । तत्र हि ...

... 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतो विभक्तावित्यधिकाराद् द्वित्वे या विभक्तिस्तस्यां परत इति व्याख्यान... , अन्यथा द्वित्वे इत्येव ब्रूयात् । 'अष्टन ... । **युवं वस्त्राणीति** । शेषे लोपः । **मपर्यन्तस्य किमिति** । अधि... ...मर्थमिति प्रश्नः । **युवकाम्** । **आवकामिति** । ननु युवावयोः समु-

काम् । 'त्वया' 'मया' इत्यत्र 'त्व्या' 'म्या' इति मा भूत् । 'युवकाभ्याम्' 'आवकाभ्याम्' इति च न सिध्येत् । ३८८ **यूयवयौ जसि** । (७-२-९३) स्पष्टम् । यूयम् । वयम् । परमयूयम् । परमवयम् । अतियूयम् । अतिवयम् । इह शेषे

'प्रथमायाश्च-' इति दकारस्य आत्वे अमि पूर्वे च युवाम् आवाम् इत्येव स्यात्, ककारो न श्रूयेत । अतो मपर्यन्तस्येति वचनमित्यर्थः । ननु समुदायादेशत्वेऽपि 'ओकारसकारभकारादौ सुपि सर्वनाम्नष्टेः प्रागकच्, अन्यत्र सुबन्तस्य टेः प्राक्' इति व्यवस्थाया वक्ष्यमाणत्वाद्युवामावामिति परिनिष्ठितसुबन्तयोष्टेः प्रागकचि युवकाम् आवकामिति सिध्येव । अत्र साकच्कयोर्युवावादेशाप्रसक्तेरित्यस्वरसादाह—**त्वया । मयेति** । यदि मपर्यन्तस्येति न स्यात्, तदा 'त्वमावेकवचने' इति त्वमादेशौ समस्तयोः स्याताम्, ततश्च तृतीयैकवचने युष्मद् आ, अस्मद् आ—इति स्थिते, समस्तयोः स्थाने त्वमादेशयोः त्व आ, म आ इति स्थिते, 'योऽचि' इति अकारस्य यत्वे त्व्या म्या इति स्यात् । अतो 'मपर्यन्तस्य' इति वचनम् । सति तस्मिन् मपर्यन्तस्य त्वमादेशयोः कृतयोः त्व अद् आ, म अद् आ इति स्थिते अकारयोः पररूपे दकारस्य यत्वे च त्वया मया इति सिध्यतीत्यर्थः । ननु 'योऽचि'-इति सूत्रस्थाने 'अच्ये' इति सूत्रमस्तु, अजादिविभक्तौ युष्मदस्मदोरन्त्यस्य एकारः स्यादिति तदर्थः । तथा च त्वमयोः समस्तादेशत्वेऽपि तदन्त्यस्य अकारस्य एत्वे अयादेशे च कृते त्वया मयेति सिध्यतीत्यस्वरसादाह—**युवकाभ्यामावकाभ्यामिति च न सिध्यदिति** । असति मपर्यन्तवचन इति शेषः । 'ओकारसकार-' इत्यादिवचनेन भ्यामि टेः प्रागकचि तन्मध्यपतितन्यायेन साकच्कयोः स्थाने युवावादेशयोः युवाभ्यामावाभ्यामित्येव स्यात्, ककारो न श्रूयेत । युष्मकद्, अस्मकद् इत्यत्र मपर्यन्तस्यैव युवावादेशयोस्तु 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यात्वे युवकाभ्याम्, आवकाभ्यामिति निर्बाधमित्यर्थः ।

'ङे प्रथमयोः-' इति जसः अमि कृते विशेषमाह—**यूयवयौ जसि** । स्पष्ट-

[illegible]

मिति । यूयवयविधिराङ्गत्वात्तदन्तविधिरिति भावः । **अतियूयमिति** । गौणत्वेऽपि तदप्रवृत्तौ मानाभावादिति भावः । अत्र शीभावमाशङ्क्य परिहरति—**इहेति** । इह

दायादेशत्वेऽपि युवकामित्यादि सिध्यति । 'ओकारसकारभकारादौ सुपि सर्वनाम्नष्टेः प्रागकच्; अन्यत्र तु सुबन्तस्य टेः प्राक्' इति युष्मदस्मद्विषये व्यवस्थायास्त्वयका मयकेत्यादिसिद्धये वक्ष्यमाणत्वात्, किमनेन 'मपर्यन्तस्य' इत्यधिकारेणेत्यपरितोषादाह—

वोपोऽन्यलोप इति पक्षे जसः शी प्राप्तः, 'अङ्गकार्यं कृते पुनर्नाङ्गकार्यम्' (प ९३) इति न भवति। 'ङे प्रथमयोः–' (सू ३८२) इत्यत्र मकारान्तरं प्रश्लिष्य 'अम्

'शेषे लोप.' इत्यन्त्यलोप इति पक्षे दकारस्य

त्वाद् जसः शीभावः प्राप्तो न भवतीत्यन्वयः

अङ्गाधिकारविहिते कार्ये कृते सति पुनर् अङ्गा

त्वमित्यत्र पररूपे कृते 'अमि पूर्वः' इत्यस्य नानुपपत्तिः। ''ज्यादादीयसः' इति सूत्रे 'ज्ञाजनोर्जा' इति सूत्रे च 'अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधि–' इति परिभाषा स्थिता। सा चात्र

अर्थेत

दिति वा ' 'सुपि च' इति दीर्घो न स्या-

अङ्गस्य प्रवृत्तत्वादातः शीभावो न भवतीति भावः। ...ज्ञापनात्। प्रकृते च शेषलोपस्य नात्र प्रवर्तते, शीभावस्य अङ्गाधिकारविहितत्वेऽपि अङ्गाधिकारगतत्वाभावात्; 'अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः' इति परिभाषास्वारस्येन तथैव प्रतीतेः, अतोऽत्र शीभावो दुर्वार इत्य-स्वरसादाह—**ङे प्रथमयोरिति**। 'ङे प्रथमयोरम्' इत्यत्र अम् म् इति मकारान्तरं प्रश्लिष्यते। अम् च म् चेति द्वन्द्वः। अन्त्यो मकारः संयोगान्तलोपेन लुप्तः। प्रश्लिष्टश्च मकारः अमो विशेषणम्, तदन्तविधिः। मकारान्तः अम् स्यादिति लभ्यते। मका-रान्तस्य अमः पुनर्मान्तत्वविधानाद् अम् मान्त एव भवति। न तु तस्य विकारो भवतीति लभ्यते, अतो न शीभाव इत्यर्थः। वस्तुतस्तु मकारान्तरप्रश्लेषो भाष्ये अदर्शनादु-पेक्ष्यः। संनिपातपरिभाषयैवात्र शीभावो न भवति। दकारस्य शेषलोपो हि आत्वयत्व-निमित्ततरात्मकशेषविभक्त्यात्मकस्य ...

...संनिपातविरोध इत्यलम्'।

त्वया मयेत्यत्रेति। ननु त्वमादेशयोरपि समुदायादेशत्वे त्वयेत्यादि साधयितुं शक्यत एव, 'योऽचि' इति सूत्रं परित्यज्य 'अच्ये' इति सूत्रे कृते अजादौ विभक्तौ 'परतोऽ-न्त्यस्य एकारादेशे सत्ययादेशप्रवृत्तेरिति पुनरपरितोषादाह—**युवकाभ्यामित्यादि**। अङ्गकार्यं इति। एतेन 'अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः' इति परिभाषा अर्थेत उपनिबद्धा। 'अङ्गे–अङ्गाधिकारे वृत्तं–वर्तनं यस्य तदङ्गवृत्तं शास्त्रम्, तस्मिन्प्रवृत्ते सति पुनरन्यस्याङ्गवृत्त-शास्त्रस्य प्रवृत्तौ प्राप्तायामविधिः' इति तत्परिभाषाया अर्थः। एषा च परिभाषा 'ज्ञाज-नोर्जा' इत्यनेन ज्ञापिता। उपपत्तिस्तु मनोरमातोऽवगन्तव्या। न चैवं द्वाभ्यामित्यत्र

कृते 'सुपि च' इति दीर्घो न स्यादिति वाच्यम्। 'द्वयोरेकस्य' इत्यादिनिर्देशेन

अनित्यत्वज्ञापनादिति दिक्। **मकारान्तरमित्युपलक्षणम्**, 'जसः शी'

मान्त एवावशिष्यते, न तु विक्रियते' इति व्याख्यानाद्वा । ३८६ त्वमावेकवचने । (७-२-९७) एकस्योक्तौ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वमौ स्तो विभक्तौ । ३९० द्वितीयायां च । (७-२-८७) युष्मदस्मदोराकारः स्यात् । त्वाम् । माम् । युवाम् । आवाम् । ३९१ शसो न । (७-१-२९) नेत्यविभक्तिकं पदम् । युष्मदस्मद्भ्यां परस्य शसो नकारः स्यात् । अमोऽपवादः । 'आदेः परस्य' (सू ४४) ।

अथ द्वितीयैकवचनस्य अमः 'ङे प्रथमयोः-' इत्यमि कृते युष्मद् अम्, अस्मद् अम्-इति स्थिते—**त्वमावेकवचने** । 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यतो युष्मदस्मदोरित्यनुवर्तते । 'मपर्यन्तस्य' इत्यधिकृतम् । एकवचनशब्दो यौगिक एव, वचनग्रहणसामर्थ्यात् । तदाह—**एकस्येत्यादिना** । त्व अद् अम्, म अद् अम् इति स्थिते—**द्वितीयायां च** । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**युष्मदस्मदोरिति** । 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । **आकार इति** । 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । तथा च द्वितीयाविभक्तौ परतः युष्मदस्मदोराकारः स्यादिति फलति । 'अलोऽन्त्यस्य' इति दकारस्य भवति । त्व अ आ अम्, म अ आ अम्-इति स्थिते पररूपे, सवर्णदीर्घे, अमि पूर्वरूपे च परिनिष्ठितं रूपमाह—**त्वाम्** । **मामिति** । **युवाम्** । **आवामिति** । पूर्ववद्, 'द्वितीयायां च' इत्यात्वमिति विशेषः । 'प्रथमायाश्च-' इत्यस्य अत्राप्रवृत्तेः । अथ शसि विशेषमाह—**शसो न** । 'ङे प्रथमयोः-' इत्यतः अमित्यनुवर्तते । युष्मदस्मद्भ्यामिति च । युष्मदस्मद्भ्यां परस्य शसः अम् न स्यादिति लभ्यते । तथा च अमभावे 'द्वितीयायां च' इत्यात्वे पूर्वसवर्णदीर्घे 'तस्माच्छसो नः पुंसि' इति नत्वे युष्मानिति यद्यपि पुंसि रूपं सिध्यति, तथापि युष्मान् ब्राह्मणीः पश्य, अस्मान् ब्राह्मणीः पश्य, युष्मान् ब्राह्मणकुलानि पश्य, अस्मान् ब्राह्मणकुलानि पश्य, इति स्त्रीनपुंसकयोर्न सिध्येत् । अतो नेदं सूत्रं शसः अम्निषेधपरम्, किं तु शसो नकारोऽत्र विधीयत इत्यभिप्रेत्य, तर्हि शसो नः इति प्रथमा कुतो न श्रूयते इत्याशङ्क्य आह—**नेत्यविभक्तिकं पदमिति** । लुप्तप्रथमाविभक्तिकमित्यर्थः । ततश्च फलितमाह—**युष्मदस्मद्भ्यामित्यादिना** । **अमोऽपवाद इति** । 'ङे प्रथमयोः-' इति प्राप्त एव

इत्यत्र जसः स् इति सकारं प्रश्लिष्य सान्तस्य जस इति व्याख्यानात्, 'अतोऽम्' इतिसूत्रादमग्रहणमनुवर्त्य अम् अमेवेति व्याख्यानाद्वेति बोध्यम् । **एकस्योक्ताविति** । 'त्वमावेकत्वे' इति वक्तव्ये वचनग्रहणादयमर्थो लभ्यत इति भावः । **अविभक्तिकमिति** । तथा च 'ङे प्रथमयोः-' इति पूर्वसूत्रेण प्राप्तस्यामः प्रतिषेधोऽयमिति भाष्ये शङ्कितम् । न च तथैव किं न स्यात्, 'द्वितीयायां च' इत्यात्वे पूर्वसवर्णदीर्घे 'तस्माच्छसः-' इति नत्वे चेष्टसिद्धेरिति वाच्यम्, स्त्रीनपुंसकयोर्नत्वाप्राप्त्या युष्मान्ब्राह्मणीः,

'संयोगान्तस्य लोपः' (सू २७)। यष्मान । [illegible]

[illegible] । युष्मानः । आस्माभिः । ३६४ तुभ्यमह्यौ ङयि ।

मन्तविधेस्तदपवादता । युष्मद् अम्, अस्मद् अम्—इति स्थिते 'द्वितीयायां च' इत्य-
त्वे अनेन शसो नकारः । न च 'हलोऽन्त्यस्य' इति नलन्तस्यैवादेश—आदेः पर-
स्येति । संयोगान्तस्येति । अकारस्य नकारे कृते मकारस्य लोप इति भावः ।
यद्यपि शसः अमि कृतेऽपि मकारस्य नकारे मकारस्य संयोगान्तलोपे युष्मान् इत्य-
मिति सिध्यति, तथापि 'सत्यपि सम्भवे बाधनं भवति' इति न्यायाश्रयस्य अकारा-
दत्वमाश्रितम् । किं च यदि कृते 'शे प्रथमयोः—' इत्यत्र मकारान्तरप्रक्षेपपक्षे अकार-
स्य नकारे मकारस्य संयोगान्तलोपो न स्यादित्यलम् ।

अथ तृतीया विभक्तिः । युष्मद् आ, अस्मद् आ इति स्थिते—योऽचि ।
'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यनुवर्तते । 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतो विभक्ताविति चानु-
वर्तते । अचीति विभक्तिविशेषणम् । तदादिविधिः । तदाह—अनयोरिति । युष्म-
दस्मदोरन्त्यस्येत्यर्थः । अचि किम् ? युवाभ्याम् । अनादेशे किम् ? त्वाम्, माम् ।
'प्रथमाया अत्' इत्यादादेशे सति न सत्यम् । युष्मद् आ, अस्मद् आ इत्यत्र 'त्वमावेक-
वचने' इति मपर्यन्तस्य त्वमादेशयोः दकारस्य यत्वे पररूपे च रूपमिति भावः ।
युष्मदस्मदोरनादेशे । 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यत आ इति विभक्ताविति चानु-
वर्तते । रायो हलि' इत्यतो हलीत्यनुवृत्तं विभक्तिविशेषणम् । तदादिविधिः ।
अनयोरिति । युष्मदस्मदो[illegible]

[illegible] इति भावः । अत्र हलीत्य[illegible] युवावादेशयोः [illegible]

[illegible]

अथ चतुर्थी विभक्तिः । युष्मद् ए, अस्मद् ए—इति स्थिते 'त्वमावेक-
वचने' इति प्राप्ते—तुभ्यमह्यौ ङयि । ङे इत्यस्य सप्तम्येकवचने 'ङयि' इति । 'युष्मद-
[illegible]मान्कुलानीत्यसिद्धिप्रसङ्गात् । अजिमत्वपक्षे तु युष्मान् ब्राह्मणानित्यादेरप्यसिद्धि-
प्रसङ्गाच । योऽचि । अचि किम्, युवाभ्याम् । यदि तु 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यत्र

१ 'मकारस्य प्रथमस्य' क । २ 'आदेशे पररूपे' क ।

(७-२-९५) अनयोर्मपर्यन्तस्य तुभ्यमह्यौ स्तो ङयि । अमादेशः 'शेषे लोपः' (सू ३८४) । तुभ्यम् । मह्यम् । परमतुभ्यम् । परममह्यम् । अतितुभ्यम् । अतिमह्यम् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । **३६५ भ्यसो भ्यम् ।** (७-१-३०) भ्यसो भ्यम् अभ्यम् वा आदेशः स्यात् । आद्यः शेषे लोपस्यान्त्यलोपत्व एव । तत्राङ्गवृत्तपरिभाषया एत्वं न । अभ्यम् तु पक्षद्वयेऽपि साधुः । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् । **३६६ एकवचनस्य च ।** (७-१-३२) आभ्यां पञ्चम्येकवचनस्य अत् स्यात् ।

स्मदोरनादेशे' इत्यतो युष्मदस्मदोरित्यनुवर्तते । मपर्यन्तस्येत्यधिकृतम् । तदाह—**अनयोरिति** । युष्मदस्मदोरित्यर्थः । **अमादेश इति** । 'ङे प्रथमयोः–' इत्यनेनेति शेषः । **शेषे लोप इति** । अदो दस्य वा लोप इत्यर्थः । 'अमि पूर्वः' इति मत्वाह—**तुभ्यम् । मह्यमिति । परमतुभ्यमिति ।** तुभ्यमह्यविध्योरङ्गत्वात्तदन्तेऽपि प्रवृत्तिरिति भावः । **अतितुभ्यमिति** । गौणत्वे तदप्रवृत्तौ मानाभावादिति भावः । **युवाभ्याम् । आवाभ्यामिति** । तृतीयाद्विवचनवदिति भावः । **भ्यसो भ्यम्** । भ्यम् अभ्यमिति वा छेदः । तदाह—**भ्यस इति** । युष्मदस्मद्भ्यां परस्येति शेषः, 'युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्' इत्यतस्तदनुवृत्तेः । ननु भ्यमादेशपक्षे 'शेषे लोपः' इत्यदो लोपे युष्मभ्यमस्मभ्यमिति मकारादकारो न श्रूयेतेत्यत आह—**आद्य इति** । लक्ष्यानुरोधादिह अन्त्यलोपपक्ष एवाश्रयणीयः । नन्वन्त्यलोपपक्षे दकारस्य लोपे सति 'बहुवचने झल्येत्' इत्येत्वं स्यादित्यत आह—**तत्राङ्गवृत्तेति** । 'अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः' इति परिभाषयेत्यर्थः । अङ्गे वृत्तं–वर्तनं यस्य तद् अङ्गवृत्तम्, तस्मिन् कार्ये प्रवृत्ते सति अन्यस्य अङ्गकार्यस्य वृत्तौ प्रवृत्तिविषये अविधिः विधिर्नास्तीत्यर्थः । प्रकृते च शेषलोपे अङ्गकार्ये प्रवृत्ते सति अन्यद् अङ्गकार्यमेत्वं न भवतीति भावः । **अभ्यम् त्विति** । अभ्यमादेशस्तु टिलोपपक्षे अन्त्यलोपपक्षे च अनुकूल इत्यर्थः । तत्र अन्त्यलोपपक्षे अभ्यमो झलादित्वाभावात्तस्मिन् परे एत्वं न । किन्तु पररूपे सति युष्मभ्यम्, अस्मभ्यम् इति सिध्यति । टिलोपपक्षे तु अङ्गस्य अदन्तत्वाभावादपि एत्वं न ।

अथ पञ्चमी विभक्तिः । एकवचनस्य च । 'युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्' इत्यतो युष्मदस्मद्भ्यामित्यनुवर्तते 'पञ्चम्या अत्' इति च, तदाह—**आभ्यामिति** ।

'रायो हलि' इत्यतो हलीत्यनुवर्तते तदेहाचीति मास्तु, परिशेषादेव सिद्धेः । **युष्मदस्मदोरनादेशे** । अनादेशे किम्, युष्मभ्यम् । न चाभ्यम्पक्षे आदेशो हलादिर्नेत्यमादेशग्रहणं त्यक्तुं शक्यमिति वाच्यम् । योऽचीत्यत्रानुवृत्त्यर्थं तस्यावश्यकत्वात् । **हलादाविति** । 'योऽचि' इत्यज्ग्रहणात्परिशेषसिद्धमिदम्, 'रायो हलि' इत्यतोऽनुवृत्त्या लब्धं वा । **पक्षद्वयेऽपि साधुरिति** । नन्वन्त्यलोपपक्षे पररूपं बाधित्वा

त्वत् । मत् । 'हलेय' इति सुवचम् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । ३६७ पञ्चम्या अत् । (७-१-३१) आभ्यां पञ्चम्या भ्यसोऽत्स्यात् । युष्मत् । अस्मत् । ३६८ तवममौ ङसि । (७-२-९६) अनयोर्मपर्यन्तस्य तवममौ स्तो ङसि । ३६९ युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् । (७-१-२७) स्पष्टम् । तव । मम । युवयोः ।

युष्मदस्मद्भ्यामित्यर्थः । अनेकाल्त्वात् सर्वादेशः । 'न विभक्तौ—' इति तस्य नेत्त्वम् । त्वत् मत् इति । युष्मद् अत्, अस्मद् अत् इति स्थिते त्वमादेशयोः कृतयोः अतोः अदा देशे सति पररूपे 'शेषे लोपः' इति टिलोपः । अन्त्यलोपपक्षे दकारलोपे सति अत्स्थ-अकारेण पररूपमिति भावः । सुवचमिति । लाघवादिति भावः । पञ्चम्या अत् युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्' इत्यतो युष्मदस्मद्भ्यामित्यनुवर्तते, 'भ्यसो भ्यम्' इत्यतो भ्यस इति । तदाह—आभ्यामिति । युष्मदस्मद्भ्यामित्यर्थः । युष्मत् अस्मदिति । युष्मद् भ्यस्, अस्मद् भ्यस्, इति स्थिते भ्यसः अदादेशः शेषलोपश्च ।

अथ षष्ठी विभक्तिः । तवममौ ङसि । 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यतो युष्मदस्मदोरित्यनुवर्तते । 'मपर्यन्तस्य' इत्यधिकृतम् । तदाह—अनयोरिति । युष्मदस्मदोरित्यर्थः । 'त्वमावेकवचने' इत्यस्यापवादः । युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् । स्पष्टमिति । युष्मदस्मद्भ्यां परस्य ङसः अश् स्यादिति सुगममित्यर्थः । शित्त्वात् सर्वादेशः । तव ममेति । युष्मद् अस्, अस्मद् अस्, इति स्थिते मपर्यन्तस्य तवममादेशयोः

सवर्णदीर्घः स्यादकारोच्चारणसामर्थ्यादिति चेत् । अत्राहुः—'बहुवचने भल्येत्' इत्येत्वनिवृत्त्याकारोच्चारणस्य चरितार्थत्वादिति । यद्यप्यकृतव्यूहपरिभाषया एवं सुपरिहरम्, तथापि तस्यानित्यत्वे इदमप्यकारोच्चारणं ज्ञापकमिति तत्त्वम् , युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् । शित्त्वं सर्वादेशार्थम् । अन्यथा हि 'आदेः परस्य' इति स्यात् । न चाश्रस्य अकारविधानवैयर्थ्यम् । आदेशाभ्युपदेशेन सत्वनिवृत्त्यर्थत्वात् । न चावयवस्यादेशे सत्यपि विभक्तेरनादेशताऽस्त्येवेति वाच्यम् । 'सर्वे सर्वपदादेशाः' इति सिद्धान्तात् । इदमेव शित्त्वं ज्ञापयति 'सर्वे सर्वपदादेशाः' इति । अर्थवत्येव स्थान्यादेशभावविधानमित्यर्थः । सिद्धादयस्तु वचनसामर्थ्यादनर्थकस्यापि भवन्तीति मनोरमायां स्थितम् । तव ममेति । ननु अत्रान्त्यलोपपक्षे अशः स्यादेशः स्यात् , सत्वनिवृत्त्यर्थतया अशृविधानस्य चरितार्थत्वात् । न च स्यादेशस्यापवादोऽशिति वाच्यम् , अशादेशप्रवृत्तिकाले शेषे लोपाभावेन स्यादेशस्याप्रसक्तेः । अत्राहुः—अकृतव्यूहपरिभाषया स्यादेशो वारणीयः । यदि तु अङ्गस्य यत्कार्यं तद्विषयिण्येव सा परिभाषा, न त्वङ्गाधिकारपरेति दुराग्रहः, तर्ह्यशित्यत्र 'अतो गुणे' इति पररूपेणाकारान्तरं प्रक्षिप्य अकार-। भवति, न तु विक्रियत इति व्याख्येयमिति । नन्वाम्मादेशात्पूर्वमनादेश-

मयि । युवयोः । आवयोः । युष्मासु । अस्मासु ।

समस्यमाने द्व्येकत्ववाचिनी युष्मदस्मदी ।
समासार्थोऽन्यसंख्यश्चेत् युवावौ त्वमावपि ॥ १ ॥
सुजस्ङेङस्सु परतः आदेशाः स्युः सदैव ते ।
त्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमह्यौ तवममावपि ॥ २ ॥
एते परत्वाद्बाधन्ते युवावौ विषये स्वके ।

त्वयि, मयीति । युष्मद् इ, अस्मद् इ इति स्थिते मपर्यन्तस्य त्वमादेशे 'योऽचि' इति दस्य यत्वे पररूपे रूपमिति भावः । युवयोः, आवयोरिति । स्पष्टः भावः । 'त्वमावेकवचने' इत्यत्र 'युवावौ द्विवचने' इत्यत्र च एकवचनद्विवचनशब्दौ यौगिकौ, न तु प्रत्ययपराविति स्थितम् । तदेतत् श्लोकचतुष्टयेन संगृह्णाति—समस्यमाने इति । तत्र प्रथमश्लोके चेदित्यनन्तरम् अपीत्यध्याहार्यम् । यदि समस्यमाने इत्यन्वयः । त्वां मां वा अतिक्रान्तः, अतिक्रान्तौ, अतिक्रान्ता इति, युवामावां वा अतिक्रान्तः, अतिक्रान्तौ, अतिक्रान्ता इति च विग्रहे 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' इति समासं लभमाने युष्मदस्मदी द्वित्वैकत्वान्यतरविशिष्टार्थवाचिनी यदा, तदा समासार्थः मुख्यविशेष्यभूतः अन्यसंख्यश्चेदपि युष्मदस्मदर्थगतद्वित्वे युवावौ, तदर्थगतैकत्वे त्वमौ च द्विवचनैकवचनप्रत्ययपरत्वाभावेऽपि भवतः, युवावादेशविधौ द्विवचनशब्दस्य, त्वमादेशविधौ एकवचनशब्दस्य च यौगिकत्वाश्रयणात् । एकवचने प्रत्यये परतस्त्वमादेशौ, द्विवचने प्रत्यये परतो युवावादेशौ इत्यर्थाश्रयणे तु त्वाम् मां वा अतिक्रान्तौ, अतिक्रान्ता इति विग्रहे अतियुष्मद्शब्दे अत्यस्मद्शब्दे च युष्मदस्मदोर्द्विवचने बहुवचने च प्रत्यये परे त्वमौ न स्याताम् । तथा युवामावां वा अतिक्रान्तः, अतिक्रान्तौ, अतिक्रान्ता इति विग्रहे युष्मदस्मदोरेकवचने बहुवचने च प्रत्यये परे [illegible]

[illegible] सुजस्ङेङस्सु ये आदेशा विहिताः [illegible] 'त्वाहौ सौ' 'यूयवयौ जसि' 'तुभ्यमह्यौ द्व्यर्थैकत्वेऽपि स्युरित्यर्थः । ननु तथापि द्व्यर्थकत्वे युवावौ, एकार्थकत्वे त्वमौ कुतो न स्याताम् इत्यत आह—एते इति । तृतीयश्लोके पूर्वार्धमेकं वाक्यम् । एते त्वाहादयः, स्वके

त्वमावपि प्रबाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधतः ॥३॥
द्व्येकसङ्ख्यः समासार्थो बह्वर्थे युष्मदस्मदी ।
तयोरद्व्येकतार्थत्वान्न युवावौ त्वमौ च न ॥४॥

तद्विषये विषये सुजसादौ, युवावौ बाधन्ते । कुतः ? परत्वात् । युवावापेक्षया एतेषां परत्वादित्यर्थः। नन्वस्त्वेवं त्वाहादिभिर्युवावयोर्बाधः। त्वमौ तु तेभ्यः परौ कथं तैर्बाध्येतामित्यत आह—**त्वमावपीति । पूर्वेति** । विप्रतिषेधे सति पूर्वं पूर्वविप्रतिषेधः । 'सुप्सुपा' इति समासः । तृतीयान्तात्तसिः । विप्रतिषेधसूत्रे परशब्दस्य इष्टवाचितया क्वचिद्विप्रतिषेधे पूर्वकार्यस्य प्रवृत्त्याश्रयणादिति भावः। 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति सूत्रभाष्ये तु 'त्वमावेकवचने' इति सूत्रे शेष इत्यनुवर्त्य 'सुजस्ङेङस्भिन्नविभक्तिषु' इति व्याख्यातम्। तदेवम् 'त्वमावेकवचने' 'युवावौ द्विवचने' इत्यत्र एकवचनद्विवचनशब्दयोर्यौगिकत्वाश्रयणस्य अव्याप्तिपरिहारार्थत्वमुक्त्वा अतिव्याप्तिपरिहारार्थत्वमाह—**द्व्येकसंख्य इति** । चतुर्थश्लोकेऽस्मिन् यदा तदेत्यध्याहार्यम्। यदा युष्मान् अस्मान् वा अतिक्रान्तौ अतिक्रान्त इति विग्रहे समासे सति द्वित्वैकत्वविशिष्टः समासार्थः समासस्य मुख्यविशेष्यभूतः, युष्मदस्मदी तु बह्वर्थके, तदा युवावौ त्वमौ च न स्तः, तयोः युष्मदस्मदोः द्वित्वैकत्वविशिष्टार्थकत्वाभावात्। युवावविधौ त्वमविधौ च युष्मदस्मदोर्द्वित्वैकत्वविशिष्टवाचित्वे सत्येव प्रवृत्तेराश्रयणात् । द्विवचने एकवचने च प्रत्यये परत इत्यर्थाश्रयणे तत्रातिव्याप्तिः स्यादित्यर्थः। अत्र 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति सूत्रे भाष्ये 'त्रिचतुर्युष्मदस्मद्ग्रहणेष्वर्थग्रहणम्' इति वार्तिकव्याख्यावसरे 'युवावौ द्विवचने' 'त्वमावेकवचने' इत्यत्र द्विवचनैकवचनशब्दयोर्यौगिकत्वाश्रयणमुपक्षिप्य युवाम् आवां वा अतिक्रान्तः, अति-

दर्शयति—**समस्यमान इत्यादिना । द्व्येकत्ववाचिनी इति** । पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षाभिप्रायेणेदमुक्तम् । अस्मिँस्तु पक्षे संख्याया अपि प्रातिपदिकार्थत्वात् । त्रिकपक्षे तु द्व्येकार्थवाचिन इति पाठ्यम् । संख्याया विभक्त्यर्थत्वेऽपि संख्येयस्य प्रातिपदिकार्थत्वानपायात् । **अन्यसंख्यश्चेदिति** । युष्मदस्मदर्थगतसंख्येतरसंख्यायुक्तश्चेदित्यर्थः । **स्त इति** । अर्थपरत्वाश्रयणसामर्थ्यादेव भूतपूर्वगतेरपि स्वीकाराद्युवावौ [illegible] । प्रत्ययपरत्वे तु न स्यातामित्यव्याप्तिः स्यादिति भावः । एवं चतुर्थ-
[illegible] त्वमौ न चेत्युक्त्या प्रत्ययपरत्वेऽतिव्याप्तिर्ध्वनिता । एवं
[illegible] थितमिति फलितम् । नन्वेवं तु [illegible]
[illegible] स्याताम्, एकार्थत्वे तु त्वमावित्याशङ्कायामाह
[illegible] इत्यत आह—त्वाहौ
[illegible] धः, त्वमौ तु तेभ्यः परौ कथं

त्वां मां वा अतिक्रान्त इति विग्रहे अतित्वम्, अत्यहम् । अतित्वाम्, अतिमाम् । अतियूयम्, अतिवयम् । अतित्वाम्, अतिमाम् । अतित्वाम्, अतिमाम् । अतित्वान्, अतिमान् । अतित्वया, अतिमया । अतित्वाभ्याम्, अतिमाभ्याम् । अतित्वाभिः, अतिमाभिः । अतितुभ्यम्, अतिमह्यम् । अतित्वाभ्याम्, अतिमाभ्याम् । अतित्वभ्यम्, अतिमभ्यम् । ङसिभ्यसोः—अतित्वत्, अतिमत् । अतित्वत्, अतिमत् । भ्यामि प्राग्वत् । अतितव, अतिमम । अतित्वयोः, अतिमयोः । अतित्वाकम्, अतिमाकम् । अतित्वयि, अतिमयि । अतित्वयोः, अति-

---

क्रान्तौ, अतिक्रान्ता इति विग्रहान् प्रदर्श्य, त्वाम् मां वा अतिक्रान्तः, अतिक्रान्तौ, अतिक्रान्ता इति च विग्रहान् प्रदर्श्य, अतियुष्मदत्यस्मच्छब्दयोः सुजसुङेङस्भ्योऽन्यत्र सर्वासु विभक्तिषु एकद्विबहुवचनेषु सर्वत्र युवावादेशौ त्वमादेशौ च उदाहृत्य प्रदर्शितौ । सुजसुङेङस्सु तु त्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमह्यौ तवममौ इत्येत एवादेशा उदाहृताः । तदिदं श्लोकचतुष्टयेन संगृहीतम् । तदिदानीं तत्प्रपञ्चनपरभाष्यानुसारेणोदाहृत्य प्रदर्शयति—**त्वां मां वा अतिक्रान्त इत्यादिना** । अतिक्रान्तौ अतिक्रान्ता इति च विग्रहयोरुपलक्षणमिदम् । विग्रहे इत्यनन्तरं 'रूपाणि वक्ष्यन्ते' इति शेषः । सुजसुङेङस्भ्योऽन्यत्र सर्वासु विभक्तिषु एकद्विबहुवचनेषु मपर्यन्तस्य त्वमावेव भवतः । अवशिष्टप्रक्रियास्तु केवलयुष्मदस्मद्वज्ज्ञेया । सुजसुङेङस्सु तु त्वाहौ, यूयवयौ, तुभ्यमह्यौ, तवममौ इत्येते एवादेशाः पूर्वप्रतिषेधात् त्वमौ बाधित्वा भवन्ति । ततश्च सुजसुङेङस्सु केवलयुष्मदस्मद्वदेव रूपाणीति निष्कर्षः । **अतित्वाकम् । अतिमाकमिति** । ननु 'साम आकम्' इति

पीति । 'विप्रतिषेधे परम्–' इत्यत्र परशब्दस्येष्टवाचित्वादिति भावः । **अतित्वाम्, अतिमामिति** । त्वा मां वा अतिक्रान्ताविति विग्रहः । **अतियूयम्, अतिवयमिति** । त्वां मा वा अतिक्रान्ता इति विग्रहः । एवमग्रेऽप्यूह्यम् । **अतित्वाकम्, अतिमाकमिति** । अनान्यत्लोपपक्षे त्वम इत्यपरिभाषया नुडागमो निवार्यः । 'ह्रस्वनद्यापः–' इत्यत्र ह्रस्वान्ताद्विहितस्यामो नुडिति व्याख्यानाद्वा । नन्वेवं भिन्नविषयतया सुटो नुडपवादत्वाभावेनावर्णान्तसर्वनामभ्यो विहितस्यामो नुडेव परत्वात् स्यात्, न तु सुडागमः, स्तस्य येषां केषामित्यादौ सावकाशत्वादिति चेत् । अत्राहुः—'त्यदादेरामि सुट्' इति वक्तव्ये 'आमि सर्वनाम्नः–' इति सर्वनामग्रहणसामर्थ्याद् 'हलि सर्वेषाम्' इत्यादिनिर्देशाच्च अवर्णान्तसर्वनामभ्योऽप्यामः सुडेव भवति, न तु नुट् । 'शश्प्रभृतिषु' च विषयसप्तमी, तेन पदादिष्वप्यामि न नुडिति । एवं च साम इति ससुट्कयुष्माकमस्माकमित्यत्र सुडागमाभावेऽपि नुडागमो दुर्वार इत्याशङ्काया अपि

मयोः। अतित्वासु, अतिमासु॥ युवाम् आवां वा अतिक्रान्त इति विग्रहे सुजस्ङे-ङस्सु प्राग्वत्। औथम्औट्सु—अतियुवाम्, अतियुवाम्, अतियुवाम्। अत्या-वाम्, अत्यावाम्, अत्यावाम्। अतियुवान्, अत्यावान्। अतियुवया, अत्या-वया। अतियुवाभ्याम् ३, अत्यावाभ्याम् ३। अतियुवाभिः, अत्यावाभिः। भ्यसि—अतियुवभ्यम्, अत्यावभ्यम्। ङसिभ्यसोः—अतियुवत्, अतियुवत्। अत्यावत्, अत्यावत्। ओसि—अतियुवयोः, अतियुवयोः। अत्यावयोः, अत्या-वयोः। अतियुवाकम्, अत्यावाकम्। अतियुवयि, अत्यावयि। अतियुवासु। अत्यावासु॥ युष्मानस्मान्वा अतिक्रान्त इति विग्रहे सुजस्ङेङस्सु प्राग्वत्। औ-

समुट्कनिर्देशाद्यत्र आमः सुट्संभवः तत्रैवाकम्, न चात्र सुट् संभाव्यते। इह युष्मद-

निवृत्त्यर्थं समुट्कनिर्देशः। यत्र तु सुट् न संभवति, तत्र केवलस्य आमः सुट्। अत्र च 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति सूत्रे अतित्वाम्मतिमाम्मिति भाष्ये तदुदाहरणं प्रमाण-मित्यास्तां तावत्। तदेवमुपसर्जनयोः युष्मदस्मदोरेकार्थवाचित्वे उदाहरणान्युक्त्वा द्व्यर्थ-वाचित्वे उदाहरति—**युवाम् आवां वा अतिक्रान्त इति**। अतिक्रान्तौ, अति-क्रान्ता इति विग्रहयोरुपलक्षणम्। अत्र युष्मदस्मदोर्द्व्यर्थवृत्तित्वात् सुजस्ङेङस्भ्यो-ऽन्यत्र सर्वासु विभक्तिषु एकद्विबहुवचनेषु मपर्यन्तस्य युवावावेव भवतः, अवशिष्टास्तु

त्याद—युष्मान् अस्मान्वेति। युष्मानस्मान्वा अतिक्रान्तः, अतिक्रान्तौ, अति-क्रान्ता इति विग्रहेष्वित्यर्थः। 'द्व्येकसंख्यः समासार्थः' इति चतुर्थश्लोकस्योदाहरणा-न्येतानि। अत्र युष्मदस्मदोरेकार्थवाचित्वाभावात् सुजस्ङेङस्भ्योऽन्यत्र मपर्यन्तस्य क्वापि न त्वमौ नापि युवावौ। 'ङे प्रथमयोः—' इत्यादयस्तु भवन्त्येव। सुजस्ङेङस्सु तु त्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमह्यौ तवममौ इत्येते भवन्त्येव, तेषामेकार्थविशेषनिबन्धनत्वा-भावात्। प्राग्वदिति। केवलयुष्मदस्मद्वदित्यर्थः।

निरवकाश एवेति बोध्यम्। यत्तु वदन्ति—'साम आकम्' इत्यत्र यद्यपि सुड्ग्रहणं न स्थानिविशेषणम्, बाधात्, तथापि उपलक्षणं भवति। तेन यस्यामः सुडग्रे भावी तस्यै-वाम आकमा भवितव्यम्, न चैतद्गौणत्वे संभवतीत्याकन्न प्रवर्तते, तथा च अतित्व-

आमश्चोट्सु—अतियुष्माम्, अतियुष्माम्, अतियुष्माम्। अत्यस्माम्, अत्यस्माम्, अत्यस्माम्। अतियुष्मान्, अत्यस्मान्। अतियुष्मया, अत्यस्मया। अतियुष्माभ्याम् ३, अत्यस्माभ्याम् ३। अतियुष्माभिः, अत्यस्माभिः। ङसि—अतियुष्मभ्यम्, अत्यस्मभ्यम्। ङसिभ्यसोः—अतियुष्मत् २, अत्यस्मत् २। ओसि—अतियुष्मयोः, अतियुष्मयोः। अत्यस्मयोः, अत्यस्मयोः। अतियुष्माकम्, अत्यस्माकम्। अतियुष्मयि, अत्यस्मयि। अतियुष्मासु, अत्यस्मासु। ४०१ पदस्य। (८-१-१६) ४०२ पदात्। (८-१-१७)। ४०३ अनुदात्तं

पदस्य। पदात्। अनुदात्तं सर्वमपादादौ। इत्यधिकृत्येति।

[illegible]

भावादिरन्यत्र विस्तरः। गुणभूतयोर्युष्मदस्मदोरेकार्थत्वे उदाहरणान्युक्त्वा संप्रति अर्थवाचित्वे उदाहरति—युवामावां वा अतिक्रान्त इत्यादिना। बह्वर्थयोरुदाहरति—युष्मानस्मान्वेति। पदस्य। 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इति विरोधनिर्देशात्प्राक् पदस्येत्ययमधिकारः। तेन राजा राजभ्यामित्यादौ 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपः सिध्यति, न तु राजानौ राजान इत्यत्र। तथा गोमान् यवमानित्यादौ संयोगान्तलोपः, न तु गोमन्तौ यवमन्तावित्यादौ। तथा 'मो नो धातोः' इति नत्वं प्रशान्भ्यामित्यादौ भवति, न तु प्रशामौ प्रशाम इत्यत्र। तथा हरिं वन्दे इत्यादौ 'मोऽनुस्वारः' प्रवर्तते, न तु गम्यते इत्यादौ। न च 'हलि च पदे' इत्यतः पदे इत्यधिकारात्पदे परतो मस्यानुस्वारः स्यात्, न तु गम्यत इत्यत्रेति किमिह पदस्येत्यधिकारेणेति वाच्यम्, पुंस्विति रूपासिद्धिप्रसङ्गात्। तस्मात् 'मोऽनुस्वारः' इत्यत्र पदस्येत्यनुवर्तनीयमेव, पदे इत्यस्योत्तरसूत्रेऽप्युपयोगो नास्तीति 'हलि च पदे' इत्यत्रावोचाम। इह पदस्येति संबन्धसामान्ये षष्ठी, सा तूत्तरेषु यथायोगं संबन्धविशेषे अवतिष्ठते, क्वचित् स्थानेषष्ठी, क्वचिद् अवयवषष्ठीति। तत्र 'संयोगान्तस्य लोपः' 'मो नो धातोः' 'मोऽनुस्वारः' इत्यादौ पदस्येति स्थानषष्ठी, अवयवषष्ठ्यां तूक्तातिप्रसङ्गात्। 'मादुपधायाः—' इत्यादौ त्ववयवषष्ठी, अन्यथा वृत्तवानित्यत्रैव मतुपो मस्य वत्वं स्यात्, न तु वृत्तवन्तौ वृत्तवन्त इत्यत्र, एतच्चानुपदमेवोपपादयिष्यते। यद्यपि 'षष्ठी स्थानेयोगा' इति परिभाषया 'पदस्य' इत्यत्र स्थानषष्ठ्येव लभ्यते, न त्ववयवषष्ठी, तथापि नलोप-[illegible]। महणाज्ज्ञापकादवयवषष्ठ्यपि लभ्यते। यदि तु पदस्येति स्थानषष्ठ्येव [illegible] पदस्य लोपो भवन्नलोऽन्त्यस्य स्यादिति [illegible]मनर्थकं स्यात्।

सर्वमपादादौ । (८-१-१८) इत्यधिकृत्य । **४०४ युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वांनावौ । (८-१-१२०)** पदात्परयोरपादादौ स्थितयोरनयोः षष्ठ्यादिविशिष्टयोर्वा नौ इत्यादेशौ स्तः । तौ चानुदात्तौ । **४०५ बहुवचनस्य वस्नसौ । (८-१-२१)** उक्तविधयोरनयोः षष्ठ्यादिबहुवचनान्तयो-

---

विधयो वक्ष्यन्त इति शेषः ।—अष्टमस्य प्रथमे पाद इमानि सूत्राणि पठितानि । तत्र 'पदस्य' इत्येतद् 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्यतः प्रागधिक्रियते । 'पदात्' इत्येतत्तु 'कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ' इत्यतः प्रागधिक्रियते । 'अनुदात्तं सर्वमपादादौ' इति पदत्रयं तु आ पादसमाप्तेः अधिक्रियत इति भाष्यादिषु स्पष्टम् । **युष्मदस्मदोः षष्ठी । षष्ठ्यादिविशिष्टयोरिति ।** षष्ठीचतुर्थीद्वितीयाभिः सह तिष्ठत इति षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थौ, तयोरिति विग्रहः । षष्ठ्यादिविशिष्टयोरिति यावत् । षष्ठीचतुर्थीद्वितीयासु परतः तिष्ठत इति विग्रहस्तु न भवति । 'पदस्य' इत्यधिकारविरोधात् । पदस्येत्यनुवृत्तं हि द्विवचनेन विपरिणतं षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोरित्यस्य विशेषणम् । न हि षष्ठ्यादिविभक्तिषु परतः पदत्वमस्ति, भ्यामादौ तत्सत्त्वेऽपि तदितरत्र द्वितीयादौ तदभावात् । स्थग्रहणस्य तु प्रयोजनं मूल एव वक्ष्यते । **बहुवचनस्य वस्नसौ । उक्तविधयोरिति ।** षष्ठ्यादि-

---

अवयवषष्ठ्यङ्गीकारे तु अन्तस्येति ग्रहणं सार्थकम् । तद्यथा—नलोपसूत्रे प्रातिपदिकान्तस्येत्यसमासनिर्देशः । प्रातिपदिकसंज्ञकस्य पदस्य अन्तावयवो यो नकारस्तस्य लोप इति सूत्रार्थ इति । नन्वेवमन्तस्येतिग्रहणमवयवषष्ठीत्वज्ञापनार्थमिति स्वीकारात्पदस्येत्यत्र कथं नाम स्थानषष्ठीलाभः, संबन्धविशेषस्य निर्धारितत्वेन स्थानषष्ठीपरिभाषाया अनुपस्थितेः । अत्राहुः—प्रयोगमूलत्वाद्व्याकरणस्मृतेर्लक्ष्यानुरोधेन स्थानषष्ठ्यपि स्वीक्रियते, ज्ञापकसिद्धा अवयवषष्ठी न सर्वत्र स्वीक्रियते, इति नलोपसूत्रे मनोरमायामन्तग्रहणं त्यक्तुं शक्यमित्युक्तम् । भाष्यादौ तु 'पदस्य' इत्यधिकृतस्यावयवषष्ठ्यन्तत्वमप्यभ्युपगम्यते, न तु स्थानषष्ठ्यन्तत्वमेवेति ज्ञापनार्थमन्तग्रहणम्, तेन वृक्षवन्तौ वृक्षवन्त इत्यत्र 'मादुपधायाः—' इति वत्वं सिध्यति, पदावयवस्य मतुपः सत्त्वात् । अन्यथा पदस्येत्यस्य विशेष्यत्वे मतुपा तदन्तविधौ मत्वन्तं यत्पदं तदवयवस्य मतुपो मादुपधायाः परस्य मस्य वत्वं भवतीत्यर्थः स्यात् । तथा च वृक्षवानित्यत्रैव स्यात्, न तु वृक्षवन्तौ वृक्षवन्त इत्यत्रेति स्थितम् । **पदात् ।** 'कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ' इत्यतः प्रागयमधिकारः । यदि तु 'कुत्सने च सुपि—' इत्यत्रापि पदादित्यनुवर्तते, तदा देवदत्तः पचति पूतीत्यत्रैव निघातः स्यान्न तु पचति पूतीत्यत्र । **अनुदात्तं सर्वमपादादौ ।** इदं पदत्रयमापादपरिसमाप्तेरधिक्रियते—**षष्ठीचतुर्थीति ।** 'अल्पाच्तरम्' इति षष्ठीस्थस्य पूर्वनिपातः । [illegible] । ननु युष्मदस्मदोरित्युक्तत्वात्तयोरेव

वंस्नसौ स्तः। वांनावोरपवादः। ४०६ तेमयावेकवचनस्य। (८-१-२२) उक्तविषयोरनयोः षष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोस्ते मे एतौ स्तः। ४०७ त्वामौ द्वितीयायाः। (८-१-२३) द्वितीयैकवचनान्तयोस्त्वा मा एतौ स्तः।

श्रीशस्त्वावतु मापीह दत्तात्ते मेऽपि शर्म सः।
स्वामी ते मेऽपि स हरिः पातु वामपि नौ विभुः ॥१॥

विशिष्टयोर्युष्मदस्मदोरित्यर्थः। तेमयावेकवचनस्य। षष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोरिति। अत्र द्वितीयाग्रहणं नानुवर्तते, तत्र त्वामादेशयोर्वक्ष्यमाणत्वात्। 'तेमयौ-' इति सूत्रे तेश्च मेश्च तेमयाविति विग्रह इति भावः। अयमपि वांनावोरपवादः। त्वामौ द्वितीयायाः। त्वाश्च माश्चेति विग्रहः। एकवचनस्येत्यनुवर्तते। तदाह—द्वितीये-त्यादिना।

अथ विभक्तिक्रमक्लृप्तद्वितीयाचतुर्थीषष्ठीक्रमेण एकद्विबहुवचनक्रमेण चोदाहरति—श्रीश इत्यादि श्लोकद्वयेन। तत्र 'श्रीशस्त्वावतु मापीह' इति प्रथमः पादः। श्रिया ईशः—पतिः विष्णुः त्वा मा अपि पातु इत्यन्वयः। अत्र त्वाम्, माम् इति द्वितीयैकवचनान्तयोः त्वा मा इत्यादेशौ। दत्तात्ते मेऽपि शर्म स इति। स श्रीशः ते मे अपि शर्म—सुखं दत्तादित्यन्वयः। 'डु दाञ् दाने' आशिषि लोटि दत्तादिति रूपम्। दद्यादिति क्वचित् पाठः। अत्र तुभ्यम् मह्यम् इति चतुर्थ्येकवचनान्तयोः ते मे इत्यादेशौ। स्वामी ते मेऽपि स हरिरिति। अत्र तव मम इति षष्ठ्येकवचनान्तयोः ते मे आदेशौ। पातु वामपि नौ विभुरिति। विभुः—सर्वव्यापकः वां नौ अपि पातु इत्यन्वयः। अत्र युवाम् आवाम् इति द्वितीयाद्विवचनयोः वां नौ इत्या-

वांनावादय आदेशाः स्युः। न च 'पदस्य' इत्यधिकाराद्विभक्त्यन्तस्यैव पदत्वात्षष्ठ्यादिविशिष्टयोरेव स्युरिति वाच्यम्, उक्तरीत्या वस्नसादौ दोषाभावेऽपि त्यामादौ परतो युष्मदस्मदोः पदत्वात्केवलयोर्वांनावादेशप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात्, तथा च 'सुखं वां नौ ददात्वीशः' इति प्रयोगो न संगच्छेत। नापि 'द्वितीयास्थयोः' इति स्थग्रहणसामर्थ्याद्विभक्तिविशिष्टयोरेव आदेशा भवेयुरिति वाच्यम्, स्थग्रहणाच्छ्रूयमाणविभक्तिकयोरेव इति वक्ष्यमाणतया तत्सामर्थ्यस्योपक्षयात्। नैवम्, 'अनुदात्तं सर्वम्—' इति सर्वग्रहणाधिकारात्सर्वस्यैव विभक्तिविशिष्टस्य आदेशा भवन्तीति आकरे स्पष्टत्वात्। यदि तु 'सर्वस्य द्वे' इत्यतः सर्वस्येति पदमनुवर्तते, तदा सर्वग्रहणमिह त्यक्तुं शक्यमित्याहुः।

...त—श्रीश इत्यादिना। स्वामी ते मेऽपीति।
'...पति—' इति षष्ठीसप्तम्योर्विधानादिह षष्ठी ...

सुखं वां नौ ददात्वीशः पतिर्वामपि नौ हरिः ।
सोऽव्याद्वो नः शिवं वो नो दद्यात्सेव्योऽत्र वः स नः ॥२॥

पदात्परयोः किम्—वाक्यादौ मा भूत्, त्वां पातु, मां पातु। अपादादौ किम्—'वेदैरशेषैः संवेद्योऽस्मान्कृष्णः सर्वदाऽवतु।' स्थग्रहणाच्छ्रूयमाणविभक्ति-

---

देशौ। **सुखं वां नौ दद्वात्वीश इति।** नौ इत्यनन्तरमपिशब्दोऽध्याहार्यः। अत्र युवाभ्याम् आवाभ्याम् इति चतुर्थीद्विवचनान्तयोः वांनावौ। **पतिर्वामपि नौ हरिरिति।** अत्र युवयोः आवयोरिति षष्ठीद्विवचनान्तयोः वांनावौ। **सोऽव्याद्वो न इति।** स हरिः वः नः अपि अव्यात्—रक्षताद् इत्यर्थः। अत्र युष्मान् अस्मान् इति द्वितीयाबहुवचनान्तयोः वस्नसौ। **शिवं वो नो दद्यादिति।** शिवमिति शुभमुच्यते। न इत्यनन्तरम् अपीत्यध्याहार्यम्। अत्र युष्मभ्यम्, अस्मभ्यम् इति चतुर्थीबहुवचनान्तयोः वस्नसौ। **सेव्योऽत्र वः स न इति।** स हरिः वः नः अपि सेव्यः—भजनीय इत्यर्थः। 'कृत्यानां कर्तरि वा' इति षष्ठी। अत्र युष्माकम्, अस्माकम् इति षष्ठीबहुवचनान्तयोः वस्नसौ। **त्वां पातु, मां पात्विति।** अत्र युष्मदस्मदोः पदात् परत्वाभावात् 'त्वामौ द्वितीयाया.' इति न भवतीत्यर्थः। यद्यप्यत्र अस्मच्छब्दस्य पात्विति पदात् परत्वमस्ति, तथापि भिन्नकालं वाक्यद्वयमिह विवक्षितमित्यदोषः। **संवेद्योऽस्मानिति।** अत्रास्मच्छब्दस्य पादादौ स्थितत्वान्नादेशः। यद्यप्यनुष्टुप्छन्दस्कोऽयं श्लोकः। तत्र एकैकः पादः अष्टाक्षर इति स्थितिः। तत्र सन्ध्यभावे 'अस्मान् कृष्णः सर्वदाऽवतु' इत्यस्य नवाक्षरत्वान्न पादत्वम्। कृते तु सन्धौ ओकारस्य परादित्वे सति अष्टाक्षरत्वव्याघातः। संवेद् इत्यस्य पदत्वाभावाद् अस्मदः पदात् परत्वाभावश्च। पूर्वान्तत्वे तु स्मानित्यस्य पादादिस्थितस्य नास्मच्छब्दरूपता। तथापि संवेद्यो इत्येकदेशविशिष्टस्य पूर्वान्तत्वात् पदत्वम्। स्मानित्यस्य तु एकदेशविकृतन्यायेन द्वितीयान्तास्मच्छब्दरूपत्वम्। वस्तुतस्तु ओकारस्य पूर्वान्तत्वात् संवेद्यो इत्यस्य पदत्वम्, स्मानित्यादेरष्टाक्षरत्वं च। परादित्वाच्चास्मच्छब्दरूपता। 'उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्' इति तु नास्तीति इण्धातौ निरूपयिष्यामः। केचित्तु 'अपादादौ किम्, युष्मान् रक्षतु गोविन्दोऽस्मान् कृष्णस्सर्वदाऽवतु' इति प्रत्युदाहरन्ति। तन्न, युष्मानित्यस्य पदात् परत्वाभावादेवाप्राप्तेः। अस्मानित्यस्य तु पदात् परत्वेऽपि समानवाक्यस्थपदात् परत्वाभावात्।

नतु 'युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयान्तयोः' इत्येव सूत्र्यताम्, किं स्थग्रहणेन। स्थग्रहणेऽपि कथञ्चित्तस्यैवार्थस्य लाभादित्यत आह—**स्थग्रहणादिति।**

पातु वामित्यादिना। बहुवचनान्तयोस्तु—**सोऽव्याद्वो न इत्यादि।** **सेव्योऽत्र वः स न इति।** 'अर्थे ञ्लत्तचश्च' इति शयन ... वां इति

क्योरेव । नेह—इमि युष्मत्पुत्रो भवीति, इत्यस्मत्पुत्रो भवीति । 'समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः' (वा ४७१४) । 'एकतिङ् वाक्यम्' (वा ११४१)

। स्थाधातुः प्रहाणौ वर्तते । 'रामये तिष्ठ सुग्रीव' इति यथा । रामं प्रति—नाद्यापि त्वं विरहे अनुश्रवि मा हासीरिति गम्यते। तत्रश्च षष्ठीचतुर्थीद्वितीयाः; त्रिष्वपि न परित्यक्तः इति भुजस्वरभिरिसन्निधा । पञ्चदशविभक्तोरपरिच्छन्नयोरित्यर्थः । अनुमत्यादिविशिष्टयोरिति फलतीति भावः । इति युष्मत्पुत्र इति । पदात् परं मन्यस्थितं इति शब्दः । युवयोर्युष्माकं वा पुत्रः, आवयोरस्माकं वा पुत्र इति विग्रहः । अत्र विभक्तेर्लुक् लुप्तत्वात् पूर्वस्याविभक्तिकत्वाभावाद् आदेशप्राप्तिः । तव पुत्रो मम पुत्र इति विग्रहस्तु न, 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति तत्र त्वमादेशयोरेव समागमनात् । समानवाक्ये तिङिति । तिङन्तेन तिङन्तं लिखितम् । एकं तिङ् यस्येति विग्रहः । इदं च वाक्य-

षष्ठी । धेनुर्दृष्टेत्यैरिति । 'युष्मान् रक्षतु गोविन्दः' इति प्रायः पाठस्तूचितः, युष्मा-त्तिलस्य तु पदात्परत्वाभावादेवाप्राप्तेः, अस्मान्तिलस्य तु पदात्परत्वेऽपि समानवाक्य-त्वभावात्परत्वाभावात् । ननु 'युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोः' इति सूत्रयतान्, विशे-षणेन तदन्तविधौ षष्ठ्यन्तयोर्युष्मदस्मदोः पर्यवस्यति । न च स्थमहणानात्रे युष्म-दस्मदोः संबन्धिनीनां षष्ठीचतुर्थीद्वितीयानामित्यर्थः स्यादिति वाच्यम्, 'सर्वस्य' 'पदस्य' इत्यनुवर्तनादतो व्याचष्टे— स्थग्रहणादिति । तिष्ठतिरिहाह्वानौ वर्तते, यथा 'रामे तिष्ठ सुग्रीव' इति गमयं मा हासीरिति गम्यते । तेन षष्ठ्याद्यन्तविशेषणत्वेव युष्मदस्म-दोरादेशा इत्यर्थः । इति युष्मत्पुत्र इति । युवयोः पुत्रो युष्माकं पुत्र इति वा विग्रहः, न तु तव पुत्र इति । तथा हि सति त्वत्पुत्र इत्येव स्यात् । एवमस्मत्पुत्र इत्य-प्यूह्यम् । पदात्परत्वं संपादयितुमितिशब्दः । ननु राज्ञोः पुरुषो राज्ञां पुरुष इति विग्रहे राजपुरुष इति नेष्यत इति सिद्धान्तविरोधाद्युष्मत्पुत्रोऽस्मत्पुत्र इत्यत्र युवयो-र्युष्माकमित्यादिविग्रहो न संभवतीति चेत् । अत्राहुः—यत्र वृत्तौ संख्याविशेषबोधकं प्रमाणं नास्ति तत्रैवैकत्वसंख्याऽऽश्रीयते यथा राजपुरुष इति । न हि राजपुरुष इत्यत्र विभक्तौ निवृत्तायां राजपदार्थे द्वित्वादिप्रत्यायकं किंचिदस्ति । यत्र पुनः संख्याभेदगम-कमर्थप्रकरणाद्यस्ति, भवति तत्र द्विवचनबहुवचनयोरपि वृत्तिः । प्रकृते त्वेकवचनान्तेन विग्रहे 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति त्वमादेशप्रसङ्गादर्थाद् द्विवचनबहुवचनान्तेनेति विग्रहे वृत्तिर्भविष्यतीति । अर्थः सामर्थ्यम् । अर्थाद्यथा, मुद्रैः क्रीतो मौद्रिकः । न ह्येकेन द्वाभ्यां वा मुद्राभ्यां क्रयणं संभवति । प्रकरणाद्यथा—'भवद्भिरासनपरप्रदानाय नः' । भवतोर्गिरामिति तत्र ग्रर्थः । समानवाक्य इति । 'देवदत्त अस्त्ययं

तेनेह न-ओदनं पच, तव भविष्यति। इह तु स्यादेव-शालीनां ते ओदनं दास्यामि इति। 'एते वांनावादय आदेशा अनन्वादेशे वा वक्तव्याः' (वा ४७१७)। अन्वादेशे तु नित्यं स्युः। धाता ते भक्तोऽस्ति, धाता तव भक्तोऽस्तीति वा। तस्मै ते नम इत्येव। **४०८ न चवाहाहैवयुक्ते।** (८-१-२४) चादिपञ्चकयोगे नैते आदेशाः स्युः। हरिस्त्वां मां च रक्षतु, कथं त्वां मां वा न रक्षेदित्यादि। युक्त-

लक्षणमेतच्छास्त्रोपयोग्येव। तेन 'पश्य मृगो धावति' इत्यादौ नाव्याप्तिरिति समर्थसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। **ओदनमिति।** ओदनं पचेत्येकं वाक्यम्। तव भविष्यतीत्यपरं वाक्यम्। ततश्च तवेति युष्मच्छब्दस्य भिन्नवाक्यस्थात् पदात् परत्वान्नादेश इति भावः। **शालीनामिति।** व्रीहीणामित्यर्थः। प्रकृतिविकारभावे षष्ठी। **एते वांनावादय इति।** इदं च 'सपूर्वायाः-' इति सूत्रे भाष्ये स्थितम्। **धातेति।** महादेवं प्रति वचनमेतत्। अन्वादेशे तु नित्यमित्यस्योदाहरणमाह—**तस्मै ते नम इत्येवेति।** अत्र 'योऽस्मिर्द्विष्यदार्, य इन्द्रो वज्रबाहुः' इत्यादि पूर्ववाक्यं द्रष्टव्यम्। एवं च किञ्चित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं बोधयितुं पुनरुपादानादन्वादेशोऽयमिति तत्र नित्य एवादेश इति भावः। **न चवाहा।** च इत्यव्ययं समुच्चये, वा इति विकल्पे, हा इत्यद्भुते, अह इति खेदे, एव इत्यवधारणे, एतेषां द्वन्द्वः। युक्त इति भावे क्तः। तदाह—**चादिपञ्चकयोगे इति।** पञ्चानामन्यतमेन योगे इत्यर्थः। **एते इति।** वांनावादय इत्यर्थः। 'युष्मदस्मदोः षष्ठी' इत्यादिसूत्रेभ्यस्तत्तदनुवृत्तेरिति भावः। **इत्यादीति।** कृष्णो मम हा

दण्डो-देवदत्त हरानेन' इत्यत्र दण्ड इत्येतत्पूर्ववाक्यस्थमिति समानवाक्यस्थत्वाभावादामन्त्रितनिघातो न भवति। **एकतिङिति।** एकं तिङन्तं यत्रेति बहुव्रीहिः। ननु ओदनस्तवया पक्तव्यस्तव भविष्यतीत्यत्रातिप्रसङ्गः' पक्तव्योऽस्तीत्यध्याहारेण भिन्नवाक्यतासमर्थनेऽपि पश्य मृगो धावतीत्यादावेकवाक्यव्यवहारो न स्यात्। सत्यम्। प्रकृतोपयोगित्वेनेदमुक्तम्, पश्य मृग इत्यादौ तु 'अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यात्' इति शास्त्रान्तरप्रसिद्धत्वमेवेत्येके। अन्ये तु—'आख्यातं सविशेषणं वाक्यम्' इति वार्तिककारवचनपर्यालोचनया 'एकतिङ्' इत्यत्र तिङन्तं विशेष्यसमर्पकं विवक्षितम्, ततश्च पश्य मृगो धावतीत्यत्र तिङन्तद्वये सत्यपि पश्येत्यस्यैव विशेष्यसमर्पकत्वान्नोक्तदोष [illegible]। एकशब्दः समानवचनो न तु संख्यावाची, बहुव्रीहिश्चायम्। तेन 'मु [illegible] त्यत्र वाक्यत्वादामन्त्रितनिघातः सिध्यतीति समर्थसूत्रे कैयटः

[illegible]। 'हा इत्यद्भुते' इति स्वपपाठः प्रतिभाति।

'हा' [illegible] १, 'हा विषादशुगार्तिषु' इति कोशात् [illegible]

सिद्धेः [illegible] निपातस्यबोदात्तत्वाच। २ 'ह' इत्युचितम्।

महत्त्वात्साक्षाद्योगेऽयं निषेधः । परम्परासम्बन्धे त्वादेशः स्यादेव । हरो हरिश्च मे स्वामी । ४०६ पश्यार्थैश्चानालोचने । (८-१-२५) अचाक्षुषज्ञानार्थैर्योगे एते आदेशा न स्युः । चेतसा त्वां समीक्षते । परम्परासम्बन्धेऽप्ययं निषेधः, भक्तस्तव रूपं ध्यायति । आलोचने तु भक्तस्त्वा पश्यति चक्षुषा । ४१०

प्रसीदति । अद्भुतमिदमित्यर्थः । कृष्णो ममाह न प्रसीदति । अहेति खेदे । कृष्णो ममैव सेव्यः । ननु 'न चवाहाहैवे:' इत्येवास्तु, मास्तु युक्तग्रहणम् । 'इद्धो यूना-' इत्यादिवत् तृतीययैव तल्लाभादित्यत आह—युक्तग्रहणादिति । यत्र चाद्यर्थैः समुच्चयादिभिर्युष्मदस्मदर्थयोः साक्षादन्वयः । तत्रैवायं निषेध इत्यर्थः । हरो हरिश्चेति । अत्र चशब्दस्य हरिहरयोः । साक्षादन्वयः समुच्चितयोर्हरिहरयोः स्वामीत्यत्रान्वयः । स्वस्य मे इत्यनेनान्वयः । ततश्च चशब्दस्य अस्मच्छब्देन साक्षादन्वयाभावाद् मेआदेशस्य निषेधो नेति भावः । पश्यार्थैश्चानालोचने । दर्शनं पश्यः । 'दृशिर् प्रेक्षणे' इत्यस्मादत एव निपातनाद् भावे शप्रत्ययः । 'पाघ्रा-' इति पश्यादेशः । पश्यः दर्शनम् अर्थो येषां ते पश्यार्थाः, तैरिति विग्रहः । आलोचनं चाक्षुषं ज्ञानम्, तद्भिन्नमनालोचनम्, तत्र विद्यमानैः दर्शनार्थकैरित्यर्थः । पश्येति दृशिना ज्ञानसामान्यं विवक्षितम्, अनालोचने इति चाक्षुषव्युदासात् । तदाह—अचाक्षुषेत्यादिना । चेतसेति । देवेत्यध्याहार्यम् । हे देव मनसा त्वां चिन्तयतीत्यर्थः । परम्परेति । 'न चवाहा-' इत्यत्र युक्तग्रहणसामर्थ्यात् साक्षात्संबन्धविवक्षा युक्ता । इह तु तद्विवक्षायां मानाभावात् परम्परान्वयेऽपि स्यादेव निषेध इत्यर्थः । भक्तस्तवेति । देवेत्यध्याहार्यम् । इह तवेत्यस्य रूपेणान्वयः, न तु साक्षात् ध्यायतिनेति भावः । अनालोचने इत्यस्य प्रयोजनमाह—

'युष्मदस्मदोर्विभाषा अनन्वादेशे' इति वार्तिकमर्थतः पठति—एते वांनावादय इति । यद्यपि 'सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा' इत्यग्रेतत् पठ्यते तथाप्यविशेषेण विकल्पोऽयं विधीयत इत्याशयेन सपूर्वत्वाभावेऽपि विकल्पमुदाहरति—धाता ते भक्तोऽस्ति । अन्वादेशे तु नित्यमुदाहरति—तस्मै ते नम इत्येवेति । 'तुल्यार्थैः-' इत्यादिवत् 'न चवाहाहैवैः' इति तृतीयानिर्देशेनापि युक्तार्थलाभे युक्तग्रहणमनर्थकमित्यत आह—युक्तग्रहणादिति । यत्र युष्मदस्मदर्थगतान् समुच्चयादीन् चादयो द्योतयन्ति तदा चादिभिः सहार्थद्वारा युष्मदस्मदोः साक्षाद्योगः, तत्रैवायं निषेध इत्यर्थः । हरो हरिश्चेति । अत्र चशब्दो हरहरिगतसमुच्चयमाह, हरिहराभ्यां त्वस्मदः संबन्धः, न तु समुच्चयेनेति न साक्षाद्योगः किं तु परम्परायोग इति न निषेध इति भावः । पश्यार्थैश्चाना । अत एव निपातनाद्भावे 'पाघ्राध्माधेट्-' इति शः । दर्शनं पश्यः, ज्ञानमात्रम् 'अदर्शनं लोपः' इत्यत्र यथा, न तु चाक्षुषज्ञानमेव, 'अनालोचने' ...भात् । तदेतदाह—अचाक्षुषज्ञानार्थैरिति । परम्परासंबन्धेऽपीति ।

सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा । (८-१-२६) विद्यमानपूर्वात् प्रथमान्तात्परयोरनयोरन्वादेशेऽप्येते आदेशा वा स्युः । भक्तस्त्वमप्यहं तेन हरिस्त्वां त्रायते स माम् । त्वा मा इति वा । ४११ **सामन्त्रितम् ।** (२-३-४८) सम्बोधने या

आलोचने त्विति । सपूर्वायाः । वांनावाद्यादेशा अनन्वादेशे पाक्षिकाः, अन्वादेशे तु नित्या इत्युक्तम् । अन्वादेशेऽपि क्वचिद्विकल्पार्थमिदम् । सहशब्दोऽत्र सलोमक इत्यादिवद् विद्यमानवाची । विद्यमानं पूर्वं यस्या इति विग्रहः, 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति वा विग्रहः, तुल्ययोगवचनं प्रायिकम् इति वक्ष्यमाणत्वात् । प्रथमेत्यनेन तदन्तं गृह्यते । तदाह—**विद्यमानेत्यादिना ।** परयोरित्यनन्तरं युष्मदस्मदोरिति शेषः । **भक्तस्त्वमिति ।** देवदत्तेत्यध्याहार्यम् । हे देवदत्त त्वमपि भक्तः, अहमपि भक्त इत्यन्वयः **तेनेति ।** भक्तत्वेनेत्यर्थः । **त्रायत इति ।** पालयतीत्यर्थः । अत्र पूर्वं वाक्योपात्तयुष्मदस्मदर्थयोरिह पुनरुपादानादन्वादेशोऽयम् । अत्र 'तेन' इत्येतत् पूर्वं विद्यमानं पदम्, ततः परं 'हरिः' इति प्रथमान्तम्, ततः परस्य युष्मच्छब्दस्यान्वादेशेऽपि त्वादेश विकल्पः । तथा 'त्रायते' इत्येतत् पूर्वं विद्यमानं पदम्, ततः परं 'सः' इति प्रथमान्तम्, ततः परस्यास्मच्छब्दस्यान्वादेशेऽपि मादेशविकल्पः । 'त्रायते' इत्येतत् मध्यमणिन्यायेन उभयत्र संबध्यते । तेन निमित्तनिमित्तिनोः समानवाक्यस्थत्वम्, स इत्यस्य विद्यमानपूर्वत्वं च बोध्यम् । **सामन्त्रितम् ।** प्रातिपदिकार्थसूत्रोपात्ता प्रथमा 'सा' इत्यनेन परामृश्यते । 'संबोधने च' इत्यतः संबोधने इत्यनुवर्तते । तदाह—**संबोधने इत्यादिना ।** तदन्तमिति प्रत्ययग्रहणपरिभाषालभ्यम् । महासंज्ञाकरणात् संज्ञाविधावपि

पूर्वसूत्रस्थयुष्मद्ग्रहणेन ज्ञापितमेतद्भवत्यन्यत्र परम्परासंबन्धेऽपि निषेध इति । **सपूर्वायाः ।** सहशब्दोऽत्र सलोमक इत्यत्रेव विद्यमानवचनः । 'तेन सहेति—' इत्यत्र तुल्ययोगवचनं प्रायिकमिति वक्ष्यमाणत्वाद्विद्यमानवचनस्यापि सहस्य समासः । 'वोपसर्जनस्य' इति सभावः । प्रथमाया इति च प्रत्ययग्रहणात्तदन्तविधिरित्यालोच्याह—**विद्यमानपूर्वादित्यादि ।** 'एते वांनावादय आदेशाः' इत्यविशेषोक्त्यैव विभाषया सिद्धेः किमर्थमिदं वचनमित्याशङ्कां परिहरन्नाह—**अन्वादेशेऽपीति । भक्तस्त्वमित्यादि ।** त्वं भक्तोऽहमपि तेन हरिस्त्वां मां च त्रायते इति संबन्धः । एवं च प्रथमान्तत्वान्न यच्छब्दापेक्षा । येन कारणेन हरेस्त्वं भक्तस्तेनैव कारणेनाहमपीति व्याचक्षाणानां तु यच्छब्दाध्याहारक्लेश इति बोध्यम् । अत्र तेनेति पूर्वविद्यमानं पदं ततो हरिरिति प्रथमान्तं ततः परस्य युष्मच्छब्दस्यादेशः । तथा त्रायते इत्यस्मात्परं स इति प्रथमान्तं ततः ५९९ **।सामन्त्रितम् ।** 'संबोधने' च इत्यतः

प्रथमा तदन्तमामन्त्रितसंज्ञं स्यात्। ४१२ आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्। (८-१-७२) स्पष्टम्। अग्ने तव। देवास्मान्पाहि। अग्ने नय। अग्न इन्द्र वरुण। इह युष्मदस्मदोरादेशतिङ्निघाताऽऽमन्त्रितनिघाताश्च न। 'सर्वदा रक्ष देव नः' इत्यत्र तु देवेत्यस्याविद्यमानवत्त्वेऽपि ततः प्राचीनं रक्षेत्यादायादेशः। एवम् 'इमं मे गङ्गे यमुने' इति मन्त्रे यमुन इत्यादिभ्यः प्राचीनानामामन्त्रितानां

तदन्तग्रहणम्। अत एव हे है भो इत्यादीनामपि संज्ञा सिद्धा। आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्। स्पष्टमिति। अनुवर्तनीयान्तराभावादिति भावः। अग्ने तवेति। 'अग्ने तव धनी त्वयः' इत्युक्ति अग्ने इत्यविद्यमानवत्। देवास्मानित्यत्र देवशब्दः अविद्यमानवत्। 'अग्ने नय' इत्युक्ति अग्ने इत्यविद्यमानवत्। 'अग्न इन्द्र वरुण' इत्युक्ति अग्ने इत्यविद्यमानवदिति भावः। ततः किमित्यत आह—इहेति। अग्ने तवेत्यत्र, देवास्मानित्यत्र च युष्मदस्मदोः तेनसावादेशौ न भवतः। तत्र अस्मानित्यस्य पदात् परत्वाभावात् पादादौ स्थितत्वाच्च। 'अग्ने नय' इत्यत्र नयेति तिङन्तस्य 'तिङ्ङतिङः' इत्यनुदात्तत्वं न भवति। अतिङन्तात् पदात् परं तिङन्तं निहन्यत इति हि तदर्थः। इह च अग्ने इत्यतिङन्तस्य अविद्यमानवत्त्वादतिङन्तात् परत्वाभावात् नानुदात्तत्वम्। अग्न इन्द्र वरुणेत्यत्र तु 'आमन्त्रितस्य च' इति सर्वानुदात्तत्वं न भवति। पदात् परमामन्त्रितं निहन्यत इति हि ...

...विद्यमानवत्त्वात्।

ननु 'सर्वदा रक्ष देव नः' इत्यत्र कथं नसादेशः, देवेत्यस्याविद्यमानवत्त्वादित्यत आह—सर्वदेति। 'लक्ष्मीपते तेऽङ्घ्रियुगं स्मरामि' 'नतापदत्ते स्वातिः' इत्यादौ तु ते इति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम्, तत्र आमन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वाद् युष्मच्छब्दस्य पादादिस्थत्वात्। एवमिति। 'इमं मे गङ्गे यमुने' इति मन्त्रे सर्वेषां निघात इत्यन्वयः। 'आमन्त्रितस्य च' इत्यनुदात्तत्वमित्यर्थः। सर्वशब्दं विशिनष्टि—यमुन इत्यादिभ्यः प्राचीनानामिति। इति आदिर्येषामिति विग्रहः। आदिना सरस्वतीशुतुद्रीत्यनयोर्ग्रहणम्। तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। यमुने, सरस्वति, शुतुद्रि इत्येतेभ्यः प्राचीनानां गङ्गे, यमुने, सरस्वति इत्येषां सर्वेषां निघात इत्यर्थः।

संबोधने इत्यनुवर्तते। सा इत्यनेन प्रथमा निर्दिश्यते। महासंज्ञाकरणसामर्थ्यात्संज्ञाविधावपि तदन्तग्रहणम्। आमन्त्रणमामन्त्रितमुपचारात्तत्साधने वृत्तिः, विभक्त्यन्तेन ...येनाह—तदन्तमिति। इहेति। 'अग्ने तव' 'देवास्मान्'

... 'अग्ने नय' ... 'तिङ्ङतिङः' ...

मविद्यमानवद्भावेऽपि मेशब्दमेवाश्रित्य सर्वेषां निघातः । ४१३ **नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्** । (८-१-७३) विशेष्यं समानाधिकरणे विशेषणे आमन्त्रिते परे नाविद्यमानवत्स्यात् । हरे दयालो नः पाहि । अग्ने तेजस्विन् । 'विभाषितं विशेषवचने' (सू ३६२२)। अत्र भाष्यम् 'बहुवचनमिति वक्ष्यामि' इति । बहुवचनान्तं विशेष्यं समानाधिकरणे आमन्त्रिते विशेषणे परे अविद्यमानवद्वा । यूयं प्रभवः देवाः शरण्याः, युष्मान्भजे, वो भजे इति वा।

शुतुद्रिशब्दस्य तु अनुदात्तत्वं नेत्यविवादम्, तस्य द्वितीयपादादिस्थत्वात् । 'आमन्त्रितस्य च' इत्यत्र 'पदस्य, पदात्, अनुदात्तं सर्वमपादादौ' इत्यनुवृत्तेः । 'इमं मे' इत्यृचो जगतीच्छन्दस्कतया सरस्वतीत्यन्तप्रथमपादस्य द्वादशाक्षरस्य समाप्तेः । ननु गङ्गे इत्यस्यानुदात्तत्वमुचितम्, तस्य मे इति पदात् परत्वात् । यमुने, सरस्वति इत्यनयोस्तु नानुदात्तत्वसंभवः, ततः प्राचीनयोः गङ्गे यमुने इत्यनयोरविद्यमानवत्त्वेन पदात् परत्वाभावादित्यत आह—**आमन्त्रितानामविद्यमानवद्भावेऽपि मेशब्दमेवाश्रित्येति** । आमन्त्रितानां मध्ये गङ्गे यमुने इत्यनयोरविद्यमानवद्भावेऽपीति योजनीयम् । एवं च इत्यादिभ्य इति सर्वेषामिति च बहुवचनमनुपपन्नमित्यपास्तम् । क्वचित् पुस्तकेषु यमुन इत्यादिप्राचीनामन्त्रिताविद्यमानवद्भावेऽपीति पाठो दृश्यते तत्र आदिना सरस्वतीत्येतदुच्यते । यमुने सरस्वतीत्याभ्यां प्राचीनयोरामन्त्रितयोरविद्यमानवद्भावेऽपीति सुगममेव । अयं च निघातः पदकाले स्पष्टं श्रूयते ।

नामन्त्रिते । आमन्त्रितम् अविद्यमानवदित्यनुवर्तते । सामान्यवचनमित्यनेन विशेष्यसमर्पकः शब्दो विवक्षितः, विशेष्यस्य विशेषणापेक्षया सामान्यरूपत्वात् । तेन च विशेषणमाक्षिप्यते । समानाधिकरणे इति तत्रान्वेति । समानम् अधिकरणं यस्येति विग्रहः । समानशब्द एकत्वपरः । विशेष्यबोधकशब्देन अभेदसंसर्गेण एकार्थवृत्तित्वं विवक्षितमित्याशयेनाह—**विशेष्यमित्यादिना । हरे दयालो इति** । अत्र दयालो इति समानाधिकरणविशेषणे परे हरिशब्दो नाविद्यमानवत् । ततश्च दयालो इत्यस्याविद्यमानवत्त्वेऽपि हरे इति पदात् परत्वान्निघात इति भावः । **अग्ने तेजस्विन्निति** । इह तेजस्विन्निति विशेषणे परे अग्ने इत्यस्य अविद्यमानवत्त्वाभावात् पदात् परत्वात्तेजस्विन्नित्यस्य निघात इति भावः । सु-शोभनौ पादौ यस्येति बहुव्रीहौ 'संख्यासुपूर्वस्य'

अत्र इन्द्र वरुणेत्यत्र तु 'आमन्त्रितस्य च' इत्यामन्त्रितनिघातो नेति विवेकः । **सर्वेषां निघात इति** । अयं च निघातः पदकाले श्रूयते न तु संहिताकाले । 'स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्' इति संहितायामेकश्रुतिविधानात् । **अग्ने तेजस्विन्निति** । इह पदात्परत्वात्तेजस्विन्नित्यस्य 'आमन्त्रितस्य च' इत्याष्टमिकनिघातः सर्वानुदात्तः ।

इहान्त्यादेशेऽपि नैकल्विधा आदेशाः। सुपाद्, सुपात्। सुपादौ। सुपादः। सुपादम्। सुपादौ। ४१४ पादः पत्। (६-४-१३०) पाच्छब्दान्तं यदङ्गं भं तदवयवस्य पाच्छब्दस्य पदादेशः स्यात्। सुपदः। सुपदा। सुपाद्भ्यामित्यादि॥ इति दान्ताः॥ अग्निं मथ्नातीत्यग्निमत्, अग्निमद्। अग्निमथौ। अग्निमथः। अग्निमद्भ्यामित्यादि॥ इति थान्ताः॥ 'ऋत्विग्-' (सू ३७३) इत्यादिसूत्रेणाञ्चेः सुप्युप-

---

इति पादशब्दान्तस्यान्त्यलोपे सुपाद्शब्दस्य तदा शुद्धि रूपाण्याह—सुपादित्यादिना। अथ विशेषमाह—पादः पत्। 'भस्य' 'अङ्गस्य' इति चाधिकृतं पाद इत्यनेन विशेष्यते। तदन्तविधिः। तदाह—पाच्छब्दान्तमिति। पाच्छब्दस्येति। पाच्छब्दान्तस्य विधीयमानोऽपि पदादेशः 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इति पाद्शब्दस्यैव सर्वादेशो भवति, न तु तदन्तस्येति भावः। इत्यादीति। सुपदे। सुपदः। सुपदः। सुपदोः। सुपदि॥ इति दान्ताः॥

अथ थकारान्ता निरूप्यन्ते। अग्निमदिति। 'मन्थ विलोडने' इति भ्वादौ। 'मन्थ विलोडने' इति क्र्यादौ। उभाभ्यामपि क्विपि 'अनिदिताम्-' इति नलोपे अग्निमथ् इति रूपम्। ततः सुबुत्पत्तिः। थो जश्त्वचर्त्वे इति भावः। भ्यामादौ जश्त्वेन थस्य दः। अग्निमद्भ्यामित्यादि। सुपि 'खरि च' इति चर्त्वम्, अग्निमत्सु। 'मथे विलोडने' इत्यस्याप्येतदेव रूपम्। 'मथि हिंसासंक्लेशनयोः' इति इदितस्तु नलोपाभावाद् अग्निमन्, अग्निमन्थावित्यादि॥ इति थान्ताः॥

अथ चकारान्ता निरूप्यन्ते। ऋत्विगित्यादिसूत्रेणेति। अ अव-तीत्यर्थे 'अञ्चु गतिपूजनयोः' इति गत्यर्थकधातोः नोपधात् क्विबित्यर्थः। पूजार्थस्य त्वग्रे वक्ष्यते। क्विनि 'हलन्त्यम्' इति नकार इत्। इकार उच्चारणार्थः। 'लशक्वतद्धिते'

[illegible]

[illegible]

परिभाषया लभ्यते। इयं च परिभाषा 'षष्ठी स्थानेयोगा' इत्यनेन ज्ञापिता। तथाहि 'अस्तेर्भूः' 'इको यणचि' इत्यादौ सामीप्यादिसम्बन्धप्रयोगेऽपि तदवानुरोधेन व्याख्या-नादन्तरङ्गत्वात् 'स्थानिवदादेशः-' इति ज्ञापकाच्च स्थानेयोगत्वे सिद्धेऽप्यारभ्यमाणेन 'षष्ठी स्थानेयोगा' इत्यनेन षष्ठ्यन्तमुच्चार्यमाणमेव स्थानेन युज्यते न तु प्रतीयमान-मित्यर्थो लभ्यते। तथा च 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इति सिद्धम्। 'अलो-ऽन्त्यस्य' 'आदेः परस्य' इति योगौ तु आरम्भसामर्थ्यान्निर्दिश्यमानपरिभाषाया बाधकौ, तेन 'पुमः खय्यम्परे' 'अदः स्यात्सुभ्योः-' इत्यादौ न दोष इति दिक्॥ इति दान्ताः॥

[illegible] । मथातेर्मन्थतेश्च क्विपि एतदेव रूपम्। इदितस्तु नलोपाभावात्

परे क्विन् । ४१५ अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति । (६-४-२४) हलन्तानामनिदितामङ्गानामुपधाया नस्य लोपः स्यात्किति ङिति च । 'उगिदचाम्-' (सू ३६१) इति नुम्, 'संयोगान्तस्य लोपः' (सू २४), नुमो नकारस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' (सू ३७७) इति कुत्वेन ङकारः, प्राङ् । अनुस्वारपरसवर्णौ, प्राञ्चौ । प्राञ्चः । प्राञ्चम्, प्राञ्चौ । ४१६ अचः । (६-४-१३८) लुप्तनकारस्याञ्चतेर्भस्याकारस्य लोपः स्यात् । ४१७ चौ । (६-३-१३८) लुप्ताकारनकारेऽञ्चतौ परे पूर्व-

इति ककार इत् । 'वेरपृक्तस्य' इति वकारलोपः । प्र अन्च् इति स्थिते । अनिदिताम् । अङ्गस्येत्यधिकृतं बहुवचनेन विपरिणम्यते । हल इति तद्विशेषणम् । तदन्तविधिः । 'अनिदिताम्' इत्यपि तद्विशेषणम् । इत्-ह्रस्व इकारः, इत्-इत्संज्ञको येषां तानि इदिन्ति, न इदिन्ति, अनिदिन्ति, तेषामिति विग्रहः । अवयवषष्ठ्यन्तमेतद् उपधाया इत्यत्रान्वेति । उपधाया इत्यप्यवयवषष्ठ्यन्तम् । तच्च 'श्नान्न लोपः' इत्यतो नेत्यनुवृत्ते लुप्तषष्ठीके अन्वेति । क् च ङ् च यौ इतौ यस्येति विग्रहः । तदाह—हलन्तानामित्यादिना । इति चकारात्पूर्वस्य नकारस्य लोपः । प्र अच् प्राच् इति स्थितम् । तस्मात् सुबुत्पत्तिः । सुटि विशेषमाह—उगिद्चामिति नुमिति । सौ विशेषमाह—संयोगान्तस्य लोप इति । हल्ङ्यादिना सुलोपे सतीति शेषः । कुत्वेन ङकार इति । नासिकास्थानसाम्यादिति भावः । अनुस्वारपरसवर्णाविति । प्राच् औ इति स्थिते नुमि 'नश्चापदान्तस्य-' इति नकारस्यानुस्वारः । 'अनुस्वारस्य ययि-' इति तस्य परसवर्णो ञकारः । नस्य श्चुत्वं तु न भवति, अनुस्वारं प्रति तस्यासिद्धत्वादित्यर्थः । शसादावचि नुमभावात् प्र अन्च् अस् इति स्थिते । अचः । अच इत्यञ्चुधातोः 'अनिदिताम्-' इति लुप्तनकारस्य षष्ठ्यन्तम् । भस्येत्यधिकृतम् । 'अल्लोपो नः' इत्यतो अल्लोप इत्यनुवर्तते ।

अभिमन् । अभिमन्थौ । अभिमन्थः ॥ इति थान्ताः ॥ अनिदिताम् । इद् ह्रस्वेकार इत्संज्ञको येषां तानि इदिन्ति, न इदिन्ति अनिदिन्ति, तेषामनिदिताम् । एतच्च अङ्गस्य विशेषणम्, हल इत्यपि, तदाह—हलन्तानामनिदितामिति । उपधाया नस्येति । 'श्नान्नलोपः' इति सूत्रादेति लुप्तषष्ठीकं पदमनुवर्तते, तच्चोपधाग्रहणेन विशेष्यत इति भावः । [illegible] किम्, वन्यते । हलः किम्, नीयते । उपधायाः किम्, अल्लोपोऽनः' इत्यतोऽल्लोप इत्यनुवर्तते 'भस्य' इति [illegible] तदाह—स्यादिति । अथ [illegible] तर्हि प्रतीचः प्रतीचेत्यादि न सिध्येत्

स्याचो दीर्घः स्यात् । प्राचः । प्राचा, प्राग्भ्यामित्यादि । प्रत्यङ् , प्रत्यञ्चौ, प्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्चम् , प्रत्यञ्चौ । 'अचः' (सू ४१६) इति लोपस्य विषयेऽन्तरङ्गोऽपि यण् न प्रवर्तते । 'अकृतव्यूहाः—' (प २७) इति परिभाषया । प्रतीचः । प्रतीचा । 'अनु-

---

वर्तते । तदाह—लुप्तेति । प्राच इति । यद्यपि 'अचः' इत्यल्लोपस्य 'चौ' इति दीर्घस्य चाभावेऽपि सवर्णदीर्घेण प्राचः इति सिध्यति, तथापि प्रतीचः इत्याद्यर्थं सूत्रम् । प्राग्भ्यामिति । प्राच् भ्याम् इति स्थिते 'चोः कुः' इति कुत्वम् , 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वस्यासिद्धत्वात् । इत्यादीति । प्राग्भिः । प्राचे । प्राचः । प्राचोः । प्राक्षु । प्रत्यङ् इति । प्रतिपूर्वादञ्चेः क्विन् , यण् , 'अनिदिताम्' इति नलोपः, सुबुत्पत्तिः । 'उगिदचाम्—' इति नुम् , हल्ङ्यादिना सुलोपः, चकारस्य संयोगान्तलोपः, नुमो नकारस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य—' इति कुत्वेन ङकार इति भावः । प्रत्यञ्चाविति । प्रत्यच् औ इति स्थिते 'उगिदचाम्—' इति नुमि, तन्नकारस्य अनुस्वारे, तस्य परसवर्णो ञकार इति भावः । एवं प्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्चम् । प्रत्यञ्चौ । ननु प्रति अञ्च् इति स्थिते अन्तरङ्गत्वाद्यणि कृते 'अनिदिताम्—' इति नलोपे प्रत्यच् इत्यस्मात् शसि असर्वनामस्थानत्वाद् 'उगिदचाम्—' इति नुमभावे 'अचः' इत्यकारलोपे 'चौ' इति दीर्घो न भवति, पूर्वस्याचोऽभावात् । ततश्च प्रत्यचः इति स्यादित्यत आह—अच इति लोपस्येत्यादि । 'अचः' इति लोपेन यण्निमित्तस्याकारस्य विनाशोन्मुखत्वादिह यण् न भवति । ततश्च प्रति अच् अस् इति स्थिते 'अचः' इत्यकारलोपे सति 'चौ' इति इकारस्य दीर्घे प्रतीच इति रूपं निर्बाधम् । एतदर्थमेव 'अचः' इति 'चौ' इति चारब्धम् । प्राचः

भत्वेन केवलस्याचो भत्वाभावात् । भस्यावयवस्याचोऽदिति वैयधिकरण्येनान्वये तु प्रत्ययलक्षणेन भवतेरकारस्य लोपः स्यात् । अवयवान्तस्य भस्याकारलोप इति व्याख्याने प्राचः प्राचेति प्राक्शब्दस्याकारस्यापि लोपः स्यात् । तस्मादन्यादिना ... भस्यावयवेऽकारस्येति व्याख्यानेऽपि प्रत्ययमपि प्रदणङ् । ततः शसादिषु प्रत्ययचः ... एव । तस्माद् 'अल्लोपोऽनः' इत्यत्रेवात्रापि भस्यावयवोऽयोऽर्थो नाम-स्थानमादिस्थादिषु लोपः स्यादिति व्याख्येयम् । 'सुप्तमपा-' ... इति निर्देशादिह व्याख्याने सिद्धमित्याहुः । चौ । 'अचः—' इति ... न भवतीत्यत आह—लुप्ताकारनकारेऽञ्चताविति । अन्यथा-... कि तु लुप्ताकारेऽपदाकिंन्नेव ... । 'दूलोपे—' इति पूर्वस्य दीर्घ इत्यस्य चानुवृत्ताव्याह—अणो दीर्घः ... इति भावः । प्राग्भ्यामिति । 'चोः कुः' इति कुत्वम् , न तु 'क्विन्प्रत्ययस्य—'

मञ्चति इति विग्रहे 'अदस् अन्च्' इति स्थिते । ४१८ विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतावप्रत्यये । (६-३-९२) अनयोः सर्वनाम्नश्च टेरद्र्यादेशः स्यादप्रत्ययान्ते ञ्चतौ परे । 'अदद्रि अन्च्' इति स्थिते, यण् । ४१९ अदसोऽसेर्दादुदो मः । (८-२-८०) [illegible]

[illegible]

सामर्थ्यादेवात्र यण् नेति समाहितम् । न च प्राचः पश्येत्यादौ सावकाशत्वमिति वाच्यम्, सुवर्णदीर्घेणैव निर्वाहात् ('वार्णादाङ्गं बलीयः' इति परिभाषया 'अचः' इत्यल्लोपे सति सवर्णदीर्घासिद्धेः) इत्यन्यत्र विस्तरः ।

अदस् अञ्च् इति स्थित इति । क्विनि उपपदसमासे सुब्लुकि च सति अदस् अन्च् इति स्थिते, 'अनिदिताम्–' इति नलोपे कृते अदस् अच् इति स्थिते सतीत्यर्थः । **विष्वग्देवयोश्च** । अद्रि इति लुप्तप्रथमाकम् । **अनयोरिति** । विष्वग्देवशब्दयोरित्यर्थः । **सर्वनाम्न इति** । चकारेण 'आ सर्वनाम्नः–' इत्यतस्तदनुकर्षादिति भावः ।

प्रत्ययः

दर्शयति—**अदद्रि अञ्च् इति स्थित इति** । अद्र्यादेशोऽयम् 'अनिदिताम्–' इति नलोपे कृते प्रवर्तते, नलोपस्य परत्वादिति बोध्यम् । **यणिति** । रेफादिकारस्येति शेषः । अदद्र्यच् इत्यतः सुबुत्पत्तिः । **अदसो** । अदसः असेः दात् उ दः मः इति च्छेदः । अदस इत्यवयवषष्ठ्यन्तम् । असेरिति तद्विशेषणम् । न विद्यते सिः यस्य सः असिः, तस्येति विग्रहः । इकार उच्चारणार्थः । दादिति दिग्योगे पञ्चमी । परस्येत्यध्याहार्यम् । तदाह—**अदसोऽसान्तस्येति** । असेः किम् ? अदस्यति । दात् किम् ? अमुया । अत्र 'अलोऽन्त्यस्य' इति यकारस्य न भवति । ननु उदूताविति कथम्, उ इत्यस्यैव श्रवणादित्यत आह—**उ इतीति** । उश्च ऊश्च तयोः समाहार इति विग्रहे द्वन्द्वे सति,

---

इत्यनेन, तस्यासिद्धत्वात् । **विष्वग्देवयोश्च** । चकारेण 'आ सर्वनाम्नः' इत्यतः सर्वनाम्न इति लभ्यत इत्याह—**अनयोः सर्वनाम्नश्चेति** । **अप्रत्ययान्तेऽञ्चताविति** । अविद्यमानः प्रत्ययोऽप्रत्ययः, क्विन्क्विबादिः । 'अञ्चतौ वप्रत्यये' इति पाठे तु 'वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ' इति व्याख्येयम् । विष्वग्देवयोस्तूदाहरणं विष्वगञ्चतीति विष्वद्र्यङ् । देवानञ्चतीति देवद्र्यङ् इति बोध्यम् । **अदसोऽसेः** । असेरिति इकार उच्चारणार्थस्तदाह—**अदसोऽसान्तस्येति** । असान्तस्येति किम्, अमुमात्मन इच्छति

---

१ बन्धनीभूतः पाठो नास्य ग्रन्थस्य, किन्तु केनचिट्टिप्पणीरूपेण धृतष्टीकाया लेखकप्रमादात्प्रविष्ट इति भाति ।

ह्रस्वदीर्घयोः समाहारद्वन्द्वः । आन्तरतम्याद्ध्रस्वव्यञ्जनयोर्ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घः । अमुमुयङ्, अमुमुयञ्चौ, अमुमुयञ्चः । अमुमुयञ्चम्, अमुमुयञ्चौ, अमुमुईचः । अमुमुईचा, अमुमुयग्भ्यामित्यादि । मुयस्यासिद्धत्वान्न दत्वं । 'अन्त्यबाधेऽन्त्य...

सुब्लुकि, सवर्णदीर्घे, 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वे, 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इति ह्रस्वत्वे, समाहारस्यैकत्वादेकवचनस्य सोः 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति लुकि, उ इति रूपमित्यर्थः। आन्तरतम्यादिति । अर्धमात्रस्य व्यञ्जनस्य ईषत्सदृशो मात्रिको ह्रस्व उकारः। ह्रस्वस्य तु मात्रिकस्य मात्रिकत्वसादृश्यादुकारो ह्रस्वः, दीर्घस्य तु द्विमात्रत्वसादृश्याद् द्विमात्र ऊकार इत्यर्थः । अमुमुयङिति । अदस् अञ्च् स् इति स्थिते 'उगिदचाम्–' इति नुमि, हल्ङ्यादिलोपे, चकारस्य संयोगान्तलोपे, नुमो नकारस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वे, अदमुयङ् इति स्थिते, प्रथमदकारस्य मत्वे, तदुत्तरस्य रेफस्य उत्वे च कृते, अमुमुयङिति रूपमिति भावः। प्रक्रियाक्रमस्तु सूत्रपौर्वापर्यज्ञानवतां सुगमः । अमुमुयञ्चाविति। प्राग्वदिति रूपम् । उत्वमत्वे पूर्ववत् । अमुमु इ अच् औ इति स्थिते यणिति विशेषः । अमुमुईच इति । अमुमु इ अच् अस् इति स्थिते 'अन्तरङ्गोऽपि यण् 'अचः' इति लोपविषये न प्रवर्तते' इत्युक्तरीत्या अकृते यणि 'अचः' इत्यकारलोपे 'चौ' इति इकारस्य दीर्घ इति भावः । अमुमुयग्भ्यामिति । 'चोः कुः' इति ... ... इति । अलोऽन्त्यपरिभाषया अप्रवृत्त्या अन्त्य... [illegible] ...बाधाभावे सति अन्त्यसमीपवर्तिनः कार्यं भवतीत्यर्थः । प्रकृते च अदस इति नावयवषष्ठी । किन्तु स्थानषष्ठी । ततश्च 'अलोऽन्त्यस्य' इत्युपतिष्ठते । अकारान्तस्य अदसः अन्त्यस्य दात्परस्य उत्वं दस्य च म इति फलितम् । अदसश्चान्त्यवर्णः सकारो दात्परो न भवति । त्यदाद्यत्वे कृते तु इकारः अन्त्यः, सोऽपि दात्परो न भवति । ... अलोऽन्त्यपरिभाषया अप्रवृत्त्या अन्त्यस्य ... ...उत्वम्, दस्य च मः, ...

...अदस्यति । दात् परस्य किम् ; अमुया अमुयोरित्यत्रान्त्ययकारस्य माभूत् । ह्रस्वव्यञ्जनयोरिति । व्यञ्जनस्य हि ह्रस्व ईषत्सदृशो दीर्घस्तु विसदृश इति भावः । प्राचस्तु—ह्रस्वदीर्घयोः समाहारद्वन्द्वमकृत्वैव 'विधीयमानोऽप्यण् क्वचित् सवर्णान् गृह्णाति' इति स्वीकृत्य आन्तरतम्याद् ह्रस्वव्यञ्जनयोर्ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घ इति व्याचख्यु इति । सूत्रे अदस इति नावयवषष्ठी, किं तु स्थानेषष्ठी, एवं हि

सदेशस्य' (प १०४) इति परिभाषामाश्रित्य परस्यैव मुत्वं वदतां मते 'अदमुयङ्'। 'अः सेः सकारस्य स्थाने यस्य सः असिः, तस्य असेः' इति व्याख्यानात् 'त्यदाद्यत्वविषय एव मुत्वं नान्यत्र' इति पक्षे 'अदद्यङ्'। उक्तं च (भाष्ये)—

'अदसोऽद्रेः पृथङ्मुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्ववत्।
केचिदन्त्यसदेशस्य नेत्येकेऽसेर्हि दृश्यते ॥' इति।

सति 'णो नः' इति धात्वादेर्णकारस्य विहितं नत्वं नेता इत्यत्रैव स्यात्, नमतीत्यत्र न स्यादिति चेत्, मैवम्—अलोऽन्त्यपरिभाषाया अप्रवृत्त्या अन्त्यसदेशानन्त्यसदेशयोर्युगपत्प्राप्तौ अन्त्यसदेशस्यैव भवतीति परिभाषार्थ इति 'ष्यङः संप्रसारणम्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं प्रपञ्चितत्वात्। यद्यपि 'ष्यङः सम्प्रसारणम्' इति सूत्रे प्रकृतसूत्रे च 'अनन्त्यविकारे अन्त्यसदेशस्य' इति परिभाषा पठिता, तथापि सैवात्रार्थतः संगृहीता। अन्त्यस्य विकार आदेशः अन्त्यविकारः। अन्त्यविकारस्याभावे अनन्त्यविकारे, अर्थाभावेऽव्ययीभावेन सह नञ्तत्पुरुषो विकल्प्यते इति वक्ष्यमाणत्वात्तत्पुरुषः अव्ययीभावपक्षे तु 'तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्' इत्यम्भावाभावः। अलोऽन्त्यपरिभाषाया अप्रवृत्त्या अन्त्यस्य आदेशाभावे सतीति यावत्। **अदमुयङिति**। अत्र पूर्वस्य दकारस्य तदुत्तराकारस्य च न मुत्वमिति विशेषः।

मतान्तरमाह—**अः सेः सकारस्येति**। सेरित्यस्य विवरणं सकारस्येति। असेरिति नायं नञ्तत्पुरुषः, किं तु अः सेः यस्य सः असिः, तस्य असेरिति विग्रहः। सेरिति स्थानषष्ठी, इकार उच्चारणार्थः, सकारस्थानकाकारवत इत्यर्थः। अदस्शब्दस्य त्यदाद्यत्वे कृते सकारस्थानकाकारवत्त्वम्। अतः त्यदाद्यत्ववत एवादस्शब्दस्य मुत्वं नान्यस्य इति फलितम्। अतः अक्रादेशे सति सकारस्थानकाकारवत्त्वाभावान्न मुत्वमित्यर्थः। तदिदं पक्षत्रयमपि भाष्यसंमतमित्याह—**उक्तं चेति**। अदसः टेः अद्रेर्विधौ सति अदद्र्यच् इत्यत्र प्रथमद्वितीययोः दकारयोः पृथङ् मत्वं तदुत्तरयोः अवर्णरेफयोः उत्वं च युगपदेव। लत्ववत्। चलीक्लृप्यते इत्यत्र चरीकृप्यते इति स्थिते रेफऋकारयोर्यथा 'कृपो रो लः' इति लत्वम्, तथा केचिदिच्छन्ति। अन्त्यसदेशस्यैव केचिद् उत्वमिच्छन्ति। अक्रादेशे सति प्रथमयोर्द्वितीययोश्च मुत्वं नैव केचिदिच्छन्ति। हि यतः

अलोऽन्त्यपरिभाषोपतिष्ठते। तथा च अदसो योऽन्त्यः स दात्परो न भवति, दात्परो यः, सोऽदसोऽन्त्यो न भवतीत्येवमन्त्यबाधेऽन्त्यसमीपस्य भवतीति तेषामाशयः। उक्तं चेति। वार्तिककृतेति शेषः। एवं च अमुमुयङ् इति केषांचिदुदाहरणं भाष्यादाव[illegible] भावः। **लत्ववदिति**। चलीक्लृप्यत इत्यत्र [illegible] रो लः' [illegible]तयेत्यर्थः।

किम्-रि
इति । के
... 'क्वान-' (सू १९०) इति सः । उदङ्, उदञ्चौ,
उदञ्चः । शसादावचि ४२० उद ईत् । (६-४-१३९) उच्छब्दात्परस्य लुप्त-
नकारस्याञ्चतेर्भस्याकारस्य ईत्स्यात् । उदीचः । उदीचा, उदग्भ्यामित्यादि । ४२१
समः समि । (६-३-९३) अप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे ...
सम्यङ्, सम्यञ्चौ ...

अमेः ...
योजन ...
चीति ...
विष्वग ...
नेति भावः । ...

... इत्यत्र लाभादयस्कृदित्यत्रैव सत्वं स्यात्, अयस्कार इत्यत्र न स्यादित्यर्थः ।

उदङिति । उत् अञ्चतीति विग्रहे क्विबादिरिति भावः । शसादौ 'अचः' इति लोपे प्राप्ते । उद ईत् । 'अचः' इति सूत्रमनुवर्तते, अल्लोप इत्यतः अत् इति च । 'भस्य' इत्यधिकृतम् । तदाह—उच्छब्दादित्यादिना । सम् अञ्चतीति विग्रहे क्विबादि । समः समि । समीति लुप्तप्रथमाकम् । अञ्चतावप्रत्यय इत्यनुवर्तते । तदगि प्रेत्य शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—अप्रत्ययेति । समीच इति । 'अचः' इति लोपे 'चौ' इति दीर्घः । सहस्य सध्रिः । सहस्य सध्रिः स्यादप्रत्ययान्ते अञ्चतौ परे

देवद्र्यङ् इत्यत्रोत्तरपदेष्वेवाद्र्यादेशः स्यान्न तु विष्वगञ्चनमित्यत्रातो व्याचष्टे—अप्रत्ययग्रहणं ज्ञापयतीति । अन्यथेति । 'अतः कृकमि-' इत्यादौ । तेनेति । अन्यथा 'नित्यं समासे-' इत्यतोऽनुवृत्तेन समासग्रहणेनोत्तरपदस्याक्षेपात् 'अतः कृकमि-' इति कृधातुग्रहणे कृधातूत्तरपदक एवायस्कृदित्यादौ सत्वं स्यात्, न त्वप्रत्ययोत्तरपदकेऽयस्कार इत्यत्रेति भावः । उद ईत् । 'अचः' इत्यस्यापवादः । इह अच इत्यनुवर्तते भस्येति च तदाह—उच्छब्दात्परस्य लुप्तनकारस्येत्यादि । भस्येति किम्, उदञ्चौ । उदञ्चः । उदग्भ्याम् । लुप्तनकारस्येति किम्, पूजायाम्-उदञ्चः, उदञ्चेति यथा स्यादिति । समः समि । समीत्यविभक्तिको निर्देशः । एवं 'तिरस-
... । संगतमञ्चतीति सम्यङ् । समीच इति । अल्लोपे 'चौ' इति

(६-३-६५) अप्रत्ययान्तेऽञ्चौ परे । सध्र्यङ् । ४२३ तिरसस्तिर्यलोपे । (६-३-९४) अलुप्ताकारेऽञ्चतावप्रत्ययान्ते परे तिरसस्तिर्यादेशः स्यात् । तिर्यङ्, तिर्यञ्चौ, तिर्यञ्चः । तिर्यञ्चम्, तिर्यञ्चौ, तिरश्चः । तिरश्चा, तिर्यग्भ्यामित्यादि । ४२४ नाञ्चेः पूजायाम् । (६-४-३०) पूजार्थस्याञ्चतेरुपधाया नस्य लोपो न स्यात् । अलुप्तनकारत्वान्न नुम् । प्राङ्, प्राञ्चौ, प्राञ्चः । नलोपाभावादकारलोपो न ।

इति व्याख्यानं सुगमत्वादुपेक्षितम् । सध्र्यङिति । सह अञ्चतीति विग्रहे क्विनादि पूर्ववत् । सहस्य सध्र्यादेशे यण् । तिरसस्तिर्यलोपे । तिरि इति लुप्तप्रथमाकम् । अञ्चतावप्रत्यये इत्यनुवर्तते । न विद्यते 'अचः' इत्यल्लोपो यस्य सः अलोपः, तस्मिन्निति विग्रहः । तदाह—अलुप्तेत्यादिना । तिर्यङिति । तिरः अञ्चतीति विग्रहे क्विनादि । दावचि 'अचः' इत्यल्लोपसत्त्वान्न तिर्या-

–' इति नलोपे प्राप्ते—नाञ्चेः । 'अनिदिताम्–' इति सूत्राद् उपधायाः इत्यनुवर्तते । 'श्नान्न लोपः' इत्यतो नलोप इत्यनुवर्तते । तत्र नेति लुप्तषष्ठीकम् । तदाह—पूजार्थस्येत्यादिना । पूजाया गम्यत्वे इतीत्यर्थः । न त्वञ्चुधातोः पूजार्थत्वमेव इह विवक्षितम् । अत एव अञ्चितं गच्छति इत्यत्र नलोपो न । अञ्चतेरत्र समाधानमर्थः । समाहितो भूत्वा गच्छतीति गम्यते । समाधानं च अव्याकुलत्वम्, अव्याकुलं गच्छतीत्यर्थः । अव्याकुलगमने च पूजा गम्यते । न त्वञ्चतेरेव सोऽर्थ इति 'ध्रुवमपायेऽपादाने' इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । प्राङिति । प्रपूर्वादञ्चतेः क्विन्, प्रकर्षेण पूजनमत्रेर्थः, नलोपाभावे प्राञ्च् इत्यतः सुबुत्पत्तिः । हल्ङ्यादिलोपः, संयोगान्तलोपः, ततः अनुस्वारपरसवर्णनिवृत्तौ नकारस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वेन ङकार इति भावः । प्राञ्चाविति । स्वाभाविकनकारस्य अनुस्वारपरसवर्णाविति भावः । अलुप्तेति । 'उगिदचाम्–' इत्यत्र नलोपिनोऽञ्चतेरेव ग्रहणान्नुम् न । ततश्च नकारद्वय

दीर्घः । सह अञ्चतीति सः

न विद्यते लोपो यस्य सः

सस्य श्चुत्वेन शः । न चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् श्चुत्वं न स्यादिति वाच्यम्, पूर्वत्रासिद्धे तदभावात्पदान्तविधित्वाच्च । नाञ्चेः । नुमैव सिद्धे प्रायः प्राचेत्यादौ नुमोऽभावेऽपि नकारश्रवणार्थः । प्राङिति ।

१ 'इह' इत्यनावश्यकम् ।

'विष्वग्देवयोः' किम्-अश्वाची। 'अञ्चतौ' किम्-विष्वग्युक्। 'अप्रत्यये' किम्-विष्वगञ्चनम्। अप्रत्ययग्रहणं ज्ञापयति 'अन्यत्र धातुग्रहणे तदादिविधिः' इति। तेनायस्कारः। 'अतः कृकमि-' (सू १६०) इति सः। उदङ्, उदञ्चौ, उदञ्चः। शसादावचि ४२० उद ईत्। (६-४-१३९) उच्छब्दात्परस्य लुप्तनकारस्याञ्चतेर्भस्याकारस्य ईः स्यात्। उदीचः। उदीचा, उदग्भ्यामित्यादि। ४२१ समः समि। (६-३-९३) अप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे समः समिरादेशः स्यात्। सम्यङ्, सम्यञ्चौ, सम्यञ्चः। समीचः। समीचा। ४२२ सहस्य सध्रिः।

अग्नेः सम्प्रसारणम् एव मुख्यं दृश्यते—अग्नः नेः यस्येति बहुव्रीहिणा प्रतीयत इति योजना। विष्वग्देवयोः किमिति। विष्वग्देवयोर्येति छिन्नर्थमित्यर्थः। अश्वा-चीति। अत्र विष्वग्देवयोः सर्वनाम्नश्चाभावाद्याद्यादेश इति भावः। अप्रत्यये किम्। विष्वगञ्चनमिति। अत्र अन इति ल्युडादेशस्य श्रूयमाणतया अञ्चेरप्रत्ययान्तत्वं नेति भावः। ननु उत्तरपदाधिकार[illegible]

[illegible] उत्तरपदं इत्यर्थलाभादयस्कृदित्यत्रैव सत्वं स्यात्, अयस्कार इत्यत्र न स्यादित्यर्थः। [illegible] उद्ङिति। उत् अञ्चतीति विग्रहे क्विन्नादिरिति भावः। शसादौ 'अचः' इति लोपे प्राप्ते। उद ईत्। 'अचः' इति सूत्रमनुवर्तते, अल्लोप [illegible] च। 'भस्य' इत्यधिकृतम्। [illegible]

[illegible] इति दीर्घः। सहस्य सध्रिः। [illegible] समीच इति। 'अचः' इति

देवद्र्यङ् इत्यत्रत्युत्तरपदेष्वेवाद्यादेशः स्यान्न तु विष्वगञ्चनमित्यत्रातो व्याचष्टे—अप्रत्ययग्रहणं ज्ञापयतीति। अन्यत्रेति। 'अतः कृकमि-' इत्यादौ। तेनेति। अन्यथा 'नित्यं समासे-' इत्यतोऽनुवृत्तेन समासग्रहणेनोत्तरपदस्याक्षेपात् 'अतः कृकमि-' इति कृधातुग्रहणे कृधातूत्तरपदक एवायस्कृदित्यादौ सत्वं स्यात्, न त्वयस्कार इत्यत्रेति भावः। उद ईत्। 'अचः' इत्यस्यापवादः। इह अच इत्यनुवर्तते भस्येति च तदाह—उच्छब्दात्परस्य लुप्तनकारस्येत्यादि। भस्येति किम्, उदञ्चौ। उदञ्चः। उदग्भ्याम्। लुप्तनकारस्येति किम्, पूजायाम्-उदञ्चः, उदञ्चेति यथा स्यादिति। समः समि। समीत्यविभक्तिको निर्देशः। एवं 'तिरस-[illegible]' इत्यपि। संगतमञ्चतीति सम्यङ्। समीच इति। अल्लोपे 'चौ' इति

(६-३-९५) अप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे । सध्र्यङ् । ४२३ **तिरसस्तिर्यलोपे ।** (६-३-९४) अलुप्ताकारेऽञ्चतावप्रत्ययान्ते परे तिरसस्तिर्यादेशः स्यात् । तिर्यङ्, तिर्यञ्चौ, तिर्यञ्चः । तिर्यञ्चम्, तिर्यञ्चौ, तिरश्चः । तिरश्चा, तिर्यग्भ्यामित्यादि । ४२४ **नाञ्चेः पूजायाम् ।** (६-४-३०) पूजार्थस्याञ्चतेरुपधाया नस्य लोपो न स्यात् । अलुप्तनकारत्वाच्च नुम् । प्राङ्, प्राञ्चौ, प्राञ्चः । नलोपाभावादकारलोपो न ।

इति व्याख्यानं सुगमत्वादुपेक्षितम् । **सध्र्यङिति ।** सह अञ्चतीति विग्रहे क्विनादि पूर्ववत् । सहस्य सध्र्यादेशो यण् । **तिरसस्तिर्यलोपे ।** तिरि इति लुप्तप्रथमाकम् । अञ्चतावप्रत्यये इत्यनुवर्तते । न विद्यते 'अचः' इत्यल्लोपो यस्य सः अलोपः, तस्मिन्निति विग्रहः । तदाह—**अलुप्तेत्यादिना । तिर्यङिति ।** तिरः अञ्चतीति विग्रहे क्विनादि । तिरसस्तिर्यादेशे यण् । **तिरश्च इति ।** शसादावचि 'अचः' इत्यल्लोपसत्त्वान्न तिर्यादेशः । सस्य श्चुत्वेन श इति भावः ।

पूजार्थादञ्चुधातोः क्विनि 'अनिदिताम्–' इति नलोपे प्राप्ते—**नाञ्चेः ।** 'अनिदिताम्–' इति सूत्राद् उपधाया विङतीत्यनुवर्तते । 'श्नान्न लोपः' इत्यतो नलोप इत्यनुवर्तते । तत्र नेति लुप्तषष्ठीकम् । तदाह—**पूजार्थस्येत्यादिना ।** पूजायां गम्यत्वे सतीत्यर्थः । न त्वत्राञ्चुधातोः पूजार्थत्वमेव इह विवक्षितम् । अत एव अञ्चितं गच्छति इत्यत्र नलोपो न । अञ्चतेरत्र समाधानमर्थः । समाहितो भूत्वा गच्छतीति गम्यते । समाधानं च अव्याकुलत्वम्, अव्याकुलं गच्छतीत्यर्थः । अव्याकुलगमने च पूजा गम्यते । न त्वञ्चतेरेव सोऽर्थ इति 'अञ्चोऽनपादाने' इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । **प्राङिति ।** प्रपूर्वादञ्चतेः क्विन्, प्रकर्षेण पूजनमञ्चेरर्थः; नलोपाभावे प्राञ्च् इत्यतः सुबुत्पत्तिः । हल्ङ्यादिलोपः, संयोगान्तलोपः, ततः अनुस्वारपरसवर्णनिवृत्तौ नकारस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य

[illegible]

स्थानिवत्त्वात् श्चुत्वं न स्यादिति वाच्यम्, पूर्वत्रासिद्धे तदभावात्पदान्तविधित्वाच्च । **नाञ्चेः ।** नुमैव सिद्धे प्राञ्चः प्राञ्चेत्यादौ नुमोऽभावेऽपि नकारश्रवणार्थः । **प्राङिति ।**

प्राचः। प्राचा, प्राग्भ्याम् इत्यादि। प्राक्षु, प्राङ्क्षु, प्राङ्षु। एवं पूजार्थे प्रत्यङादयः। 'क्रुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः'। अस्य 'ऋत्विग्-' (सू ३७३) आदिना नलोपाभावोऽपि निपात्यते। क्रुङ्, क्रुञ्चौ। क्रुङ्भ्यामित्यादि। 'चोः कुः' (सू ३७८). पयोमुक्, पयोमुग्, पयोमुचौ, पयोमुचः॥ 'व्रश्च-' (सू २९४) इति षत्वम्।

चि 'अचः' इति लोपो न भवति। लुप्तनकारस्यैवाञ्चतेस्तत्र ग्रहणादिति भावः। **प्राञ्च इति।** प्र अञ्च् अम् इति स्थिते सवर्णदीर्घे रूपमिति भावः। 'नाञ्चेः पूजायाम्' इत्यनारम्भे लुप्ति लुमैव रूपसिद्धावपि शसादावचि नकारश्रवणं न स्यात्, 'अनिदिताम्-' इति लोपप्रसङ्गात्। असर्वनामस्थानतया 'उगिदचाम्-' इति नुमश्चाप्रसक्तेरिति बोध्यम्। **प्राङ्भ्यामिति।** 'स्वादिषु-' इति पदत्वात् चकारस्य संयोगान्तलोपे अनुस्वारपरसवर्णनिवृत्तौ नकारस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य-' इति कुत्वेन ङकार इति भावः। **इत्यादीति।** प्राङ्भिः। प्राञ्चे, प्राङ्भ्याम्, प्राङ्भ्यः। प्राञ्चः, प्राञ्चोः, प्राञ्चाम्। प्राञ्चि, प्राञ्चोः। **प्राङ्क्ष्विति।** 'ङ्णोः कुक्टुक्-' इति वा कुक्। 'चयो द्वितीयाः-' इति पक्षे खश्च बोध्यः। **एवमिति।** लुप्ति पूर्ववदेव रूपाणि। शसादावचि प्रत्यञ्चः, प्रत्यञ्चा। प्रत्यङ्भ्याम्। अमुमुयञ्चः। अमुमुयङ्भ्याम्। उदञ्चः। उदङ्भ्यामित्यादि ज्ञेयम्। **क्रुञ्च कौटिल्येति।** **नलोपाभावोऽपीति।** 'अनिदिताम्-' इति नलोपाभावः, निरुपपदात् क्विन्नपि निपात्यत इत्यर्थः। सति तु नलोपे नकारो न श्रूयेत। 'उगिदचाम्-' इति नुमः सर्वनामस्थानेऽप्यप्रवृत्तेः। वस्तुतस्तु, स्वाभाविकनोपधस्यैव धातुपाठे निर्देशाद् नलोपस्यात्र प्रसक्तिरेव नास्ति। अत एव 'परेश्च, घाङ्कयोः' इति सूत्रे भाष्ये क्रुञ्चेत्यत्र चकारे परे 'चोः कुः' इति कुत्वमाशङ्क्य ऋत्विगित्यादि सूत्रे क्रुञ्चेति निपातनात् कुत्वं नेत्युक्तं संगच्छते। यदि तु नश्चानुस्वारपरसवर्णाभ्यां ञकारो निर्दिश्येत, तर्हि तस्य 'चोः कुः' इति कुत्वप्रसक्तिरेव नास्तीति तदसंगतिः स्यात्। कुत्वे कर्तव्ये परसवर्णस्यासिद्धत्वादित्यास्तां तावत्। नोपधत्वमभ्युपेत्य आह—**क्रुङ् इति।** हल्ङ्यादिलोपे संयोगान्तलोपे नकारस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य-' इति कुत्वम्। **क्रुङ्भ्यामिति।** संयोगान्तलोपे नकारस्य कुत्वं ङकारः। अत्र प्रथमैकवचने भ्यामादावपि कुत्वं निपातनादेव न भवति, चवर्गपञ्चमञकार एव सर्वत्रेति 'परेश्च घाङ्कयोः' इति सूत्रभाष्यकैयटस्वरसः। **पयोमुगिति।** 'मुच्लृ मोचने' क्विप्। सुपूर्वात् 'ओव्रश्चू छेदने' इति धातोः क्विपि 'ग्रहिज्या-' इति सम्प्रसारणे सुवृश्चूशब्दः। तस्य विशेषमाह—**व्रश्चेति षत्वमिति।** हल्ङ्यादिना सुलोपे कृते चकारस्य षत्वमित्यर्थः।

। पूजार्थाञ्चेः किन्। **प्राङ्क्ष्विति।** 'ङ्णोः कुक्टुक्-' इति
'चयो द्वितीयाः-' इति पक्षे खकारोऽपि

'स्कोः–' (सू ३८०) इति सलोपः। जश्त्वचर्त्वे। सुवृट्, सुवृड्, सुवृश्चौ, सुवृश्चः। सुवृड्सु, सुवृट्सु ॥ इति चान्ताः ॥ 'वर्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्च' (उ २४१) एते निपात्यन्ते, शतृवच्चैषां कार्यं स्यात्। उगित्त्वान्नुम्। 'सान्त महतः–' (सू ३१७) इति दीर्घः। मह्यते पूज्यत इति महान्, महान्तौ, महान्तः। हे महन्। महतः। महता, महद्भ्यामित्यादि। ४२५ अत्वसन्तस्य चाधातोः।

सलोप इति। धातुपाठे मस्च् इति सस्य श्चुत्वे कृते मश्च् इति निर्देशः। तत्र श्चुत्वस्यासिद्धत्वात् 'स्कोः–' इति सकारस्य लोप इत्यर्थः। 'वावसाने' इति चर्त्वे षस्य टः। तदभावे जश्त्वेन ड इत्यर्थः। सुवृट्स्विति। चर्त्वस्यासिद्धत्वात् पूर्वं 'डः सि' इति वा धुट्। ततश्चर्त्वमिति भावः ॥ इति चान्ताः ॥

अथ तकारान्ता निरूप्यन्ते। अथ महच्छब्दे विशेषं वक्तुमाह— वर्तमाने। उणादिसूत्रमेतत्। निपात्यन्त इति। तत्र 'पृष सेचने' 'वृहि वृद्धौ' अनयोर्गुणाभावः, महेः कर्मणि अतिप्रत्ययः, गमेर्जगादेशश्चेति विशेषः। शतृवदिति। शतृप्रत्ययान्तवदित्यर्थः। उगित्त्वादिति। शतृवद्भावेन नुमि उगित्वान्नुमित्यर्थः। सान्तेति। नुमि महन्त् स् औ इत्यादिस्थितौ नकारात् पूर्वस्य अकारस्य दीर्घ इत्यर्थः। मह्यते इति। 'कर्तरि कृत्' इति कर्त्रर्थे बाधित्वा निपातनात् 'मह पूजायाम्' इति धातोः कर्मणि अतिप्रत्यय इति भावः। महानिति। नुमि दीर्घे सुलोपे संयोगान्तलोप इति भावः। महान्ताविति। नुमि दीर्घे अनुस्वारपरसवर्णाविति भावः। हे महन्निति। असंबुद्धाविलनुवृत्तेः 'सान्तमहतः–' इति दीर्घो नेति भावः। महत इति। असर्वनामस्थानत्वाच्छसादौ न दीर्घः। धीः अस्यास्तीत्यर्थे धीशब्दान्मतुप्, पकार इत्; उकार उच्चारणार्थः। तद्धितान्तत्वेन प्रातिपदिकत्वात् सुबुत्पत्तिः। धीमत् स् इति स्थिते। अत्वसन्तस्य। अतु इति लुप्तषष्ठीकं पृथक्पदम्। अङ्गविशेषणत्वात्तदन्तविधिः। अधातोरित्यसन्तविशेषणम्। 'नोपधायाः' इत्यत उपधाया इत्यनुवर्तते। अत्वन्तस्य धातुभिन्नासन्तस्य च उपधाया इति लभ्यते। 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ'

प्रत्यञ्चः। प्रत्यङ्भ्याम्। अमुमुयञ्चः। अमुमुङ्भ्याम्। उदञ्चः। उदङ्भ्यामित्यादि ज्ञेयम्। कुञ्चतीति क्रुङ्। सलोप इति। श्चुत्वस्यासिद्धत्वादिति भावः। सुष्ठु वृश्चतीति सुवृट्। क्विपि 'ग्रहिज्या–' इति संप्रसारणम्। सुवृट्स्विति। चर्त्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं 'डः सि–' इति वा धुट् ततश्चर्त्वम् ॥ इति चान्ताः ॥ निपात्यन्त इति। 'पृषु सेचने' 'वृह वृद्धौ' अत्र गुणाभावः। महेः कर्मणि प्रत्ययः। अत एव मह्यते– पूज्यते स महानिति व्याचष्टे। गमेस्तु जगादेशः। चत्वारोऽप्यतिप्रत्ययान्ताः। एतच्च उणादिषु स्फुटीकरिष्यते। अत्वसन्तस्य चाधातोः। 'हल्ङ्याप्–' सप्राह्यपस्य

(६-४-१४) अत्वन्तस्योपधाया दीर्घः स्याद्धातुभिन्नासन्तस्य चासम्बुद्धौ सौ परे। परं नित्यं च नुमं बाधित्वा वचनसामर्थ्यादादौ दीर्घः। ततो नुम्। धीमान्, धीमन्तौ, धीमन्तः। हे धीमन्। शसादौ महद्वत्। धातोरप्यत्वन्तस्य दीर्घः। गोमन्तमिच्छति, गोमानिवाचरतीति वा क्यजन्तादाचारक्विबन्ताद्वा कर्तरि क्विप्।

इत्यतः असंबुद्धाविति 'सौ च' इत्यतः साविति 'नोपधायाः' इत्यतो दीर्घ इति चानुवर्तते। तदाह—अत्वन्तस्येत्यादिना। ननु इमे प्रवृत्ते च दीर्घे प्राप्ते नित्यत्वात् परत्वाच्च सर्वनामस्थानत्वात् नुमि कृते अनन्त्यत्वाभावात् कथमिह दीर्घ इत्यत आह—परमिति। वचनसामर्थ्यादिति। अन्यथा निरवकाशत्वापत्तेरिति भावः। ततो नुमिति। दीर्घे कृते नुमित्यर्थः। 'विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितम्' इति त्वनित्यम्, 'पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धम्' इत्युक्तेरिति भावः। धीमानिति। दीर्घे नुमि हल्ङ्यादिलोपे संयोगान्तलोपे रूपमिति भावः। हे धीमन्निति। असंबुद्धौ इत्युक्तेः न दीर्घ इति भावः। महद्वदिति। असर्वनामस्थानतया शसादौ नुमभावा-दिति भावः। अधातोरिति वक्तव्ये अन्तग्रहणं तु अत्वन्तानामग्रहणार्थम्। अन्यथा उपदेशे ये अत्वन्तास्त एव गृह्येरन्, न तु मतुबादयः। नचैवं उपदेशे अत्वन्त-इत्याहुः। नन्वधातोरित्येतद् असन्तस्यैव अत्वन्तस्यापि विशेषणं कुतो नेत्यत आह—धातोरपीति। अत्वन्तस्य धातुत्वेऽपि दीर्घार्थम्। अधातोरित्येतस्य अत्वन्तविशे-षणत्वं नाश्रितमित्यर्थः।

ननु धातुपाठे अत्वन्तधातुरप्रसिद्ध इत्यत आह—गोमन्तमिति। आच-रति चेत्यनन्तरम् इत्यर्थे इति शेषः। गोमन्तमिच्छतीत्यर्थे 'सुप आत्मनः क्यच्' इति क्यचि 'नः क्ये' इति नियमात् पदत्वाभावाज्जश्त्वाभावे गोमत्यशब्दात् 'सनाद्यन्ताः-' इति धातुत्वात् कर्तरि क्विपि 'यस्य हलः' 'अतो लोपः' इति यलोपाकारलोपयोः गोमत्-शब्दात् सुबुत्पत्तिः। गोमानिवाचरतीत्यर्थे तु 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः' इति क्विपि 'सनाद्यन्ताः-' इति धातुत्वात् कर्तरि क्विपि सुबुत्पत्तिरिति भावः। एवं-विधात् गोमत्शब्दात् सौ 'अत्वसन्तस्य-' इति दीर्घे सति 'उगिदचाम्-' इति नुमि

'नोपधायाः' इत्युपधाग्रहणस्य चानुवर्तनादाह—उपधाया दीर्घः स्यादिति। इह अधातोरिति योगो विभज्यते तत्सामर्थ्यादनन्तरस्यासन्तस्यैव प्रतिषेधः, नत्वत्वन्त-स्येति कैयटादयस्तदेतद्दर्शयति—धातुभिन्नासन्तस्य चेति। धात्ववयवभिन्नो योऽस् तदन्तस्येत्यर्थः। तेन उखास्रत्, पर्णध्वद् इत्यादि सिद्धम्। धातुभिन्नो योऽसन्त-व्याख्याये सत् ध्वद् इत्यत्र सिद्धान्ते दीर्घाभावेऽप्यत्र तु स्यादेवेति दिक्। सर्वनामस्थाने च-' इति सूत्रादसंबुद्धावित्यनुवर्तते। 'सौ च' इत्यतः साविति

'उगिदचाम्–' (सू ३६१) इति सूत्रेऽज्ग्रहणं नियमार्थम् । 'धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेव' इति । तेन 'स्नत्' 'ध्वत्' इत्यादौ न । 'अधातोः' इति त्वधातुभूतपूर्वस्यापि नुमर्थम् । गोमान्, गोमन्तौ, गोमन्तः–इत्यादि । 'भातेर्डवतुः' (उ-६३) भवान्, भवन्तौ, भवन्तः । शत्रन्तस्य त्वत्वन्तत्वाभावान्न दीर्घः । भवतीति

हल्ङ्यादिलोपे गोमानिति रूपं वक्ष्यति । तत्र गोमच्छब्दस्य क्यजन्तस्य आचारक्विबन्तस्य च 'सनाद्यन्ताः–' इति धातुत्वात् कथमस्य 'उगिदचाम्–' इति नुमागमः, अधातो- इति । 'उगितः' अज्ग्रहणमति- 'धातोश्चेदुगितः कार्यं स्यात् तर्हि अञ्चतेरेव न तु धात्वन्तरस्येति नियमार्थम्' इति पूर्वेणान्वयः । नियमस्य फलमाह—तेनेति । 'स्रन्सु ध्वंसु गतौ' इत्युगितौ धातू, ताभ्यां क्विपि 'अनिदितां हल उपधायाः–' इति नलोपे सुबुत्पत्तौ सोर्हल्ङ्यादिलोपे 'वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः' इति दत्वे स्नत् ध्वत् इति रूपमिष्टम् । उगितः सर्वनामस्थाने इत्युक्ते तु अत्रापि नुम् स्यात् । कृते त्वज्ग्रहणे उक्तनियमलाभादत्र नुम् न भवतीत्यर्थः । तर्ह्येतावतैव सिद्धे अधातोरिति

वाक्यम् । तत्र अधातोरित्यभावेऽपि अज्ग्रहणादधातोरुगित इति लाभादधातोरुगितो नलोपिनोऽञ्चतेश्च नुमागमः स्यादित्यर्थः । अधातोरित्यपरं वाक्यम् । उक्ते नुमागमः अधातुभूतपूर्वस्यापि भवतीत्यर्थः । प्रकृते च क्यजाचारक्विबुत्पत्त्यनन्तरं धातुत्वे सत्यपि क्यजाद्युत्पत्तेः पूर्वम् अधातुत्वसत्त्वान्नुम् निर्बाध इत्यर्थः । एतत् सर्वम् 'उगिदचाम्–' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अत्र क्यच्पक्षे दीर्घे नुमि च कर्तव्ये अल्लोपो न स्थानिवत्, दीर्घविधौ तन्निषेधात्, क्वौ लुप्तं न स्थानिवदित्युक्तेश्च ।

अथ भवच्छब्दे विशेषमाह—भातेर्डवतुरिति । उणादिसूत्रमेतत् । भाधातोर्डवतुः स्यादित्यर्थः । डकार इत् । उकार उच्चारणार्थः । डित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः । भवत् इति रूपम् । भवानिति । भवच्छब्दात् सुः । 'अत्वसन्तस्य–' इति दीर्घः, 'उगिदचाम्–' इति नुम्, हल्ङ्यादिलोपः, संयोगान्तलोपश्चेति भावः । शत्रन्तस्य त्विति । 'लटः शतृशानचौ–' इति भूधातोर्लटः शतृ आदेशः । शकार इत्, ऋकार इत्, शप्, गुणः, अवादेशः, पररूपम्, भवत् इति रूपम् । तस्य तु अत्वन्त-

आकारोऽन्तादेशः स्याद् दृगादिषु । कुत्वस्यासिद्धत्वात् 'व्रश्च–' (सू २९४) इति षः । तस्य जश्त्वेन डः । तस्य कुत्वेन गः । तस्य चर्त्वेन पक्षे कः । तादृक्, तादृग्, तादृशौ, तादृशः । 'पत्वापवादत्वात्कुत्वेन खकारः' इति कैयटहरदत्तादिमते तु

अन्तादेश इति । अलोऽन्त्यपरिभाषालभ्यमिदम् । दकारस्य आत्वे सवर्णदीर्घः । तादृश् इति रूपम् । ततः सुबुत्पत्तिः । कुत्वस्येति । तादृश् स् इति स्थिते हल्ङ्यादि-लोपे, 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वस्यासिद्धत्वाद् 'व्रश्च–' इति ष इत्यर्थः । तस्येति । 'व्रश्च–' इति संपन्नस्य षकारस्येत्यर्थः । तस्य कुत्वेनेति । डकारस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वेन गकार इत्यर्थः । तस्य चर्त्वेनेति । गकारस्य 'वावसाने' इति चर्त्व-विकल्प इत्यर्थः । तादृगिति । स इव दृश्यत इति न विग्रहः, 'कर्तरि कृत्' इति कर्तर्येव क्विन्विधानात् । किंतु कर्मकर्तरि क्विन् , स इवायं पश्यति, ज्ञानविषयो भवती-त्यर्थः । 'दृशेरत्र ज्ञानविषयत्वापत्तिमात्रवृत्तित्वादज्ञानार्थता' इति 'त्यदादिषु दृशोः–' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । रूढशब्द एवायमित्यन्ये ।

अथात्र कैयटादिमतं दूषयति—पत्वापवादत्वादिति । यद्यपि दृगन्तु-युजिकृञ्चुषु अप्राप्तेऽपि व्रश्चादिषत्वे 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वमारभ्यते । तथापि क्विपैव सिद्धे 'स्पृशोऽनुदके क्विन्, [illegible] 'इति क्विन्विधानं [illegible] -षु अप्रवृत्तौ निर- [illegible] नावः । क्विन्विधानं [illegible] इति कुत्वार्थमेव इति 'स्पृशोऽनुदके–' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अनवकाशत्वादेव च षकारविषये कुत्वस्य नासिद्धत्वमपि । अन्यथा 'स्पृशोऽनुदके क्विन्' इत्यादिना स्पृशादेः क्विन्विधिवैयर्थ्यात् । उक्तं च 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यत्र भाष्ये–'अप-वादो वचनप्रामाण्यात्' इति । खकार इतीति । अघोषमहाप्राणसाम्यादिति भावः । ख एवेति । तादृक्, तादृग् इति रूपद्वयमिष्टम् । शकारस्य कुत्वेन खकारे सति तस्य 'वावसाने' इति चर्त्वपक्षे तादृक् इति रूपसिद्धावपि चर्त्वाभावपक्षे तादृख् इत्येव स्यात्, तादृग् इति गकारो न श्रूयेतेत्यर्थः । नन्वस्तु शकारस्य खकारः । अथापि तस्य चर्त्वा-

तादृश इत्यादि । तथात्र नोक्तम्, हलन्तेष्वनुपयोगात् । अनालोचने क्विन् , तं पश्यतीति तादृशः, कर्मण्यण् । तादृशादयस्तु रूढिशब्दत्वाद् असताप्यवयवार्थेन व्युत्पाद्यन्ते । अत एवाज्ञानार्थाद् दृशेरिति संगच्छते । भाष्ये तु कर्मकर्तरि व्युत्पत्तिर्दर्शिता—तमिमे पश्यन्ति जनाः, 'स इवायं पश्यति' । [illegible]

[illegible]

चर्त्वाभावपक्षे ख एव श्रूयते, न तु गः, जश्त्वं प्रति कुत्वस्यासिद्धत्वात्। 'दिगादिभ्यो यत्' (सू १५२६) इति निर्देशाद्वासिद्धत्वमिति वा बोध्यम्। 'व्रश्च–' (सू २९४) इति षत्वम्, जश्त्वचर्त्वे। विट्, विड्, विशौ, विशः। विड्भ्याम्। ४३१ **नशेर्वा**। (८-२-६३) नशेः कवर्गोऽन्तादेशो वा स्यात्पदान्ते। नक्, नग्, नट्, नड्, नशौ, नशः। नग्भ्याम्, नड्भ्यामित्यादि॥ ४३२ **स्पृशोऽनुदके क्विन्**। (३-२-५८) अनुदके सुप्युपपदे स्पृशेः क्विन्। स्यात् घृतस्पृक्, घृतस्पृग्,

---

भावपक्षे जश्त्वेन गकारो निर्बाध इत्यत आह—**जश्त्वं प्रतीति**। जश्त्वेन गकारे कर्तव्ये शकारस्थानकस्य कुत्वसम्पन्नखकारस्यासिद्धतया झलोऽभावेन जश्त्वासंभवादित्यर्थः। अथ कैयटादिमते उक्तदोषं निरस्यति—**दिगादिभ्यो यदितीति**। 'विश प्रवेशने' क्विप्, विश् इति रूपम्। तस्य विशेषमाह—**व्रश्चेति षत्वमिति**। विश् स् इति स्थिते हल्ङ्यादिलोपे 'व्रश्च–' इति शकारस्य षकार इत्यर्थः। **जश्त्वचर्त्वे इति**। षस्य जश्त्वेन डः। 'वावसाने' इति तस्य चर्त्वेन पक्षे ट इत्यर्थः। विड्भ्याम्। विट्त्सु, विट्सु।

'णश अदर्शने' क्विप्। नश् इति रूपम्। ततः सुबुत्पत्तिः। सोर्हल्ङ्यादिलोपे व्रश्चादिना नित्यं षत्वे प्राप्ते। **नशेर्वा**। 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इत्यतः कुरित्यनुवर्तते, 'स्कोः संयोगाद्योः–' इत्यतः अन्ते इति च। 'पदस्य' इत्यधिकृतम्। तदाह—**नशेः कवर्ग इत्यादिना**। अन्तादेश इत्यलोऽन्त्यसूत्रलभ्यम्। पक्षे 'व्रश्च–' इति षत्वम्। **नक् नगिति**। कुत्वपक्षे जश्त्वचर्त्वाभ्यां रूपे। **नट्, नडिति**। षत्वपक्षे जश्त्वचर्त्वाभ्यां रूपे। **नग्भ्याम्, नड्भ्यामिति**। कुत्वपक्षे जश्त्वेन गकारः। षत्वपक्षे तु जश्त्वेन डकारः। 'मस्जिनशोर्झलि' इति नुम् तु न, धातोर्विहिते प्रत्यये एव तत्प्रवृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात्। **स्पृशोऽनुदके। अनुदके सुपीति**। उदकशब्दभिन्ने सुबन्ते

देवेति वाच्यम्। अकारस्याविधौ हल एव श्रवणप्रसङ्गात्। **विडिति**। 'विश प्रवेशने' इत्यस्मात् क्विप्। **नशेर्वा**। केचिदिह झलीत्यनुवर्त्य झलि पदान्ते चेति व्याचक्षते। तन्न, नष्टमित्यादावतिप्रसङ्गात्। **नगिति**। षडगकः प्राग्वत्। **स्पृशोऽनुदके क्विन्**। ककारो गुणाभावार्थः। नकारस्तु 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति विशेषणार्थः। वस्तुतस्तु व्यर्थ एव सः, 'क्विप्रत्ययस्य कुः' इत्युक्तेऽपि तदनुबन्धपरिभाषया क्विबन्तस्य कुत्वाप्रसक्तेः। न चाद्युदात्तत्वं प्रयोजनम्, क्विनः प्रकृतीनामेकाच्त्वाद्धातुस्वरेणापि तत्सिद्धेः। दधृगित्यत्र त्वन्तोदात्तत्वनिपातनादाद्युदात्तत्वं नापेक्षितमेवेति दिक्। अत्र सुपीत्यनुवर्तते, कर्मणीति तु निवृत्तमित्याशयेनाह—**अनुदके सुप्युपपद इति**।

घृतस्पृशौ, घृतस्पृशः । क्विन् प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीह्याश्रयणात्क्विप्यपि कुत्वम् । दृक् । षडगकाः प्राग्वत् ॥ इति शान्ताः ॥ 'ञिधृषा प्रागल्भ्ये' । अस्मात् 'ऋत्विग्-' (सू ३७३) आदिना क्विन् । द्वित्वमन्तोदात्तत्वं च निपात्यते । कुत्वात्पूर्वं जश्त्वेन डः, गः, कः । धृष्णोतीति दधृक्, दधृग्, दधृषौ, दधृषः । दधृग्भ्यामित्यादि । रत्नानि मुष्णातीति रत्नमुट्, रत्नमुड्, रत्नमुषौ, रत्नमुषः । 'षड्भ्यो लुक्' (सू २६१) षट्, षड् । षड्भिः । षड्भ्यः । षड्भ्यः । 'षट्चतुर्भ्यश्च' (सू ३३८) इति नुट् । 'अनाम्' इति पर्युदासान्न ष्टुत्वनिषेधः । 'यरोऽनुनासिके-' (सू ११६) इति विकल्पं बाधित्वा 'प्रत्यये भाषायां नित्यम्' (वा ५०१७) इति

इत्यर्थः । 'शुषि स्पृशः' इत्यतः सुपीत्यनुवर्तत इति भावः । घृतस्पृक्, घृतस्पृगिति । घृतं स्पृशतीति विग्रहे क्विन् । उपपदसमासः । सुब्लुक् । घृतस्पृश् स् इति स्थिते हल्ङ्यादिलोपः । 'क्विन्प्रत्ययस्य-' इति कुत्वस्यासिद्धत्वात् पूर्वं 'व्रश्च-' इति षः । तस्य जश्त्वेन डः । तस्य कुत्वेन गः । तस्य चर्त्वविकल्प इति भावः । घृतस्पृग्भ्याम् । ननु 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इत्यत्र 'क्विनः कुः' इत्येतावतैव क्विन्नन्तस्येति लब्धे प्रत्ययग्रहणं क्विन् प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीहिलाभायेत्युक्तं तुजुशब्दनिरूपणावसरे । तस्य प्रयोजनमाह—क्विन् प्रत्ययो [illegible]

[illegible] बहुव्रीह्याश्रयणेन कदाचित् क्विबन्तत्वमात्रेणापि क्विन्प्रत्ययान्तत्वयोग्यतालाभादिति भावः । षडगकाः प्राग्वदिति । षत्वजश्त्वकुत्वचर्त्वैरिति भावः ॥ इति शान्ताः ॥

अथ षकारान्ता निरूप्यन्ते । दधृक्शब्दस्य व्युत्पत्तिं दर्शयति—ञिधृषेति । 'आदिर्ञिटुडवः' इति ञि [illegible]

[illegible] लघूपधगुणः, दधर् इति रूपम् । '...त्वादानत्वम्' इत्याद्युदात्तनिवृत्त्यर्थमन्तोदात्तनिपातनम् । कुत्वात्पूर्वमिति । जश्त्वं प्रति कुत्वस्यासिद्धत्वात् प्रथमं जश्त्वेन षस्य डकार इत्यर्थः । गः क इति । 'क्विन्प्रत्ययस्य-' इति डस्य कुत्वेन गकारः, तस्य चर्त्वेन ककार इत्यर्थः । रत्नमुडिति । 'मुष स्तेये' क्विप्, उपपदसमासः सुब्लुक्, हल्ङ्यादिलोपः, जश्त्वचर्त्वे इति भावः । षष्-

---

तीति उदकस्पर्शः । निषेधसामर्थ्यादिह किमपि न भवति, तस्मिन् हि सति क्विन्प्र- यस्मादिति बहुव्रीह्याश्रयणेन कुत्वस्यावर्जनीयतया 'अनुदके' इति निषेधस्य [illegible] । केचित्तु उदकस्पृडिति प्रत्युदाहरन्ति, निषेधसामर्थ्यात् जश्त्वं, मात्र

नासिकः । षण्णाम् । षट्सु, षड्सु । तदन्तविधिः । परमषट् । परमषण्णाम् । गौणत्वे तु प्रियषषः । प्रियषषाम् । रुत्वं प्रति षत्वस्यासिद्धत्वात् 'ससजुषो रुः' (सू १६२) इति रुत्वम् । ४३३ वोरुपधाया दीर्घ इकः । (८-२-७६) रेफवान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः स्यात्पदान्ते । पिपठीः, पिपठिषौ, पिपठिषः । पिपठीर्भ्याम् । 'वा शरि' (सू १२१) इति वा विसर्जनीयः । ४३४ नुम्विसर्जनीय-

शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । तस्य बहुवचनेष्वेव रूपाणि दर्शयति—**षड्भ्यो लुगिति** । अनेन जश्शसोः लुकि जश्त्वचर्त्वे इति शेषः । **तदन्तविधिरिति** । 'षड्भ्यो लुक्, षट्चतुर्भ्यश्च' इत्यनयोराङ्गत्वादिति भावः । प्रियाः षड् यस्येति बहुव्रीहौ प्रियषष्शब्दस्य एकद्विबहुवचनानि सन्ति । प्रियषट्, प्रियषड्, प्रियषषौ, प्रियषषः—इत्यादि रत्नमुष्शब्दवत् । तत्र 'षड्भ्यो लुक्' इति 'षट्चतुर्भ्यश्च' इति च लुङ्नुटावाशङ्क्य आह—**गौणत्वे त्विति** । 'षड्भ्यः' इति 'षट्चतुर्भ्यः' इति च बहुवचननिर्देशबलेन तदर्थप्राधान्य एव लुङ्नुटोः प्रवृत्तेरिति भावः । पठितुमिच्छतीत्यर्थे 'पठ व्यक्तायां वाचि' इति धातोः 'धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा' इति सन्प्रत्यये, 'सन्यङोः' इति द्वित्वे हलादिशेषे 'सन्यतः' इत्यभ्यासस्य इत्वम्, सन इट्, षत्वम्, 'सनाद्यन्ताः–' इति धातुत्वम् । पिपठिष इत्यस्मात् क्विप्, 'अतो लोपः', पिपठिष् इति षकारान्तम् । कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकत्वम्, ततः सुः, तत्र विशेषं दर्शयति—**रुत्वं प्रतीति** । 'क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्' इति निषेधाद्धल्ङ्यादिलोपे कृते 'ससजुषो रुः' इति रुत्वम् । न च सकाराभावः शङ्क्यः, रुत्वं प्रति षत्वस्यासिद्धत्वादित्यर्थः ।

वोरुपधायाः । र् च, व् च वौ तयोरिति विग्रहः । 'सिपि धातो रुर्वा' इत्यतो धातोरित्यनुवर्तते । वोरिति तद्विशेषणम् । तदन्तविधिः । 'पदस्य' इत्यधि-

'स्वादिषु–' इति पदत्वाद् 'वोरुपधायाः–' इति भ्यामादौ पदान्तत्वलक्षणो दीर्घ इति भावः । सुपि विशेषमाह—**वा शरीति** । पिपठिष् सु इति स्थिते षत्वस्यासिद्धत्वाद्रुत्वे, दीर्घे, विसर्जनीये, तस्य सत्वं बाधित्वा 'वा शरि' इति विकल्पेन विसर्जनीयः । तदभावपक्षे विसर्जनीयस्य सत्वमित्यर्थः । तत्र विसर्जनीयपक्षे पिपठीः सु इति स्थिते, इण्कवर्गाभ्यां परत्वाभावाद् 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वे अप्राप्ते । **नुम्विसर्जनीय** । 'इण्कोः'

क्विप् स्यादेवेति तेषामाशयः ॥ इति शान्ताः ॥ **गौणत्वे त्विति** । 'षड्भ्यो लुक्' 'षट्चतुर्भ्यश्च' इति बहुवचननिर्देशात् षडर्थप्राधान्ये एव लुग्नुटौ भवत इति भावः ।

क्विप्यतो लोपे कृदन्तत्वात् स्वाद्युत्पत्तौ पिपठिष् सु इति [illegible] सोर्हल्ङ्या-

शर्व्यवायेऽपि । (८-३-५८) एतैः प्रत्येकं व्यवधानेऽपि इण्कुभ्यां परस्य सस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् । ष्टुत्वेन पूर्वस्य षत्वम् । पिपठीष्षु, पिपठीःषु ॥ 'प्रत्येकम्' इति व्याख्यानादनेकव्यवधाने षत्वं न । निंस्स्व । निंस्से । नुम्ग्रहणं नुम्स्थानिका-

---

इति, 'मूर्धन्यः' इति चानुवर्तते । तदाह—एतैः प्रत्येकमित्यादिना । अत्र प्रत्येक-मेव नुमादिभिर्व्यवधानं विवक्षितम् । न तु 'अट्कुप्वाङ्–' इतिवत् यथासंभवं व्यव-धानमिति भाष्ये स्पष्टम् । ततश्च प्रकृते विसर्जनीयपक्षे तेन व्यवधानेऽपि षत्वमिति भावः । विसर्जनीयस्य सत्वपक्षे आह—ष्टुत्वेनेति । पिपठीस् सु इति स्थिते प्रथम-सकारेण शरा व्यवायमाश्रित्य ईकारादिणः परत्वाद् द्वितीयसकारस्य षत्वे सति पूर्वस्य सकारस्य ष्टुत्वेन षकारः, न तु 'आदेशप्रत्यययोः' इति षः । अपदान्तस्य इत्यनुवृत्तेरिति भावः । एवं च 'नुम्शर्व्यवायेऽपि' इत्येव सिद्धे विसर्जनीयग्रहणं व्यर्थमित्याहुः । अयोगवाहानां शर्ष्वपि पाठादिह विसर्जनीयग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । निंस्स्वेति । 'णिसि चुम्बने' लुग्विकरणः । 'णो नः' इति णस्य नः, इदित्वान्नुम् । अनुदात्तेत्त्वा-दात्मनेपदम् । लोण्मध्यमपुरुषैकवचनं थास्, 'थासः से' 'सवाभ्यां वामौ' इत्येकारस्य वत्वम् । निन्स् स इति स्थिते 'नश्चापदान्तस्य–' इत्यनुस्वारे निंस्स्वेति रूपम् । अत्र यथा-संभवं व्यवधानाश्रयणे तु नुम्स्थानिकानुस्वारेण सकारेण च व्यवहितस्य द्वितीयसकारस्य षत्वं स्यात् । अतः प्रत्येकं व्यवधानमाश्रितमिति भावः । निंस्से इति । उक्तधातो-र्लण्मध्यमपुरुषैकवचनं थास् । तस्य 'थासः से' इति सेआदेशः । निंस्से इत्यत्रापि द्वितीयसकारस्य षत्वं न भवति, प्रत्येकमेव व्यवधानाश्रयणादिति भावः । 'हिसि हिंसा-याम्' सुपूर्वादस्मात् क्विप्, इदित्वान्नुम्, ततः सप्तमीबहुवचने सुहिन्स् सु इति स्थिते प्रथमसकारस्य संयोगान्तलोपे सुहिन्सु इति रूपम् । 'स्वादिषु–' पदान्तत्वाद् 'नश्चापदान्तस्य–' इत्यनुस्वारो न । किं च पुम्शब्दात् सप्तमीबहुवचने पुंस् सु इति स्थिते प्रथमसकारस्य संयोगान्तलोपे पुंसु इति रूपम् । तत्र सुहिन्सु इत्यत्र नुमा व्यवधानात् षत्वं स्यात् । नुम्ग्रहणस्यानुस्वारोपलक्षणार्थत्वे पुंसु इत्यत्र षत्वं स्यादित्यत आह—नुम्ग्रहणमिति

दिलोपे प्रत्ययलक्षणेन पदान्तत्वात्सस्य रुर्भवति । न च रुत्वे कर्तव्ये अल्लोपस्य स्थानि-वत्त्वं शङ्क्यम्, पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात् । -नुम्विसर्जनीय । 'इण्कोः' इति पञ्चमी-न्तयोः 'वा शरि' इति विकल्पात् पक्षे सकारस्तेन शर्व्यवाये सुपः सस्य षत्वम्, पूर्वस्य ष्टुत्वम्, न तु 'आदेशप्रत्यययोः' इति षः, 'पदान्तस्य' इति निषेधादिति भावः । स्थिते शर्ग्रहणेन न प्रयोजनम्, किं तु 'नुम्विसर्जनीयव्यवायेऽपि' इत्येव सूत्रं यक्त-निर्देशाध्यवहितस्याप्राप्तौ वचनम् । ष्टुत्वेन पूर्वस्येति । सनः सस्य रुत्वविसर्गयोः

। 'नुम्शर्व्यवायेऽपि' इत्येव युक्तं सम्रतिका

नुस्वारोपलक्षणार्थं व्याख्यानात् । तेनेह न—सुहिन्सु । पुंसु । अत एव न शर्ग्रहणेन गतार्थता । 'रात्सस्य' (सू २८०) इति सलोपे विसर्गः । चिकीः, चिकीर्षौ, चिकीर्षः । 'रोः सुपि' (सू ३३४) इति नियमान्न विसर्गः । चिकीर्षु । दमेर्डोस्' (उ २२७) । डित्वसामर्थ्याट्टिलोपः । षत्वस्यासिद्धत्वादुत्वविसर्गौ ।

व्याख्यानादिति । प्रकृतसूत्रे 'हयवरट्' सूत्रे च भाष्ये तथा व्याख्यानादित्यर्थः । नुम्ग्रहणं नुम्स्थानिकानुस्वारोपलक्षणार्थमित्येतत् सूत्राक्षरानुगतमित्याह—**अत एव न शर्ग्रहणेन गतार्थतेति** । नुम्ग्रहणस्य नुम्स्थानिकानुस्वारोपलक्षणार्थत्वादेव शर्ग्रहणेन नुम्ग्रहणस्य गतार्थता—लब्धप्रयोजनता नेत्यर्थः । नुम्ग्रहणस्य केवलानुस्वारोपलक्षणार्थत्वे तु शर्ग्रहणेनैव सिद्धत्वात् तद्ग्रहणमनर्थकं स्यात्, अनुस्वारस्य शर्ष्वपि पाठादिति भावः । **चिकीरिति** । कृधातोस्सनि 'इको झल्' इति सनः कित्वादृकारस्य गुणाभावे 'अज्झनगमां सनि' इति दीर्घः । ततः 'ऋत इद्धातोः' इति इत्वम्, 'हलि च' इति दीर्घः । ततः 'सन्यङोः' इति द्वित्वम्, हलादिशेषः, ह्रस्वः, 'कुहोश्चुः' इत्यभ्यासककारस्य चुत्वम्, सस्य षत्वम्; चिकीर्ष इति रूपम् । 'सनाद्यन्ताः—' इति धातुत्वात्ततः क्विप्, 'अतो लोपः', चिकीर्ष् इत्यस्मात् षकारान्तात् सुबुत्पत्तौ सोर्हल्ङ्यादिलोपे चिकीर्ष् इति स्थितम् । एतावत् सिद्धवत्कृत्य 'रात्सस्य' इति नियमात् षकारस्य संयोगान्तलोपाभावमाशङ्क्य आह—**रात्सस्येति** । षत्वस्यासिद्धत्वादिति भावः । एवं चिकीर्भ्यामित्यूह्यम् । विसर्गमाशङ्क्य आह—**रोः सुपीति** । प्रकृते रपरत्वसम्पन्नस्य रस्य रुत्वाभावादिति भावः । **दमेर्डोसिति** । औणादिकमेतत्सूत्रम् । 'दमु उपशमे' इत्येतस्मा-

[illegible]

आह—**षत्वस्यासिद्धत्वादुत्वविसर्गाविति** । षत्वस्यासिद्धत्वादुत्वे सति विसर्गः ।

[illegible]न्ये । **निस्स्येति** । आयसकारस्य प्रत्येकं व्यवधानेऽपि आदेशप्रत्ययावयवत्वाभावात् षत्वं न भवति । न चात्र 'आदेशप्रत्यययोः' इत्यनुवृत्त्यभावात् 'नुम्विसर्जनीय—' इत्यनेन धातुसकारस्य षत्वं स्यादिति वाच्यम्, तस्य स्वातन्त्र्येण विधायकत्वानङ्गीकारात् । 'अप[illegible]स्य मूर्धन्यः' 'इण्कोः' इतिवत् 'नुम्विसर्जनीय—' इत्यस्याप्यधिकार-

[illegible] इति चिकीर्षतेति । चिकीर्षतेः क्विप्प्रत्ययः । चिकीः [illegible]

[illegible] ग्रहगुहोश्च' इति वा सन् इडभावे, 'इको झल्'

[illegible] सनि' इति दीर्घे 'ऋत इत्—' इतीत्वे [illegible]

दोः, दोषौ, दोषः। 'पद्दन्नो–' (सू २२८) इति वा दोषन्। दोष्णः। दोष्णा
दोर्भ्यः। दोषा। ['विश प्रवेशने'। सन्नन्तात्क्विप्। कत्वस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोपः
'व्रश्च–' (सू २९४) इति षः। जश्त्वचर्त्वे। विविट्, विविड्, विविषौ, विविषः
स्कोः–' (सू ३८०) इति कलोपः। तट्, तड्, तक्षौ, तक्षः। गोरट्, गोरड्
गोरक्षौ, गोरक्षः। तक्षिरक्षिभ्यां ण्यन्ताभ्यां क्विपि तु 'स्कोः–' (सू ३८०) इति

वा दोषन्निति। शसादाविति शेषः। दोष्ण इति। शसि दोषन्नादेशे 'अल्लोपोऽ
नः' इत्यकारलोपे 'रषाभ्याम्–' इति णत्वमिति भावः। दोष्षु, दोःषु। विविच्छब्दं
व्युत्पादयति—विशेति। सन्नन्तादिति। वेष्टुमिच्छतीति विग्रहे विशेः सन् 'हल-
न्ताच्च' इति सनः कित्वान्न लघूपधगुणः। 'सन्यङोः' इति द्वित्वम्। हलादिः शेषः।
शकारस्य झल्परकत्वाद् 'व्रश्च–' इति षः। 'षढोः कः सि' इति षस्य कः। प्रत्ययावयव-
त्वात् सस्य षत्वम्। 'सनाद्यन्ता–' इति धातुत्वात् क्विप्। 'अतो लोपः' विविक्ष् इति
षकारान्तं रूपमित्यर्थः। कत्वस्येति। विविक्ष् इत्यस्मात् सोर्हल्ङ्यादिलोपे षकारस्य
संयोगान्तलोपः। 'स्कोः–' इति ककारलोपस्तु न शङ्क्यः, संयोगादिलोपे कर्तव्ये 'षढोः
कः सि' इति कत्वस्यासिद्धत्वादित्यर्थः। व्रश्चेति ष इति। संयोगान्तलोपे सति
सकारस्य निमित्तस्य निवृत्त्या कत्वस्यापि निवृत्तौ, झल्परत्वनिवृत्त्या पूर्वप्रवृत्तषत्वस्यापि
निवृत्तौ, पदान्तत्वाद् 'व्रश्च–' इति शस्य ष, इत्यर्थः। जश्त्वचर्त्वे इति। षस्य जश्त्वेन
डः, तस्य चर्त्वविकल्प इत्यर्थः।

स्कोरिति। 'तक्षू तनूकरणे' अस्मात् क्विप् ततस्सोर्हल्ङ्यादिलोपे 'स्कोः–'
इति कलोपे षस्य जश्त्वेन डः, तस्य चर्त्वविकल्प इत्यर्थः। तड्भ्याम्। तट्त्सु, तट्सु
गोरडिति। 'रक्ष पालने' इत्यस्मात् कर्मण्युपपदे अणि प्राप्ते, वाऽसरूपन्यायेन क्विपि
सुबुत्पत्तौ तक्षशब्दवद्रूपम्। तक्षिरक्षिभ्यामिति। इका निर्देशोऽयम्। तक्ष् रक्ष्
धातुभ्यां 'हेतुमति च' इति णिच्, चकार [illegible]

[illegible] रः 'सना-

[illegible], रक्ष् इति

[illegible] 'कुहोश्चुः' अल्लोपः। सोर्हल्ङ्यादिलोपे पदान्तत्वाद् [illegible] इति कका-

इति दीर्घः। दोरिति। दाम्यतीति दोः। संयोगान्तलोप इति। न चास्मिन्
कर्तव्ये बहिरङ्गत्वेनातो लोपस्यासिद्धत्वं शङ्क्यम्, बहिर्निमित्तापेक्षपदसंज्ञासापेक्षत्वेन
संयोगान्तलोपस्यैव बहिरङ्गत्वादिति दिक्। विविडिति। विशेः सन् 'एकाचः–'
इतीण्निषेधे 'हलन्ताच्च' इति कित्वाद् गुणाभावः। द्वित्वाभ्यासकार्ये। तडिति।
'तक्षू तनूकरणे' इत्यस्मात् क्विप्। गां रक्षतीति गोरट्। कर्मण्युपपदे 'वाऽसरूप–'

१ अयं पाठो बालमनोरमानुरोधेन। क्वचित्तु 'षत्वस्यासिद्धत्वात्' इति पाठः।

न प्रवर्तते, णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाभावात् । 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' (वा ४३३) इति त्विह नास्ति, 'तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु' (वा ४४०) इति निषेधात् । तस्मात्संयोगान्तलोप एव । तक्, तग् । गोरक्, गोरग् । 'स्कोः-' (सू ३८०) इति कलोपं प्रति कुत्वस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोपः । पिपक्, पिपग् । एवं विवक् । दिधक् ॥ इति षान्ताः ॥ 'पिस गतौ' सुष्ठु पेसतीति सुपीः, सुपिसौ, सुपिसः । सुपिसा, सुपीर्भ्याम् । सुपीःषु, सुपीष्षु । एवं सुतूः । 'तुस खण्डने' । विद्वान्, विद्वांसौ, विद्वांसः । हे विद्वन् । विद्वांसम्, विद्वांसौ । ४३५. वसोः

रस्य लोपो न प्रवर्तत इत्यर्थः । **णिलोपस्येति** । 'णेरनिटि' इति णिलोपस्य 'अचः परस्मिन्-' इति स्थानिवत्त्वादित्यर्थः । **तस्य दोष इति** । **तस्मादिति** । 'स्कोः-' इत्यस्याप्रवृत्तेरित्यर्थः । सति च षकारस्य संयोगान्तलोपे ककारस्य जश्त्वचर्त्वे इत्यभिप्रेत्य आह—**तक्, तग् । गोरक्, गोरगिति** । 'डुपचष् पाके' अस्मात् सनि 'सन्यङोः' इति द्वित्वम्, हलादिशेषः । 'सन्यतः' इत्यभ्यासाकारस्य इत्वम् । 'चोः कुः' इति चकारस्य कुत्वम् । प्रत्ययावयवत्वात् सस्य षः । पिपक्ष् इति रूपम् । ततः सोर्लोपे 'स्कोः-' इति ककारस्य लोपमाशङ्क्य आह—**कुत्वस्यासिद्धत्वादिति** । चकारस्थानिकस्येति शेषः । सति च षकारस्य संयोगान्तलोपे झल्परत्वनिवृत्त्या पूर्वप्रवृत्तककारस्य निवृत्तौ पदान्तत्वात् कुत्वे जश्त्वचर्त्वे इत्यभिप्रेत्य आह—**पिपक्, पिपगिति** । पिपक्षौ, पिपक्षः-इत्यादि । **एवं विवगिति** । वक्तुमिच्छतीति विग्रहे 'वच परिभाषणे' इत्यस्माद् विवक्ष्शब्दः पिपक्ष्शब्दवदित्यर्थः । **दिधगिति** । दग्धुमिच्छतीत्यर्थे 'दह भस्मीकरणे' इत्यस्मात्सनि द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासेत्त्वे दिदह्स् इति स्थिते 'दादेर्धातोर्घः' इति हस्य घत्वे 'एकाचो बशः-' इति दकारस्य धत्वे दिधघ्स इति घकारस्य चर्त्वेन ककारे प्रत्ययावयवत्वात् सस्य षत्वे ततः क्विपि अतो लोपे दिधक्ष् इति रूपम् । तस्मात् सुबुत्पत्तौ सोर्लोपे चर्त्वस्यासिद्धत्वाद् 'स्कोः-' इत्यभावे षकारस्य संयोगान्तलोपे खर्परत्वाभावात् पूर्वप्रवृत्तककारस्य निवृत्तौ पदान्तत्वात् जश्त्वचर्त्वे इति भावः । दिधक्षौ दिधक्षः-इत्यादि ॥ इति षान्ताः ॥

अथ सकारान्ता निरूप्यन्ते । **सुपीरिति** । 'र्वोरुपधायाः-' इति दीर्घः । **एवं सुतूरिति** । **विद्वानिति** । 'विद ज्ञाने' अदादिः, लटः शत्रादेशे 'विदेः शतु-

---

न्यायेन क्विप् । **कुत्वस्यासिद्धत्वादिति** । इतरथा 'स्कोः-' इति कलोपः स्यादिति भावः । **पिपगिति** । पक्तुमिच्छति पिपक् । वक्तुमिच्छति विवक् । 'दादेः-' इति घः । 'एकाचो बशो-' इति भष्भावः । दग्धुमिच्छतीति दिधक् ॥ इति षान्ताः ॥ **सुतूरिति** । सुष्ठु तोसतीति सुतूः । वेत्तीति विद्वान् । 'विदेः शतुर्वसुः' । अदादित्वा-

सम्प्रसारणम् । (६-४-१३१) वस्वन्तस्य भस्य सम्प्रसारणं स्यात् । पूर्वरूपं षत्वम् । विदुषः । विदुषा । 'वसुस्रंसु-' (सू ३३४) इति दत्वम् । विद्वद्भ्याम् इत्यादि । सेदिवान् , सेदिवांसौ, सेदिवांसः । सेदिवांसम् । अन्तरङ्गोऽपीडागमः सम्प्रसारणविषये न प्रवर्तते, 'अकृतव्यूहा-' (प २७) इति परिभाषया । सेदुषः ।

वसुः' शित्वात् सार्वधातुकत्वात् शप्, लुक् । 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्वान्न लघूपधगुणः । कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकत्वं विद्वस्शब्दः । तस्मात् सुः, उगित्वान्नुम्, 'सान्तमहतः-' इति दीर्घः, सुलोपः, सस्य संयोगान्तलोपः, तस्यासिद्धत्वान्नलोपो नेति भावः । सान्तत्वाभावाद् 'वसुस्रंसु-' इति दत्वं न । विद्वांसाविति । शुटि नुमि कृते 'सान्तमहतः-' इति दीर्घः, 'नश्च-' इत्यनुस्वार इति भावः । शसादौ वचि विशेषमाह—वसोः संप्रसारणम् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया वसोरिति तदन्तग्रहणम् । 'भस्य' इत्यधिकृतम् । तदाह—वस्वन्तस्येति । पूर्वेति । शसि वकारस्य उत्वे विद् उ अस् इति स्थिते, 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपे विदुस् इति स्थिते, प्रत्ययावयवत्वात् सस्य षत्वमित्यर्थः । 'षत्वतुकोरसिद्धः' इति पूर्वरूपस्यासिद्धत्वं न शङ्क्यम्, पदान्तपदाद्योरेकादेश एव तत्प्रवृत्तेः । सुपि दत्वे चर्त्वम् । विद्वत्सु । सेदिवानिति । 'षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु', 'धात्वादेः षः सः', 'भाषायां सदवसश्रुवः' इति लिटः क्वसुः, उकावितौ, 'लिटि धातोः-' इति द्वित्वम्, हलादिशेषः, 'अत एकहल्मध्ये-' इत्येत्वाभ्यासलोपौ, 'वस्वेकाजाद्घसाम्' इति इट् । सेदिवस्शब्दः । ततः सुः, उगित्वान्नुम्, 'सान्तमहतः-' इति दीर्घः, सुलोपः, सस्य संयोगान्तलोपः, तस्यासिद्धत्वान्नलोपो न । सान्तवस्वन्तत्वाभावाच्च दत्वमिति भावः-।-सेदिवांसाविति । नुमि 'सान्तमहतः-' इति दीर्घः । ननु उक्तरीत्या निष्पन्नात् सेदिवस्शब्दात् शसि 'वसोः संप्रसारणम्' इति वकारस्य उत्वे पूर्वरूपे इकारस्य यणि सेद्युष इति स्यात् । ततश्च सेदुष इति वक्ष्यमाणं रूपमयुक्तम् । न च शसि भविष्यति भविष्यत्संप्रसारणरूपकार्यं पर्यालोच्य पूर्वमेव इट् न प्रवर्तते, पदावधिकान्वाख्यानाभ्युपगमादिति वाच्यम्, एवमपि बहिर्भूतयजाद्यसर्वनामस्थानस्वादिप्रत्ययनिमित्तकभसंज्ञापेक्षतया संप्रसारणस्याङ्गस्य बहिरङ्गत्वेन इडागमस्यैवान्तरङ्गत्वात् प्रथमं प्रवृत्तेः । परादन्तरङ्गस्य बलवत्त्वादित्यत आह—अन्तरङ्गोऽपीति । अकृतेति । भविष्यता संप्रसारणेन वलादित्वस्य विनाशोन्मुखत्वादिति भावः ।

च्छपो लुक् । 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्वाल्लोपधागुणः । उगित्वान्नुम् । 'सान्तः
' इति दीर्घः । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपो न । वसोः । प्रत्ययग्रहणे
। सेदिवानिति । 'भाषायां सदवसश्रुवः'
क्वसुः 'लिटि धातोः-' इति द्वित्वम् शेषः 'अत

सेदुषा, सेदिवद्भ्याम् इत्यादि। 'सान्तमहतः–' (सू ३१७) इत्यत्र सान्तसंयोगोऽपि प्रातिपदिकस्यैव गृह्यते, न तु धातोः, महच्छब्दसाहचर्यात्। सुष्ठु हिनस्तीति सुहिन्, सुहिंसौ, सुहिंसः। सुहिन्भ्याम् इत्यादि। सुहिन्त्सु, सुहिन्सु। ध्वत्,

वस्तुतस्तु प्रथममपि सेदिवस्शब्दादेव सुबुत्पत्तिरस्तु। तथापि वकारस्य संप्रसारणे उत्वे कृते, यणि सत्यपि संप्रसारणस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वाद् 'लोपो व्योः–' इति लोपे सेदुष इति रूपं सिद्धम्। न च 'नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिः' इति निषेधः शङ्क्यः। उत्तरकालप्रवृत्तिके अजानन्तर्य एव तत्प्रवृत्तेरभ्युपगमात्। इह च उत्तरकालप्रवृत्तिके वलि लोपे तदभावात्। किंच कृते इटि संप्रसारणप्रवृत्तावपि वलादित्वरूपनिमित्तनिवृत्त्या इटो निवृत्तौ सेदुष इति निर्बाधम्, 'निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः' इति न्यायात्। किंच पदावधिकान्वाख्यानेऽपि सेद्वस् अस् इति स्थिते इट्संप्रसारणयोः प्राप्तौ प्रतिपदविधित्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वात् प्रथमं संप्रसारणे वलादित्वाभावादिटः प्राप्तिरेव नास्तीति

शब्दात्सोर्लोपः, सकारस्य संयोगान्तलोपः, तस्यासिद्धत्वान्नलोपो न, नापि 'सर्वनामस्थाने च–' इति दीर्घः। निमित्तापायादनुस्वारनिवृत्तिः। सुहिन् इति सौ रूपं वक्ष्यति। तत्र 'सान्तमहतः–' इति दीर्घमाशङ्क्य आह—**सान्तेति**। **सुहिन्भ्यामिति**। 'स्वादिषु–' इति पदान्तत्वात् सस्य संयोगान्तलोपे निमित्तापायादनुस्वारनिवृत्तिरिति भावः। **सुहिन्स्स्विति**। संयोगान्तलोपे अनुस्वारनिवृत्तिः। सुपः सकारमाश्रित्य पुनरनुस्वार-

इस्येत्वाभ्यासलोपौ, 'वस्वेकाजाद्घसाम्' इतीट्, नुम्, 'सान्त' इति दीर्घः। **सेदुष इति**। ननु 'तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य' इति परिभाषया 'विदेः शतुर्वसुः' इत्यस्यैव वसोः संप्रसारणं युक्तम्, न तु क्वसोः। सत्यम्, वसोरुकारानुबन्धकरणं क्वसोः सामान्यग्रहणार्थम्। उगित्वस्य स्थानिवद्भावेनापि सिद्धेः। इह गमिप्रभृतिभ्यः क्वसुर्नेदाहृतः, छान्दसत्वात्। अत एव वैदिकप्रक्रियायां तस्थिवान् जग्मिवान् इत्याद्युदाहर्तव्यं नानेत्याहुः। कवयस्तु प्रयुञ्जते—'श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते'। 'तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे' इत्यादि। अत्र वदन्ति—छान्दसा अप्येते प्रयोगाः क्वचिद् भाषायां भवन्ति, 'भाषायां सदवसश्रुवः' इत्यस्य सामान्यापेक्षज्ञापकत्वात् यथागमकथंचिल्लनाधेयमिति। **सुहिनिति**। संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नोपधादीर्घः। **सुहिन्त्स्विति**। 'नश्च' इति सस्य वा धुट्। ध्वंसत इति ध्वत्। संसत इति स्रत्। 'संसु ध्वंसु अवस्रंसने' 'ध्वंसु गतौ च' इत्याभ्यां क्विप्। 'अनिदिताम्–' इति नलोपः, 'वसु-

ध्वट्, ध्वसौ, ध्वसः। ध्वसाम्। एवं ध्वट्। ४३६ पुंसोऽसुङ्। (७-१-८९) सर्वनामस्थाने विवक्षिते पुंसोऽसुङ् स्यात्। असुङ उकार उच्चारणार्थः। 'बहुपुंसी' इत्यत्र 'उगितश्च' (सू ४५५) इति ङीबर्थं कृतेन 'पूनो डुम्सुन्'

स्तु न, पश्चात् ... । ध्वनिति। 'ध्वंसु अवस्रंसने' इत्यनुस्वारेत्संज्ञकः। किन्तु, अनुस्वारस्यागित्त्वाद् 'अनिदिताम्-' इति नलोपः। शेषोऽपि। 'वसुस्रंसु-' इति दत्वम्। 'वाङ्मयने' इति प्रसर्गे ... इति भावः। एवमिति। 'ध्वंसु अवसंस्रने' ... पूर्ववदिति भावः। 'पूञ् पवने' अस्माद् 'पूनो डुम्सुन्' इति उणादिसूत्रेण डुम्सुन्प्रत्ययः। तस्मिन् परे उकारस्य ... । ... इकारादि ... । पुंशब्दस्य व्युत्पत्तिः। अथ सुटि विशेषमाह—पुंसोऽसुङ्। 'इतोऽत् सर्वनामस्थाने' इत्यतः सर्वनामस्थाने इत्यनुवर्तितमपि ... सूत्रं व्याचष्टे—सर्वनामस्थान इति। पुंसः असुङ् स्यात् सर्वनामस्थाने—इति फलितम्। ननु सत्यप्यस्मात् परमपुंस्शब्दात् सुटि असुङा-देशात् प्रागेव 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तत्वे पश्चादसुङि कृते स्यात्। सर्वनामस्थानोत्पत्तेः प्रागेव समासस्वरस्य अन्तरङ्गत्वात् प्राप्तेः। इत्थं तु असुङि कृते परमपुमान् इत्यत्र मकारादकारस्य। अत आह—विवक्षित इति। 'पुंसोऽसुङ्' इत्यत्र सर्वनामस्थाने इति न परसप्तमी, किं तु विषयसप्तमी इत्याशयः सर्वनामस्थाने प्रयोक्तुमिष्टे सति तदः प्रागेव असुङित्यर्थः आश्रीयते। एवं च सर्वनामस्थानोत्पत्तेः प्रागेव असुङि कृते 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तत्वं परमपुमान् इत्यत्र मकारादकारस्य भवतीति न दोष इति भावः। न च परसप्तमीपक्षेऽपि सर्वनामस्थानोत्पत्तेः प्रागन्तरङ्गोऽपि समासस्वरः पश्चादुत्पत्स्य-मानस्य ... परिभाषया न भवति, ...

...　　　ननु इत्य-

...　　　-स्यैवार्थ-

... इति। न ... संग्रहः, प्रयोजनाभावादिति भावः। ननु ... -असु-

... उदित्करणस्यास्ति प्रयोजनमित्यत आह—पूनो डुम्सुनिति प्रत्ययस्य उगित्त्वेनैव ... नुम्सिद्धेरिति। ननु निरनुबन्धकस्य ... इत्यत आह—बहुपुंसीत्यत्र उगितश्च इति ङीबर्थं कृतेनेति। बहवः पुमांसो यस्याम् इति बहुपुंसी ...

-स्रंसु-' इति दत्वम्। पुंसोऽसुङ्। 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' इत्यनुवर्तनादाह—सर्व-नामस्थान इति। विवक्षित इति। तेन परमपुमानित्यत्र परत्वादसुङि कृते समासान्तोदात्तत्वं भवदसुङ् एवाकारस्य भवति। परत्वमन्वानु नैतत्सिध्येत्। सर्वनाम-... -त्पत्तेः प्रागेन पुम्शब्दोत्तरस्योदात्तत्वे कृते ध्वंसनधर्मिणो हलः स्थाने तद्धर्मणो-... -ऽनेकादेशस्य प्रसङ्गात्। न चोकारस्य कृतोऽपि स्वरोऽनन्यत्वाभिवर्तिष्यते

इति प्रत्ययस्योगित्त्वेनैव नुम्सिद्धेः । पुमान् । हे पुमन् । पुमांसौ, पुमांसः । पुंसः । पुंसा, पुम्भ्याम्, पुम्भिः इत्यादि । पुंसि । पुंसु । 'ऋदुशन–' (सू २७६) इत्यनङ् । उशना, उशनसौ, उशनसः । 'अस्य सम्बुद्धौ वाऽनङ् नलोपश्च वा वाच्यः'

पायादसुङो निवृत्तौ बहुपुंस्शब्दादुगित्त्वाद् ङीपि बहुपुंसीशब्दः । अत्र ङीपः ऽसर्वनामस्थानत्वात्तस्मिन् विवक्षिते असुङः प्राप्तिरेव नास्ति । ड्मसुन उगित्वादेव ङी वक्तव्यः । तदर्थं ड्मसुन उगित्त्वमावश्यकम् । तेनैव नुमोऽपि सिद्धत्वाद् असुङ उकार उच्चारणार्थ इति भावः । यद्यप्युणादिषु 'पातेर्ड्मसुन्' इति वक्ष्यते, तथापि पाठान्तरमिदं द्रष्टव्यम् । 'स्त्रियाम्' इति सूत्रभाष्यकैयटयोस्तु सूतेः सस्य पः, ऊकारस्य ह्रस्वः, म्लुन् प्रत्यय इत्युक्तम् । पुमानिति । ड्ंसुन् इति कृतानुस्वारनिर्देशः । ततश्च पुंस्शब्दात् सौ विवक्षिते असुङ् । ङकार इत्, उकार उच्चारणार्थः, 'ङिच्च' इत्यन्तादेशः । निमित्तापायाद-

पः सस्य

–' इत्यत्र

'असंबुद्धौ' इत्यनुवृत्तेः न दीर्घ इति भावः । पुमांसाविति । असुङि पुमस् औ इति

नुमोऽनुस्वार इति भावः । पुंसः ।

म् । यय्परत्वाभावान्न परसवर्ण इति भावः । पुम्भ्यामिति । सस्य संयोगान्तलोपे निमित्तापायादनुस्वारनिवृत्तौ मकारमाश्रित्य पुनरनुस्वारे परसवर्णे रूपमिति भावः । इत्यादीति । पुंसे । पुंसः । पुंसोः । पुंसीति । अत्र यय्परत्वाभावान्न परसवर्णः । नुम्स्थानिकानुस्वारस्यैवोपलक्षणाद् 'नुम्विसर्जनीय–' इति षत्वं नेति भावः ।

'वश कान्तौ' अस्माद् 'वशेः कनसिः' इति कनसिप्रत्ययः । ककार इत् । इकार उच्चारणार्थः । 'ग्रहिज्या–' इति संप्रसारणम् । उशनस्शब्दः । तस्य सौ विशेषमाह—ऋदुशनेत्यनङिति । ङकार इत्, अकार उच्चारणार्थः, ङित्वादन्तादेशः । उशनन् स इति स्थिते उपधादीर्घः, हल्ङ्यादिना सुलोपः, नलोपः । उशना इति रूपमिति भावः । यद्यपि वशधातुश्छान्दस इति लुग्विकरणे वक्ष्यते, तथापि तत् प्रायिकम्, 'वष्टि भागुरिः–' इत्यादिनिर्देशात्, 'उशना भार्गवः कविः' इति कोशाच्च । अस्य

त्वादिति भावः

पक्षोऽपि सूपपादः । एतच्च मनोरमायां स्पष्टम् । पूञ इति । यद्यप्युणादिषु 'पातेर्ड्-

---

१ पुमस्शब्दात्–इति क, ख ।

(वा ४०३७)। हे उशनन्, हे उशन, हे उशनः। उशनोभ्यामित्यादि। अनेहा, अनेहसौ, अनेहसः। हे अनेहः। अनेहोभ्यामित्यादि। वेधाः, वेधसौ, वेधसः। हे वेधः। वेधोभ्यामित्यादि। अधातोरित्युक्तेर्न दीर्घः। सुष्ठु वस्ते सुवः, सुवसौ, सुवसः। पिण्डं ग्रसते पिण्डग्रः, पिण्डग्रसौ। 'ग्रसु ग्लसु अदने'। ४३७ अदस औ सुलोपश्च। (७-२-१०७) अदस औकारोऽन्तादेशः स्यात्सौ परे सुलोपश्च।

सान्तं तथा नान्तमथाप्यदन्तम्' इति श्लोकवार्तिकमित्याह। भाष्यादृष्टत्वादिदमप्रामाणिकमेवेति प्रामाणिकाः। हे उशनन् इति। अनङि नलोपाभावे रूपम्। हे उशन इति। अनङि नलोपे रूपम्। हे उशनेति। अनङभावे रूपम्। उशनोभ्यामिति। सस्य रुत्वे 'हशि च' इत्युत्वे 'आद्गुणः'। उशन-स्, उशनस्। अनेहेति। 'नञि हन एह च–' इति नञि उपपदे हनधातोरसुन्, प्रकृतेरेहादेशश्च, उपपदसमासः, 'नलोपो नञः' 'तस्मान्नुडचि' अनेहस्शब्दः। ततः सुः, अनङ्, सुलोपः, उपधादीर्घः, नलोप इति भावः। हे अनेहः। अनेहोभ्यामित्यादि। वेधा इति। 'विधाञो वेध च' विपूर्वाद् धाञ्धातोरसुन्, प्रकृतेर्वेधादेशश्च। असुनि उकार उच्चारणार्थः। उगित्त्वाभावान्न नुम्, ततः सुः, असन्तत्वाद्दीर्घः, सुलोपः, रुत्वविसर्गाविति भावः। 'वस आच्छादने' लुग्विकरणः। सुपूर्वादस्मात् क्विप्, सुवस्शब्दः, ततः सुः, हल्ङ्यादिलोपः, रुत्वविसर्गौ सुवः इति रूपं वक्ष्यति। अत्र 'अत्वसन्तस्य–' इति दीर्घमाशङ्क्याह—अधातोरित्युक्तेर्न दीर्घ इति। न च सुवस्शब्दस्य असन्तत्वादधातुत्वाच्च दीर्घो दुर्वार इति वाच्यम्, धात्ववयवभिन्नो यः अस् तदन्तस्य दीर्घ इत्याश्रयणात्। सुवोभ्यामित्यादि। 'वस निवासे' इति भौवादिकस्य तु नेदं रूपम्, तस्य यजादित्वेन संप्रसारणप्रसङ्गात्। पिण्डग्रस्शब्दः सुवस्शब्दवत्।

अदस्शब्दात् सौ त्यदाद्यत्वे प्राप्ते—अदस औ। अदस इति षष्ठी। औ इत्यविभक्तिकनिर्देशः। 'तदोः सः सौ–' इत्यतः सावित्यनुवर्तते। तदाह—अदस औकार इति। अन्तादेश इत्यलोन्त्यपरिभाषालभ्यम्। सकारस्य औत्वे कृते हलः

म्सुन्' इति वक्ष्यति, तथापि पाठान्तरमनुसृत्यात्रोक्तमिति बोध्यम्। हे पुमन्निति। असंबुद्धावित्युक्तेः 'सान्त–' इति न दीर्घः। पुंस्विति। संयोगान्तलोपे 'मोऽनुस्वारः'। नुम्स्थानिकस्यैवानुस्वारस्योपलक्षणाद् 'नुम्विसर्जनीय–' इति न षत्वम्। उशनेति। 'वशेः कनसिः' 'ग्रहिज्या–' इति संप्रसारणम्। अस्य संबुद्धाविति। एतच्च वाचनिकम्। हरदत्तादयस्त्वाहुः—'सोर्डा' इति वाच्ये 'अनङ् सौ' इति वचनेन क्वचिदनङ् ज्ञापितत्वादेतत्सिद्धमिति। यद्यपि सोर्डे कृते डित्त्वसामर्थ्याट्टिलोपे 'सर्वनाम-' इति दीर्घे 'उशाना' इत्यनिष्टरूपं प्रसज्यते, तथाप्यङ्गवृत्तपरिभाषया

'तदोः सः सौ–' (सू ३८१) इति दस्य सः। असौ। 'औत्वप्रतिषेधः साकच्कस्य वा वक्तव्यः सादुत्वं च' (वा ४४८२)। प्रतिषेधसंनियोगशिष्टमुत्वं तदभावे न प्रवर्तते। असकौ, असुकः। त्यदाद्यत्वम्, पररूपम्, वृद्धिः। 'अदसोऽसेः–' (सू ४११) इति मत्वोत्वे। अमू। 'जसः शी' (सू २१४)। 'आद् गुणः' (सू ६६)।

४३८ एत ईद्बहुवचने। (८-२-८१) अदसो दात्परस्य एत ईत्स्याद् दस्य च मो

परत्वाभावाद् हल्ङ्यादिलोपे अप्राप्ते सुलोपविधिः। **दस्य स इति**। मुत्वापवाद इति भावः। **असौ इति**। अदस् स् इति स्थिते सकारस्य औत्वे, सुलोपे, दस्य सत्वे च रूपम्। अथ 'अव्ययसर्वनाम्ना–' इत्यकचि अदकस्शब्दात् सौ विशेषमाह—**औत्वप्रतिषेध इति**। 'अदस औ सुलोपश्च' इत्यत्र अदश्शब्देन तन्मध्यपतितन्यायेन अदकस्शब्दस्यापि ग्रहणादौत्वे प्राप्ते विकल्पेन तत्प्रतिषेधो वक्तव्यः। 'तदोः सः सौ–' इति दकारस्य सकारे कृते तस्मात् सकारात् परस्य अकारस्य उकारश्च वा वक्तव्य इत्यर्थः। ततश्च अदकस् स् इति स्थिते, औत्वाभावे दस्य सत्वे सति सकारात् परस्य अकारस्य उत्वे सति त्यदाद्यत्वे पररूपे रुत्वे विसर्गे असुकः इति रूपम्। औत्वप्रतिषेधाभावपक्षे अदकस् स् इति स्थिते, सकारस्य औत्वे सुलोपे दस्य सत्वे असकौ इति रूपं वक्ष्यति। तत्र औत्वप्रतिषेधाभावपक्षे औत्वे कृते सकारादकारस्य उत्वविकल्पः कुतो न स्यादित्यत आह—**प्रतिषेधेति**। 'सन्नियोगशिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः' इति न्यायादिति भावः। अमुकः अमुकशर्मा इत्यादि त्वसाध्वेवेत्याहुः। केचित्तु अदस्शब्दपर्यायः अमुकशब्दः अव्युत्पन्न इत्याहुः। अदस् औ इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति—**त्यदाद्यत्वमिति**। पररूपमपि बोध्यम्। **मत्वोत्वे इति**। अदौ इत्यत्र दात् परस्य औकारस्य दीर्घ ऊकारो दस्य मत्वं चेत्यर्थः। जसि त्यदाद्यत्वं पररूपं च सिद्धवत्कृत्य आह—**जसश्शीति**। आद् गुणे अदे इति स्थितम्। तत्र दकारादेकारस्य ऊत्वे प्राप्ते। **एत ईद्बहुवचने**। 'अदसोऽसेर्दादु दो मः' इत्यस्मात् 'अदसो

दीर्घो नेति कृत्वा ज्ञापकत्वं संगच्छत इति तेषामाशयः। अनेहा। **वेधा इति**। असुन्प्रकरणे 'नञि हन एह च' 'विधाञो वेध च' इति ॥ सुलादनादसन्तत्वेन दीर्घः। अनेहा कालः। वेधाः विश्वसृट्। **अदस औ सुलोपश्च**। अदस इति षष्ठी। 'तदोः सः सौ–' इत्यतः सावित्यनुवर्तते, तदाह—**औकारोऽन्तादेशः स्यात्सौ पर इति**।

...एवास्तु, ततः परस्य सोरेवौकारो विधीयताम्, त्यदाद्यत्वेन सुप्राप्तिरिति रूपं ... सुलोपविधानेन। न च स्वरे भेदः, उदात्तेन सहैकादेशे औकारस्यो–
...] इत्यत्रापि 'प्रत्ययस्थात्–' इतीत्वप्रसङ्गात् ...
... सादुत्वम्। स्त्रियां तु अमुकी अमुक...

बहुर्थोर्वी । चमी । 'पूर्वत्रासिद्धम्' (८ । २ । १) इति विभक्तिकार्यं प्राक्, पश्चादुत्व-दर्शितं 'दो मः' इति मान्तर्भावे । तदाह—अदस इत्यादिना । बहुर्थोरित्यपि । [illegible] बहुवचनान्तशे लौकिकः । [illegible] इति न सिध्येत्, [illegible] बहुवचनतया [illegible] भावः । ननु [illegible] परत्वे च [illegible] कृतयोः अमुष्मै अमुष्य—इत्यादि [illegible] [illegible] आह—पूर्वेति । विभक्तिकार्यमिति । [illegible] त्वादिकमित्यर्थः । यदि तु 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यत्र कार्यासिद्धत्वमिष्येत, तर्हि अमू इत्या-दि न सिध्येत् । तथा हि 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति मिद्धे असिद्धत्वारोप उच्यते । [illegible] विधानस्यासिद्धत्वारोपो न सम्भवति । ततश्च कार्यासिद्धत्वपक्षे [illegible] परत्वान्नवदेशे कर्तव्ये [illegible] परत्वात् [illegible] कृते सति [illegible] अकारस्यापवादे सति, पश्चात् [illegible] 'देवदत्तस्य हन्तरि हते' इति देवदत्तस्य न पुनरुन्मज्जनम्' इति न्यायेन [illegible] [illegible] वृद्धिगुणादि न स्यात् । शास्त्रासिद्धत्वपक्षे तु पदात् [illegible] [illegible] [illegible] पूर्वशास्त्रप्रतिबन्धकस्य परशास्त्रस्य [illegible] 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' इति न प्रवर्तते । तदुक्तं 'पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभाव-दुत्तरस्य' इति । ततश्च स्थानिनः अकारस्य निवृत्त्यभावात् वृद्धिगुणादिकं निर्बाधम् । एतच्च 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यत्र 'अचः परस्मिन्—' इत्यत्र 'सत्तुकोरसिद्धः' इत्यत्र च भाष्ये

प्रयोगोऽसाधुरेव । एवमनुक्तानैदादिरपि । अदकःशनैकादेरेव [illegible] । अत्र [illegible] बहुवचने । पारिभाषिकस्य [illegible]

[illegible]

[illegible] परत्वात्प्रागेवोत्वमत्वयोः कृतयोः पश्चान्नुमन्तकार्यस्यासिद्धतया 'अतो गुणे' इति पररूपे अमौ इत्यादिरूपासिद्धिप्रसङ्गात् । किं च चर्म वस्ते चर्मवः, सुस्तु वस्ते सुवः—अत्र परत्वात् 'स्कोः—' इति सलोपे तस्यासिद्धत्वाद्[illegible]दिलोपे उक्तरूपं न सिध्यतीति कार्यासिद्धपक्षो हेय एव । अत्र वदन्ति—[illegible] विहितं कार्यं प्रति त्रिपाद्यां विहितमसिद्धमिति प्रक्रिया-

[illegible] सिद्धिपक्षे मनोरथः, अमुमित्यादि न सिध्येदिति केचित् । तन्न । प्रक्रिया-[illegible] हि कार्यं प्रति कार्ये कर्तव्ये [illegible]

[illegible] जातमित्यर्थः । शास्त्रासिद्धत्वे-

मावे । अमुम्, अमू, अमून् । मुत्वे कृते घिसंज्ञायां नाभावः । ४२६ न मु ने (८-२-३) नाभावे कर्तव्ये कृते च मुभावो नासिद्धः स्यात् । अमुना, अमूभ्याम् ।

त्यदाद्यत्वे कृते च अतोऽमि पूर्वरूपे च कृते मुत्वम् । अमुमिति । अदस् अम् इति स्थिते त्यदाद्यत्वम्, पररूपम्, अमि पूर्वः, उत्वमत्वे इति भावः । अमू इति । द्विवचनेऽप्येवं बोध्यम् । अमूनिति । शसि त्यदाद्यत्वम्, पररूपम्, पूर्वसवर्णदीर्घः, नत्वम्, उत्वमत्वे इति भावः । तृतीयैकवचने अदस् आ इति स्थिते त्यदाद्यत्वम्, पररूपम्, उत्वमत्वे च सिद्धत्वादाह—मुत्वे कृते घिसंज्ञायां नाभाव इति । 'शेषो घ्यसखि' इति घिसंज्ञायाम् 'आङो नाऽस्त्रियाम्' इति नाभाव इत्यर्थः । ननु 'अदसोऽसेः' इति विधीयमानं मुत्वं पूर्वत्रासिद्धम् । अतः मुत्वे कृते घिसंज्ञायां नाभावो न लभ्यते । तदिदं पूर्वत्रासिद्धमिति चेत्, सत्यम् । घिसंज्ञायां कर्तव्यायां कृते मुत्वे विभक्तिकार्यं न लभ्यते, तदेव विभक्तिकार्यं प्राप्नोति, न तत्सम्बन्धिनिमित्तम् । इह च मुत्वे कृते मुत्वे घिसंज्ञेति प्रथमं मुत्वस्यासिद्धत्वेऽपि, 'न मु ने' इत्यस्य प्रवृत्तिरित्यलम् । ननु कृतेऽपि प्रथमं मुत्वे नाभावो न संभवति, तदानीं कर्तव्ये मुत्वस्य असिद्धतया घेः परत्वाभावादित्यत आह—न मु ने । अविद्यमानेऽपि ने इति सप्तम्यन्तं सूत्रकारेण । ने इति ना इत्यस्य सप्तम्येकवचनम् । विषयसप्तमी परसप्तमी च एषा । तथा च नाभावे कर्तव्ये कृते च इति लभ्यते । तदाह—नाभावे इत्यादिना । प्रकृते च नाभावे कर्तव्ये मुत्वस्यासिद्धत्वाभावाद् घेः परत्वाभावो निर्बाधः । यदि तु नाभावे कर्तव्ये मुभावो नासिद्ध इत्येवाभविष्यत्, तर्हि प्रकृते नाभावे कृते 'सुपि च' इति दीर्घः प्रसज्येत । दीर्घे कर्तव्ये मुत्वस्यासिद्धतया अदन्तत्वात् । अतः कृतेऽपीत्युक्तम् । तदेवं प्रकृते नाभावे कृतेऽपि दीर्घे कर्तव्ये मुत्वस्यासिद्धत्वाभावादकारान्तत्वाभावाद् न दीर्घ इति भावः । अमूभ्यामिति । त्यदाद्यत्वे,

---

पररूपे च कृते अतोऽदन्तत्वात् दीर्घः । तदुक्तं कैयटेन—'पर्यायप्रयुक्तमेतद् तस्यासिद्धत्वमदस्त्वं कर्तुं निर्देशसामर्थ्यानिर्देश आश्रीयते' इति । तथा वार्त्तिककारेण कार्यप्रवर्तकत्वरूपोऽसिद्धधर्मः शास्त्रेऽसिद्धिरदन्तत्वात् कार्यासिद्धस्य एव फलति । एवं च मनोरथ इत्यत्र उत्वे कर्तव्ये रेफस्यासिद्धत्वात् पूर्वत्रासिद्धत्वात् रोरुत्वस्याप्रसक्तेः यतो रोऽसिद्धिरप्रवृत्ता । तथा च अमुनेत्यादिरिति कार्यासिद्धिपक्षे न काप्यनुपपत्तिरिति । न मु ने । ने इति विषयसप्तमीत्याह—नाभावे कर्तव्ये इति । अन्यथा घेः परत्वाभावादभावो न स्यादिति भावः । नन्वेवमपि कृते नाभावे 'सुपि च' इति दीर्घः स्यात्, दीर्घे प्रति मुत्वस्यासिद्धत्वादत आह—कृते चेति । एतच्च ने इत्यस्यावृत्त्या लभ्यते । एकत्र विषयसप्तमी परत्र परसप्तमीत्याश्रयणात् । वस्तुतस्तु कृते चेति व्याख्यानं व्यर्थम्, दीर्घ-

मूभ्याम् । अमूभ्याम्, अमीभिः । अमुष्मै । अमीभ्यः । अमुष्मात् । अमुष्य, अमुयोः, अमीषाम् । अमुष्मिन्, अमुयोः, अमीषु ॥ इति सान्ताः ॥

इति हलन्तपुंल्लिङ्गप्रकरणम् ।

अथ हलन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् । १२ ।

४४० नहो धः । (८-२-३४) नहो हस्य धः स्याज्झलि पदान्ते च ।

पररूपे 'सुपि च' इति दीर्घे, दस्य मत्वम्, आकारस्य ऊत्वम् इति भावः । **अमीभिरिति ।** त्यदाद्यत्वम्, पररूपम्, 'नेदमदसोरकोः' इति ऐसभावः, 'बहुवचने झल्येत्' इत्येत्वम्, 'एत ईद्बहुवचने' इति ईत्वमत्वे इति भावः । **अमुष्मै इति ।** त्यदाद्यत्वम्, पररूपम्, ङेः स्मै, उत्वमत्वे, षत्वमिति भावः । **अमीभ्य इति ।** त्यदाद्यत्वम्, पररूपम्, 'बहुवचने झल्येत्' इत्येत्वम्, ईत्वमत्वे इति भावः । **अमुष्मादिति ।** त्यदाद्यत्वम्, पररूपम्, ङसेः स्मात्, उत्वमत्वे, षत्वमिति भावः । **अमुष्येति ।** त्यदाद्यत्वम्, पररूपम्, ङसः स्यादेशः, उत्वमत्वे, षत्वमिति भावः । **अमुयोरिति ।** ओसि त्यदाद्यत्वम्, पररूपम्, 'ओसि च' इत्येत्वम्, अयादेशः, उत्वमत्वे इति भावः । **अमीषामिति ।** आमि त्यदाद्यत्वम्, पररूपम्, 'आमि सर्वनाम्नः–' इति सुट्, एत्वम्, ईत्वम्, मत्वम्, षत्वमिति भावः । **अमुष्मिन्निति ।** ङौ त्यदाद्यत्वम्, पररूपम्, ङेः स्मिन्नादेशः, उत्वमत्वे, षत्वमिति भावः । **अमीष्विति ।** सुपि त्यदाद्यत्वम्, पररूपम्, एत्वम्, ईत्वमत्वे, षत्वमिति भावः ॥ इति सान्ताः ॥

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां हलन्तपुंल्लिङ्गप्रकरणं समाप्तम् ।

अथ हलन्तस्त्रीलिङ्गे हकारान्ता निरूप्यन्ते । 'णह बन्धने' 'णो नः' उपनह्यते इति विग्रहे उपपूर्वात्, संपदादित्वात् कर्मणि क्विप्, 'नहिवृति–' इत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घः, उपानह्शब्दः स्त्रीलिङ्गः । 'पादुका' । 'पादूरुपानत्स्त्री–' इत्यमरः । **नहो धः ।** 'हो ढः' इत्यतो ह इत्यनुवर्तते । 'पदस्य' इत्यधिकृतम् । 'स्कोः संयोगा–' इत्यतः अन्ते इत्यनुवर्तते । 'झलो झलि' इत्यतो झलि इत्यनुवर्तते । तदाह—**नहो**

पातपरिभाषया 'सुपि च' इति दीर्घस्य सुसमाधेयत्वात् । ननु 'अधुना' इतिवद् 'अमुना' इत्येवोच्यतां किमनेनासिद्धत्वनिषेधेनेति चेत् । अत्राहुः—'न मु ने' इत्युक्तेः 'न' इति योगविभागार्था, तेन रामः रामेभ्य इत्यादि सिध्यति । अन्यथा हि रोरसिद्धतयोकारस्येत्संज्ञालोपौ कथं स्याताम् । न चानुनासिक्यनिर्देशसामर्थ्यादित्संज्ञालोपौ प्रति रुत्वं नासिद्धमिति वाच्यम्, तन्मूलं देवदत्तीत्यादौ 'हशि च' इत्यस्य व्यावृत्तये 'अतो रोः–'

उपानत्, उपानद्, उपानहौ, उपानहः। उपानद्भ्याम्। उपानत्सु। उत्पूर्वात् 'ष्णिह प्रीतौ' (धा १२०१) इत्यस्माद् 'ऋत्विग्-' (सू ३७३) आदिना क्विन्, निपातनाद् दलोपषत्वे, क्विन्नन्तत्वात्कुत्वेन हस्य घः, जश्त्वचर्त्वे। उष्णिक्, उष्णिग्,

---

हस्येत्यादिना। 'हो ढः' इति ढत्वापवादः। उपानदिति। उपानह्शब्दात् सोर्हल्ङ्यादिलोपः, हस्य धः, जश्त्वचर्त्वे इति भावः। अत्र दकार एव तु न विहितः, तथा सति नद्धमित्यत्र 'रदाभ्याम्-' इति नत्वप्रसङ्गादिति बोध्यम्। उपानद्भ्यामिति। हस्य धत्वे जश्त्वमिति भावः। उपानत्स्विति। धत्वे 'खरि च' इति चर्त्वमिति भावः। उष्णिह्शब्दः छन्दोविशेषवाची स्त्रीलिङ्गः। तं व्युत्पादयितुमाह—ष्णिह प्रीतावित्यादिना। दलोपषत्वे इति। उदो दकारस्य लोपः, सस्य षत्वं च निपात्यत इत्यर्थः। न च 'धात्वादेः षः सः' इति कृतसकारस्य 'आदेशप्रत्यययोः' इत्येव षत्वसिद्धेः किं तन्निपातनेन इति वाच्यम्, 'सात्पदाद्योः' इति निषेधबाधनार्थं षत्वनिपातनस्यावश्यकत्वात्। न च उष्णिह्शब्दात् समासात् सुबुत्पत्तेः पूर्वं स्निह् इत्येतद् न पदम्, ततश्च सकारस्य पदादित्वमिति वाच्यम्, पदादादिरिति पक्षे षत्वनिषेधप्रसक्तेरित्याहुः। हस्य घ इति। घोषनादसंवारमहाप्राणसाम्यादिति भावः। न च 'क्विन्प्रत्ययस्य-' इति कुत्वस्यासिद्धत्वाद् 'हो ढः' इति ढत्वमेवोचितमिति वाच्यम्, षत्वापवादः कुत्वमिति कैयटादिमते तुल्यन्यायतया षत्वस्येव ढत्वस्यापि कुत्वेन बाधात्। जश्त्वचर्त्वे इति। न च जश्त्वे कर्तव्ये 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वस्यासिद्धत्वं शङ्क्यम्, 'उष्णिगम्भु' इति निर्देशेन जश्त्वे कर्तव्ये कुत्वस्यासिद्धत्वाभावज्ञापनात्। वस्तुतस्तु 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वं षत्वापवादो न भवति, इति मूलकारमते

इत्यत्रानुनासिकस्यैव निर्देशेन तत्रैव चरितार्थत्वात्। एवं च स्थानिवत्त्वस्यापि प्रवृत्तौ पदत्वाद्विसर्गो लभ्यते। 'प्रत्ययः' 'परश्च' इत्यादिनिर्देशाश्चेह लिङ्गमिति दिक्।

इति हलन्तपुंलिङ्गप्रकरणम्॥

नहो धः। द इत्येव तु नोक्तम्, तथा हि सति नद्धमित्यत्र 'रदाभ्याम्-' इति नत्वं स्यात्, 'झषस्तथो-' इति च न स्यात्। **नहो हस्येति**। 'हो ढः' इत्यतोऽनुवृत्तेः 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यनेन वा हस्यैवादेश इति भावः। 'झलो झलि' 'पदस्य' [illegible]

[illegible]

क्विपि 'नहिवृति-' इति पूर्वपदस्य दीर्घः। सोर्हल्ङ्यादिलोपे धत्वम्। जश्त्वचर्त्वे। अत्रेदं [illegible] ष्टु अनड्वाहो यस्यामिति बहुव्रीहौ स्वनड्वानिति पुंवदेव रूपम्।

उष्णिहौ, उष्णिहः । उष्णिग्भ्याम् । उष्णिक्षु ॥ इति हान्ताः ॥ द्यौः, दिवौ, दिवः । द्युभ्याम् । द्युषु ॥ इति वान्ताः ॥ गीः, गिरौ, गिरः । एवं पूः । चतुरश्चतस्रादेशः । चतस्रः । चतस्रः । चतसृणाम् ॥ इति रेफान्ताः ॥ किमः कादेशे टाप् । का, के, काः । सर्वावत् । **४४१ यः सौ । (७-२-११०)** इदमो दस्य यः स्यात्सौ ।

तुल्यन्यायाद् ढत्वस्यापि नापवादः । ततश्च तद्दीत्या ढडगका इति बोध्यम् ॥ इति हान्ताः ॥

अथ वकारान्ता निरूप्यन्ते । द्यौरिति । दिव्शब्दः स्त्रीलिङ्गः । 'द्यो-दिवौ द्वे स्त्रियाम्' इत्यमरः । तस्मात् सुः, 'दिव औत्' इति वकारस्य औकारः, इकारस्य यण् , रुत्वविसर्गौ, सुलोपस्य औत्वस्यानिभूतवकाराश्रयत्वेनाल्विधित्वात् स्थानिवत्त्वाभावाद् न हल्ङ्यादिलोप इति भावः । **द्युभ्यामिति** भ्यामादौ हलि 'दिव उत्' इत्युत्वमिति भावः ॥ इति वान्ताः ॥

अथ रेफान्ता निरूप्यन्ते । गीरिति । 'गॄ निगरणे' क्विप् , 'ॠत इद्धातोः' इति इत्वम् , रपरत्वम् , गिर्शब्दात् सुबुत्पत्तिः, सोर्लोपः, 'र्वोरुपधायाः–' इति दीर्घः, रेफस्य विसर्ग इति भावः । भ्यामादौ तु हलि 'र्वोः–' इति दीर्घः, गीर्भ्या-मित्यादि । गीर्षु । **एवं पूरिति ।** गीर्वदित्यर्थः । 'पॄ पालनपूरणयोः' क्विप्, 'उदो-ष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्वं रपरत्वम् । पुर्शब्दात् सोर्लोपः, 'र्वोः–' इति दीर्घः, रेफस्य विसर्ग इति भावः । **चतुरश्चतस्रादेश इति ।** जश्शसोः स्त्रीलिङ्गस्य चतुर्शब्दस्य 'त्रि-चतुरोः स्त्रियाम्–' इत्यनेनेति भावः। **चतस्र इति ।** परत्वात् 'चतुरनडुहोः–' इत्यामं बाधित्वा चतस्रभावे यण् । चतस्रभावे कृते आम् तु न, 'विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधित-मेव' इति न्यायादिति स्थानिवत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । **चतसृणामिति ।** 'न तिसृ-चतसृ' इति दीर्घनिषेधः ॥ इति रेफान्ता. ॥

अथ मकारान्ता निरूप्यन्ते । किम इति । किम्शब्दात् स्त्रीलिङ्गा-द्विभक्तौ 'किमः कः' इति प्रकृतेः कादेशे कृते अदन्तत्वात् टाबित्यर्थः । **सर्वावदिति ।** सर्वाशब्दवदित्यर्थः । 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भाव.' इति न, शब्दस्वरूपपरस्य गौणतया कदाऽपि सर्वनामत्वाभावादिति भावः । अथ इदम्शब्दस्य स्त्रीत्वे विशेष-माह—**यः सौ ।** 'इदमो मः' इत्यत [illegible]

[illegible] 'दः' इति [illegible] 'इदोऽय्

[illegible] 'उपधाया दीर्घः–' इति दीर्घः । **पूरिति ।** 'पॄ पालनपूरणयोः' [illegible] इत्युत्वम् । **चतस्र इति ।** इह 'चतुरनडुहोः–' इत्याम् भवति, परत्वा-[illegible] धित्वा चतस्रादेशे कृते सकृद्गतिन्यायेन पुनस्तस्याप्रवृत्तेः । **चतसृणामिति ।** [illegible]

इदमो मः' (सू ३४३)। इयम्। त्यदाद्यत्वम्, टाप्, 'दश्च' (सू ३४४) इति मः। इमे, इमाः। इमाम्, इमे, इमाः। अनया। 'हलि लोपः' (सू ३४७)। आभ्याम्। आभ्याम्। आभ्याम्। आभिः। अस्यै। अस्याः, अनयोः, आसाम्। अस्याम्, अनयोः, आसु। अन्वादेशे तु एनाम्, एने, एनाः। एनया। एनयोः। एनयोः

ङसि' इति विशिष्य विधेः। नापि क्लीबे, तस्य सोः लुका लुप्तत्वात्। ततश्च परिशेषात् स्त्रियामेवेदम्। **इयमिति**। इदम् स् इति स्थिते, दकारस्य यत्वे, इदम् स् इति स्थिते, त्यदाद्यत्वं बाधित्वा 'इदमो मः' इति मकारस्य मकारे कृते, हल्ङ्यादिना सुलोप इति भावः। इदम् औ इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति—**त्यदाद्यत्वमिति**। त्यदाद्यत्वे सति पररूपे अदन्तत्वात् टापि 'दश्च' इति दकारस्य मत्वे इमा औ इति स्थिते 'औङ आपः' इति शीभावे आद् गुणे इमे इति रूपम्। **इमा इति**। जसि त्यदाद्यत्वम्, पररूपम्, टाप्, 'दश्च' इति मः, पूर्वसवर्णदीर्घ इति भावः। अत्र विभक्तौ सत्यां त्यदाद्यत्वम्, पररूपम्, टाप् च सर्वत्र भवन्तीति बोध्यम्। इमा इत्यत्र इमा अस् इति स्थिते पूर्वसवर्णदीर्घः। 'जसः शी' इति तु न। टापि कृते अदन्तात् परत्वाभावात्। **इमामिति**। अत्वपररूपटाप्मत्वेषु कृतेषु 'अमि पूर्वः' इति भावः। **इमे इति**। औटि औवत्। **इमा इति**। अत्वपररूपटाप्मत्वेषु पूर्वसवर्णदीर्घः। शीत्वाद्यत्वाभाव इति भावः। **अनयेति**। इदम् आ इति स्थिते, अत्वम्, पररूपम्, टाप्, 'अनाप्यकः' इति इद् इत्यस्य अन् आदेशः। अन् आ आ इति स्थिते 'आङि चापः' इत्येत्वे अयादेश इति भावः। टाप्रभृत्यजादौ सर्वत्र अन् आदेश इति बोध्यम्। **हलि लोप इति**। भ्यामादौ हलि इद् इत्यस्य लोप इत्यर्थः। **आभ्यामिति**। इदम् भ्याम् इति स्थिते इदो लोपे अत्वे पररूपे टापि च रूपमिति भावः। आभिरित्यप्येवम्। **अस्यै इति**। इदम् ए इति स्थिते, अत्वपररूपटाप्सु स्याडागमे ह्रस्वत्वे इदो लोप इति भावः। अस्या इत्यप्येवम्। **अनयोरिति**। इदम् ओस् इति स्थिते इदम इदः 'अनादेशे अत्वपररूपटाप्सु 'आङि चापः' इत्येत्वे अयादेश इति भावः। **आसामिति**। इदम् आम् इति स्थिते अत्वपररूपटाप्सु सुटि इदो लोप इति भावः। **अस्यामिति**। इदम् इ इति स्थिते अत्वपररूपटाप्सु ङेरामि स्याडागमे ह्रस्वत्वे इदो लोप इति भावः। **आस्विति**। इदम् सु इति स्थिते अत्वपररूपटाप्सु इदो लोप इति भावः। **अन्वादेशे त्विति**। 'द्वितीयाटौस्स्वेनः' इत्येनादेशे टापि रमावद्रूपाणीति भावः॥ इति मान्ताः॥

'न तिसृचतसृ' इति न दीर्घः। **सर्ववदिति**। 'तेन तुल्यम्–' इति वतिः, 'सर्वनाम्नो ...' इति पुंवद्भावः। **यः सौ**। 'यत्त्वमिदं स्त्रियामेव परिशेषात्।

॥ इति मान्ताः ॥ 'ऋत्विग्–' (सू ३७३) आदिना सृजेः क्विन् अमागमश्च निप
तितः । स्रक्, स्रग्, स्रजौ, स्रजः । स्रग्भ्याम् । स्रक्षु ॥ इति जान्ताः ॥ त्यदाद्यत्व
टाप् । स्या, स्ये, स्याः । एवं तद्, यद्, एतद् ॥ इति दान्ताः ॥ वाक्, वाग्
वाचौ, वाचः । वाग्भ्याम् । वाक्षु ॥ इति चान्ताः ॥ अप्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः
'अप्तृन्–' (सू २७७) इति दीर्घः । आपः । अपः । ४४२ अपो भि । (७-४-४८
अपस्तकारः स्यादादौ प्रत्यये परे । अद्भिः । अद्भ्यः । अद्भ्यः । अपाम् । अप्सु

अथ जकारान्ता निरूप्यन्ते । स्रजशब्दं व्युत्पादयति । ऋत्विगिति
'सृज विसर्गे' अस्मात् क्विन्, ऋकारात् परः अमागमः, मकार इत्, ऋकारस्य
यण् रेफः, स्रज्शब्दः स्त्रीलिङ्गः । 'माल्यं माला स्रजौ मूर्ध्नि' इत्यमरः । स्रक्
स्रगिति । 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वं जश्त्वचर्त्वे इति भावः ॥ इति जान्ताः ॥

अथ दकारान्ता निरूप्यन्ते । त्यद्शब्दस्य प्रक्रियां दर्शयति । त्यदा
द्यत्वमिति । विभक्तौ अत्वे पररूपे टापि स्या इति रूपम् । सर्वत्र, ततः सर्वावद्
पाणि । सौ तु 'तदोः सः सौ–' इति तकारस्य स इति विशेषः । एवमिति
तद् यद् एतद् एतेभ्यो विभक्तौ अत्वपररूपटाप्सु सर्वावद्रूपाणि । तच्छब्दस्य तु
तकारस्य सत्वम् । एतच्छब्दस्य तु तकारस्य सत्वे 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वे
मिति विशेषः ॥ इति दान्ताः ॥

अथ चकारान्ता निरूप्यन्ते । वागिति । वचेः 'क्विब्वचि–' इत्या
दिना क्विप्, दीर्घश्च, 'वचिस्वपि–' इति सम्प्रसारणाभावश्च, वाच् इति रूपम् । सुलोपः,
चोः कुः, जश्त्वचर्त्वे इति भावः ॥ इति चान्ताः ॥

अथ पकारान्ता निरूप्यन्ते । अप्शब्द इति । 'अप्सुमनस्समासि
कतावर्षाणां बहुत्वं च' इति स्त्र्यधिकारे लिङ्गानुशासनसूत्राद् नित्यं बहुवचनान्तत्वं
स्त्रीत्वं चेत्यर्थः । दीर्घ इति । जसीति शेषः । अप इति । 'अप्तृन्–' इत्यत्र 'सर्व
नामस्थाने चासम्बुद्धौ' इत्यनुवृत्तेः शसि न दीर्घ इति भावः । अपो भि । 'अत्र
उपसर्गात्तः' इत्यस्मात् त इत्यनुवर्तते । अङ्गाधिकारस्थमिदम् । ततश्च अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययो
भि इति सप्तम्यन्तेन विशेष्यते, तदादिविधिः । तदाह—अपस्तकार इत्यादिना ।
प्रत्यये किम् ? अब्भक्षः । अद्भिरिति । पकारस्य तकारे जश्त्वमिति भावः ॥ इति पान्ताः ॥

'इदोऽय् पुंसि' ...
ताः । या । ये ।
क्विन्–' इत्यादि ... सम्प्रसारणं च । 'चोः कुः' । अप्शब्द इति ।
'अङ्गोतिर्हस्वश्च' इति हस्वरचकारालित्वप् । 'अच उपसर्गात्तः' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—

॥ इति पान्ताः ॥ दिक्, दिग्, दिशौ, दिशः । दिग्भ्याम् । दिक्षु । 'त्यदादिषु–' (सू ४२६) इति दृशेः क्विन्विधानादन्यत्रापि कुत्वम् । दृक्, दृग्, दृशौ, दृशः ॥ इति शान्ताः ॥ त्विट्, त्विड्, त्विषौ, त्विषः । त्विड्भ्याम् । त्विट्त्सु, त्विट्सु । सह जुषत इति सजूः, सजुषौ, सजुषः । सजूर्भ्याम् । सजूष्षु, सजूःषु । षत्वस्यासिद्धत्वाद्रुत्वम् । आशीः, आशिषौ, आशिषः । आशीर्भ्याम् । आशीर्भिः । ॥ इति षान्ताः ॥ असौ । त्यदाद्यत्वम्, टाप् । औङः शी । उत्वमत्वे । अमू, अमूः ।

अथ शकारान्ता निरूप्यन्ते । दिगिति । 'दिश अतिसर्जने' ऋत्विगादिना क्विन्, सुलोपः, 'व्रश्च–' इति षः, तस्य जश्त्वेन डः, तस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वेन गः, तस्य चर्त्वविकल्प इति भावः । दृश्यन्ते अर्था अनयेति विग्रहे संपदादित्वाद् दृशेः क्विप्, ततः सुलोपे 'व्रश्च–' इति षत्वमाशङ्क्य आह—**त्यदादिष्विति** । **अन्यत्रापीति** । त्यदाद्युपपदाभावेऽपीत्यर्थः । क्विन् प्रत्ययः यस्माद्विहित इति बहुव्रीह्याश्रयणादिति भावः । **दृगिति** । षडगकाः प्राग्वत् ॥ इति शान्ताः ॥

अथ षकारान्ता निरूप्यन्ते । त्विडिति । 'त्विष दीप्तौ' क्विप्, सुलोपः, जश्त्वचर्त्वे इति भावः । **सजूरिति** । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' क्विप्, 'सहस्य सः संज्ञायाम्' इति वा 'ससजुषोः' इति निपातनाद्वा सहस्य सभावः, सुलोपः, 'ससजुषो रुः' इति षस्य रुत्वम्, 'र्वोरुपधायाः–' इति दीर्घः । 'आङः शासु इच्छायाम्' क्विप्, 'आशासः क्वावुपसंख्यानम्' इत्युपधाया इत्वम्, 'शासिवसिघसीनां च' इति सस्य षः, आशिष्शब्दात् सोर्लोपः । एतावत् सिद्धवत्कृत्य आह—**षत्वस्येति** । **आशीरिति** । षस्य रुत्वे कृते 'र्वोरुपधाया–' इति दीर्घ इति भावः ॥ इति षान्ताः ॥

अथ सकारान्ता निरूप्यन्ते । असाविति । अदस्शब्दस्य स्त्रियामपि पुंवदेव सौ रूपमित्यर्थः । अदस् औ इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति—**त्यदाद्यत्वमित्यादिना** । अत्वे, पररूपे, टापि, औङः शीभावे, आद् गुणे, अदे इति स्थिते,

---

तकारः **स्यादिति** । **द्विगिति** । क्विबन्तत्वात्कुत्वम् । षडगकाः प्राग्वद्बोध्याः । **अन्यत्रापीति** । त्यदाद्युपपदत्वाभावेऽपीत्यर्थः । **त्विडिति** । 'त्विष दीप्तौ' इत्यस्मात् क्विप् । जश्त्वचर्त्वे । **सजूरिति** । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' इत्यस्मात् क्विप् । 'ससजुषोः–' इति षस्य रुत्वम् । 'र्वोः–' इति दीर्घः । **आशिषाविति** । 'आशासः क्वावुपधाया इत्वं वाच्यम्' इत्युपधाया इत्वम् , 'शासिवसि–' इति षत्वम् । असा-

अमूम्, अमू, अमूः । अमुना, अमूभ्याम्, अमूभिः । अमुष्मै, अमूभ्याम् । अमूभ्यः । अमुष्मात् । अमुष्याः, अमुयोः अमूषाम् । अमुष्याम्, अमुयोः, अमूषु । ॥ इति सान्ताः ॥

इति हलन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ।

अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् । १३ ।

स्वमोर्लुक् । दत्वम् । स्वनडुत्, स्वनडुद्, स्वनडुही । 'चतुरनडुहोः-'

ऊत्वं तु विशेषः । **अमू इति** । औङि औवत् । **अमूरिति** । शसि जसीव रूपम् । स्त्रीत्वान्नत्वाभावः । **अमुयेति** । अदस् आ इति स्थिते, अत्वपररूपटाप्सु, 'आङि चापः' इत्येत्वे, अयादेशे, उत्वमत्वे इति भावः । **अमूभ्यामिति** । अत्वपररूपटाप्सु, ऊत्वमत्वे इति भावः । एवममूभिरिति । **अमुष्यै इति** । अदस् ए इति स्थिते, अत्वपररूपटाप्सु, स्याड्ढ्रस्वौ, उत्वमत्वे, षत्वमिति भावः । अमूभ्य इत्यपि भ्यांवत् । टापि अदन्तत्वाभावादेत्वं न । **अमुष्या इति** । ङसिङसोर्ङेवत्, रुत्वविसर्गौ तु विशेषः । **अमुयोरिति** । ओसि अत्वपररूपटाप्सु 'आङि चापः' इत्येत्वे, अयादेशे, मुत्वमिति भावः । **अमूषामिति** । आमि अत्वपररूपटाप्सु, सुटि, ऊत्वमत्वे, सस्य षत्वमिति भावः । **अमुष्यामिति** । अदस् इ इति स्थिते, अत्वपररूपटाप्सु, ङेराम्, स्याड्ढ्रस्वौ, मुत्वमिति भावः । **अमूष्विति** । सुपि अत्वपररूपटाप्सु, ऊत्वमत्वे, षत्वमिति भावः ॥ इति सान्ताः ॥

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां-
बालमनोरमाख्यायां हलन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणं समाप्तम् ॥

अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गे हकारान्ता निरूप्यन्ते । सु-शोभना अनड्वाहो यस्य कुलस्येति बहुव्रीहौ स्वनडुह्शब्दाद् नपुंसकलिङ्गात् सुबुत्पत्तिः । ननु तत्र सौ परतः 'चतुरनडुहोः-' इत्याम्, 'अम् संबुद्धौ' इत्यम्, 'सावनडुहः' इति नुम् च स्यात्, हल्ङ्यादिना सुलोपेऽपि प्रत्ययलक्षणसत्त्वादित्यत आह—**स्वमोर्लुगिति** । परत्वाद् हल्ङ्यादिलोपं बाधित्वा 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति लुक् । ततश्च लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावादामादि न भवतीति भावः । **दत्वमिति** । 'वसुस्रंसु-' इत्यनेनेति शेषः ।

विति । अदसस्त्यदाद्यत्वं पररूपत्वं टाप् । एकदेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाद् 'अदस' सुलोपश्च' । 'तदोः-' इति सत्वमित्येके । अन्ये तु परत्वाद्विशेषविधेश्च पूर्वमौत्वम्, नात्वन्नापावित्याहुः ॥ इति हलन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ॥

(सू ३३१) इत्याम्। स्वनड्वांहि। पुनस्तद्वत्। शेषं पुंवत्॥ इति हान्ताः॥ 'दिव उत्' (सू ३३७) अहर्विमलद्यु। अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पूर्वपदस्येवोत्तरखण्डस्यापि पदसंज्ञायां प्राप्तायाम् 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेधः' (वा ४८०)

दत्वविधेः पदाधिकारस्थत्वेन तदन्तेऽपि प्रवृत्तेरिति भावः। न च तत्रापि 'न लुमता–' इति निषेधः शङ्क्यः, दत्वस्य सुबन्तत्वरूपपदत्वनिमित्तकतया अङ्गकार्यत्वाभावादित्याहुः। **स्वनडुदिति**। दत्वे चर्त्वविकल्पः। 'उरःप्रभृतिभ्यः कप्' इति तु न शङ्क्यम्, तत्र गणे अनड्वानित्येकवचनस्यैव पाठादिति बहुव्रीह्यधिकारे मूल एव वक्ष्यते। **स्वनडुही इति**। 'नपुंसकाच्च' इत्यौङः शीभावः। **स्वनड्वांहीति**। 'जश्शसोः शिः' इति शिभावे, तस्य सर्वनामस्थानत्वात् 'चतुरनडुहोः–' इत्यामि, 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुमि, 'नश्च–' इत्यनुस्वार इति भावः। अत्र यद्वक्तव्यं तत्पुंल्लिङ्गनिरूपणे उक्तम्॥ इति हान्ताः॥

अथ वकारान्ता निरूप्यन्ते। विमला द्यौः–आकाशं यस्य अह्न इति बहुव्रीहौ सुब्लुकि, विमलदिव्शब्दात् सोर्लुक्। एतावत् सिद्धवत्कृत्य आह—**दिव उदिति**। **अहर्विमलद्यु इति**। वस्य उत्वे इकारस्य यणिति भावः। अहर्ग्रहणं नपुंसकत्वसूचनार्थम्। ननु विमलदिव् औ इति स्थिते 'नपुंसकाच्च' इति शीभावे विमलदिवी इति रूपं वक्ष्यति। तदयुक्तम्, 'दिव उत्' इत्युत्वप्रसङ्गात्। न च विमलदिवी इति समुदायस्यैव सुबन्ततया पदत्वान्न वकारस्य दिव्शब्दरूपपदान्तत्वमिति वाच्यम्, 'सुपो धातु–' इति लुप्तां दिव्शब्दोत्तरां विभक्तिं प्रत्ययलक्षणेनाश्रित्य दिव् इत्यस्य पदत्वात्। न च लुका लुप्तत्वाद् न प्रत्ययलक्षणमिति वाच्यम्, पदसंज्ञायाः सुबन्तधर्मतया अङ्गधर्मत्वाभावेन तत्र 'न लुमता–' इति निषेधाप्रवृत्तेः। अन्यथा राज्ञः पुरुषः–राजपुरुष इत्यादौ पूर्वभागे नलोपादिकं न स्यादित्याशङ्क्य आह—**अन्तर्वर्तिनीमित्यादि**। **उत्तरपदत्वे चेति**। समासे उत्तरखण्डस्य पदसंज्ञायां कर्तव्यायाम् अन्तर्वर्तिविभक्तिलोपे प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधो वक्तव्यः पदादिविधिं वर्जयित्वा इत्यर्थः। वार्तिकमेतत्।

दत्वमिति। 'वसुस्रंसु–' इति दत्वमनडुच्छब्दान्तेऽपि प्रवर्तते, पदाधिकारस्थत्वादिति भावः। **पूर्वपदस्येवेति**। अन्यथा राजपुरुषो वाग्वाशीरित्यादौ नलोपकुत्वादिकं यथासंभवं न स्यादिति भावः। **उत्तरपदत्वे चेति**। उत्तरशब्देनोत्तरपदमुच्यते। उत्तरपदस्य पदत्वे पदव्यपदेशे कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणं न भवतीत्यर्थः। एतेन सुधियौ सुधिय इत्यत्रान्तर्वर्तिसुपा पदत्वात्पक्षे शाकलप्रसङ्ग इत्याशङ्का परास्ता। उक्तरीत्या प्रत्ययलक्षणनिषेधात्। उत्तरपदत्वे किम्, राजपुरुष इत्यादौ नलोपो यथा स्यात्। पश्यति दधीत्यादावपि दधिशब्दस्य पदत्वे प्रत्ययलक्षणं भवत्येव। उत्तर-

इति प्रत्ययलक्षणं न । विमलदिवी, विमलदिवि । 'अपदादिविधौ' किम्—दधिसेचौ । इह षत्वनिषेधे कर्तव्ये पदत्वमस्त्येव । चकारस्य कुत्वे तु न ॥ इति चान्ताः ॥ वाः, वारी । अनजन्तत्वान्न नुम्, वारि । चत्वारि ॥ इति रेफान्ताः ॥ 'न लुमता–'

विमलदिवी इति । औङि रूपम् । **विमलदिवि इति** । जसि शसि 'जश्शसोः शिः' इति शिभावे रूपसिद्धिः । अनजन्तत्वान्न नुम् ।

दधिसेचाविति । सिञ्चतेः क्विप् । दध्नः सेचौ दधिसेचौ । समासे पूर्वोत्तरपदावयवसुपोर्लुकि समासात् पुनः सुबुत्पत्तिरिति स्थितिः । तत्र उत्तरखण्डात्परां विभक्तिं लुप्तां प्रत्ययलक्षणेनाश्रित्य सेच् इत्यस्य पदत्वेन तत्सकारस्य पदादितया 'सात्पदाद्योः' इति षत्वनिषेध इष्टः । 'उत्तरपदत्वे प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः' इत्येतावत्येवोक्ते तु सेच् इत्युत्तरखण्डस्य पदसंज्ञायां कर्तव्यायां प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः स्यात् । तथा च सेच् इत्यस्य सुबन्तत्वाभावेन अपदतया तत्सकारस्य पदादित्वाभावेन षत्वनिषेधो न स्यात् । अतः अपदादिविधावित्युक्तम् । षत्वनिषेधस्य पदादिविधित्वात् तस्मिन् कर्तव्ये[1] प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य सेच् इत्यस्य पदत्वात् तत्सकारस्य 'सात्पदाद्योः' इति षत्वनिषेधो निर्बाधः । ननु सेच् इत्युत्तरखण्डस्य पदत्वे चकारस्य कुत्वं स्यादित्यत आह—**चकारस्य कुत्वे तु नेति** । कुत्वे कर्तव्ये तु सेच् इत्यस्य पदत्वं नास्त्येव, कुत्वस्य पदान्तविधित्वेन पदादिविधिभिन्नतया तस्मिन् कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधसत्त्वेन पदत्वाभावादिति भावः । ननु दधि सिञ्चत इति सोपपदात् क्विपि उपपदसमासे षत्वं दुर्वारम्, 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः' इति वक्ष्यमाणत्वेन सेच् इत्यस्य अन्तर्वर्तिसुबभावेन अपदान्ततया 'सात्पदाद्योः' इति निषेधस्य तत्राप्रवृत्तेरिति चेत्, अत्र सोपपदात् सिचेः क्विपः अनभिधानमिति भाव इति कैयटः समाहितवान् । पदात् आदिः पदादिरिति पक्षे तु उपपदसमासेऽपि षत्वं सुपरिहरम् । न चैवमपि परमश्चासौ दण्डी च परमदण्डी, स प्रियो यस्य स परमदण्डिप्रिय इत्यत्र अवान्तरतत्पुरुषस्य उत्तरखण्डे नलोपानुपपत्तिः, 'उत्तरपदत्वे च–' इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधेन तस्य पदत्वाभावादिति वाच्यम्, मध्यपदत्वानाक्रान्तस्यैव उत्तरखण्डस्य विवक्षितत्वादित्यास्तां तावत् ॥ इति चान्ताः ॥

अथ रेफान्ता निरूप्यन्ते । वारिति । वार्शब्दो रेफान्तो नपुंसकलिङ्गः । 'आपः स्त्री भूम्नि वार् वारि' इत्यमरः । वार्शब्दात् स्वमोर्लुक्, रेफस्य विसर्ग इति भावः । **चत्वारीति** । चतुर्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः, तस्य जश्शसोः शिः, तस्य

समासावयवे इकत्वात् । **दधिसेचाविति** । सिञ्चत इति सेचौ 'अन्येभ्योऽपि

१ अत उत्तरम 'प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाभावेन' इत्यधिकः पाठः । क ।

(सू २६३) इति कादेशो न । किम् , के, कानि । इदम् , इमे, इमानि । 'अन्वादेशे नपुंसके एनद्वक्तव्यः' (वा १२६१)। एनत् , एने, एनानि । एनेन । एनयोः ।

सर्वनामस्थानत्वात् 'चतुरनडुहोः-' इति प्रकृतेः आम् । स च मित्त्वादन्त्यादच उकारात् परः, उकारस्य यण् , अझलन्तत्वान्न नुम् इति भावः ॥ इति रेफान्ताः ॥

अथ मकारान्ता निरूप्यन्ते । किम्शब्दात् स्वमोर्लुकि प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य विभक्तिपरकत्वात् कादेशमाशङ्क्य आह—न लुमतेति । सोरमश्चान्यत्र कादेशे सर्वशब्दवद्रूपाणीत्याह—के, कानीति । इदमिति । स्वमोर्लुकि रूपम् । 'इदमो मः' 'दश्च' इत्यादिविधयो न भवन्ति, 'न लुमता-' इति निषेधादिति भावः । इमे इति । औङि अत्वम् , पररूपम् , 'दश्च' इति दस्य मः, 'नपुंसकाच्च' इति शीभावः, गुण इति भावः । इमानीति । जश्शसोश्शिः, अत्वम् , पररूपम् , 'दश्च' इति मः, 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुम्, 'सर्वनामस्थाने च-' इति दीर्घ इति भावः । अन्वादेशे नपुंसके एनद्वक्तव्य इति । 'इदमेतदोः' इति शेषः । इदं च अम्येव भवति । तथा च भाष्ये 'एनदिति नपुंसकैकवचने वक्तव्यम् , इति पठित्वा 'कुण्डमानय प्रक्षालयैनत्' इत्युदाहृतम् । औड्शसोः टायाम् ओसि च 'द्वितीयाटौस्स्वेनः' इत्येनादेश एव इति मत्वा आह—एने इत्यादि । वस्तुतस्तु 'द्वितीयाटौस्स्वेनत्' इत्येव सूत्र्यताम् । नपुंसके अमो लुकि एनदिति सिध्यति । एनम् , एनौ, एनान् । एनेन, एनयोः-इति तु त्यदाद्यत्वेन सिद्धमिति भाष्ये स्थितम् । परमार्थतस्तु नपुंसकैकवचने अमि एनदादेशः । एनम् , एनौ इत्याद्यर्थं 'द्वितीयाटौस्स्वेनः' इत्यत्र एनादेशो विधातव्यः । येन नाप्राप्तिन्यायेन एनदादेशस्य त्यदाद्यत्वापवादत्वेन त्यदाद्यत्वासंभवादिति शब्देन्दुशेखरे स्थितं भाष्यप्रदीपोद्योते प्रपञ्चितं च ॥ इति मान्ताः ॥

दश्यन्ते' इति क्विप् । दध्नः सेचाविति षष्ठीसमासः । उपपदसमासे तु प्राक् सुबुत्पत्तेः समासविधानात् सेचुशब्दस्य पदसंज्ञा नास्तीति पदादित्वं सकारस्य न स्यात् । नन्वेवमुपपदसमासे षत्वं दुर्वारमिति चेत् । अत्राह कैयटः—'अनभिधानात्सोपपदाद्विजभावः, दधिसेचाविति प्रयोगाभावात्' इति । 'वस्तुतस्तु पदस्यादिः पदादिरिति पक्षे तूपपदसमासेऽपि षत्वं सुपरिहरम् । अन्वादेश इति । अम्येवेदं विधीयते, नत्वौङ्शसादिषु, फलाभावात् । 'स्वमोर्नपुंसकात्' इत्यमो लुक लुमत्वेऽपि प्रत्ययलक्षणमिह प्रवर्तते, वचनसामर्थ्यादित्याहुः । वस्तुतस्तु 'द्वितीयाटौःसु-' इति सूत्र एव एनद्वक्तव्यः । एनम् । एनौ । एनानित्यादि तु त्यदाद्यत्वेन सिद्धम् । क्लीबे अमि लुक लुमत्वेऽपि तकारोच्चारणसामर्थ्यादेनदादेशः । न चैवमेतच्छ्रितमित्यत्राप्येनदादेशापत्तिः । द्वितीयाश्रिता-' इति समासे कृते सुपो लुकि द्वितीयादिविभक्तिपरत्वाभावात् । न च तकारो-

योः ॥ इति मात्राः ॥ अह्न, अह्नी, अहानि । 'सम्बुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वा वाच्यः' । हे अहन्, हे अह । 'रोऽसुपि' (सू १७१) । अहर्पतिः । 'विभाषा ङिश्योः' (सू २३७) । अह्नी, अहनी, अहानि । ४४२ अहन् । (८-२-६८) 'अहन्' इत्यस्य रुः स्यात्पदान्ते । अहोभ्याम्, अहोभिः । इह 'अहः' 'अहोभ्याम्' इत्यादौ रत्वरुत्वयोरसिद्धत्वाद्धेतोः 'अहन्' इत्यावर्त्य एकेन नलोपाभावं नेत्वा द्वितीयेन रुविधेयः । तदन्तस्यापि रत्वरुत्वे, दीर्घाण्यहानि यस्मिन् स

अथ नकारान्ता निरूप्यन्ते । अह्नेति । नेरादौ शब्दे अहन्शब्दो नपुंसकलिङ्गः । 'दिवसश्च नपो हा अह्ना दिनः प्रभातिः' इत्यमरः । स्वमोर्लुकि नलोप इति भावः । अह्नी इति । औङः शी, 'अल्लोपोऽनः' इति सूत्रम् । 'विभाषा ङिश्योः' इत्यल्लोपस्तु न, 'न संयोगाद्वमन्तात्' इति निषेधादिति भावः । अहानीति । जश्शसोः शिः, तस्य सर्वनामस्थानत्वात् नान्तस्योपधायाः दीर्घः । हे अहन्निति । 'सम्बुद्धौ नपुंसकानाम्-' इति नलोपविकल्प इति भावः । अथ अहन्शब्दस्य स्वमोर्लुकि 'अहन्' इति स्थिते प्राप्ते आह—रोऽसुपीति । लुक लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावादिति भावः । अहर्भातीति । अत्र रुत्वे तु 'हशि च' इत्युत्वे गुणे अहो भातीति स्यात् । रेफविधौ तस्य उत्वं न, रोरित्युकारानुबन्धग्रहणादिति भावः । अहानीति । जश्शसोः शिः, सर्वनामस्थानत्वात् उपधादीर्घः । अल्लोपस्तु न, सर्वनामस्थानत्वादिति भावः । टादावचि अल्लोपः—अह्ना, अह्ने इत्यादि । भ्यामादौ इति विषयमाह—अहन् । 'ससजुषो रुः' इत्यतो रुरित्यनुवर्तते, 'स्कोः संयोगाद्योः—' इत्यतः अन्त इति च, पदस्येत्यधिकृतम् । 'अहन्' इति लुप्तषष्ठीकम् । तदाह—अहन्नित्यस्येत्यादिना । अहोभ्यामिति । नकारस्य रुत्वे, 'हशि च' इत्युत्वे, गुण इति भावः । ननु अहः, अहोभ्यामित्यत्र रुत्वरुत्वयोरसिद्धत्वाद् न लोपः स्यात् । न च रुत्वदृष्टे नलोपाभावादिति वाच्यम्, 'न ङिसम्बुद्ध्योः' इति नलोपनिषेधस्थले हे अहरित्यत्र, दीर्घाणि अहानि यस्मिन् स दीर्घाहाः, हे दीर्घाहो निदाघ इत्यत्र च नलोपे असत्यपि रत्वरुत्वयोरारम्भात् इत्याशङ्क्य निराकरोति—इहेति । एकेनेति । आवृत्तयोः प्रथमेन 'अहन्' इति सूत्रेण 'पदान्ते अहन्नित्येव स्यात्, न तु नलोप' इत्यर्थकेनेत्यर्थः । द्वितीयेनेति । 'अहन्नित्यस्य रुः स्यात् पदान्ते' इत्यर्थकेनेत्यर्थः । एवं च 'अह्नो नलोपप्रतिषेधः' इति वार्तिकं न कर्तव्यमिति भावः । तदन्तस्यापीति । अहन्शब्दान्तस्यापि रत्वरुत्वे भवतः, पदा-

धिकारसामर्थ्यादिनदादेश इत्युक्तमिति वाच्यम् । एकपदाश्रयत्वेनान्तरङ्गे स्वमोर्लुकि चरितार्थत्वेन बहिरङ्गे सामासिके लुकि तदप्रवृत्तेरिति, मनोरमायां स्थितम् । अह्नी । ति । इह 'विभाषा ङिश्योः' इत्यल्लोपो न, 'न संयोगाद्वमन्तात्' इति निषेधात् ।

दीर्घाहा निदाघः, 'इह हल्ङ्यादिलोपे प्रत्ययलक्षणेन 'असुपि' इति निषेधाद्रुत्वाभावे रुः, तस्यासिद्धत्वान्नान्तलक्षण उपधादीर्घः। सम्बुद्धौ तु हे दीर्घाहो निदाघ, दीर्घाहाणौ, दीर्घाहाणः। दीर्घाह्णा, दीर्घाहोभ्याम्। दण्डि, दण्डिनी, दण्डीनि। स्रग्वि, स्रग्विणी, स्रग्वीणि। वाग्मि, वाग्मिनी, वाग्मीनि। बहुवृत्रह, बहु-

---

धिकारस्थत्वादिति भावः। 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति' इति निषेधस्तु प्रत्ययविधिमात्रविषय इति 'असमासे निष्कादिभ्यः' इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम्। तदन्ते रुत्वप्रवृत्तिं दर्शयति—**दीर्घाहा निदाघ इति**। दीर्घाहन्शब्दात् पुँल्लिङ्गात् सौ परत्वादुपधादीर्घे कृते हल्ङ्यादिना सुलोपः। 'अहन्' इति रुत्वे, 'भोभगो–' इत्यपूर्वत्वाद्यत्वे 'हलि सर्वेषाम्' इति यलोपे रूपमिति भावः। ननु सुलोपे कृते 'रोऽसुपि' इति रत्वे तस्य यत्वं न भवति, यत्वविधौ 'रोः' इत्युकारानुबन्धग्रहणात्। तथा च दीर्घाहार्निदाघ इत्येव युक्तमित्यत आह—**इह हल्ङ्यादीत्यादि**। ननु नान्तलक्षणदीर्घस्य परत्वेऽपि अकृतव्यूहपरिभाषया हल्ङ्यादिलोपात् प्राक् प्रवृत्तिर्न सम्भवति, रुत्वेन नकारस्य विनाशोन्मुखत्वादित्यत आह—**तस्यासिद्धत्वादिति**। प्रवृत्तस्य

त्विति। सोऽत्र हल्ङ्यादिलोपात् प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य 'असम्बुद्धौ' इति प्रवृत्तेः उपधादीर्घाभावे रुत्वे, 'हशि च' इत्युत्वे, आद् गुणे, हे दीर्घाहो निदाघ इति रूपमित्यर्थः। अत्र 'रोऽसुपि' इति रत्वविधेस्तदन्तेऽपि प्रवृत्तौ फलं तु नपुंसके दीर्घाहर्निदाघजालमित्यादि बोध्यम्।

दण्डीति। दण्डोऽस्यास्तीत्यर्थे 'अत इनिठनौ' इति इनिः, दण्डिन्शब्दात् स्वमोर्लुक्, नस्य लोप इति भावः। **दण्डिनी इति**। औङः शी। असर्वनामस्थानत्वाद् 'इन्हन्–' इति नियमाच्च न दीर्घ इति भावः। **दण्डीनीति**। 'जश्शसोः शिः' 'इन्हन्–' इति दीर्घ इति भावः। **स्रग्वीति**। 'अस्मायामेधास्रजो विनिः' इति स्रज्शब्दाद् मत्वर्थीयो विनिः। स्रज् इत्यस्य अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वाद् जस्य कुत्वम्, स्रग्विन्शब्दात् सुबुत्पत्तिः। दण्डिवद्रूपाणि। अत्र इनः अनर्थकत्वेऽपि 'इन्हन्–' इत्यत्र ग्रहणं भवत्येव, 'अनिनस्मन्–' इति वचनादिति बोध्यम्। **वाग्मीति**।

रोऽसुपि। **अहर्भातीति**। 'अहन्' इति रुत्वे कृते तु 'हशि च' इत्युत्वप्रवृत्त्या अहो भातीति स्यादिति भावः। **नलोपाभावं निपातयतीति**। 'अहन्' इत्यत्र नकारान्तरं प्रश्लिष्य नान्तस्य अहन्शब्दस्य रिति व्याख्यायामपि रुत्वरत्वयोर्नकारस्थानित्वम्। **तदन्तस्यापीति**। पदाधिकारस्थत्वादिति भावः।

वृत्रघ्नी, बहुवृत्रहणी, बहुवृत्रहाणि। बहुपूष, बहुपूष्णी, बहुपूषणी, बहुपूषाणि। बह्वर्यम, बह्वर्यम्णी, बह्वर्यमणी, बह्वर्यमाणि ॥ इति नान्ताः ॥ असृजः पदान्ते कुत्वम्, सृजेः क्विनो विधानात्। विश्वसृड्भ्यां...

... बहवो वृत्रहणो यस्मिन् मन्वन्तरे इति बहुव्रीहौ बहुवृत्रहन्शब्दात् स्वमोर्लुकि, नलोपे, बहुवृत्रहेति रूपम्। औङः श्याम्, अल्लोपे, 'हो हन्ते–' इति कुत्वे, वृत्रघ्नी इति रूपम्। 'अट्पूर्वस्य' इति नियमाण्णत्वम्। एतावत्सिद्धवत्कृत्य जश्शसोराह—बहुवृत्रहाणीति। शेः सर्वनामस्थानत्वेन तस्मिन् परे अल्लोपाभावाद् 'इन्हन्–' इत्युपधादीर्घे 'एकाजुत्तरपदे णः' इति णत्वमिति भावः। बहुपूषाणीति। बहवः पूषणो यस्मिन्निति बहुव्रीहिः। बहुपूष, बहुपूष्णी 'रषाभ्याम्–' इति णत्वम्। जश्शसोस्तु शिः, शौ दीर्घः, 'अट्कुप्वाङ्–' इति णत्वम्। बह्वर्यमाणीति। बहवः अर्यमणो यस्मिन्निति बहुव्रीहिः, बहुपूषवद्रूपाणि ॥ इति नान्ताः ॥

अथ जकारान्ता निरूप्यन्ते। शरीरं यदा उत्पद्यते तदैव येन सृज्यते, न दन्तादिवन्मध्ये इत्यर्थे सृजधातोः नञ्पूर्वात् सम्पदादित्वात् क्विप्, उपपदसमासे 'नलोपो नञः' इति नकारलोपे असृजशब्दो रक्तपर्यायो नपुंसकलिङ्गः। 'रुधिरमसृग्लोहितास्र-रक्तक्षतजशोणितम्' इत्यमरः। तस्य स्वमोर्लुकि विशेषमाह—असृजः पदान्ते कुत्वमिति। 'क्विन्प्रत्ययस्य–' इति कुत्वस्यासिद्धत्वाद् 'चोः कुः' इति प्राप्तं कुत्वं बाधित्वा तदपवादे व्रश्चादिषत्वे कृते, तस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य' इति कुत्वेन खकारः, अघोषश्वासविवारमहाप्राणत्वसाम्यादित्यर्थः। न च षत्वस्य निरवकाशत्वं शङ्क्यम्, सृट्-मित्यादौ अपदान्ते 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वाभावस्थले षत्वस्य चरितार्थत्वात्। ननु क्विन्नन्तत्वाभावादिह 'क्विन्प्रत्ययस्य–' इति कुत्वं कुत इत्यत आह—सृजेः क्विनो विधानादिति। ऋत्विगादिसूत्रेण इति शेषः। तथा च क्विन् प्रत्ययो यस्मादिति अतद्गुणबहुव्रीह्याश्रयणादिहापि कुत्वं निर्बाधमिति भावः। भाष्यप्रयोगादिति।

न चात्र प्रत्ययलक्षणन्यायेन अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य समासैकदेशस्याप्यहन्शब्दस्य पदत्वात्कुत्वं स्यादेव, किमनेन तदन्तविध्याश्रयणेनेति शङ्क्यम्, 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ–' इति प्रतिषेधेन प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेः। सृजिदृशोरिति सूत्र इति। एत-च्चोपलक्षणम्। 'मृजेर्वृद्धिः' इति सूत्रेऽपि तत्प्रयोगात्। रज्जुसृड्भ्यामिति। ननु भ्यांप्रत्ययो झलादिरकिद् भवतीति 'सृजिदृशोः–' इत्यमागमः स्यात्। मैवम्,

१ 'येन' इति नास्ति। क।

सूत्रे सृजियज्योः पदान्ते षत्वं कुत्वापवादः। स्रगृत्विक्छन्द्योस्तु निपातनादेव कुत्वम्। असृक्छन्दस्तु असृजतेरौणादिके ऋज्प्रत्यये बोध्यः। असृक्, असृग्, असृजी, असृञ्जि। 'पद्दन्-' (सू २२८) इति वा असन्, असानि। असृजा,

न च रज्जुसृड्भ्याम् इति भाष्यप्रयोगाद् विश्वसृडादौ कथं कुत्वाभाव इति वाच्यम्, शापकस्य सामान्यापेक्षत्वात्। न चैवं सति असृज्शब्देऽपि कुत्वं न स्यादिति वाच्यम्, अनन्यपूर्वपदस्यैव सृजेर्भाष्यप्रयोगतः कुत्वाभावबोधनादिति भावः। ननु उदाहृत-भाष्यप्रयोगाद् विश्वसृड्रज्जुसृडादौ षत्वसिद्धावपि देवान् यजतीति देवेड् इत्यादौ 'चोः कुः' इति कुत्वस्यासिद्धत्वाद् व्रश्चादिना षत्वे, तस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वं दुर्वारमित्यस्वरसादाह—**यद्वेति** । **षत्वं कुत्वापवाद इति** । यद्यपि सृष्टमित्यादौ अपदान्ते षत्वं सावकाशम्, तथापि यजिसृज्योः पूर्वोत्तरसाहचर्येण पदान्तेऽपि विशिष्य विहितत्वाधिरस्यकाशत्वाच्च पदान्तविषये षत्वं कुत्वापवादः। तथा च विश्वसृडादौ देवेडादौ च षत्वं निर्बाधम्। अत एव 'सृजिदृशोः-' इति सूत्रे रज्जुसृड्भ्यामिति काम्यज्विधिसूत्रे उपयट्काम्यतीति च भाष्यप्रयोगः संगच्छत इति भावः। नन्वेवं सति स्रगृत्विक्छन्द्योरपि 'क्विन्प्रत्ययस्य-' इति कुत्वं बाधित्वा व्रश्चादिना षत्वं स्यादित्यत आह—**स्रगृत्विक्छन्द्योरिति** । ऋत्विगादिसूत्रे ऋत्विक् स्रक् इति निपातनादेव कुत्वमित्यर्थः। न च स्रष्टा यष्टा इत्यादौ अपदान्ते निपातनात् कुत्वापत्तिरिति वाच्यम्, निपातनेन अनयोः अपवादभूतषत्वस्य अप्रवृत्तिमात्रं बोध्यते। कुत्वं तु स्वशास्त्रेणैव यथायथं भवतीति न दोषः। ननु तर्ह्यसृक्छब्देऽपि कुत्वापवादः षत्वं स्यात्, ऋत्विगादिसूत्रे स्रक्छब्दस्यैव कुत्वनिपातनाद् इत्यत आह—**असृक्छन्दस्त्विति** । 'असु क्षेपणे' इत्यस्माद् औणादिके ऋज्प्रत्यये सति निष्पन्नस्य असृक्छब्दस्य 'व्रश्च-' इति षत्वाविषयत्वात् 'चोः कुः' इति कुत्वे सति असृक्छब्दो बोध्य इत्यर्थः। **असृञ्जीति** । जश्शसोः शिः, झलन्तत्वान्नुम्, 'नश्च-' इत्यनुस्वारः, तस्य परसवर्णो नकार इति भावः। **असा-**

धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात्। न चैवमपि 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य-' इति वैकल्पिकः प्राप्नोति, तद्विधौ धातोः स्वरूपेणानुपादानादिति शङ्क्यम्, धातोरुच्यमानं कार्यं तत्प्रत्यय एवेति परिष्कारात्। एवं च प्रसृड्भ्याम्, प्रसृड्भिरित्यादौ नायं दोषः प्रसज्यते। एतच्च 'मृजेर्वृद्धिः' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। ननु धातोरुच्यमानं कार्यं तत्प्रत्यय एवेति चेद् धियौ धियः, भुवौ भुव इत्यादावियङुवङौ न स्याताम्, किं तु चिक्षियतुः, लुलुवतुरित्यादावेव स्याताम्। सत्यम्, वस्तुगत्या धातोरेवोच्यमानं कार्यमियङादिकं न भवति, किं त्वङ्गस्योच्यमानमिति वैषम्यात्। **कुत्वापवाद इति** । षत्वसूत्रे सृजमृजयजेति विशिष्य ग्रहणादिति भावः। **असृक्छन्दस्त्विति** । एतच्च

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ते, तानि । यत्, यद्, ये, यानि । एतत्, एतद्, एते, एतानि । अन्वादेशे तु एनत् । बेभिद्यतेः क्विप् । बेभित्, बेभिद्, बेभिदी । शावल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्झलन्तत्वाच्च नुम् । अजन्तलक्षणस्तु नुम् न, स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावात् ।

अन्वादेशे त्वेनदिति । अन्वादेशे नपुंसकैकवचने एनद्विधानादिति भावः । औङि जश्शसोश्च एने, एनानि । **बेभिद्यतेरिति** । श्तिपा निर्देशोऽयम् । बेभिद्य इति यङन्ताद्धातोरित्यर्थः । 'भिदिर् विदारणे' । अस्माद् यङि 'सन्यङोः' इति द्वित्वे, हलादिशेषे, 'अभ्यासे चर्च' इत्यभ्यासभकारस्य जश्त्वेन बकारे, 'गुणो यङ्लुकोः' इति गुणे, बेभिद्य इति रूपम् । तस्मात् 'सनाद्यन्ताः–' इति धातुत्वात् क्विप्, अतो लोपः, 'यस्य हलः' इति यलोपः । बेभिद्शब्दात् स्वमोर्लुक्, जश्त्वचर्त्वे बेभित्, बेभिद् इति रूपमिति भावः । **बेभिदी इति** । औङः श्यां रूपम् । जश्शसोश्शौ झलन्तलक्षणनुममाशङ्क्य आह—**शाविति** । **स्थानिवत्त्वादिति** । 'अचः परस्मिन्–' इत्यनेनेति शेषः । न चात्र अल्लोपस्थानिभूतादचः पूर्वो दकार एव, न त्विकारः, तस्य दकारेण व्यवधानात्, तथा च तस्य नुम्विधिः स्थानिभूतादचः पूर्वस्य विधिर्नेति वाच्यम्, 'अचः परस्मिन्–' इत्यत्र व्यवहितपूर्वस्यापि ग्रहणस्योक्तत्वात् । 'क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्' इति तु न सार्वत्रिकमिति 'दीधीवेवीटाम्' इत्यत्र कैयटे स्पष्टम् । नन्वल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद् झलन्तलक्षणनुमोऽभावेऽपि अजन्तलक्षणो नुम् दुर्वार इत्यत आह—**अजन्तलक्षणस्तु नुम् नेति** । कुत इत्यत आह—**स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावादिति** । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वमाश्रित्य मित्त्वादन्त्यादचः परः प्रवर्तमानो हि नुम् दकारोपरितनस्य अकारोपलक्षितदेशस्योपरि प्रवृत्तिमर्हति, तथा च लोपस्थानिभूतस्य स्वस्यैवात्र नुम्विधिः । तस्मिन् कर्तव्ये अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं न संभवति, स्थान्यपेक्षया पूर्वस्यैव विधौ 'अचः परस्मिन्–' इत्यस्य प्रवृत्तेः । स्थानिवत्सूत्रमपि स्थानिभूतस्य स्वस्य कार्यविधौ न प्रवर्तते, अनल्विधाविति निषेधादित्यर्थः । 'अचः परस्मिन्–' इति सूत्रे पूर्वविधावित्यपनीय 'अपरविधाविति वक्तव्यं स्वविधौ स्थानिवत्त्वार्थम्' इति वार्तिकं तु भाष्ये प्रत्याख्यातमित्यदोषः ॥ इति दान्ताः ॥

वेभिदि ब्राह्मणकुलानि । चेच्छिदि ॥ इति दान्ताः ॥

गवाक्शब्दस्य रूपाणि क्लीबेऽर्चागतिभेदतः ।
असन्ध्यवङ्पूर्वरूपैर्नवाधिकशतं मतम् ॥
स्वम्सुप्सु नव षड् भादौ षट्के स्युस्त्रीणि जश्शसोः ।
चत्वारि शेषे दशके रूपाणीति विभावय ॥

अथ चकारान्ता निरूप्यन्ते ॥

"जायन्ते नव सौ, तथामि च नव, भ्यामिस्भ्यसां संगमे
षट्सङ्ख्यानि, नवैव सुप्यथ, जसि त्रीण्येव, तद्वच्छसि ।
चत्वार्यन्यवचस्सु कस्य विबुधाः शब्दस्य रूपाणि त-
ज्जानन्तु प्रतिभास्ति चेन्निगदितुं पाण्मासिकोऽत्रावधिः ॥"

इति प्राचीनस्य कस्यचित् प्रश्नस्य श्लोकद्वयेन उत्तरमाह—**गवाक्शब्दस्ये-ति । अर्चागतिभेदत इति ।** 'अनिदिताम्–' इत्यञ्चेर्गतौ नकारस्य लोपः । पूजायां तु 'नाञ्चेः पूजायाम्' इति निषेधान्नस्य लोपो नेत्येवं गतिपूजात्मकार्थभेदनिबन्धननलोप-तदभावाभ्यामिति यावत् । असन्धीति प्रकृतिभावो विवक्षितः । असन्ध्यवङ्पूर्वरूपै-रित्यनन्तरं चशब्दोऽध्याहर्तव्यः । शतमित्यनन्तरमितिशब्दश्च । तथा च गत्यर्थ-पूजार्थभेदनिबन्धननलोपतदभावाभ्याम् असन्ध्यवङ्पूर्वरूपैश्च गवाक्शब्दस्य रूपाणि नवाधिकशतमिति मतं सम्मतमित्यर्थः । एतेन 'विंशत्याद्याः सदैकत्वे संख्यासंख्येय-संख्ययोः' इति कोशात् शतशब्दस्य संख्यापरत्वे गवाक्शब्दस्य रूपाणामिति भाव्यम् , संख्येयपरत्वे तु मतमित्येकवचनानुपपत्तिरिति निरस्तम् । संख्येयपरत्वमाश्रित्य इति शब्दमध्याहृत्य नवाधिकशतं रूपाणीति मतमित्यर्थाश्रयणात् । यद्वा शतशब्दस्य संख्येयपरत्वेऽपि शतमित्येकत्वाभिप्रायं मतमित्येकवचनमित्यदोषः । नवाधिकशत-मित्येतत् प्रपञ्चयति—[illegible] शेषः । रूपाणीति सर्वत्रा- [illegible] भ्यस्द्वये च प्रत्येकं षड्- [illegible] चत्वारि शेषे दशक इति ।

शब्दस्य' इत्यादिना 'विभावय' इत्यन्तेन श्लोकद्वयेन समाधानमुक्तम् । तदेव श्लोकद्वयं प्रकृतोपयोगादाह—**गवाक्शब्दस्य रूपाणीति ।** अञ्चतेर्गतौ नलोपः, पूजायां तु नेत्याशयेनाह—**अर्चागतिभेदत इति ।** आद्यादित्वात्तसिः । पूजागत्यर्थभेदेना-सन्ध्यवङादिभिर्नवाधिकशतं रूपाणि बोध्यानीत्यर्थः । उक्तसंख्यामेव व्यवस्थापयति— [illegible] ति । प्रत्येकमिति शेषः । एवमग्रेऽपि षड् त्रीणि चत्वारीत्यत्रापि बोध्यम् ।

तथा हि। गामञ्चतीति विग्रहे 'ऋत्विग्–' (सू ३७३) आदिना क्विन्। गतौ नलोपः। 'अवङ् स्फोटायनस्य' (सू ८८) इत्यवङ्। गवाक्, गवाग्। 'सर्वत्र विभाषा–' (सू ८७) इति प्रकृतिभावे, गोअक्, गोअग्। पूर्वरूपे, गोऽक्, गोऽग्। पूजायाम्, नस्य कुत्वेन ङः, गवाङ्, गोऽङ्, गोअङ्। अन्यप्येतान्येव नव। औङः शी, भत्वात् 'अचः' (सू ४११) इत्यल्लोपः। गोची। पूजायां तु, गवाञ्ची, गोअञ्ची, गोऽञ्ची। 'जश्शसोः शिः' (सू ३१२) शेस्सर्वनामस्थानत्वान्नुम्, गवाञ्चि, गोअञ्चि, गोऽञ्चि। गतिपूजनयोश्चीण्येव। गोचा, गवाञ्चा,

---

प्रत्येकमिति शेषः। स्वम्सुप्सु नवेत्येतदुपपादयति—**तथा हीति**। **गामञ्चतीति**। गां गच्छति पूजयति वेत्यर्थः। क्विनि उपपदसमासे सुब्लुकि गो अञ्च् इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति—**गतौ नलोप इति**। गत्यर्थकत्वे 'अनिदिताम्–' इति नस्य लोप इत्यर्थः। **गवाक्, गवागिति**। गो अच् स्, गो अच् अम् इति स्थिते, स्वमोर्लुकि, अङ्गीवस्येति पर्युदासात् सर्वनामस्थानत्वाभावेन 'उगिदचाम्–' इति नुमभावे, ओकारस्य अवङादेशे सवर्णदीर्घः, जश्त्वचर्त्वे इति भाव। **सर्वत्रेति**। अवङादेशस्य

'नाञ्चेः पूजायाम्' इति नलोपाभावाद् गो अञ्च् इत्यस्मात् स्वमोर्लुकि, चकारस्य संयोगान्तलोपे, नकारस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वेन ङकारः। ततः अवङि, प्रकृतिभावे, पूर्वरूपे च त्रीणि रूपाणीति भावः। पूर्वोदाहृतषड्रूपसंकलनया सौ नव रूपाणि। **औङः शीति**। गत्यर्थकत्वे नलोपे औङ्श्शीभावे च सति अङ्गीवस्येति पर्युदासादसर्वनामस्थानतया भत्वाद् 'अचः' इत्यल्लोपे गोची इत्येकमेव रूपम्, अकारस्य लुप्तत्वेन अवङाद्यसंभवात्। **पूजायां त्विति**। अलुप्तनकारत्वाद् 'अचः' इत्यल्लोपो नेति भावः। तथा च औङि त्रीणि रूपाणि। पूर्वोदाहृतैकरूपसंकलनया प्रत्येकं चत्वारि रूपाणि। **शेः सर्वनामेति**। गत्यर्थकत्वे नलोपे सति, शौ 'उगिदचाम्–' इति नुमि, तस्य 'नश्च–' इत्यनुस्वारः, परसवर्ण इति भावः। पूजार्थकत्वे तु अलुप्तनकारत्वान्नुम् न। किंतु स्वाभाविकनकारस्य अनुस्वारः परसवर्ण इति भावः। गति-

१ 'अविकृतानि' इति पाठः क।

गोऽग्रा, गोऽग्रा । गवाग्भ्याम्, गोअग्भ्याम्, गोऽग्भ्याम्, गवाङ्भ्याम्, गोअङ्भ्याम्, गोऽङ्भ्याम् इत्यादि । सुपि तु ङकाराभावपक्षे 'ङ्णोः कुक्–' (पृ ११०) इति कुक् । गवाङ्क्षु, गोअङ्क्षु, गोऽङ्क्षु, गवाङ्षु, गोअङ्षु, गोऽङ्षु, गवाक्षु, गोअक्षु, गोऽक्षु । न चेह 'चयो द्वितीयाः–' (वा १०२५) इति पक्षे [illegible] पूर्वांशे तु [illegible] 'अचि' [illegible], अवि, अर्चि, अर्घि, पूर्वे च, त्रीणि रूपाणीत्यर्थ—गवाग्रा, गोअग्रा, गोऽग्रेति । [illegible] सो यदि [illegible] पूर्वे [illegible] त्रीणि रूपाणि । पूर्वांशे तु [illegible] [illegible] पञ्चमस्य [illegible] 'किन्प्रत्ययस्य–' इति सूत्रेण [illegible] [illegible] त्रीणि रूपाणि [illegible]—गवाग्भ्यामित्यादिना । इत्या-दीति । गवाग्भिः, गोअग्भिः, गोऽग्भिः, गवाङ्भिः, गोअङ्भिः, गोऽङ्भिः । [illegible] गवाचे गोअचे गोऽचे । [illegible], [illegible] च [illegible] । [illegible]—गोचः, गवाचः, गोअचः, गोऽचः, [illegible]—गोचः, गवाचः, गोअचः, गोऽचः । गोचोः, गवाचोः, गोअचोः, गोऽचोः । गोचाम्, गवाचाम्, गोअचाम्, गोऽचाम् । [illegible] गवाक्षि, गोअक्षि, गोऽक्षि । [illegible]—[illegible] । सुपि स्थिति । पूर्वांशे [illegible] [illegible] पञ्चमस्य संयोगान्तलोपे नकारस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य–' इति सूत्रेण [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इत्यर्थः । [illegible] तु गवा-क्षु, गोअक्षु, गोऽक्षुमिति त्रीणि रूपाणि [illegible] । [illegible] तु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] त्रीणि रूपाणि दर्शयति—गवाक्षु, गोअक्षु, गोऽक्षिवति । तथा च सुपि नव रूपाणि । [illegible]

[illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible] । गवाङ्भिः । गोअङ्भिः । गोऽङ्भिः । ङयि–गोचे । गवाचे । गोअचे । गोऽचे । भ्यसि प्राग्वत् । भ्यसि–गवाग्भ्यः । गोअग्भ्यः । गोऽग्भ्यः । गवाङ्भ्यः । गोअङ्भ्यः । गोऽङ्भ्यः । षष्ठी–गोचः । गवाचः । गोअचः । गोऽचः । भ्यामि भ्यसि च प्राग्वत् । ङसि–पञ्चम्येकवचन-वत् । ओसि—गोचोः । गवाचोः । गोअचोः । गोऽचोः । आमि–गोचाम् । गवा-चाम् । गोअचाम्[1] । गोऽचाम् । ङौ तु–गोचि । गवाचि । गोअचि । गोऽचि । ओसि–

[1] एतेनेदं प्रतीयते–यदनेन टीकाकृता मूलपुस्तके सुपि नव रूपाणि न दृष्टानि । मेदानीं मुद्रितपुस्तकेषु मूले नवानां रूपाणां पाठः सर्वत्र दृश्यते–इत्यस्माभिरपि तथैव पाठः स्वीकृतः, क–पुस्तके चापि तथैव ।

रस्य खकारेण पण्णामाधिक्यं शङ्क्यम्, चर्त्वस्यासिद्धत्वात्। कुक्पक्षे तु तस्या-सिद्धत्वाज्जरत्वाभावे पक्षे चयो द्वितीयादेशात्त्रीणि रूपाणि वर्धन्त एव।

ऊह्यमेषां द्विर्वचनानुनासिकविकल्पनात्।
रूपाण्यश्वाग्निभूतानि (५२७) भवन्तीति मनीषिभिः॥

निराकरोति—**न चेहेति**। **चर्त्वस्येति**। गतौ नलोपे सति, चकारस्य कुत्वे, तस्य जश्त्वेन गकारे, तस्य 'खरि च' इति चर्त्वेन ककारे, गवाक्, गोअक्, गोऽक्विति त्रीणि रूपाणीति स्थितिः। तत्र 'चयो द्वितीयाः—' इति शास्त्रदृष्ट्या चर्त्वशास्त्रस्या-सिद्धत्वात् ककारो नास्त्येव, किन्तु गकार एवास्ति, तस्य चय्त्वाभावात् 'चयो द्वितीयाः—' इति न भवतीत्यर्थः। तथा च गतौ त्रयाणामाधिक्यं निरस्तम्। पूजायां तु कुक्पक्षे गवाङ्क्षु, गोअङ्क्षु, गोऽङ्क्षु इति त्रिषु ककारस्य द्वितीये सति खकारवत्तां त्रयाणा-माधिक्यमिष्टमेवेत्याह—**कुक्पक्षे त्विति**। न चैवं सति नवाधिकशतमिति विरोधः शङ्क्यः, नवाधिकशतमिति सूत्रकारस्य मतमित्यर्थात्।

ऊह्यमेषामिति। प्रदर्शितानां द्वादशाधिकशतरूपाणामित्यर्थः। **अश्वाग्नि-भूतानीति**। सप्तविंशत्यधिकपञ्चशतानीत्यर्थः। अश्वशब्दो हि सप्तत्वसङ्ख्यावच्छिन्न-

प्राग्वत्। सुपि तु—गवाङ्क्षु। गवाङ्षु। गोअङ्क्षु। गोअङ्षु। गोऽङ्क्षु। गोऽङ्षु। गवाक्षु। गोअक्षु। गोक्षु। ननु भ्यामन्त्रये भ्यस्द्वये ङसिङसोरोसुद्वये च समानरूप-त्वात् कथमिह नवाधिकशतमित्युक्तमिति चेत्। अत्राहुः—अर्थभेदेन रूपभेदमाश्रित्य तथोक्तमिति। **षण्णामाधिक्यं शङ्क्यमिति**। नवसु मध्ये ककारस्थाने पाक्षिक-खकारप्रवृत्त्या रूपषट्काधिक्यं न शङ्क्यमित्यर्थः। **चर्त्वस्यासिद्धत्वादिति**। तथा च शास्त्रदृष्ट्या ककारो नास्त्येव, किं तु गकार एवास्तीति भावः। **तस्यासिद्धत्वा-दिति**। कुकोऽसिद्धत्वादित्यर्थः। **वर्धन्त एवेति**। एवं च त्रयाणामाधिक्यसंभवा-त्तुपि द्वादश रूपाणि भवन्तीति संकलनया द्वादशाधिकशतं मतं न तु नवाधिकशत-मिति भावः। **अश्वाग्निभूतानीति**। सप्तविंशत्यधिकं पञ्चशतीत्यर्थः। सौ नवा-नामन्त्यस्य द्वित्वे अष्टादश। औङि चतुर्णां मध्ये पूजार्थानां त्रयाणां अद्वित्वे सप्त। 'अणोऽप्रगृह्य—' इत्यनुनासिकस्तु नास्ति, प्रगृह्यत्वात्। जसि मद्वित्वस्यानुनासिकस्य च विकल्पाद् द्वादश। संकलनया सप्तत्रिंशत्। एवं द्वितीयायामपि विभक्तौ सप्तत्रिंशत्। तथा च संकलनया चतुःसप्ततिः। टायां चतुर्णां मध्ये. पूजार्थानां त्रयाणां मद्वित्वे सप्त। तेषां च सप्तानामनुनासिकविकल्पे चतुर्दश। संकलनया अष्टाशीतिः। भ्यामि षट्सु रूपेषु भात्पूर्वस्य द्वित्वे द्वादश, तेषां द्वादशानामपि 'यणो मयः—' इति यद्वित्वे चतुर्विंशतिः, तेषामपि मकारस्य द्वित्वेऽष्टचत्वारिंशत्। संकलनया षट्त्रिंशदधिकं शतम्।

तिर्यक्, तिरश्ची, तिर्यञ्चि। पूजायां तु, तिर्यङ्, तिर्यञ्ची, तिर्यञ्चि ॥ इति

मेषां ङकारद्वित्वे षट्, तदभावे तु षट् स्थितान्येव, सङ्कलनया द्वादश। एवं द्वादशानां 'शयः शरः' इति षकारद्वित्वे द्वादश, तदभावे तु द्वादश स्थितान्येव, सङ्कलनया चतुर्विंशतिः। 'शरोऽचि-' इति निषेधस्तु न, तस्य धौव्यद्वित्वमात्रविषयत्वात्। तथा च कुत्वपक्षे चतुर्विंशतिः, कुत्वाभावे तु षट् स्थितान्येव, सङ्कलनया पूजायां त्रिंशत्। गतौ तु त्रयाणां ककारस्य द्वित्वे त्रीणि, तदभावे तु त्रीणि स्थितान्येव, षण्णामेषां 'शयः शरः' इति षकारद्वित्वे षट्, तदभावे तु षट् स्थितान्येव, सङ्कलनया द्वादश। तथा च सङ्कलनया गतौ पूजायां च द्विचत्वारिंशत्। एषामन्त्यस्यानुनासिकत्वे तदभावे च सुपि चतुरशीतिः। एवं च सु-अष्टादश (१८), औ-सप्त (७), जस्-द्वादश (१२) आहत्य प्रथमायां सप्तत्रिंशत् (३७), अम्-अष्टादश (१८), औट्-सप्त (७) शस्-द्वादश (१२) आहत्य द्वितीयायां सप्तत्रिंशत् (३७), टा-चतुर्दश (१४), भ्याम्-अष्टाचत्वारिंशत् (४८), भिस्-चतुर्विंशतिः (२४), आहत्य तृतीयायां षडशीतिः (८६)। ङे-सप्त (७) भ्याम्-अष्टाचत्वारिंशत् (४८), भ्यस्-अष्टाचत्वारिंशत् (४८), आहत्य चतुर्थ्यां त्र्यधिकं शतम् (१०३)। ङसि चतुर्दश (१४), भ्याम्[1]-भ्यसोः अष्टाचत्वारिंशत् २ (४८) आहत्य पञ्चम्यां दशाधिकं शतम् (११०)। ङस्-चतुर्दश (१४), ओस्-चतुर्दश (१४) आम्-चतुर्दश (१४) आहत्य षष्ठ्यां द्वाचत्वारिंशत् (४२)। ङि-चतुर्दश (१४), ओस्-चतुर्दश (१४), सुप्-चतुरशीतिः (८४), आहत्य सप्तम्यां द्वादशाधिकं शतम् (११२)। ततश्च सङ्कलनया पञ्चशतानि च, विंशतिश्च, सप्त च (५२७) रूपाणि। **इति गवाक्छब्दप्रक्रिया। तिर्यगिति।** तिरः अञ्चति इति विग्रहे ऋत्विगादिना क्विन्। गतौ 'अनिदिताम्-' इति नलोपः। तिरस् अच्-इत्यस्मात् सुबुत्पत्तिः, स्वमोर्लुक्, भत्वलक्षणविरहाद् असर्वनामस्थानत्वाच्च न नुम्। अभत्वाद् 'अचः' इत्यल्लोपो न, तिरसस्तिर्यादेशः, यण्, 'क्विन्प्रत्ययस्य-' इति कुत्वस्यासिद्धत्वात् चकारस्य 'चोः कुः' इति कुत्वम्, जश्त्वचर्त्वे इति भावः। **तिरश्ची इति।** तिरस् अच् औ इति स्थिते औङः श्याम्, भत्वाद्, 'अचः-' इत्यल्लोपः। 'अलोपे' इत्युक्तेर्न तिर्यादेशः। सस्य, श्चुत्वेन श इति भावः। **तिर्यञ्चीति।** तिरस् अच् इत्यस्माज्जसि 'जश्शसोः शिः' सर्वनामस्थानत्वान्नुम्, अनुस्वारपरसवर्णौ, तिरसस्तिरिः, यण्। अभत्वाद्, 'अचः' इत्यल्लोपो नेति भावः। **पूजायां तु तिर्यङिति।** स्वमोर्लुकि अभत्वाद् अलुप्तनकारत्वाद् 'अचः' इत्यल्लोपाभावात्तिर्यादेशः, चकारस्य संयोगान्तलोपः, नस्य कुत्वेन ङकार इति भावः। **तिर्यञ्ची इति।** औङः श्यां रूपम्।

१ भ्याम्-अष्टाचत्वारिंशत् (४८) भ्यस्-अष्टाचत्वारिंशत् (४८)।

चान्ताः ॥ यकृत्, यकृती, यकृन्ति । 'पद्दन्-' (सू २२८) इति वा यकन्। यकानि । यक्ना, यकृता । शकृत्, शकृती, शकृन्ति; शकानि । शक्ना, शकृता । ददत्, ददती । ४४४ वा नपुंसकस्य । (७-१-७९) अभ्यस्तात्परो यः शता तदन्तस्य क्लीबस्य नुम् वा स्यात्सर्वनामस्थाने । [illegible] :।

[illegible] त्र-

[illegible] पुवत् ॥ इति चान्ताः ॥ [illegible] ।

अथ तकारान्ता निरूप्यन्ते । **यकृदिति** । मांसपिण्डविशेषो यकृन्नाम याज्ञिकप्रसिद्धः । स्वमोर्लुक्, जश्त्वचर्त्वे इति भावः । **यकृती इति** । औङश्शी । **यकृन्तीति** । 'जश्शसोः शिः', झलन्तत्वान्नुम्, अनुस्वारपरसवर्णाविति भावः । शसादौ विशेषमाह—**पद्दन्निति वा यकन्निति** । **यकानीति** । शसश्शिः, यकन्नादेशः, सर्वनामस्थानत्वाद् नान्तलक्षण उपधादीर्घ इति भावः । **यक्नेति** । टायां यकन्नादेशे अल्लोपः । यक्ने । यक्नः । यक्नोः । यक्नि, यकनि । यकसु । यकन्नभावे यकृद्भ्यामित्यादि । **शकृदिति** । शकृच्छब्दः विष्ठावाची, यकृद्वत् । **ददत्, ददती** [illegible]रति । शतृप्रत्ययान्तोऽयं ददच्छब्दः पुँल्लिङ्गनिरूपणे व्युत्पादितः । तस्य स्वमोर्लुक्, औङश्शी । नुम् तु न, असर्वनामस्थानत्वाद् 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति निषेधाच्च । शौ 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नित्यं नुम्निषेधे प्राप्ते—**वा नपुंसकस्य** । 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति सूत्रं नञ्वर्जमनुवर्तते । नपुंसकस्येति व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे षष्ठी । 'इदितो नुम् धातोः' इत्यतो नुमिति 'उगिदचाम्-' इत्यतः सर्वनामस्थान इति च अनुवर्तते । तदाह—**अभ्यस्तादित्यादिना** । **ददन्तीति** । नुमि अनुस्वारपरसवर्णौ । **तुदद्**-**दिति** । 'तुद व्यथने' अस्माच्छतृप्रत्यये 'तुदादिभ्यश्शः' इति शः शपोऽपवादः, 'अतो गुणे' इति शतुरकारेण पररूपे तुदच्छब्दः, तस्मात् स्वमोर्लुक्, प्रत्ययलक्षणविरहाद् असर्वनामस्थानत्वाच्च न नुम्, जश्त्वचर्त्वे इति भावः । [illegible]दच्छब्दादौङः [illegible]ङ्याम्, असर्वनामस्थानत्वान्नुमि अप्राप्ते—**आच्छीनद्योर्नुम्** ।

यम् । पूजायां तु कुगभावे नयाणां ङकारद्वित्वेऽनुनासिके च [illegible] द्वितीयादेशे षट् । षण्णां ङयोर्द्वित्वेऽनुनासिके चाष्टचत्वारिंशत्यधिक पञ्चशतीत्यर्थः । **तिरश्ची इति** । भत्वात् [illegible] इति वचनात्तिर्यदेशाभावः । **ददिति** । पुँल्लिङ्गेऽप्ययं 'अदुशन-' इत्यनङ् । शतृप्रत्यय इत्यर्थः । **आच्छीनद्योः**

१ 'शतुरिति' इत्यन्तः

स्पृशति । विषं भुङ्क्ते । ५३६ अकथितं च । (१-४-५१) अपादानादिविशेषैरविवक्षितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ॥

ग्रामं गच्छंस्तृणं स्पृशतीति । संयोगानुकूलव्यापारः स्पृशेरर्थः । अत्र स्पृश्यमानस्य तृणस्य ईप्सिततमत्वाभावेऽपि गङ्गां स्पृशतीत्यादौ स्पृश्यमानस्येप्सिततमस्य गङ्गादेरिव क्रियाजन्यसंयोगात्मकफलाश्रयत्वात्कर्मत्वमिति भावः । द्वेष्यमुदाहरति— **विषं भुङ्क्ते इति ।** यदा कश्चिद्बलवता वैरिणा निगृह्यमाणो विषं भुङ्क्ते तदेदमुदाहरणम् । भुजेर्हि मुखे प्रक्षिप्तस्य गलविवरप्रवेशानुकूलो हनुचलनादिव्यापारोऽर्थः । विषस्य द्वेष्यतया ईप्सिततमत्वाभावेऽपि ओदनं भुङ्क्ते इत्यादौ भुज्यमानस्य ईप्सिततमस्य ओदनादेरिव क्रियाजन्यगलविवरप्रवेशात्मकफलाश्रयत्वात् कर्मत्वमिति भावः । न च 'धातूपस्थाप्यफलशालि कर्म' इत्येवास्तु, किमीप्सितानीप्सितयोः पृथक् ग्रहणेनेति वाच्यम् ...

[illegible]

तदसंभवात् । किं तु यत्रेच्छाद्वेषयोरभावस्तदुपेक्ष्यमिति विवक्षितम् । **विषमिति ।** अत्र विषं हेयमप्योदनवद् भुजिना संबन्धात्कर्म । ननु य एव पुरुषो व्याध्यादिना पीड्यमानो मरणमेव श्रेयो मन्यते तस्य विषमपीप्सितमेव । योऽपि भ्रान्त्या भुङ्क्ते तस्यापि गुडादिमद्बुद्ध्या व्यवसीयमानं विषमीप्सितमेव । कथमन्यथा प्रवर्तेत । तस्मादिदमुदाहरणमयुक्तमेवेति चेत् । अत्राहुः—यदा कश्चिन्मरणकातरोऽपि वैरिणा निगृह्यमाणो विषं भुङ्क्ते तदेदमुदाहरणमिति । अनीप्सितग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम्, तथायुक्तम्–' इत्यस्यारम्भादेवेष्टसिद्धेः । स्यादेतत्—'धातूपस्थाप्यफलाश्रयः कर्म' इत्येवास्तु, किमनेन 'कर्तुरीप्सिततमम्–' इत्यादिसूत्रद्वयकथनेनेति चेन् । अत्राहुः—अग्नेर्माणवकं वारयतीत्यत्र 'वारणार्थानामीप्सितः' इति सूत्रेण माणवकस्यापादानत्वं प्राप्तम्, तद्बाधनाय 'कर्तुरीप्सिततमम्' इति वक्तव्यमेव । एवं च द्वेष्योदासीनयोः संग्रहार्थं 'तथायुक्तम्–' इत्यप्यावश्यकमेवेति । **अकथितं च ।** केनाकथितमित्याकाङ्क्षायामाह—**अपादानादिविशेषैरिति ।** अपादानं संप्रदानम् अधिकरणं कर्म करणं कर्ता हेतुरित्येतैर्विशेषैरित्यर्थः । **अविवक्षितमिति ।** अपादानादिविशेषविवक्षायां तु गोर्दोग्धि बलेर्याचते वसुधाम्, व्रजेऽवरुणद्धि गाम् इत्येवं पञ्चम्यादय एव भवन्तीति । एतेन पाणिना कांस्यपात्र्यां दोग्धीत्यत्र करणाधिकरणयोरतिप्रसङ्गः । तयोस्तु

दुह्याच्पच्दण्ड्रुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमथ्मुषाम् ।
कर्मयुक्स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहाम् ॥

दुहादीनां द्वादशानां तथा नीप्रभृतीनां चतुर्णां कर्मणा युज्यते तदेवाकथितं
कर्म इति परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः । गां दोग्धि पयः । बलिं याचते वसुधाम् ।

करणं कर्ता हेतुरिति कारकसप्तकम् । तदेतद्यदा अपादानत्वादिविशेषात्मना न विव-
क्षितं किन्तु संबन्धसामान्यात्मनैव तदा तत्कर्मसंज्ञकमित्यर्थः । ननु नटस्य शृणोति इत्यत्र

ख्यानमर्थसंग्रहश्लोकोऽयम् । अतो व्याचष्टे—दुहादीनामिति । दुह प्रपूरणे । डु
याचृ याच्ञायाम् । डुपचष् पाके । दण्ड दण्डनिपातने चुरादिः, निग्रह इत्यर्थः, इह
ग्रहणार्थकः । रुधिर् आवरणे । प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् । श्लोके प्रच्छीत्यत्रेकार उच्चार-
णार्थः । इका निर्देशे तु 'ग्रहिज्या–' इति संप्रसारणप्रसङ्गात् । चिञ् चयने, ब्रूञ् व्यक्तायां
वाचि, शासु अनुशिष्टौ, जि अभिभवे, मन्थ विलोडने, मुष स्तेये इति द्वादशाना-
मित्यर्थः । चतुर्णामिति । णीञ् प्रापणे, हृञ् हरणे, कृष विलेखने, वह प्रापणे इति
चतुर्णामित्यर्थः । कर्मणा यद्युज्यत इति । कर्मयुगित्यस्य व्याख्यानमिदम् । करणे
उपपदे कर्मणि वाच्ये 'सत्सूद्विष–' इत्यादिना क्विबिति भावः । यद्यपि

'दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।
ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना ।'

इति प्रकृतसूत्रस्थश्लोकवार्तिके पचिमथिमुष्यादयो न पठिताः, तथापि चकारेण
तेऽपि संग्राह्या इति कैयटः । गां दोग्धि पय इति । क्षरणानुकूलव्यापारः क्षारण-

दण्डेन करोति, कटे तिष्ठतीत्यादिरवकाशो दुहादिपरिगणनादित्याक्षेपो निरस्तः, कर-
णाधिकरणसंज्ञयोरिह विवक्षितत्वात् । यदि तु सूत्रेऽकथितशब्दोऽप्रधानपर्यायो न
त्वनुक्तपर्याय इत्यभ्युपगम्येत, तदा स्यादेवायमाक्षेपो न त्वन्यथा । कारकमिति ।
तस्य माणवकस्य पुत्रं पृच्छतीत्यत्र नातिप्रसङ्गः । दुह्याजिति । 'दण्ड दण्डनिपातने'
चुरादिः । इह तु दण्डिर्ग्रहणार्थो न तु निग्रहार्थः । प्रच्छीत्यागन्तुकेनेकारेण निर्देशो
न त्विका, 'ग्रहिज्या–' इति संप्रसारणप्रसङ्गात् । कर्मयुगिति । कर्मणा युज्यते
कर्मयुक् । 'सत्सूद्विष–' इत्यादिना क्विप् । कर्मणा यद्युज्यत इति । मुख्यकर्मणा
सह क्रियया संबध्यमानं कारकमेवापादानादिविशेषैरकथितं सत् कर्मसंज्ञकं भवतीत्यर्थः ।
एतेन दुहादीनां द्विकर्मकत्वं स्पष्टमिति । अन्ये त्वाहुः—कर्मयुगित्यत्र कर्मशब्देन

स्पृशति । विषं भुङ्क्ते । ५३६ अकथितं च । (१-४-५१) अपादानादिविशेषैरविवक्षितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ॥

ग्रामं गच्छंस्तृणं स्पृशतीति । संयोगानुकूलव्यापारः स्पृशेरर्थः । अत्र स्पृश्यमानस्य तृणस्य ईप्सिततमत्वाभावेऽपि गङ्गां स्पृशतीत्यादौ स्पृश्यमानस्येप्सिततमस्य गङ्गादेरिव क्रियाजन्यसंयोगात्मकफलाश्रयत्वात्कर्मत्वमिति भावः । द्वेष्यमुदाहरति— विषं भुङ्क्त इति । यदा कश्चिद्बलवता वैरिणा निगृह्यमाणो विषं भुङ्क्ते तदेदमुदाहरणम् । भुजेर्हि मुखे प्रक्षिप्तस्य गलविवरप्रवेशानुकूलो हनुचलनादिव्यापारोऽर्थः । विषस्य द्वेष्यतया ईप्सिततमत्वाभावेऽपि ओदनं भुङ्क्त इत्यादौ भुज्यमानस्य ईप्सिततमस्य ओदनादेरिव क्रियाजन्यगलविवरप्रवेशात्मकफलाश्रयत्वात् कर्मत्वमिति भावः । न च 'धातूपस्थाप्यफलशालि कर्म' इत्येवास्तु, किमीप्सितानीप्सितयोः पृथक् ग्रहणेनेति वाच्यम्, अग्नेर्माणवकं वारयतीत्यत्र हि 'वारणार्थानामीप्सितः' इति माणवकस्यापादानत्वं प्राप्तम्, तन्निवृत्त्यर्थं 'कर्तुरीप्सिततमम्–' इति वक्तव्यमेव । एवं च द्वेष्योदासीनसंग्रहार्थं 'तथायुक्तं च–' इति सूत्रमावश्यकमित्यास्तां तावत् । अकथितं च । अकथितशब्दं व्याचष्टे—अपादानादिविशेषैरिति । अपादानं संप्रदानम् अधिकरणं कर्म

तदसंभवात् । किं तु यत्रेप्साद्वेषयोरभावस्तदुपेक्ष्यमिति विवक्षितम् । विषमिति । अत्र विषं हेयमप्योदनवद् भुजिना संबन्धात्कर्म । ननु य एव पुरुषो व्याध्यादिना पीड्यमानो मरणमेव श्रेयो मन्यते तस्य [illegible]

[illegible] र्थम्, तथायुक्तम्–'

[illegible] 'कर्तुरीप्सिततमम्–' इत्यादिसूत्रद्वयकथनेनेति चेत् । अत्राहुः—अग्नेर्माणवकं वारयतीत्यत्र 'वारणार्थानामीप्सितः' इति सूत्रेण माणवकस्यापादानत्वं प्राप्तम्, तद्बाधनाय 'कर्तुरीप्सिततमम्' इति वक्तव्यमेव । एवं च द्वेष्योदासीनयोः संग्रहार्थं 'तथायुक्तम्–' इत्यप्यावश्यकमेवेति । अकथितं च । केनाकथितमित्याकाङ्क्षायामाह—अपादानादिविशेषैरिति । अपादानं संप्रदानम् अधिकरणं कर्म करणं कर्ता हेतुरित्येवै- [illegible] । अविवक्षितमिति । अपादानादिविशेषविवक्षायां तु गोर्दोग्धि

[illegible] चलेर्याचते वसुधाम्, व्रजेऽवरुणद्धि गाम् इत्येवं पञ्चम्यादय एव भवन्तीति । एतेन पाणिना कांस्यपात्र्यां दोग्धीत्यत्र करणाधि[illegible]

दुह्याच्पच्दण्ड्रुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमथ्मुषाम्।
कर्मयुक्स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहाम् ॥

'दुहादीनां द्वादशानां तथा नीप्रभृतीनां चतुर्णां कर्मणा यद्युज्यते तदेवाकथितं कर्म' इति परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः। गां दोग्धि पयः। बलिं याचते वसुधाम्।

करणं कर्ता हेतुरिति कारकसप्तकम्। तदेतद्यदा अपादानत्वादिविशेषात्मना न विवक्षितं किन्तु संबन्धसामान्यात्मनैव तदा तत्कर्मसंज्ञकमित्यर्थः। ननु नटस्य शृणोति इत्यत्र नटसंबन्धि श्रवणमित्यर्थके नटस्यापि कर्मत्वं स्यात्, तस्य क्रियान्वयित्वेन कारकत्वात्, वस्तुतः अपादानस्य संबन्धित्वेन विवक्षितत्वाच्चेत्याशङ्क्य परिगणयति—**दुह्याजिति**। वार्तिकार्थसंग्रहश्लोकोऽयम्। अतो व्याचष्टे—**दुहादीनामिति**। दुह प्रपूरणे। टु याचृ याच्ञायाम्। डुपचष् पाके। दण्ड दण्डनिपातने चुरादिः, निग्रह इत्यर्थः, इह ग्रहणार्थकः। रुधिर् आवरणे। प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्। श्लोके प्रच्छीत्यत्रेकार उच्चारणार्थः। इका निर्देशे तु 'ग्रहिज्या—' इति संप्रसारणप्रसङ्गात्। चिञ् चयने, ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि, शासु अनुशिष्टौ, जि अभिभवे, मन्थ विलोडने, मुष स्तेये इति द्वादशानामित्यर्थः। **चतुर्णामिति**। णीञ् प्रापणे, हृञ् हरणे, कृष विलेखने, वह प्रापणे इति चतुर्णामित्यर्थः। **कर्मणा यद्युज्यत इति**। कर्मयुगित्यस्य व्याख्यानमिदम्। करणे उपपदे कर्मणि वाच्ये 'सत्सूद्विष—' इत्यादिना क्विबिति भावः। यद्यपि

'दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ।
ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना।'

इति प्रकृतसूत्रस्थश्लोकवार्तिके पचिमथिमुष्यादयो न पठिताः, तथापि चकारेण तेऽपि संग्राह्या इति कैयटः। **गां दोग्धि पय इति**। क्षरणानुकूलव्यापारः क्षारण-

---

दण्डेन करोति, कटे तिष्ठतीत्यादिरवकाशो दुहादिपरिगणनादित्याक्षेपो निरस्तः, करणाधिकरणसंज्ञयोरिह विवक्षितत्वात्। यदि तु सूत्रेऽकथितशब्दोऽप्रधानपर्यायो न त्वनुक्तपर्याय इत्यभ्युपगम्येत, तदा स्यादेवायमाक्षेपो न त्वन्यथा। **कारकमिति**। ततश्च ब्राह्मणस्य पुत्रं पृच्छतीत्यत्र नातिप्रसङ्गः। **दुह्याजिति**। 'दण्ड दण्डनिपातने' चुरादिः। इह तु दण्डिर्ग्रहणार्थो न तु निग्रहार्थः। प्रच्छीत्यागन्तुकेनेकारेण निर्देशो न त्विका, 'ग्रहिज्या—' इति संप्रसारणप्रसङ्गात्। **कर्मयुगिति**। कर्मणा युज्यते कर्मयुक्। 'सत्सूद्विष—' इत्यादिना क्विप्। **कर्मणा यद्युज्यत इति**। मुख्यकर्मणा सह क्रियया संबध्यमानं कारकमेवापादानादिविशेषैरकथितं सत् कर्मसंज्ञकं भवतीत्यर्थः। एतेन दुहादीनां द्विकर्मकत्वं स्फोरितम्। अन्ये त्वाहुः—कर्मयुगित्यत्र कर्मशब्देन क्रियोच्यत इति। तेन क्रियान्वयीत्यर्थः। **परिगणनमिति**। तेन नटस्य शृणोति

तं द्योत्यायां कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे तृतीया स्यात् । अह्ना क्रोशेन वा नुवाकोऽधीतः । अपवर्गे किम्-मासमधीतो नायातः । ५६४ सहयुक्ते- [illegible] । पुत्रेण सहा- [illegible] 'वृद्धो यूना-' (१-२-६५) इत्याद्यनिर्देशात् । ५६५ येनाङ्गविकारः । (२-३-२०)

पवर्गः फलप्राप्तिरिति । कालाध्वनोरिति । अनेन 'कालाध्वनोः-' इति द्वितीया अयमपवाद इति सूचितम् । अह्नेति । अह्नि क्रोशे वा निरन्तरम् अनुवाकोऽध्ययनेन गृहीत इत्यर्थः । नायात इति । न गृहीत इत्यर्थः । सहयुक्ते । 'पृथग्विनानाभिः' इतिवत् सहेनैव सिद्धे युक्तग्रहणं सहार्थकशब्दानां साकमित्यादीनामपि ग्रहणार्थमित्याह—सहार्थेनेति । पुत्रेणेति । पितुरागमनक्रियासंबन्धः शाब्दः, पुत्रस्य तु तत्साहित्यगम्य आर्थिक इति तस्याप्राधान्यम् । यद्यप्यागमनक्रियाकर्तृत्वात् पुत्रात् तृतीया सिद्धा तथापि पुत्रेण सह स्थूल इत्याद्यस्य मुख्योदाहरणम् इति भाष्ये स्पष्टम् । अर्थग्रहणस्य प्रयोजनमाह—एवं साकमिति । ननु 'पुत्रेणागतः पिता' इत्यत्र सहादिशब्दाभावात् कथं तृतीयेत्यत आह—विनापीति । 'वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेत्-' इति सूत्रे सहादिशब्दाभावेऽपि तदर्थावगमेऽपि तृतीयानिर्देशदर्शनादित्यर्थः । येनाङ्गविकारः । अङ्गान्यस्य सन्तीत्यङ्गं शरीरम् । अर्शआद्यच् । तस्य विकार इति विग्रहः । येनेत्यनेन प्रकृत्यर्थभूतमङ्गं परामृश्यते । नह्यविकृतेन अङ्गेन अङ्गिनो विकारः संभवति, तदाह—येनाङ्गेनेत्यादिना । अक्ष्णा काण इति । काणशब्दः अक्षणनवाति वर्तते । संबन्धस्तृतीयार्थः । स च काणत्वेऽन्वेति,

---

करणत्वस्यानभिधानात्तृतीया स्यात् । तथा देवता अर्च्या इत्यत्र ल्युटा करणत्वस्याभिधानेऽपि कर्मणोऽनभिधानाद् द्वितीया स्यात् । नैवम्, एकैव यत्र शक्तिः संज्ञाद्वययोगिनी, तथा चैकस्याः शक्तेरभिहितायामन्यस्या अप्यभिधानादभिधानमेव, न त्वनभिहितत्वम् । [illegible] ग्रहणादर्थ- [illegible] । पुत्र- [illegible] शब्दः, पुत्रस्य त्वार्थ इत्येतावतैव तस्याऽप्राधान्यमुच्यते । अप्रधानग्रहणं त्यक्तुं शक्यम् । न चैवं पितुरपि तृतीयापत्तिः, तत्र प्रातिपदिकार्थमात्रे अन्तरङ्गत्वात्प्रथमोपपत्तेः । न च यत्र प्रथमा न प्राप्नोति पुत्रेण सह [illegible] तत्र प्रधानात् पितुरपि तृतीया स्यादतस्तद्वारणायाप्रधानग्रहण- [illegible] न वाच्यम् । कारकविभक्तेर्बलीयस्त्वात् 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति षष्ठ्या भवितव्यमिति दिक् । येनाङ्गेनेति । येनेति सर्वनाम्ना प्रकृत्यर्थभूतोऽवयव एव

येनाङ्गेन विकृतेनाङ्गिनो विकारो लक्ष्यते ततः तृतीया स्यात्। अक्ष्णा काणः। अक्षिसम्बन्धिकाणत्वविशिष्ट इत्यर्थः। अङ्गविकारः किम्-अक्षि काणमस्य। ५६६ **इत्थंभूतलक्षणे।** (२-३-२१) कञ्चित्प्रकारं प्राप्तस्य लक्षणे तृतीया स्यात्। जटाभिस्तापसः। जटाज्ञाप्यतापसत्वविशिष्ट इत्यर्थः। ५६७ **संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि।** (२-३-२२) संपूर्वस्य जानातेः कर्मणि तृतीया वा स्यात्। पित्रा पितरं वा संजानीते। ५६८ **हेतौ।** (२-३-२३) हेत्वर्थे

तदाह—**अक्षिसंबन्धीति।** संबन्धश्च विकारप्रयुक्तत्वरूपः। अक्षिविकारप्रयुक्तकाणत्ववानिति यावत्। यद्यपि एकस्मिन्नक्षि विकलं काणमित्युच्यते। तथाप्यवयवधर्मस्य शरीरे तदवच्छिन्नात्मनि व्यवहारो निरूढः। द्वौ विप्रावितिवद् अक्ष्णेति पदस्य प्रयोगः समर्थ्यः। **इत्थंभूतलक्षणे।** अयं प्रकार इत्थम्, तं भूतः प्राप्त इत्थंभूतः। 'भू प्राप्तौ' इति चौरादिकाद् 'आधृषाद्वा' इति णिजभावे 'गत्यर्थाकर्मक-' इत्यादिना कर्तरि क्तः। लक्षणं ज्ञापकम्। प्रकारविशेषं प्राप्तस्य ज्ञापक इत्यर्थः, तदाह—**कंचित्प्रकारमिति। जटाभिस्तापस इति।** तपः अस्यास्तीति तापसः। 'तपस्सहस्राभ्यां विनीनी' 'अण् च' इति मत्वर्थीयः अण्प्रत्ययः। तापसत्ववति वर्तते। लक्ष्यलक्षणभावस्तृतीयार्थः, तदाह—**जटाज्ञाप्येति।** न च ज्ञाने करणत्वादेव तृतीया सिद्धेति वाच्यम्, करणत्वाविवक्षायां लक्ष्यलक्षणभावमात्रविवक्षायां तृतीयार्थत्वात्। **संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि।** संपूर्वस्य ज्ञाधातोरनुकरणात् षष्ठ्येकवचनं 'संज्ञ' इति तदाह—**संपूर्वस्य जानातेरिति।** द्वितीयापवादोऽयं तृतीयाविकल्पः। **संजानीत इति।** सम्यग् जानीत इत्यर्थः। 'संप्रतिभ्यामनाध्याने' इत्यात्मनेपदम्। **हेतौ। हेत्वर्थे इति।** हेतुरिह कारणपर्यायो लौकिक एव विवक्षितः, न तु 'तत्प्रयोजको

गृह्यते, संनिधानात्। स चार्थाद्विकृत एव। न ह्यविकृतेनावयवेन शरीरस्य विकारः संभवति, तदेतदाह—**येनाङ्गेन विकृतेनेति। अङ्गिन इति।** सूत्रेऽङ्गशब्दः अर्शआद्यजन्त इति भावः। जटानामित्थंभूतलक्षणत्वमुपपादयति—**जटाज्ञाप्येति।** जटाभिर्ज्ञाप्यं यत्तापसत्वं तद्विशिष्ट इत्यर्थः। **संज्ञो।** 'ज्ञा अवबोधने' इत्ययमेव गृह्यते न तु 'जनी प्रादुर्भावे' इति, तस्याकर्मकत्वात्। ङसः प्राग्भागस्य ज्ञ इत्यस्य 'अल्लोपोऽनः' इत्यल्लोपेन निष्पन्नतया लाक्षणिकत्वाच्चेत्याशयेनाह—**जानातेरिति। संजानीत इति।** 'संप्रतिभ्यामनाध्याने' इति तङ्। कृद्योगे परत्वात् 'कर्तृकर्मणोः-' इति षष्ठ्येव, पितुः संज्ञाता। आध्याने तु पित्रा पितरं वा संजानाति। हरदत्तस्त्वाह-आध्याने तु परत्वात् "अधीगर्थ-" इति षष्ठी मातुः संजानातीति। तन्न। तत्र शेषाधिकारादिति मनोरमायां स्थितम्। **हेतौ।** हेतुरिह लौकिकः फलसाधनीभूतो गृह्यते

तृतीया स्यात् । द्रव्यादिसाधारणं निर्व्यापारसाधारणं च हेतुत्वम् । करणत्वं तु
क्रियामात्रविषयं व्यापारनियतं च । दण्डेन घटः । पुण्येन दृष्टो हरिः । फल-
मपीह हेतुः । अध्ययनेन वसति । 'गम्यमानाऽपि क्रिया कारकविभक्तौ प्रयोजिका'।

हेतुश्च' इति कृत्रिमः, तस्य चकारेण कर्तृसंज्ञाया अपि सत्त्वेन कर्तृतृतीययैव सिद्धेः ।
ननु हेतोरपि करणत्वादेव तृतीया सिद्धेत्याशङ्क्य हेतुत्वकरणत्वयोर्भेदमाह—**द्रव्यादि-
साधारणमिति** । आदिना गुणक्रियासंग्रहः । द्रव्यं गुणं क्रियां च प्रति यज्जनकं
तत्र सर्वत्र विद्यमानमित्यर्थः । **निर्व्यापारसाधारणं चेति** । द्वारीभूतव्यापारवति
तद्रहिते च विद्यमानं चेत्यर्थः । एवं च द्रव्यगुणक्रियात्मककार्यत्रयनिरूपितं निर्व्यापार-
सव्यापारवृत्ति च यत् तद्धेतुत्वमिति फलति । **करणत्वं त्विति** । क्रियाजनकमात्र-
वृत्ति व्यापारवद्वृत्ति च यत् तदेव करणत्वमित्यर्थः । एवं च हेतुत्वकरणत्वयोः भेदा-
दन्यतरेण अन्यतरस्य नान्यथासिद्धिरिति भावः । तत्र द्रव्यं प्रति हेतुमुदाहरति—
दण्डेन घट इति । दण्डहेतुको घट इत्यर्थः । दण्डे व्यापारसत्त्वेऽपि क्रियाजन-
कत्वाभावान्न करणत्वमिति भावः । क्रियां प्रति हेतुमुदाहरति—**पुण्येन दृष्टो हरि-
रिति** । यागादिना स्वर्गादिफले जननीये यद्वान्तरव्यापारभूतमपूर्वं तत् पुण्यमित्यु-
च्यते । तस्य हरिदर्शनजनकत्वेऽपि निर्व्यापारत्वान्न करणत्वमिति भावः । गुणं प्रति
हेतुत्वे तु पुण्येन ब्रह्मवर्चसमित्याद्युदाहार्यम् । ननु अध्ययनेन वसतीत्यत्र कथं तृतीया ।
अध्ययनस्य गुरुकुलवासं प्रति हेतुत्वाभावात्, प्रत्युत अध्ययनस्य वाससाध्यत्वादित्यत
आह—**फलमपीह हेतुरिति** । अध्ययनं यद्यपि वासफलं तथापि वासं प्रति
हेतुरपि भवति । इष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुतया अध्ययनस्य फलस्य स्वज्ञानद्वारा
वासजनकत्वात् । यदा त्वध्ययने फले एतादृशं हेतुत्वमविवक्षित्वा अध्ययनार्थमेव वासो
विवक्ष्यते, तदा चतुर्थ्येव भवति—अध्ययनाय वसतीति । एतच्च प्रकृतसूत्रे कैयटे
स्पष्टम् । ननु अलं श्रमेण इत्यत्र कार्यस्य कस्यचिदप्यश्रवणात् करणत्वहेतुत्वयोर-
संभवात् कथं तृतीयेत्यत आह—**गम्यमानाऽपीति** । न केवलं श्रूयमाणैव क्रिया
विभक्तौ प्रयोजिका, किं तु गम्यमानापीत्यर्थः । करणतृतीयैवेयमित्यभिप्रेत्याह—

न तु 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इति कृत्रिमः । तस्य चकारेण कर्तृसंज्ञाविधानात् कर्तृत्वादेव
तृतीयासिद्धेरत आह—**हेत्वर्थ इत्यादि** । ननु लौकिकहेतोरपि करणत्वादेव तृतीया-
सिद्धौ किमनेनेत्याशङ्क्य हेतुत्वकरणत्वयोर्भेदमाह—**द्रव्यादीति** । आदिशब्देन
गुणक्रिये ग्राह्ये । द्रव्यगुणक्रियानिरूपितं निर्व्यापारसव्यापारवृत्ति च यत् तद्धेतुत्व-
मित्यर्थः । **करणत्वं त्विति** । क्रियामात्रनिरूपितं व्यापारवद्वृत्ति च यत् तत्करणत्व-
म् । एवं च हेतुकरणयोर्भेदादन्यतरेणान्यस्यान्यथासिद्धिर्न शङ्क्येति भावः । 'उक्तं'

अलं श्रमेण । श्रमेण साध्यं नास्तीत्यर्थः । इह साधनक्रियां प्रति श्रमः करणम् ।

अलं श्रमेणेति । कार्यच्छेत्रं परिष्कुर्वाणं प्रति इदं वाक्यं प्रवृत्तम् । अत्र अलमिति नञर्थे निषेधे वर्तते । 'अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्' इत्यमरः । साध्यमित्यध्याहारलभ्यम्, तदाह—**श्रमेण साध्यं नास्तीत्यर्थ इति** । सद्यः खेदाधायकत्वात् साधने व्याप्तिरेव श्रम इत्युपचर्यते । नन्वेवमपि साधनीयस्य व्रीह्यादिफलस्य क्रियारूपत्वाभावात् कथं श्रमस्य तत्र करणत्वमित्यत आह—**इहेति** । साध्यमित्यत्र

च—'द्रव्यादिविषयो हेतुः कारकं नियतक्रियम् । अनाश्रिते तु व्यापारे निमित्तं हेतुरिष्यते' इति द्रव्यविषये हेतुत्वमुदाहरति—**दण्डेन घट इति** । दण्डहेतुको घट इत्यर्थः । अत्र हि व्यापारोऽस्तु वा मास्तु, साक्षात् क्रियान्वयित्वाभावात् करणत्वं नास्तीति भावः । क्रियाविषये उदाहरणमाह—**पुण्येन दृष्ट इति** । पुण्यशब्देनेह परमापूर्वमुच्यते, तस्य च हरिदर्शनरूपक्रियान्वयित्वसंभवेऽपि व्यापारवत्त्वाभावान्न करणत्वमिति भावः । यदा तु यागादिकमेव पुण्यशब्देन विवक्ष्यते, तदा तस्य व्यापारवत्त्वमस्त्येवेति 'कर्तृकरणयोः—' इत्यनेनैव तृतीया सिद्धा । गुणविषये तु पुण्येन गौरवर्ण इत्याद्युदाहार्यम् । जटाभिस्तापस इत्यादौ तु लक्ष्यलक्षणभावविवक्षायां हेतुत्वाविवक्षणादनेनाप्राप्ता तृतीयेति 'इत्थंभूतलक्षणे' इत्यारब्धमित्याहुः । अत्र केचिदुत्प्रेक्षन्ते—द्रव्यादिसाधारणत्वाद् हेतुत्वस्य 'हेतौ' इत्यनेनैव बाणेन हत इत्यादिप्रयोगसिद्धेः 'कर्तृकरणयोः—' इति सूत्रे करणग्रहणं त्यक्तुं शक्यम्, करणसंज्ञा तु आवश्यकी 'करणाधिकरणयोश्च' इत्याद्यर्थमिति । अन्ये तु क्रियासाधकतमं यत् तद्व्यापारवत्त्वेन विवक्षितं चेत् करणम्, नो चेद्धेतुः । द्रव्यसाधकतमस्य दण्डादेस्तु व्यापारवत्त्वेऽपि हेतुत्वमेव । एवं च रामेण बाणेन हत इत्यादौ हनने बाणादिर्निमित्तमित्येतावदेव यदा विवक्ष्यते, तदा 'हेतौ' इत्यनेनैव तृतीया । 'बाणव्यापारसाध्यप्राणवियोगाश्रयः' इत्येवं व्यापाराविष्टत्वेन विवक्षायां तु हेतुत्वाविवक्षणात् 'कर्तृकरणयोः—' इति करणे तृतीया आरब्धेत्याहुः । **फलमपीति** । एतच्च 'प्रत्ययः' इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । **अध्ययनेनेति** । तादर्थ्यविवक्षायां चतुर्थ्यपि भवतीति चतुर्थ्या सहेयं तृतीया विकल्प्यते । अध्ययनाय वसति । अत्र केचित् परिष्कुर्वन्ति—अध्ययनेन वसतीत्यत्र दण्डहेतुको घट इतिवदध्ययनहेतुको निवास इत्यर्थस्वीकारेऽप्ययं विशेषः । अध्ययनस्य फलेन सहाभेदः संसर्गः, उपकारकत्वेन सह निरूपकता । ततश्च 'फला- [illegible] ...अनुकूलो व्यापारः' इत्यर्थः । 'दण्डेन घटः' [illegible] ...उपकारकत्वनिरूपितोपकार्यत्वाश्रयो घट इत्यर्थः [illegible] उपकार्यं हि [illegible] ...देवेति । **गम्यमानापीति** ।

शतेन शतेन वत्सान् पाययति पयः। शतेन परिच्छिद्येत्यर्थः। 'अशिष्टव्यवहारे दाणः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया' (वा १०४०)। दास्या संयच्छते कामुकः। धर्म्ये तु भार्यायै संयच्छति।

५६६ कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम्। (१-४-३२) दानस्य

प्रकृतिभूतो यो धातुस्तदर्थः साधनक्रिया उत्पत्त्यात्मिका तां प्रतीत्यर्थः। एतेन श्रमस्य साधनक्रियायाश्चाभेद इति निरस्तम्, श्रमशब्देन मीढ्याद्युत्पत्त्यनुकूलकर्मणादिव्यापारस्य, 'साधनक्रियां प्रति' इत्यनेन मीढ्याद्युत्पत्तेश्च विवक्षितत्वात्। 'गम्यमानापि क्रिया विभक्तौ प्रयोजिका' इत्यत्र उदाहरणान्तरमाह—शतेनेति। वीप्सायां द्विर्वचनम्। एकैकेन शतेन संख्यया वत्सान् पाययतीति प्रतीयमानार्थः। तत्र वत्सनिष्ठशतसंख्यायाः पायने करणत्वाभावात् परिच्छिद्येति गम्यते। एकैकशतसंख्यया वत्सान् परिच्छिद्य तदधिकवत्सेभ्यो व्यावर्त्य पाययतीत्यर्थः। तथा च शतसंख्यायाः परिच्छेदं प्रति करणत्वमिति भावः। अशिष्टेति। इदं च 'दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे' इत्यनेन ज्ञाप्यत इति पदव्यवस्थायां वक्ष्यते। वैदिकमार्गानुयायिनः शिष्टाः, वेदमार्गादपेता अशिष्टाः, तेषां व्यवहार आचारः, तस्मिन् विषये दाणधातोः प्रयोगे सति चतुर्थ्यर्थे संप्रदाने तृतीया वाच्येत्यर्थः। दास्या संयच्छते कामुक इति। दास्यै कामुकः प्रयच्छतीत्यर्थः। कामुक इत्यनेन रत्यर्थमिति गम्यते। दास्यां रतिः धर्मशास्त्रनिषिद्धत्वादशिष्टव्यवहार इति भावः। अशिष्टपदप्रयोजनमाह—धर्म्ये त्विति। धर्मादनपेत इत्यर्थः। न तृतीयेति शेषः। 'धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते' इति यदिति रत्नाकरः। धर्मे त्विति पाठस्तु सुगम एव। इति तृतीयाविभक्तिः।

अथ चतुर्थीविभक्तिः। कर्म[illegible] यमभि। कर्मसंज्ञकेन गवादिद्रव्येण [illegible] र्थः। शेषित्वं भोक्तृत्वम्। संप्रदीयते [illegible] स्मै इति गम्यते, तदाह—दानस्येत्यादिना। देयद्रव्योद्देश्यं संप्रदानमिति फलितम्।

यते। न केवलं श्रूयमाणैव क्रिया विभक्तौ प्रयोजिका, किं तु गम्यमानापीति भावः। साधनेति। साध्यमित्यत्र प्रकृतिभूतो यो धातुस्तदर्थं प्रतीति भावः। अशिष्टेति। एतच्च 'दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे' इत्यनेन ज्ञाप्यत इति मनोरमायां स्थितम्। केचिदिह परिष्कुर्वन्ति—'अशिष्टव्यवहार इत्यंशो वाचनिक एव, अन्यांशस्तु ज्ञापकसिद्धः' इति। दास्या संयच्छत इति। 'दाणश्च सा चेत्—' इति तङ्। 'पाघ्राध्मा—' इति यच्छा-[illegible]। कामुक इति। 'लषपतपद—' इत्यादिना कमेरुकञ्। इति तृतीया। कर्मणा। [illegible] विधानार्थम्। सम्यक् प्रदीयतेऽस्मै तत्संप्रदानमिति। अत

कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानसंज्ञः स्यात्। ५७० चतुर्थी संप्रदाने (२-३-१३) विप्राय गां ददाति। अनभिहित इत्येव। दीयतेऽस्मै दानीयो विप्रः। 'क्रियया

दानस्येति किम्? पयो नयति देवदत्तस्य। अत्र देवदत्तस्य पयोनयनोद्देश्यत्वेऽपि न संप्रदानत्वम्, पयसो दानकर्मत्वाभावात्। **चतुर्थी संप्रदाने। विप्रायेति।** विप्रमुद्दिश्य गां ददातीत्यर्थः। **अनभिहित इत्येवेति।** अनुवर्तत एवेत्यर्थः। **दानीयो विप्र इति।** दानोद्देश्य इत्यर्थः। 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति बहुलग्रहणात् संप्रदाने

एवाह—**दानस्येति।** दानक्रियाकर्मणा कर्ता यमभिप्रैति–संबध्नाति संबन्धुमीप्सति वा तत् कारकं संप्रदानसंज्ञकमित्यर्थः। तेन 'अजां नयति ग्रामम्' 'हस्तं निदधाति वृक्षे' इत्यादौ नातिप्रसङ्गः। दानं चापुनर्ग्रहणाय स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वोत्पादनम्। अत एव रजकस्य वस्त्रं ददातीत्यादौ न भवति, तत्र हि ददातिर्भाक्तः - एतच्च वृत्तिमतम्। भाष्यमते तु नान्वर्थतायामाग्रहः, 'खण्डिको राध्यायः शिष्याय चपेटां ददाति' इत्यादिप्रयोगात्। रजकस्य ददातीति प्रयोगस्तु शेषत्वविवक्षायां भविष्यति। न चैवमजां नयति ग्राममित्यादावतिप्रसङ्गः शङ्क्यः, अजां प्रति ग्रामस्य शेषित्वाभावात्। यमभिप्रैतीत्युक्त्या हि यमिति निर्दिष्टस्य शेषित्वं कर्मणश्च शेषत्वं लभ्यते, गां प्रति तु विप्रस्य शेषित्वमस्तीति भवति तस्य संप्रदानसंज्ञा। अत्र अभि प्र एतीत्येतत्पदत्रयम्, न तु समासः। 'उदात्तवता गतिमता च तिङा गतेः समासो वक्तव्यः' इति वार्तिकस्य छन्दोविषयत्वादिति हरदत्तः। भाषाविषयत्वे तु 'यत् प्रकुरुते' इत्यादौ समासत्वात्सोरुत्पत्तिः स्यात्। लिङ्गसर्वनामनपुंसकतामभ्युपेत्य 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति लुकि कृतेऽपि 'ह्रस्वो नपुंसके–' इति ह्रस्वः स्यात्, यत् प्रकुर्वीरन्नित्यत्र तु नलोपः स्यात्, तस्मादुक्तवार्तिकस्य छन्दोविषयत्वं युक्तमेव। **दानीय इति।** बाहुलकात्संप्रदाने अनीयर्। **क्रिययेति।** क्रियायाः कृत्रिमकर्मत्वाभावात् तया अभिप्रेयमाणस्य सूत्रेण संज्ञा न प्राप्नोतीति वचनम्। 'एतच्च क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः' इत्यनेन सिद्धम्। 'पत्ये शेते' इत्यादौ पतिमनुकूलयितुं शेत इत्याद्यर्थाभ्युपगमे बाधकाभावात्। भाष्यक्रमते तु 'कर्मणा यमभिप्रैति–' इति सूत्रेणैव सिद्धम्। 'संदर्शनप्रार्थनाध्यवसायैराप्यमानत्वात् क्रियापि कृत्रिमं कर्म' इति तैरुक्तत्वात्। नन्वेवमपि ददातिकर्मत्वाभावात् 'क्रियया यमभि– –' इत्येतद्वचनं कर्तव्यमेवेति वाच्यम्, भाष्ये अन्वर्थसंज्ञात्वास्वीकारात्। ... ओदनं पचतीत्यादावपि संप्रदानत्वप्रसङ्गस्तथा च अकुत्र... बलात् ... त्वे कटाय करोतीत्याद्यनिष्टप्रयोगोऽपि स्यादिति

...कस्थले सावकाशायाः संप्रदानसंज्ञाया ...

संज्ञया ... ति। न चैवं 'गत्यर्थकर्मणि ...

यमभिप्रैति सोऽपि संप्रदानम्' (वा १०८४)। पत्ये शेते । 'कर्मणः करण-संज्ञा संप्रदानस्य च कर्मसंज्ञा' (वा १०८६) पशुना रुद्रं यजते। पशुं रुद्राय ददाती-त्यर्थः। ५७१ रुच्यर्थानां प्रीयमाणः। (१-४-३३) रुच्यर्थानां धातूनां प्रयोगे प्रीयमाणोऽर्थः संप्रदानं स्यात्। हरये रोचते भक्तिः। अन्यकर्तृकोऽभिलाषो रुचिः।

अनीयर्। तेन कृता संप्रदानस्य विप्रयाभिहितत्वान्न चतुर्थीति भावः। ननु दानक्रिया-कर्मोद्देश्यस्यैव संप्रदानत्वे 'पत्ये शेते' इत्यत्र अकर्मकशयनक्रियोद्देश्यस्य पत्युः कथं संप्रदान-त्वमित्याशङ्कायां 'क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्' इति वार्तिकं प्रवृत्तम्। तदेतदर्थतः संगृह्णाति— **क्रियया यमिति।** क्रियोद्देश्यमपि संप्रदानमिति यावत्। **पत्ये शेत इति।** पति-मुद्दिश्य शेत इत्यर्थः। नन्वेवमपि श्रोदनं पचतीत्यादावपि संप्रदानत्वप्रसङ्गः। न च कर्मसंज्ञाविधिवैयर्थ्यं शङ्क्यम्, अत एव तत्र कर्मत्वसंप्रदानत्वयोर्विकल्पोपपत्तेरिति चेत्, न—पत्ये शेते इत्यकर्मकस्थले सावकाशायाः संप्रदानसंज्ञायाः सकर्मकस्थले कर्मसंज्ञया बाधात्। तथा च अकर्मकक्रियोद्देश्यमपि संप्रदानमिति फलतीति भावः। **कर्मणः करणसंज्ञा संप्रदानस्य च कर्मसंज्ञेति।** वार्तिकमिदम्। एकस्मिन् वाक्ये कर्मणः संप्रदानस्य च समवाये सतीति शेषः। यजधातुविषयमेवेदमित्यभिप्रेत्योदाहरति— **पशुना रुद्रं यजत इति।** अत्र यजधातुर्दानार्थक इत्यभिप्रेत्याह—**पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थ इति।** इदं वार्तिकं छान्दसमेवेति कैयटः। **रुच्यर्थानाम्।** रुच्य-र्थानां धातूनामिति। 'रुच दीप्तावभिप्रीतौ च'। दीप्तिरिह न रुच्यर्थः, प्रीयमाण इति विरोधात्। तथा च प्रीतिजननार्थानामित्यर्थः। **प्रीयमाण इति।** समवायेन प्रीत्याश्रय इत्यर्थः। **हरये रोचते भक्तिरिति।** भक्तिः स्वविषयां प्रीतिं हरौ जन-यतीत्यर्थः। भक्तिगतव्यापारप्रयोज्यप्रीत्याश्रयत्वाद्धरेः कर्मत्वं प्राप्तम्, तदपवादोऽयम्। नन्वेवं सति हरिर्भक्तिमभिलषतीत्यत्रापि भक्तेः प्रीतिविषयत्वात् संप्रदानत्वं स्यादित

सिद्धैव किमनया संप्रदानसंज्ञया। मैवम्। दानक्रियार्थं हि संप्रदानं न तु दानक्रिया तदर्था। कारकाणां क्रियार्थत्वात्। **कर्मणः करणसंज्ञेत्यादि।** छान्दसमेतत्। अतएवेदं सुब्व्यत्ययेन सिद्धत्वादिति प्रत्याख्यायते। **रुच्यर्थानाम्।** रुचिरर्थो येषां ते रुच्यर्थास्तेषाम्। **प्रीयमाण इति।** 'प्रीञ् तर्पणे' अस्मात् कर्मणि लट्। **रोचत इति।** हरिं प्रीणयतीत्यर्थः। कर्मसंज्ञायां प्राप्तायां वचनम्। यद्यपि ... पृथ्यते ... तथापीह दीप्तिर्न विवक्षितेत्याह—**अन्यकर्तृकोऽभिलाष**

हरिनिष्ठप्रीतेर्भक्तिः कर्त्री । प्रीयमाणः किम्—देवदत्ताय रोचते मोदकः पथि ।
५७२ श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः । (१-४-३४) एषां प्रयोगे बोधयितु-
मिष्टः संप्रदानं स्यात् । गोपी स्मरात्कृष्णाय श्लाघते ह्नुते तिष्ठते शपते वा ।

तत्कर्तृकाभिलाषो रुचधात्वर्थः । प्रीत्याश्रयकर्तृकः किंचिद्विषयक इच्छाविशेषोऽभिलाषः । तथा च अभिलषते रुच्यर्थकत्वाभावान्न तद्योगे संप्रदानत्वम् । प्रकृते च प्रीत्याश्रयो हरिः, तदपेक्षया यद् अन्यद् भक्तिः, तत्कर्तृकैव प्रीतिरिति रुच्यर्थयोगः । नन्विह भक्तेः संप्रदानत्वं कुतो न स्यात् । विषयतासंबन्धेन भक्तेरपि प्रीत्याश्रयत्वादित्यत आह—**हरिनिष्ठप्रीतेर्भक्तिः कर्त्रीति** । हरेरेव समवायसंबन्धेन प्रीत्याश्रयतया प्रीयमाणत्वाद् भक्तेः कर्त्र्या उक्तरीत्या प्रीयमाणत्वाभावाच्च न संप्रदानत्वमिति भावः । भक्तिर्हरिं प्रीणाति प्रीणयतीत्यादौ तु न भक्तेः संप्रदानत्वप्रसक्तिः, तिङा अभिहितत्वात् समवायेन प्रीत्याश्रयत्वाभावाच्च । नापि हरेः, प्रीयमाण इति कर्मणि शानच्प्रयोगबलेन प्रीधातुयोगे रुच्यर्थानामित्यस्याप्रसक्तेर्विज्ञानात्, अन्यथा प्रीधातुकर्मणः संप्रदानत्वे कर्मणि शानचो दौर्लभ्यात् । **मोदकः पथीति** । अत्र पथः प्रीयमाणत्वाभावान्न संप्रदानत्वमिति भावः । **श्लाघह्नुङ्** । 'श्लाघृ कत्थने' 'ह्नुङ् अपनयने' 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' 'शप उपालम्भे' एषां द्वन्द्वः । शपामित्यनन्तरं प्रयोगे इत्यध्याहार्यम् । श्लाघादीनां स्तुत्यादिना बोधनमर्थः, ज्ञीप्स्यमान इति लिङ्गात् । ज्ञापनवाचिनो ज्ञपेः सन्नन्तात् कर्मणि शानच्, तदाह—**एषां प्रयोग इत्यादिना । गोपी स्मरादिति** । मन्मथ-पीडावशाद् गोपी आत्मस्तुत्या विरहवेदनां कृष्णं बोधयतीत्यर्थः । कृष्णस्यैव स्तुत्यत्वे तु द्वितीयैवेत्याहुः । **ह्नुते इति** । सपत्न्यपनयनेन स्वाशयं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः । **तिष्ठत इति** । गन्तव्यमित्युक्तेऽपि स्थित्या स्वाशयं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः । 'प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च' इत्यात्मनेपदम् । **शपत इति** । उपालम्भेन स्वाशयं कृष्णं बोधयती-

इति । अत एव 'आदित्यो रोचते दिक्षु' इत्यत्र दीप्त्यर्थे संज्ञा न भवति । **हरिनिष्ठप्रीतेरिति** । एतेन अन्यकर्तृकत्वमिह प्रीत्याश्रयान्यकर्तृकत्वमित्युक्तं भवति । **मोदकः पथीति** । देवदत्तस्यैव प्रीयमाणत्वं न तु पथ इति न तस्य संप्रदानत्वम्, प्रीयमाणपदाभावे तु पथोऽपि स्यादिति भावः । **श्लाघह्नुङ्** । 'श्लाघृ कत्थने', 'ह्नुङ् अपनयने', 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ', 'शप उपालम्भे' । **कृष्णाय श्लाघत इति** । कृष्णं स्तौतीत्यर्थः । कर्मत्वे प्राप्ते वचनमिदम् । अन्ये त्वाहुः—कृष्णाय आत्मानं परं वा श्लाघ्यं कथयतीत्यर्थ इति । अस्मिंस्तु पक्षे शेषषष्ठ्यां प्राप्तायां वचनम् । **ह्नुत इति** । सपत्नीभ्यः कृष्णं ह्नुवाना तमेवार्थं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः । यस्य कस्यचिद् ह्नुति बोधयतीति

ज्ञीप्स्यमानः किम्-देवदत्ताय श्लाघते पथि। ५७३ धारेरुत्तमर्णः। (१-४-३५) धारयतेः प्रयोगे उत्तमर्ण उक्तसंज्ञः स्यात्। भक्ताय धारयति मोक्षं हरिः। उत्तमर्णः किम्-देवदत्ताय शतं धारयति ग्रामे। ५७४ स्पृहेरीप्सितः। (१-४-३६) स्पृहयतेः प्रयोगे इष्टः संप्रदानं स्यात्। पुष्पेभ्यः स्पृहयति। ईप्सितः किम्-पुष्पेभ्यो वने स्पृहयति। ईप्सितमात्रे इयं संज्ञा। प्रकर्षविवक्षायां तु परत्वात्कर्म-

---

त्यर्थः। धारेरुत्तमर्णः। धारेरित्यनन्तरं प्रयोगे इत्यध्याहार्यम्। 'धृङ् अवस्थाने' इत्यस्य हेतुमण्ण्यन्तस्य धारेरिति निर्देशः, तदाह—धारयतेरित्यादिना। अन्यस्वामिकं द्रव्यं नियतकाले पुनरर्पणबुद्ध्या गृहीतम् ऋणमित्युच्यते। तत्र ऋणस्य ग्रहीता अधमर्णः, ऋणस्यार्पयिता धनस्वामी उत्तमर्णः। प्रतिमासमशीतिभागादिवृद्ध्या उत्तमम् अधिकतां प्राप्तम् ऋणं यस्येति विग्रहः। भक्तायेति। भक्तसंबन्धी यो मोक्षः अपरिमितनित्यसुखविशेषः, तं धारयतीत्यर्थः। धरते मोक्षः, अवतिष्ठत इत्यर्थः। तं प्रेरयति, धारयति, अवस्थापयतीति यावत्। पूजयन् हि भक्तस्तुलसीदलादिद्रव्यं प्रयच्छति, तच्च गृह्णन् तुष्टो हरिस्तत्प्रत्तद्रव्यं मोक्षदानेन निष्क्रीणाति। तदाहुः पौराणिकाः— 'तोयं वा पत्रं वा यद्वा किंचित् समर्पितं भक्त्या। तदृणं मत्वा देवो निःश्रेयसमेव निष्क्रयं मनुते।' इत्यादि। तथाचात्र भक्तस्य ऋणदातृत्वेन उत्तमर्णत्वात् संप्रदानत्वं संबन्धषष्ठ्यपवादः। स्पृहेरीप्सितः। 'स्पृह ईप्सायाम्' चुरादावदन्तः। ततः स्वार्थे णिचि अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद् लघूपधगुणाभावे स्पृहिशब्दात् षष्ठ्येकवचनम्। प्रयोगे इत्यध्याहार्यम्, तदाह—स्पृहयतेरित्यादिना। ननु पुष्पेभ्यः स्पृहयतीत्येव स्यात्, न तु पुष्पाणि स्पृहयतीत्यपि। उभयं त्विष्यते, तत्राह—ईप्सितमात्र इति। यदा

योश्च' इति तङ्। शपत इति। उपालम्भेन स्वाभिप्रायं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः। 'शप उपालम्भे' इत्यतस्तङ्। धारेरुत्तमर्णः। 'धृङ् अवस्थाने'। हेतुमण्ण्यन्तः। उत्तमर्णो धनस्वामी। अर्तेः क्तः, ऋणम्। 'ऋणमाधमर्ण्ये' इत्यत्र व्यवहारविशेषोपलक्षणार्थमाधमर्ण्यग्रहणमिति व्याख्यानादुत्तमर्णेऽपि निष्ठानत्वं भवति। अस्मादेव निपातनादत्र बहुव्रीहौ निष्ठा ... भक्त उत्तमर्णो हरिरधमर्णः। धृङोऽकर्म- ... धारयति ग्राम इति। परत्वादिहा- ... हेतुसंज्ञा स्यादिति हरदत्तः। तत्थोत्त- मर्णग्रहणाभावे हेतुसंज्ञाया इवाधिकरणसंज्ञाया अप्ययमपवादः स्यात्तद्वारणायोत्तमर्णग्रहणमिति भावः। एवं च, कृतेऽप्युत्तमर्णग्रहणे 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इति हेतुसंज्ञायां तद्बाधनार्थमिदं संप्रदानसंज्ञावचनमिति निष्कर्षमाहुः। मनोरमायां तु षष्ठ्या ... दं वचनमिति स्थितम्। स्पृहेरीप्सितः। 'स्पृह ईप्सायाम्' चुरादावदन्तः,

संज्ञा, पुष्पाणि स्पृहयति । ५७५ क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः । (१-४-३७) क्रुधाद्यर्थानां प्रयोगे यं प्रति कोपः स उक्तसंज्ञः स्यात् । हरये क्रुध्यति, द्रुह्यति, ईर्ष्यति, असूयति वा । यं प्रति कोपः किम्–भार्यामीर्ष्यति । मैनामन्यो द्राक्षीदिति । क्रोधोऽमर्षः । द्रोहोऽपकारः । ईर्ष्या अक्षमा । असूया

त्वीप्सितत्वस्यापि न विवक्षा, किं तु विषयतामात्रविवक्षा, तदा पुष्पाणां स्पृहयतीति साधु । 'कुमार्य इव कान्तस्य त्रस्यन्ति स्पृहयन्ति च' इत्यादिदर्शनात् । वाक्यपदीये तु स्पृहयतियोगे कर्मसंज्ञायाः शेषषष्ठ्याश्चायमपवाद इति स्थितम् । हेलाराजोऽप्येवम् । तन्मते पुष्पाणि स्पृहयति पुष्पाणां स्पृहयतीत्याद्यसाध्वेवेत्यन्यत्र विस्तरः । क्रुधद्रुह । **क्रुधाद्यर्थानामिति** । 'क्रुध क्रोधे' 'द्रुह दोहे' श्यन्विकरणौ । 'ईर्ष्य ईर्ष्यायाम्' शब्विकरणः । 'असूञ् उपतापे' कण्ड्वादिः । एषामर्थ एवार्थो येषामिति विग्रहः । **हरये क्रुध्यतीति** । रावणादिरिति शेषः । हरिविषयकं कोपं करोतीत्यर्थः । घातेच्छा-समनियतश्चित्तवृत्तिविशेषः कोपः । अकर्मकत्वात् षष्ठी प्राप्ता । **द्रुह्यतीति** । कोपाद् हरिविषयकमपकारं करोतीत्यर्थः । अकर्मकत्वात् षष्ठी प्राप्ता । अपकारो दुःखजनिका क्रिया । धात्वर्थोपसंग्रहादकर्मकः । **ईर्ष्यतीति** । ईर्ष्या असहनम् । हरिं कोपान्न सहत

:।

मैनामिति । एनां भार्यामन्यो न पश्येद् इत्येतदर्थं भार्यागुणेषु दोषारोपणं करोती-

---

तेन स्पृहयतीत्यत्र लघूपधगुणो न । **परत्वादिति** । तेन 'परस्परेण स्पृहणीयशोभम्' 'स्पृहणीयगुणैर्महात्मभिः' इत्यादौ कर्मण्यनीयर् सिध्यति । शेषत्वविवक्षायां तु 'कुमार्य इव कान्तस्य त्रस्यन्ति स्पृहयन्ति च' इत्यत्र षष्ठ्यपि सिध्यतीति हरदत्तादयः । वाक्यपदीय-हेलाराजीयग्रन्थयोस्तु स्पृहयतियोगे कर्मसंज्ञायाः शेषषष्ठ्याश्च बाधिकेयं संप्रदानसंज्ञेति स्थितम् । युक्तं चैतत्—'क्रियया यमभिप्रैति–' इत्यनेनैवेष्ट-सिद्धेः 'स्पृहेरीप्सितः' इत्येतत्सूत्रस्य हरदत्तादिमते वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तस्माद्वाक्यपदीया-दिग्रन्थानुरोधेन 'परस्परेण स्पृहणीयशोभम्' इत्यादौ 'दानीयो विप्रः' इतिवद् बाहुल-कात्संप्रदाने अनीयर् इति व्याख्येयम् । 'कुमार्य इव कान्तस्य' इत्यत्र तु त्रस्यन्तीत्ये-तदर्थतया कृतार्थस्य कान्तस्येति षष्ठ्यन्तस्य विभक्तिविपरिणामेन कान्ताय स्पृहयतीति व्याख्येयमिति केचित् । क्रुधद्रुह । 'क्रुध क्रोधे' 'द्रुह जिघांसायाम्' 'ईर्ष्य ईर्ष्या-याम्' 'असूयतिः कण्ड्वादियगन्तः' एषामर्थ इवार्थो येषां तेषां धातूनामित्यर्थः । ...इति । 'द्रुह द्रोहे' इति पाठाभिप्रायेणोक्तं जिघांसा द्रोह एवेत्यर्थतो-...ऽस्तीति । यस्मै ... ...त्यर्थः । ... पाणी

गुणेषु दोषाविष्करणम्। द्रोहादयोऽपि कोपप्रभवा एव गृह्यन्ते। अतो विशेषणं सामान्येन 'यं प्रति कोपः' इति। ५७६ क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म (१-४-३८) सोपसर्गयोरनयोर्योगे यं प्रति कोपः तत्कारकं कर्मसंज्ञं स्यात्। क्रूरमभिक्रुध्यति अभिद्रुह्यति। ५७७ राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः। (१-४-३९) एतयोः कारकं संप्रदानं स्यात्, यदीयो विविधः प्रश्नः क्रियते। कृष्णाय राध्यति ईक्षते वा। पृष्टो गर्गः शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थः। ५७८ प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः

त्यर्थः। नात्र भार्यां प्रति कोपः, किन्तु परेण दृश्यमानां तां न सहत इत्येव विवक्षितमिति बोध्यम्। एवं च क्रोधद्रोहेर्ष्यासूयानां कोपमूलकत्व एवेदमिति भाष्ये स्थितम्। तथा च कुप्यति कस्मैचिदित्यादावप्येवं, कोपस्य कोपमूलकत्वाभावात् क्रुधार्थकत्वाभावाच्च। प्रवृद्धकोप एव हि क्रोधः, 'नम्रकुपितः क्रुध्यति' इति भाष्यात्। क्रुधद्रुहोः। उपसृष्टयोरित्येतद् व्याचष्टे—सोपसर्गयोरिति। पूर्वसूत्रापवादोऽयम्। हरेः क्रोधद्रोहोद्देश्यत्वाभावात् 'क्रियया यमभिप्रैति–' इति संप्रदानत्वस्य न प्रसक्तिः। नापि तादर्थ्यचतुर्थ्याः। क्रुधद्रुहोरकर्मकत्वाद् न हरेः कर्मत्वम्। अतः शेषषष्ठ्यां प्राप्तायां वाचनिकं कर्मत्वम्। राधीक्ष्योः। यदीय इति। यद्विषयक इत्यर्थः। विप्रश्न इत्येतद्व्याचष्टे—विविधः प्रश्न इति। कृष्णाय राध्यति ईक्षते वा। पृष्टो गर्ग इति। गर्गो नाम ज्योतिश्शास्त्रविद् ऋषिविशेषः, स कृष्णाय राध्यति ईक्षते वेत्यन्वयः। 'राध संसिद्धौ' 'ईक्ष दर्शने'। इह तु प्रश्नविषयशुभाशुभपर्यालोचनमर्थः, यस्य विप्रश्न इति लिङ्गात्, तदाह—शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थ इति। अत्र शुभस्याशुभस्य च प्रश्नविषयस्य धात्वर्थोपसंग्रहादकर्मकत्वेतौ। अत एव राध्यतीति श्यन्नुपपद्यते। अन्यथा 'राधोऽकर्मकात्–' इति नियमात् श्यन् न स्यात्। एवं च किं कृष्णस्य शुभमशुभं वेति पृष्टो गर्गः कृष्णविषयकं शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थः। कृष्णस्य संप्रदानत्वं षष्ठ्यपवादः। प्रत्याङ्भ्याम्। प्रत्याङ्भ्यामिति द्वियोगे

प्राप्ता। अन्ययोस्तु सकर्मकत्वाद् द्वितीया प्राप्ता। ननु चित्तदोषार्थानामित्येवास्तु किं क्रोधादीनां विशिष्योपादानेनेति चेत्, अत्राहुः—द्वेषादावतिप्रसङ्गवारणाय विशिष्योपादानम्। तेन 'योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः' इत्यत्र चतुर्थी न भवति। तत्र अनभिनन्दनं द्विषेरर्थः। अत एवाचेतनेष्वपि द्विषधातुः प्रयुज्यते–औषधं द्वेष्टीति। कोपप्रभवा' एवेति। कथं तर्हि 'कुप्यसि कस्मैचित्' इति। न हि कोपः कोपप्रभवः। अत्र व्याचख्युः—कुपिरत्र द्रोहार्थ इति। पक्षे शेष इतिवत् 'क्रियया' इत्येव सिद्धेः क्रुधद्रुहोर्ग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमित्याहुः। राधीक्ष्योः। 'राध' 'ईक्ष दर्शने'। अनयोस्त्विह शुभाशुभपर्यालोचनमर्थः। तच्च प्रश्नपूर्वकमित्या-

पूर्वस्य कर्ता। (१-४-४०) आभ्यां परस्य श्रृणोतेर्योगे पूर्वस्य प्रवर्तनारूपस्य व्यापारस्य कर्ता संप्रदानं स्यात्। विप्राय गां प्रतिश्रृणोति आश्रृणोति वा। विप्रेण मह्यं देहीति प्रवर्तितस्तं प्रतिजानीत इत्यर्थः। ५७६ **अनुप्रतिगृणश्च।** (१-४-४१) आभ्यां गृणातेः कारकं पूर्वव्यापारस्य कर्तृभूतमुक्तसंज्ञं स्यात्। होत्रेऽनुगृणाति प्रतिगृणाति वा। होता प्रथमं शंसति, तमध्वर्युः प्रोत्साहयतीत्यर्थः।

पञ्चमी। परस्येत्यध्याहार्यं श्रुव इत्यस्य विशेषणम्। 'श्रु श्रवणे'। इह तु प्रेरणापूर्वकाभ्युपगमे वर्तते। पूर्वशब्दः प्रेरणात्मकव्यापारं परामृशति, तदाह—**आभ्यामित्यादिना।** पूर्वस्येत्यस्य व्याख्यानम्—**प्रवर्तनारूपस्येति।** प्रेरणारूपस्येत्यर्थः। प्रत्याङ्भ्यामित्यनेन समुदिताभ्यां परस्येति नार्थो विवक्षितः, किन्तु प्रत्येकमेव तयोर्निमित्तत्वम्, अन्यथा 'अभिनिविशश्च' इतिवत् 'प्रत्याङ्श्रुवः' इत्येव ब्रूयादित्यभिप्रेत्योदाहरति—**विप्राय गां प्रतिश्रृणोति आश्रृणोति वेति।** अत्र प्रतिपूर्वक आङ्पूर्वकश्च श्रुधातुः प्रेरणापूर्वकाभ्युपगमे वर्तते, ततश्च प्रवर्तितः प्रतिजानीत इति लभ्यते। केन प्रवर्तित इत्याकाङ्क्षायां विप्रः कर्तृत्वेनान्वेति। तत्र विप्रस्य प्रेरणाकर्तृत्वात् संप्रदानत्वं कर्तृतृतीयापवाद इत्यभिप्रेत्याह—**विप्रेणेति।** मह्यं गवादिद्रव्यं देहीति विप्रेण पृष्टः सन् देवदत्तः तुभ्यं ददामीत्यभ्युपगच्छतीति योजना। **अनुप्रतिगृणश्च।** पूर्वस्य कर्तेत्यनुवर्तते। 'गॄ शब्दे' इत्यस्य श्नान्तस्य अनुकरणशब्दाद् गृण इति षष्ठी। अत्र गृधातुः शंसितृकर्मके शंसनविषयकप्रोत्साहने वर्तते। तत्र पूर्वव्यापारस्य शंसनस्य कर्ता संप्रदानमित्यर्थः, तदाह—**आभ्यामिति।** पूर्वसूत्रे प्रत्याङ्भ्यामिति द्विवचननिर्देशबलात् प्रत्येकमेव धातुसंबन्धावधारणात्, तत्साहचर्याद् इहापि प्रत्येकमेव धातुसंबन्ध इत्यभिप्रेत्योदाहरति—**होत्रे अनुगृणाति प्रतिगृणाति वेति। होता प्रथममिति।** शंसितारं होतारम् उत्तरोत्तरशंसनविषये प्रोत्साहयतीति यावत्। 'ओऽथ मोदै व' इति प्रतिगरमन्त्रः। ओ इति संबोधने, मोदै इति लोडुत्तमपुरुषैकवचनम्। व इत्येवकारार्थे। हे होतः अथ त्वदीयशंसनानन्तरं तुभ्यमेवेति तदर्थः। प्रोत्साहने होतुः कर्मत्वं प्राप्तम्, पूर्वव्यापारं शंसनं प्रति कर्तृत्वाद्धोतुः संप्रदान-

शयेन विवृणोति—**पृष्टो गर्ग इति।** शुभाशुभरूपयोः कर्मणोर्धात्वर्थेनोपसंग्रहाद् अकर्मकावेतौ। अत एव राध्यतीति श्यन्, 'राधोऽकर्मकाद् वृद्धावेव' इति दिवादिषु वक्ष्यमाणेन गणसूत्रेणाकर्मकादेव तद्विधानात्। कृष्णसंबन्धि शुभाशुभमित्यर्थाभ्युपगमात्

...प्रत्येकमेव धातुसंबन्ध इति सूचयन्नाह—

५८० परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम् । (१-४-४४) नियतकालं भृत्या स्वीकरणं परिक्रयणं तस्मिन्साधकतमं कारकं संप्रदानसंज्ञं वा स्यात् । शतेन शताय वा परिक्रीतः । 'तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या' (वा १५२८) । मुक्तये हरिं भजति । 'क्लृपि संपद्यमाने च' (वा १५२९) । भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते संपद्यते जायते

त्वम् । परिक्रयणे । नियतकालमिति । तुभ्यमेतावद्वेतनं दीयते, तद् गृहाण एतावन्तं कालं त्वं मम कर्मकरो भव इत्येवं परिमितकालं भृत्या स्वीकरणं परिक्रयण मित्यर्थः । साधकतममित्यनुवर्तते, तदाह—तस्मिन् साधकतममिति । संप्रदानत्वाभावे करणसंज्ञा । शतेनेति । सुवर्णादिपरिच्छिन्नद्रव्यशतेनेत्यर्थः । तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्येति । 'चतुर्थी संप्रदाने' इति सूत्रभाष्ये पठितमेतत् । तस्मै इदं तदर्थम् । अर्थेन नित्यसमासः । तदर्थस्य भावस्तादर्थ्यम् । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । तेन च उपकार्योपकारकभावसंबन्धो विवक्षितः । तत्र उपकार्यादेव चतुर्थी, भाष्ये यूपाय दारु, कुण्डलाय हिरण्यम् , इत्युदाहृतत्वादित्यभिप्रेत्योदाहरति—मुक्तये इति । मुक्त्यर्थमित्यर्थः । उपकार्यत्वं च बहुविधं जन्यत्वादि । यथा मुक्तये हरिं भजतीति, मुक्तिर्जन्येति गम्यते । प्राप्यत्वं वा, ब्राह्मणाय दधीति ब्राह्मणस्योपकार्यत्वं गम्यते इत्यादि । नचैवमपि अनेनैव सिद्धे 'चतुर्थी संप्रदाने' इति सूत्रं संप्रदानसंज्ञाविधानं च व्यर्थमिति वाच्यम् , 'हरये रोचते भक्तिः' इत्यादौ 'रुच्यर्थानां प्रीयमाणः' इत्याद्यर्थं तदावश्यकत्वादिति भाष्ये स्पष्टम् । क्लृपि संपद्यमाने चेति । क्लृपीति सप्तमी, संपत्तिः-विकारात्मना उत्पत्तिः, परिणाम इति यावत् । क्लृपिधातौ प्रयुज्यमाने सति संपद्यमानेऽर्थे वर्तमानाच्चतुर्थी वाच्येत्यर्थः । भक्तिरिति । ज्ञानात्मना परिणमते

होत्र इति । कर्मत्वे प्राप्ते वचनम् । परिक्रयणे । द्रव्यदानेनात्यन्तस्वीकारः क्रयः, तस्य समीपं परिशब्द आचष्टे । अनियतकालात् क्रयणात् परिक्रयणस्य न्यूनकालत्वा-द्विलक्षणमित्याह—नियतेति । भृत्या वेतनादिना । तादर्थ्य इति । तस्मै कार्यायेदं तदर्थं कारणम् ,तस्य भावस्तादर्थ्यम् । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । 'कृत्तद्धितसमासेभ्यः संबन्धाभिधानं भावप्रत्ययेन' इति सिद्धान्तात् ष्यञा संबन्धोऽभिधीयते । स च संबन्धोऽनेकविधः, न तु कार्यकारणभाव एव, तेन ब्राह्मणाय दधीत्याद्यपि सिद्धम् । ब्राह्मणस्य दध्यजन्यत्वेऽपि तत्संस्कार्यत्वात् । न चैवं दधिशब्दादपि चतुर्थी स्यादिति शङ्क्यम् , संबन्धस्य द्विनिष्ठत्वेऽपि षष्ठीवद्विशेषणादेव भवतीत्याकरे अभ्युपगमात् । एवं यूपाय दारु इत्यत्र दारुशब्दादपि न भवति, 'हेतौ' इति तृतीयापि षष्ठीविषय एव भवतीति सापीह [illegible]भवति, किंतु प्रातिपदिकार्थे प्रथमैव । न चैतद्वार्तिकस्यावश्यकत्वे 'चतुर्थी संप्रदाने' [illegible]व्यर्थमिति भ्रमितव्यम् , हरये रोचते इत्याद्यर्थं तस्याप्यावश्यकत्वात् । विप्राय

इत्यादि। 'उत्पातेन ज्ञापिते च' (वा १४६०)। वाताय कपिला विद्युत्। 'हितयोगे च' (वा १४६१)। ब्राह्मणाय हितम्। ५८१ क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि

इत्यर्थः। क्लृपीत्यर्थग्रहणमित्यभिप्रेत्योदाहरति—संपद्यते, जायत इत्यादीति। आदिना परिणमत इत्यादिसंग्रहः। परिणामत्वप्रकारकबोधार्थमिदं वचनम्। अन्यथा तादर्थ्यचतुर्थ्यैव सिद्धमित्याहुः। उत्पातेन ज्ञापिते चेति। अशुभसूचक आकस्मिको भूतविकार उत्पातः, तेन सूचितेऽर्थे विद्यमानाच्चतुर्थी वाच्येत्यर्थः। वातायेति। महावातस्य सूचिकेत्यर्थः। हितयोगे चेति। चतुर्थी वाच्येति शेषः। ब्राह्मणाय हितमिति। ब्राह्मणस्य सुखकृदित्यर्थः। याजनादीति शेषः। क्रियार्थ। क्रिया अर्थः प्रयोजनं यस्याः सा क्रियार्था। क्रियेति विशेष्यमध्याहार्यम्। क्रियाफलकक्रियावाचकमिति यावत्। क्रियार्था क्रिया उपपदं यस्येति विग्रहः। तुमुनो विशेषणमेतत्। उपोच्चारितं पदम् उपपदम्। स्थानिन इत्यपि तद्विशेषणम्। स्थानं प्रसक्तिरस्यास्तीति स्थानी, तस्येति विग्रहः। अप्रयुज्यमानस्येति यावत्। तादृशस्य तुमुन्नन्तस्य कर्मणि चतुर्थीति फलितम्। 'तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' इति तुमु-

---

नामित्यत्रापि तादर्थ्यचतुर्थ्याः प्राप्तिर्नास्तीति प्रागेवोक्तत्वाच्चेति दिक्। क्लृपीति। संपदादित्वात् भावे क्विपि तदन्तात्सप्तमी। संपत्तिरिहाभूतप्रादुर्भावः, क्लृप्यर्थकधातुप्रयोगे यः संपद्यते तत्र चतुर्थी, विकारवाचकाच्चतुर्थीत्यर्थः। स हि संपद्यते-प्रादुर्भवति। तदुदाहरति—भक्तिर्ज्ञानायेति। ज्ञानात्मना परिणमत इत्यर्थः। प्रकृतिविकृत्योर्भेदविवक्षायां विकृतिवाचकाच्चतुर्थी। अभेदविवक्षायां तु परत्वात् प्रथमैव 'भक्तिर्ज्ञानं कल्पते'। यदा तु 'जनिकर्तुः—' इति भक्तेरपादानत्वं विवक्ष्यते, तदापि ज्ञानस्याभिहितकर्तृत्वात् प्रथमैव 'भक्तिर्ज्ञानं कल्पते'। क्लृपीत्यर्थग्रहणमित्याशयेनाह—संपद्यत इत्यादि। यद्यपि तादर्थ्ये चतुर्थ्यैव भक्तिर्ज्ञानायेत्यादिप्रयोगाः सिध्यन्ति, तथापि परिणामत्वप्रकारकबोधार्थमिदं वचनमित्याहुः। उत्पातेनेति। प्राणिनां शुभाशुभसूचको भूतविकार उत्पातः, तेन ज्ञापितेऽर्थे वर्तमानाच्चतुर्थी वाच्येत्यर्थः। वातायेति। वातस्य ज्ञापिकेत्यर्थः। हितेति। चतुर्थीसमासविधानाज्ज्ञापकादेतल्लब्धमिति भावः। एवं सुखयोगेऽपि चतुर्थी बोध्या। क्रियार्थोपपद। क्रिया अर्थः प्रयोजनं यस्याः सा क्रियार्था, सा क्रिया उपपदं यस्य। यद्यपि क्रियाया उपपदत्वं न संभवति, तथापीह स्ववाचकशब्दद्वारा तद्बोध्यम्। क्रियाफलकं क्रियावाचकमित्यर्थः। क्रियावाचकस्यापि धातोरुपोच्चारितपदरूपोपपदत्वं यद्यपि न संभवति सुप्तिङन्तस्यैव पदत्वात्, तथापीह [illegible] विवक्षितः, तादृशमुपपदं यस्य तुमुन्नन्तस्य [illegible] कर्मणि [illegible] दृष्टोऽर्थः। 'तुमुन्ण्वुलौ क्रियायाम्—' इति

स्थानिनः। (२-३-१४) क्रियार्था क्रिया उपपदं यस्य तस्य स्थानिनोऽप्रयुज्यमानस्य तुमुनः कर्मणि चतुर्थी स्यात्। फलेभ्यो याति। फलान्याहर्तुं यातीत्यर्थः। नमस्कुर्मो नृसिंहाय। नृसिंहमनुकूलयितुमित्यर्थः। एवं 'स्वयंभुवे नमस्कृत्य' इत्यादावपि। ५८२ तुमर्थाच्च भाववचनात्। (२-३-१५) 'भाववचनाश्च'

न्विधिमहिम्ना क्रियाफलकमुपपदं क्रियावाच्येव लभ्यते, तदाह—क्रियार्था क्रियेति। स्थानिन इत्यस्य व्याख्यानम्—अप्रयुज्यमानस्येति। फलेभ्यो यातीत्यत्र कस्य तुमुन्नन्तस्य प्रवृत्तिरित्यत आह—फलान्याहर्तुमिति। इह फलाहरणक्रियार्था यानक्रिया, तद्वाचके उपपदे आहर्तुमित्यध्याहारलभ्यतुमुन्नन्तार्थाहरणक्रियां प्रति फलानां कर्मत्वाच्चतुर्थी द्वितीयापवादः। न च तादर्थ्यचतुर्थ्या गतार्थता शङ्क्या, न हि यानक्रिया फलार्था, किन्तु फलकर्मकाहरणक्रियार्थैव, अतो न फलेभ्यस्तादर्थ्यचतुर्थीप्रसक्तिः। एवं च फलकर्मकाहरणक्रियार्था यानक्रियेति बोधः। उदाहरणान्तरमाह—नमस्कुर्म इति। तुमुन्नन्ताध्याहारं दर्शयति—नृसिंहमनुकूलयितुमिति। न चात्र 'नमःस्वस्ति-' इत्येव चतुर्थी सिद्धेति वाच्यम्, 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी' इति द्वितीयापत्तेः। एतत्सूचनार्थमेवेदमुदाहरणान्तरं दर्शितम्। तुमर्थाच्च। 'तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' इति सूत्रम्। क्रियार्थायां क्रियायामुपपदभूतायां भविष्यति काले तुमुन्ण्वुलौ स्तः। भोक्तुं व्रजति, भोजको व्रजति, भविष्यद्भुजिक्रियार्थो व्रजतिरत्रोपपदम् (अस्य तुमुनः अर्थ इवार्थो यस्य तस्मादिति विग्रहः। भावः क्रिया, उच्यते अनेनेति वचनः, भावस्य वचनो भाववचनः, तस्मादिति विग्रहः। क्रियावाचिन इति यावत्। प्रत्ययादिति शेषः। तत्र 'अव्ययकृतो भावे' इति तुमुनो भाव एव विहितत्वेन तुमर्थकस्य प्रत्ययस्य भाववचनत्वे सिद्धे पुनर्भाववचनग्रहणं सूत्रविशेषपरिग्रहणार्थमित्याह—भाववचनाच्चेति। भावे इत्यधिकृत्य ये घञादिप्रत्यया

मुपपदं क्रियावाच्येव फलतीत्याशयेनाह—क्रियार्था क्रियेति। स्थानिन इत्यस्यैवार्थकथनमप्रयुज्यमानस्येति। तुमुन इति। ण्वुलोऽप्युपलक्षणम्, फलेभ्यो यातीत्यस्य फलान्याहारक इति विवरणे बाधकाभावात्। कर्मणीति। तथा च द्वितीयापवादोऽयमिति भावः। यत्तु प्रसादकृता व्याख्यातम् 'अप्रयुज्यमानस्यैव कर्मणि यथा स्यात्, प्रयुज्यमानस्य कर्मणि माभूदिति नियमार्थं सूत्रमिति' तदसत्, अप्राप्तस्य नियमायोगात्। न चेह 'तादर्थ्ये-' इति प्राप्तिः शङ्क्या, यानक्रियायाः फलार्थत्वाभावात्। आहरणार्था हि यानक्रिया। आहरणं तु फलकर्मकमित्यन्यदेतत्। क्रियार्थोपपदस्य किम्, प्रविश पिण्डीम्। गृहप्रवेशनं यद्यपि भक्षणार्थं तथापि भक्षिं प्रति कृत्रिमोपपदत्वं च तुमुनः कर्मणीत्युक्तत्वाद् भक्षिकर्मणि चतुर्थ्याः प्रसक्तिरेव नास्तीति

(सू ३१८०) इति सूत्रेण यो विहितस्तदन्ताच्चतुर्थी स्यात् । यागाय याति, यष्टुं यातीत्यर्थः ।

५८३ नमः स्वस्तिस्वाहास्वधाऽलंवषड्योगाच्च । (२-३-१६)

एभिर्योगे चतुर्थी स्यात् । हरये नमः । 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी'

विहिताः ते क्रियार्थक्रियायामुपपदभूतायां भविष्यति स्युरिति तदर्थः । यागाय यातील्युदाहरणम् । एवं च क्रियार्थक्रियोपपदत्वलाभार्थं तुमर्थादिति विशेषणम् । अत्र तादर्थ्यस्य तुमुनेव घञा द्योतितत्वाद् 'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति न्यायेन तादर्थ्यचतुर्थ्या अप्राप्तौ प्रथमायाः प्राप्ताविदं वचनम् । तुमर्थादिति किम् ? पाकः, त्याग इत्यादौ घञो 'भावे' इत्यधिकारस्थत्वेऽपि न चतुर्थी । क्रियार्थक्रियोपपदत्वाभावेन तुमर्थकत्वाभावात् । भाववचनादिति किम् ? पाचको व्रजति । पक्तुं व्रजतीत्यर्थः । 'तुमुन्ण्वुलौ–' इति ण्वुल् । तस्य तुमर्थकत्वेऽपि 'भावे' इत्यधिकारे विध्यभावान्न चतुर्थी । तादर्थ्यस्य ण्वुलैवोक्तत्वान्न तादर्थ्यचतुर्थी, किं तु प्रथमैव । **नमः स्वस्ति** । युज्यत इति योगः, कर्मणि घञ् । नमस् इत्यादिभिर्युक्तादित्यर्थः । फलितमाह—**एभिर्योग इति** । न च तादर्थ्यचतुर्थ्या गतार्थत्वं शङ्क्यम्, तादर्थ्यस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठीनिवारणार्थत्वात् । तादर्थ्यं हि उपकार्योपकारकभावः, तस्य यदा संबन्धत्वेन भानं, तदा षष्ठी यथा 'गुरोरिदं गुर्वर्थम्' इति भाष्ये स्पष्टम् । एवं च नमःस्वस्त्यादियोगे तादर्थ्यस्य शेषत्वविवक्षाया-

---

प्रत्युदाहरणमिदं न संगच्छत इति वाच्यम्, सति तु 'क्रियार्थोपपदस्य' इति पदे 'तुमुन्ण्वुलौ क्रियायाम्–' इत्येतद्विषयकमेवेदं सूत्रमिति 'तुमुनः' इति लभ्यते नान्यथेति प्रत्युदाहरणस्यासंगतत्वाभावात् । **तुमर्थात्** । 'अव्ययकृतो भावे' इति तुमुनो भाव एव विधानात् तदर्थस्य भाववचनत्वे सिद्धे पुनर्भाववचनग्रहणं सूत्रविशेषपरिग्रहार्थं-

प्रथमाप्राप्तावेतत्सूत्रारम्भात् । यत्तु प्रसादकृतोक्तम्—भाववचनादेव यथा स्यात्, पाचको व्रजतीति ण्वुलन्तान्मा भूदिति नियमार्थमिदं सूत्रमिति । तन्न, ण्वुलः कर्तृवाचकतया तुमर्थकत्वाभावेन नियमार्थत्वायोगाद् ण्वुलन्ते कर्तुः प्राधान्यात् कर्तारं प्रति च तादर्थ्याभावात्, गुणीभूततया पाकं प्रति तादर्थ्यसंभवेऽपि पाकवाचकधातोश्चतुर्थ्ययोगाच्च । तुमर्थात् किम्, पचनं वर्तते । भाववचनात् किम्, पाकः । त्यागः । अत्र वदन्ति–'क्रियार्थोपपदस्य–' इत्यनुवर्त्य पञ्चम्या विपरिणामस्य व्याख्याने, बाधकाभावाद् भाववचनादिति त्यक्तुं शक्यम् । न चैवं 'तुमर्थात्–' इत्येव यक्तव्यमिति वाच्यम् । वर्णलाघवसंभवे गौरवाश्रयणायोगादिति । **बलीयसीति** । हरये नम इत्यत्र, उद्देश्य-

(प १०३)। नमस्करोति देवान् । प्रजाभ्यः स्वस्ति । अग्नये स्वाहा । पितृभ्यः स्वधा । 'अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम्' (वा १४६२) । तेन दैत्येभ्यो हरिरलं-प्रभुः-समर्थः-शक्त इत्यादि । प्रभ्वादियोगे षष्ठ्यपि साधुः । 'तस्मै प्रभवति—'

मपि चतुर्थ्येवेत्येतदर्थमिदं सूत्रम् । ननु नमस्करोति देवानित्यत्रापि चतुर्थी स्यादित्यत आह—उपपदविभक्तेरिति । पदान्तरयोगनिमित्तिका विभक्तिः उपपदविभक्तिः, तदपेक्षया कारकविभक्तिर्बलीयसीत्यर्थः । 'अन्तरान्तरेण—' इति सूत्रे भाष्ये पठितमिदं वचनम् । तच्च न्यायसिद्धम् । क्रियाकारकयोर्हि संबन्धः अन्तरङ्गः । उपपदार्थेन तु यत्किञ्चित्क्रियाकारकभावमूलकः संबन्ध इति तन्निमित्ता विभक्तिर्बहिरङ्गेति कैयट. । अन्ये तु उपपदविभक्त्या संबन्धसामान्यमवगम्यते, विशेषावगमस्तु प्रकरणादिपर्यालोचनया लभ्यः । कारकविभक्त्या तु कर्मत्वादिसंबन्धविशेषो झटित्येवावगम्यत इति सा बलीयसीत्याहुः । नमस्करोति देवानिति । करशिरस्संयोगादिना तोषयतीत्यर्थः । करशिरस्संयोगादिमात्रार्थत्वे अकर्मकत्वापातात् । प्रजाभ्यः स्वस्तीति । प्रजासंबन्धि कुशलमित्यर्थः । अग्नये स्वाहेति । अग्न्युद्देश्यकं द्रव्यदानमित्यर्थः । पितृभ्यः स्वधेति । पित्रुद्देश्यकं द्रव्यदानमित्यर्थः । 'स्वं रूपं शब्दस्य—' इति अलंशब्दस्यैव ग्रहणे कुमारीणामलङ्कार इत्यत्रातिव्याप्तिः । किं च दैत्येभ्यो हरिरलमित्यत्रैव स्यात्, दैत्येभ्यो हरिः प्रभुरित्यादौ न स्यादित्यत आह—अलमितीति । वार्तिकमेतत् । अलमित्यनेन पर्याप्त्यर्थकशब्दानां ग्रहणमित्यर्थः । तेनेति । पर्याप्त्यर्थग्रहणेनेत्यर्थः । इत्यादीति । आदिना कुमारीणामलङ्कार इत्यत्रातिव्याप्तिनिरासस्संग्रहः । ननु 'प्रभुर्बुभूषुर्भुवनत्रयस्य' इत्यादौ कथं षष्ठीत्यत आह—प्रभ्वादियोगे षष्ठ्यपि साधु-

---

क्रियाद्वारा हरिनमस्कारयोः संबन्धः, हर्युद्देश्यको नमस्कार इति । एवं चोद्देशेन क्रियावगतौ विलम्ब इति कारकविभक्तेर्बलीयस्त्वमित्येके । अन्ये तूपपदविभक्त्या संबन्धसामान्यमवगम्यते, तद्विशेषावगमस्त्वर्थप्रकरणादिपर्यालोचनाधीनः । कारकविभक्त्या तु कर्मत्वादिसंबन्धविशेषो झटित्येवावगम्यत इति तस्या बलीयस्त्वमित्याहुः । षष्ठ्यपीति । ननु प्रभ्वादियोगे षष्ठ्येवास्तु, अलंशब्दस्तु पर्याप्तीतरार्थक एव गृह्यतामित्याशङ्कयाह—तस्मै प्रभवतीति । न त्वां तृणमित्यादि । ननु तृणादिवद् युष्मच्छब्दादपि पक्षे चतुर्थ्या भाव्यम् । मैवम्, 'अनादरे' इत्यस्य कर्मविशेषणत्वेन अनादरद्योतकं यत् कर्म तत्र चतुर्थीति व्याख्यानात् । तृणं ह्यत्रानादरद्योतकं न तु युष्मदर्थः । स्यादेतत्—त्वां तृणं मन्ये तृणाय वेत्युदाह्रियताम्, किमनेन नञः प्रयोगेण,

'अकुत्सितग्रहणं कर्तव्यम्' इति वार्तिकमस्ति, तेन यद्यप्यचित्तरचतुर्थी ततो निकृष्टत्वेन यदि कुत्सा प्रतिपाद्यते, तदा चतुर्थी भवति न तु साम्य-

(१७६४) 'स एषां ग्रामणीः' (सू १८७८) इति निर्देशात् । तेन 'प्रभु-
र्बुभुवनत्रयस्य' इति सिद्धम् । वषडिन्द्राय । चकारः पुनर्विधानार्थः, तेना-
विषयायां परामपि 'चतुर्थी चाशिषि—' (सू ६३१) इति षष्ठीं बाधित्वा.
र्थ्यैव भवति । स्वस्ति गोभ्यो भूयात् ।

५८४ मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु । (२-३-१७) प्राणिवर्जे
न्यतेः कर्मणि चतुर्थी वा स्यात्तिरस्कारे । न त्वां तृणं मन्ये तृणाय वा । श्यना
र्देशात्तानादिकयोगे न । न त्वां तृणं मन्वे । 'अप्राणिष्वित्यपनीय नौकाकान्न-

ति । कुत इत्यत आह—स एषां ग्रामणीरिति निर्देशादिति । नन्वेवं सति
भ्यः प्रभुरिति चतुर्थी न स्यात् । अलंशब्दस्तु पर्याप्तिवाचक एव भविष्यतीत्यत
ह—तस्मै प्रभवतीति । वषडिन्द्रायेति । इन्द्रोद्देश्यकं हविर्दानमित्यर्थः ।
तु स्वस्ति गोभ्यो भूयात् इत्याशीर्वादे चतुर्थ्येवेष्यते । तत्र 'चतुर्थी चाशिष्यायुष्य—'
बाधित्वा परत्वात् पक्षे षष्ठीप्रसङ्ग इत्यत आह—चकारः पुनर्विधानार्थ इति ।
नेति । पुनर्विधानसामर्थ्येनेत्यर्थः । मन्यकर्मणि । अप्राणिष्विति च्छेदः । 'मन
ने' दिवादिः श्यन्विकरणः, 'मनु अवबोधने' तनादिरविकरणः । तत्र मन्येति श्यना
र्देशात् दैवादिकस्य ग्रहणमित्याह—मन्यतेरिति । कर्मणीति । अतो द्वितीया
बाधित्वा पक्षे चतुर्थीति सूचितम् । तिरस्कार इति । अनादर इत्यस्य व्याख्यान-
तत् । 'अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्क्रिया' इत्यमरः । न त्वां तृणमिति ।
देवदत्त त्वां तृणत्वेनापि न मन्य इत्यर्थः । नञुपादानादयमर्थो लभ्यते । तृणादप्य-
धमत्वप्रतीतेस्तिरस्कारातिशयः फलितः । तृणं त्वां मन्ये तृणाय वेत्युक्तौ तु तृणसाम्य-
मेव प्रतीयेत । न तु ततोऽप्यपकृष्टत्वम् । एतदेवाभिप्रेत्य भाष्येऽपि नञुपात्तः । न च
मन्यकर्मत्वाविशेषात् त्वामिति युष्मच्छब्दादपि चतुर्थी शङ्क्या, अनादरद्योतके कर्मणि
इत्यर्थस्य विवक्षितत्वात् । तृणमेव ह्यत्रानादरद्योतकम् , न तु युष्मदर्थः । श्यनेति ।
तानादिकमनुधातुकर्मणि द्वितीयैव, न तु पक्षे चतुर्थीति भावः । न त्वां तृणं मन्व
इति । मनुधातोरविकरणस्य लडुत्तमपुरुषैकवचनम् । ननु 'न त्वां नावमन्नं मन्ये'
इत्यत्रापि चतुर्थीविकल्पः स्यादित्यतिव्याप्तिः । न त्वां शुने मन्य इत्यादौ तु प्राणित्वा-
च्चतुर्थीविकल्पो न स्यादित्यव्याप्तिः, कर्मणः प्राणित्वादित्यत आह—अप्राणिष्वित्य-

विवक्षायाम् । तादृशी च कुत्साप्रतीतिर्नञः प्रयोगे झटित्येव भवतीति न त्वामित्युक्त-
मिति । श्यना निर्देशादिति । न च मन्य इति यका निर्देशः किं न स्यादिति
वाच्यम् , अनभिहित इत्यधिकारात् । न हि यका योगे अनभिहितं कर्म संभवति ।
श्यन्नपि दैवादिकधातूपलक्षणमात्रम् , न तु स्वयं विवक्षितः । तेन 'तृणाय मत्वा रघुन-

शुकसृगालवर्ज्येष्विति वाच्यम्' (वा १४६७)। तेन 'न त्वां नावं मन्ये' इत्यत्राप्राणित्वेऽपि चतुर्थी न। 'न त्वां शुने मन्ये' इत्यत्र प्राणित्वेऽपि भवत्येव।

५८५ गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि । (२-३-१२) अध्वभिन्ने गत्यर्थानां कर्मण्येते स्तश्चेष्टायाम्। ग्रामं ग्रामाय वा गच्छति। चेष्टायाम् किम्—मनसा हरिं व्रजति। अनध्वनि इति किम्—पन्थानं गच्छति। गन्त्राऽधिष्ठितेऽध्वन्येवायं निषेधः। यदा तूत्पथात्पन्था एवाक्रमितुमिष्यते तदा चतुर्थी भवत्येव, उत्पथेन पथे गच्छति॥

पर्णायेति। न त्वां नावं मन्य इति। जीर्णां नावं प्रति वाक्यमेतत्। न त्वामहं मन्य इत्यप्युदाहार्यम्। कुत्सितमन्नं प्रति वाक्यमेतत्। उभयत्राप्यप्राणित्वेऽपि न चतुर्थीविकल्पः, किंतु द्वितीयैवेति भावः। न त्वां शुने मन्य इति। हे देवदत्त त्वां श्वत्वेनापि न मन्य इत्यर्थः। न त्वां काकं मन्ये, न त्वां शुकं मन्ये, न त्वां शृगालं मन्ये इत्यप्युदाहार्यम्। एषु प्राणित्वेऽपि न चतुर्थीविकल्प इति भावः। गत्यर्थ। शारीरपरिस्पन्दश्चेष्टा। मनसेति। अत्र शारीरचेष्टाया अभावान्न द्वितीयाचतुर्थ्यौ, किंतु द्वितीयैवेति भावः। 'आस्थितप्रतिषेधो वक्तव्यः' इति वार्तिकमर्थतः संगृह्णाति—गन्त्राऽधिष्ठित इति। गन्त्राक्रान्ते अध्वन्येव अनध्वनीत्ययं निषेध इत्यर्थः। यथा—पन्थानं गच्छतीति। पन्थानं प्राप्नोतीत्यर्थः। अत्र पथः प्राप्यत्वेन गन्त्राधिष्ठितत्वान्निषेधः। अस्य वार्तिकस्य प्रयोजनमाह—यदा त्विति। उत्पथादिति। अमार्गादित्यर्थः। ल्यब्लोपे पञ्चमी। उज्जयिनीं प्राप्तुं प्रस्थितो मोहात्तन्मार्गात् प्रच्युतो मार्गान्तरं प्रविष्टः। तं परित्यज्य पुनरुज्जयिनीमार्गं आक्रमितुमिष्यते, तदा अनध्वनीति निषेधाभावाच्चतुर्थ्यपि भवत्येवेत्यर्थः। तादृशं लक्ष्यं दर्शयति—उत्पथेन पथे गच्छतीति। उत्पथेनेत्यनन्तरं गन्तुमशक्त इति शेषः। उत्पथेन उज्जयिनीं प्राप्तुमशक्त उत्पथं परित्यज्य उज्जयिनीमार्गं प्रवेष्टुं तदीयं मार्गमनुसरतीत्यर्थः। अत्र उज्जयिनीमार्गस्य गन्त्राधिष्ठितत्वाभावाद् अनध्वनीति निषेधो न भवति, अतश्चतुर्थी भवति, पक्षे द्वितीया चेति भावः। इति चतुर्थी विभक्तिः।

न्दनोऽपि बाणे न रक्षः प्रधनान्निरासथत्' इति भट्टिप्रयोगः संगच्छते। नौकाकान्नेति। व्यवस्थितविभाषा विज्ञातव्येति भावः। गत्यर्थकर्मणि। गत्यर्थेति किम्, ओदनं पचति। कर्मणीति किम्, अश्वेन व्रजति। 'अनध्वनि' इत्यत्राध्वनीति न स्वरूपग्रहणम्। तथा हि सति 'अनध्वनः' इत्येवावक्ष्यत्। किं त्वर्थग्रहणं सप्तमीनिर्देशेन सामानाधिकरण्यात्। अर्थस्यैव हि कर्मत्वं संभवति न शब्दस्य, तेनाध्ववाचिनां सर्वेषामेव निषेधः। तथा च वार्तिकम्—अध्वन्यर्थग्रह-

५८६ ध्रुवमपायेऽपादानम् । (१-४-२४) अपायो विश्लेषः, तस्मिन्साध्ये ध्रुवमवधिभूतं कारकमपादानं स्यात् । ५८७ अपादाने पञ्चमी । (२-३-२८) ग्रामादायाति । धावतोऽश्वात्पतति । कारकं किम्-वृक्षस्य पर्णं पतति । 'जुगु-

अथ पञ्चमी विभक्तिः । ध्रुवमपाये । अपायपदं व्याचष्टे—अपायो विश्लेष इति । वियोग इत्यर्थः । ध्रुवपदं व्याचष्टे—अवधिभूतमिति । द्वयोः संयुक्तयोरन्यतरस्य चलनाद्विश्लेष इति स्थितिः । तत्र तादृशचलनानाश्रयभूतं ध्रुवम् । तदेवार्थादवधिभूतं विवक्षितमिति भावः । अपादाने पञ्चमी । स्पष्टत्वान्न व्याख्यातम् । ग्रामादायातीति । आगच्छतीत्यर्थः । कस्मादित्याकाङ्क्षाविषयत्वाद् ग्रामोऽवधिरिति अपादानत्वात् पञ्चमी । माथुराः पाटलीपुत्रकेभ्य आढ्यतरा इत्यादौ बुद्धिकल्पितविश्लेषावधित्वमादाय अपादानत्वमिति भाष्ये स्पष्टम् । ननु विश्लेषानुकूलचलनानाश्रयभूतं यत् तदेव ध्रुवमिति व्याख्यायताम्, किमवधित्वविवक्षयेत्यत आह—धावतोऽश्वात् पततीति । अश्वस्य चलनाश्रयत्वेऽपि पतनक्रियां प्रति कस्मा-

णम्-इति । गन्त्राधिष्ठित एवेति । 'आस्थितप्रतिषेधो वक्तव्यः' इति वार्तिकादिति भावः । आस्थितः संप्राप्तः । पन्थानं गच्छतीत्यत्र हि पन्थाः प्राप्त एवेति न पक्षे चतुर्थी । यदा त्वप्राप्तत्वेन विवक्षा तदा पक्षे भवत्येव सा । इह अनभिनीतप-नीय 'असंप्राप्ते' इति पूर्यते । तेन स्त्रियं गच्छतीत्यत्र स्त्री प्राप्तेवेति न चतुर्थीति । अत्र व्याचक्षते—अजां नयति ग्राममित्यत्र तु न भवत्येव चतुर्थी, अगत्यर्थत्वात् । आक्षेपादिना ह्यत्र प्रतीयते गतिर्न त्वसौ नयतेरर्थः, प्रापणवाचित्वादिति । 'गत्यर्थ-कर्मणि चतुर्थी वा' इति वक्तव्ये द्वितीयाग्रहणमपवादविषयेऽपि द्वितीया यथा स्यादित्येतदर्थम्, तेन ग्रामं गन्तेत्यत्र कृद्योगलक्षणा षष्ठी न भवतीति वृत्तिकृतोक्तम् । इति चतुर्थी । ध्रुवमपाये । 'ध्रु गतिस्थैर्ययोः' अस्मात् पचाद्यचि कुटादित्वान्ङित्त्वे उवङ् । 'ध्रुव स्थैर्ये' इति केचित्पठन्ति । तत्र 'इगुपध-' इति कः । ध्रुवं स्थिरम् । अपायशब्देन विवक्षितमाह—विश्लेष इति । एवं च प्रकृतधात्वर्थानाश्रयत्वे सति तज्जन्यविभागाश्रयो ध्रुवमिति फलितम् । तथार्थादवधिरेवेत्याह—अवधिभूतमिति । धावत इति । इह धावनक्रियाविशिष्टस्याप्यश्वस्य प्रकृतधात्वर्थपातक्रियां प्रत्यवधित्वं न विरुध्यते । 'परस्परस्मान्मेषावपसरतः' इत्यत्र तु सधातुना गतिद्वयस्याप्युपादानादेकनिष्ठां गतिं प्रति [illegible]त्वं न विरुध्यते । उक्तं च हरिणा—'अपाये यदुदासीनं चलं वा [illegible] ध्रुवमेवातदावेशात्तदपादानमुच्यते ॥ 'पततो [illegible]प्यश्वस्य पतने कुड्यादि ध्रुवमिष्यते ॥ [illegible]योः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक्

'जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम्' (वा १०७१) । पापाज्जुगुप्सते, विरमति । धर्मात्प्रमाद्यति । ५८८ **भीत्रार्थानां भयहेतुः ।** (१-४-२५) भयार्थानां त्राणा-

---

दित्याकाङ्क्षाविषयत्वलक्षणमवधित्वं न विरुद्धमिति भावः । **जुगुप्सेति ।** जुगुप्साद्यर्थकधातुभिर्योगे जुगुप्सादिविषयस्यापादानत्वमित्यर्थः । **पापाज्जुगुप्सत इति ।** पापविषये कुत्सितत्वबुद्ध्या न रमत इत्यर्थः । **विरमतीति ।** पापादित्यनुषज्यते । पापविषये न प्रवर्तत इत्यर्थः । **धर्मात्प्रमाद्यतीति ।** धर्मविषये मुह्यतीत्यर्थः । वास्तवसंयोगविश्लेषयोरभावाद् वचनमिदम् । यदा तु जुगुप्सत इत्यादेर्जुगुप्सादिभिर्निवर्तत इत्यर्थ आश्रीयते, तदा बुद्धिकृतविश्लेषावधित्वमादाय अपादानत्वादेव सिद्धमिति

ततोऽश्वात्पततीत्यत्र तु पर्वतावधिकपतनाश्रयो योऽश्वस्तदवधिकं देवदत्तादिनिष्ठं पतनमर्थः, पञ्चम्यर्थेऽवधौ अभेदेन संसर्गेण प्रकृत्यर्थः पर्वतादिर्विशेषणम्, प्रत्ययार्थस्तु पतनक्रियायाम्, स चावधिरूपो धर्मी, न तु धर्ममात्रम्, उद्धृतौदना स्थालीत्यत्रौदनकर्मकोद्धरणावधिभूता स्थालीति शाब्दबोधस्य दर्शनात् । एतच्च मनोरमायां स्थितम् । नन्विह ध्रुवग्रहणं किमर्थम् । न च ग्रामादागच्छति शकटेनेत्यत्र शकटेऽतिव्याप्तिवारणाय तदिति वाच्यम्, परत्वात्तत्र करणसंज्ञाप्रवृत्तेः । न च संज्ञिनिर्देशार्थं ध्रुवग्रहणम्, कारकाधिकारात् कारकमिति लभ्यत इति ध्रुवग्रहणं निष्प्रयोजनमिति चेत् । अत्र वदन्ति—कारकस्वरूपव्यापकधर्मनाशविवक्षायां साधकतमत्वेन विवक्षाभावदशायां करणसंज्ञाप्रसङ्गेन शकटस्यापादानत्वं स्यात्तन्मा भूदित्येतदर्थं ध्रुवग्रहणमिति । **जुगुप्सेति ।** जुगुप्सा निन्दा, विरामो विरतिः, प्रमादोऽनवधानता, एतदर्थकानां धातूनां कारकमपादानसंज्ञं स्यादित्यर्थः । संयोगपूर्वको हि विश्लेषो विभागः, स चेह नास्ति, बुद्धिकृतस्तु गौणत्वान्नेह गृह्यत इति सूत्रेणाप्राप्तौ वार्तिकारम्भः । भाष्यकारस्तु—कारकप्रकरणे गौणमुख्यन्यायो नाश्रीयत इति तमब्ग्रहणेन ज्ञापितत्वाज्जुगुप्सादीनां तत्पूर्वकनिवृत्तिप्राप्तिकत्वमाश्रित्येदं वार्तिकं 'भीत्रार्थानाम्–' इत्यादि सूत्राणि च प्रत्याचख्यौ । पूर्वं हि बुद्ध्या पापं संप्राप्य ततो दोषदर्शनान्निवर्तेत इत्यस्ति चात्र बुद्धिकृतोऽपायः । **भीत्रा ।** 'कस्य बिभ्यति देवाश्च जातरोषस्य संयुगे' इति रामायणे तु कस्येत्यस्य संयुगेनान्वयान्नास्ति भयहेतुत्वमिति षष्ठीप्रयोगः संगच्छत एव । न चैवं संयुगस्यापादानत्वापत्तिरिति वाच्यम्, परया अधिकरणसंज्ञया अपादानसंज्ञाया बाधात् । अधिकरणत्वाविवक्षायां तु इष्टापत्तेः । भीत्रार्थेति किम्, व्याघ्रं पश्यति । न च कर्मत्वेन बाधः शङ्क्यः, कर्मत्वाविवक्षायां शेषषष्ठीं बाधित्वा पञ्चमीप्रसङ्गादित्याहुः । भयहेतु- [illegible], अरण्ये बिभेतीत्यत्र परत्वादधिकरणसंज्ञाप्रवृत्तेरिति चेत् । [illegible]न्त—भयहेतुग्रहणाभावे कारकशेषत्वविवक्षायामतिप्रसङ्गः स्यात् । तथा च

नां च प्रयोगे भयहेतुरपादानं स्यात् । चोराद्बिभेति । चोरात्त्रायते । भयहेतुः किम् रण्ये बिभेति, त्रायते वा । **५८६ पराजेरसोढः । (१-४-२६)** पराजेः योगेऽसह्योऽर्थोऽपादानं स्यात् । अध्ययनात्पराजयते । ग्लायतीत्यर्थः । असोढः म्-शत्रून्पराजयते । अभिभवतीत्यर्थः । **५६० वारणार्थानामीप्सितः ।** १-४-२७) प्रवृत्तिविघातो वारणम्, वारणार्थानां धातूनां प्रयोगे ईप्सितोऽर्थो-पादानं स्यात् । यवेभ्यो गां वारयति । ईप्सितः किम्-यवेभ्यो गां वारयति चेत्रे।

र्तिकमिदं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । **भीत्रा । चोराद्बिभेतीति** । चोरेण हेतुनेत्यर्थः । तुतृतीया प्राप्ता । **चोरात्त्रायत इति** । चोरेण हेतुना आत्मानं तत्कृतवधबन्धना-देनिवृत्त्यै रक्षतीत्यर्थः । यदा तु चोराद् बिभेति—भीत्या निवर्तते, चोरात्त्रायते—आत्मानं ातुं निवर्तयतीत्यर्थ आश्रीयते, तदा बुद्धिकल्पितविश्लेषावधित्वमादायापादानत्वं सिद्ध-

क्तप्रत्यये धत्वढत्व-

तत्र क्तार्थो भूत-

इत्यर्थः । हेतु-

। यदा तु असह-

नान्निवर्तेत इत्यर्थ आश्रीयते, तदा ध्रुवमित्यपादानत्वादेव सिद्धमिति भाष्यम् । **अभि-भवतीति** । तिरस्करोतीत्यर्थः । अत्र, शत्रूणामभिभवनीयतया असह्यत्वाभावादपा-दानता । **वारणार्थानामीप्सितः** । प्रवृत्तिविमुखीकरणं वारणम् । **यवेभ्य इति** । यवेषु प्रवर्तितुकामां गां प्रवृत्तिविमुखीकरोतीत्यर्थः । संयोगपूर्वकविश्लेषाभावाद् 'ध्रुवम-पाये' इत्यप्राप्ताविदं वचनम् । तत्र यवानां स्वकीयतया संरक्षणीयत्वेन ईप्सितत्वादपादा-नत्वं न तु गोः, तस्याः परकीयत्वेनानीप्सितत्वात् , वारणीयतया ईप्सितत्वव्याघाताच्च। तथा च 'तथायुक्तं च' इति गोः कर्मत्वाद् द्वितीया । यदा तु यवाः परकीयाः, गौस्तु

स्मरणस्य चोराद्बिभेतीति प्रयोगो न स्यादिति । **पराजेः । अध्ययनादिति ।** अध्ययनसंबन्धिनी ग्लानिरित्यर्थः । कारकशेषत्वेन षष्ठ्यां प्राप्तायामिदम् । **पराजयत इति** । 'विपराभ्यां जेः' इति तङ् । असोढ इति क्तार्थो भूतकालो न विवक्षितः । तेनाध्ययनात् पराजेष्यत इत्यादि सिद्धम् । नन्वसोढग्रहणं व्यर्थम्, शत्रून् पराजयत इत्यत्र परत्वात् कर्मसंज्ञासिद्धेः । अत्रापि वदन्ति—कर्मत्वाविवक्षायां शेषषष्ठीं बाधित्वा पञ्चमी स्यात्, सा मा भूदिति कर्मण्येवासोढग्रहणम् । **वारणार्थाः । यवेभ्य इति** । य गां निवारयतीति 'ध्रुवमपाये-' इत्यनेनासिद्धत्वमनारम्भः । बुद्धिप रुक्तो भाष्यकारस्य मते तु वैयर्थ्यमेतस्य

५०-

स्वकीया, तदा वारणमसंभावितमेव । वस्तुतस्तु यवानां परकीयत्वेऽपि तद्विनाशादधर्मः स्यात् । यवस्वामी गामपहृत्य बध्नीयात् । गोस्वामिनं च यवस्वामी दण्डयेत् । कर्तुः यवानां रक्षितुमिष्टत्वाद् ईप्सितत्वादपादानत्वमस्त्येव । गोस्तु स्वकीयत्वेऽपि बाधक-निवृत्त्यै वारयितुमिष्टतमत्वात् कर्मत्वम् । न च गोरीप्सिततमत्वेऽपि ईप्सितत्वस्यापि सत्त्वादपादानत्वं किं न स्यादिति वाच्यम्, ईप्सिततमत्वे 'वारणार्थानाम्–' इत्यपादानत्वं बाधित्वा 'कर्तुरीप्सिततमम्' इति कर्मत्वस्यैव परत्वात् प्राप्तेः । न च 'वारणार्थानामीप्सितः' इत्यपादानत्वस्य 'कर्तुरीप्सिततमम्' इति कर्मत्वापवादत्वं शङ्क्यम्, 'कर्तुरीप्सिततमम्' इति कर्मत्वं हि ईप्सिततममात्रविषयम् । वारणार्थानामित्यपादानत्वं तु ईप्सितविषयम् । तस्य प्रकृते ईप्सितेषु यवेषु परकीयेषु सावकाशत्वात् 'कर्तुरीप्सिततमम्' इति कर्मत्वापवादत्वम् । अतः परत्वाद् गोः स्वकीयत्वात् परकीययवापेक्षया ईप्सिततमत्वात् कर्मत्वमेव । न च अग्नेर्माणवकं वारयतीत्यत्र अग्नेरीप्सितत्वाभावात् कथमपादानत्वमिति वाच्यम्, इष्टत्वभ्रमादग्नौ विषये स्पर्शफलकप्रवृत्त्यभिमुखं माणवकं प्रवृत्तिविमुखीकरोतीति हि तदर्थः । तत्राग्निस्पर्शो माणवकस्य दाहप्रसङ्गात् तद्विषयप्रवृत्तिविमुखीकरणात्मकवारणक्रियया आप्तुमिष्टतमत्वेन वारयितुरीप्सिततमत्वान्माणवकस्य कर्मत्वम् । अग्नेस्तु वारणक्रियेप्सिततममाणवकीयस्पर्शक्रियया आप्तुमिष्टतमत्वेऽपि वारयितुरीप्सितत्वात् अपादानत्वम् । एतेन कर्तृव्यापारजन्यफलाश्रयः कर्मैवास्तु, 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' 'तथायुक्तं चानीप्सितम्' इति किमीप्सिततमानीप्सितयोः पृथग्ग्रहणेन । एतावतैव हरिं भजति, ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशति, विषं भुङ्क्ते–इत्यादिसर्वलक्ष्यसंग्रहादिति निरस्तम् । कर्तृव्यापारजन्यफलाश्रयः कर्म इत्युक्तौ हि 'वारणार्थानाम्' इति सूत्रमस्यापवादः स्यात्, विशेषविहितत्वात् । तथा च माणवकस्य कर्मत्वं न स्यात् । न चाग्नौ 'वारणार्थानाम्–' इति सावकाशमिति वाच्यम्, वारयतेरत्र स्पर्शफलकप्रवृत्ति...

...भयतया माणवकनिष्ठश्च । तथा च कर्तृव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयत्वलक्षणकर्मत्वस्य परत्वादुभयप्राप्तौ 'वारणार्थानाम्–' इत्यपादानत्वं निर-

ईप्सिततमत्वविवक्षायां परत्वात् कर्मसंज्ञाप्रवृत्तेः । नन्वेवमीप्सितग्रहणमेव व्यर्थम्, क्षेत्रे वारयतीत्यत्र परत्वादधिकरणसंज्ञाप्रवृत्तेः । सत्यम्, अधिकरणस्य शेषत्वविवक्षायामिदं ... ते पूर्वोक्तरीत्या पदप्रयोजनस्येहापि कल्पयितुं शक्यत्वात् । अन्तर्धौ । ... कर्तरि तृतीया । न च कृद्योगषष्ठीप्रसङ्गः, उभयप्राप्तौ कर्मण्येवेति नियमात् ।

५६१ अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति । (१-४-२८) व्यवधाने सति यत्कर्तृकस्यात्मनो दर्शनस्याभावमिच्छति तदपादानं स्यात् । मातुर्निलीयते कृष्णः । अन्तर्धौ किम्-चौरान् न दिदृक्षते । इच्छतिग्रहणं किम्-अदर्शनेच्छायां सत्यां सत्यपि दर्शने यथा स्यात् । (देवदत्ताद्यज्ञदत्तो निलीयते) । ५६२ आख्यातोपयोगे । (१-४-२९) नियमपूर्वकविद्यास्वीकारे वक्ता प्राक्संज्ञः स्यात् । उपाध्या-

---

मकारात्वादपवादः स्यादिति माणवकादपि पञ्चमी स्यात्, तद्बाधनार्थं 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' इत्यारब्धव्यम् । एवं च ईप्सितमात्रे अप्रौ तावकाशस्यापादानत्वस्य परत्वादीप्सिततमे माणवके बाधः सिध्यति । 'कर्तुरीप्सिततमम्-' इत्यारब्धे च द्वेष्योदासीनसंग्रहार्थं 'तथा-युक्तम्-' इत्यप्यारब्धव्यमित्यास्तां तावत् । भाष्ये तु बुद्धिकल्पितसंयोगविश्लेषकृतमपादानत्वमाश्रित्य प्रत्याख्यातमिदं सूत्रम् । **अन्तर्धौ** । अन्तर्धावित्येतद् व्याचष्टे—**व्यवधाने सतीति** । व्यवधानेनेति यावत् । **यत्कर्तृकस्येति** । येनेति कर्तृतृतीयेति भावः । **आत्मनो दर्शनस्येति** । आत्मन इति दर्शनशब्दयोगे कर्मणि षष्ठी । आत्मन इत्यध्याहारलभ्यम् । अत एव येनेति कर्तरि तृतीया संगच्छते । अन्यथा कृद्योगषष्ठीप्रसङ्गात् । आत्मन इत्यध्याहारे तु उभयप्राप्तौ कर्मण्येवेति नियमाच्च कृद्योगषष्ठी । आत्मशब्देन इच्छतिकर्ता विवक्षितः । व्यवधानेन स्वविषये यत्कर्तृकदर्शनस्य अभावमिच्छतीति यावत् । **मातुर्निलीयते कृष्ण इति** । 'लीङ् श्लेषणे' श्यन्विकरणः । इह तूपसर्गवशाद् व्यवधानेन परकर्तृकस्वविषयकदर्शनविरहानुकूलव्यापारे वर्तते । ततश्च कृष्णो मातृकर्तृकस्वविषयकदर्शनविरहाय कुड्यादिना प्रच्छन्नो भवतीत्यर्थः । अत्र व्यवधानमाश्रित्य मातृकर्तृकस्वविषयकदर्शनविरहस्य कृष्णेनेष्यमाणतया मातुरपादानत्वात् पञ्चमी । कर्तृतृतीयापवादोऽयं षष्ठ्यपवादो वा । भाष्ये तु बुद्धिकृतमपादानत्वमाश्रित्य इदमपि प्रत्याख्यातम् । **आख्यातोपयोगे** । आख्याता उपयोगे इति छेदः । आख्यातेति तृजन्तात् प्रथमैकवचनम् । उपयोगपदं व्याचष्टे—**नियमपूर्वकेति** । भाष्ये तथोक्तेरिति भावः । आख्यातेति तृजन्तं व्याचष्टे—**वक्तेति** । अध्यापयितेत्यर्थः ।

अत्र ह्यात्मन इति गम्यमानत्वादस्त्युभयोः प्राप्तिः । **निलीयत इति** । 'लीङ् श्लेषणे' दैवादिकः । नन्वन्तर्धाविति व्यर्थम्, न दिदृक्षते चौरानित्यत्र परत्वात्कर्मसंज्ञासिद्धेः । अत्राहुः—चौरा आत्मानं मा द्राक्षुरिति बुद्ध्या चौरान् दिदृक्षत इत्ययमर्थोऽत्र विवक्षितः, तत्र कर्मणः शेषत्वविवक्षायामिदं पूर्ववत् प्रत्युदाहरणमिति । शब्दकौस्तुभे तु 'अन्तर्धौ' इत्येतन्निष्प्रयोजनमिति स्थितम् । **आख्यातोप** ।

...इति भावः । आख्यातेत्येतत् तृजन्ता...

...पाठो बहुत्र मूले नास्ति ।

यादधीते। उपयोगे किम्—नटस्य गाथां शृणोति। ५६३ जनिकर्तुः प्रकृतिः। (१-४-३०) जायमानस्य हेतुरपादानं स्यात्। ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते। ५६४

उपा... [illegible]

त्यर्थः [illegible]

स्यातमिदम्। जनिकर्तुः प्रकृतिः। जनिर्जननमुत्पत्तिः। 'जनी प्रादुर्भावे' दैवादिकोऽकर्मकः। 'इणजादिभ्यः' इति भावे इण्। 'जनिवध्योश्च' इति निषेधान्नोपधावृद्धिः। जनेः कर्तेति विग्रहः। शेषषष्ठ्या समासः। 'तृजकाभ्यां कर्तरि' इति निषेधस्तु कारकषष्ठ्या एवेति वक्ष्यते। जायमानस्येति। जनधातोः कर्तरि लटश्शानच्, श्यन्, 'ज्ञाजनोर्जा' 'आने मुक्' उत्पत्त्याश्रयस्येत्यर्थः। प्रकृतिशब्दं व्याचष्टे—हेतुरिति। ब्रह्मण इति। हिरण्यगर्भादित्यर्थः। घटादिषु कुलालादिवत् तस्य प्रजोत्पत्तौ निमित्तकारणत्वमिति भावः। वृत्तिकृन्मतमेतदयुक्तम्, संयोगविश्लेषसत्त्वेन 'ध्रुवमपाये–' इत्येव सिद्धत्वात्। अतोऽत्र मूले हेतुशब्द उपादानकारणपर एव। अत एव भाष्यकैयटयोः 'गोमयाद् वृश्चिका जायन्ते' 'गोलोमाविलोमभ्यो दूर्वा जायन्ते' इत्युदाहृत्य परिणामेषु प्रकृतिद्रव्यावयवानुस्यूतिसत्त्वेऽपि बुद्धिकृतविश्लेषसत्त्वाद् 'ध्रुवमपाये–' इत्येव सिद्धमिति, प्रत्याख्यानं संगच्छते। एवं च 'ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते' इत्यत्र ब्रह्मशब्देन मायोपहितमीश्वरचैतन्यमेव विवक्षितम्। तद्धि सर्वकार्योपादानमिति वेदान्तसिद्धान्तः।

उपाध्यायादिति। उपेत्य अस्मादधीयत इति उपाध्यायः, 'इङश्च' इति घञ्। अध्ययनं तु गुरूच्चारणानूच्चारणं नियमपूर्वकम्। नटस्येति। गाथाकर्मकं नटसंबन्धि श्रवणमित्यर्थः। नटस्य गाथान्वये तु कारकत्वाभावादेवाप्राप्तेरुपयोगग्रहणं समर्थितं न स्यात्। जनिकर्तुः। जननं जनिरुत्पत्तिः। 'इणजादिभ्यः' इति जनेर्भावे इण्। 'जनिवध्योश्च' इति वृद्धिप्रतिषेधः। तस्याः कर्तेति शेषषष्ठ्या समासः; न तु कारकषष्ठ्या, 'तृजकाभ्याम्–' इति निषेधात्। एवं चोत्पत्त्याश्रयस्य यो हेतुस्तदपादानमित्यर्थाद्धात्वन्तरयोगेऽप्यपादानत्वं भवत्येव। 'अन्नादन्नात्संभवति–' इति यथा। तदेतदाह—जायमानस्येति। एतेन 'इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे' इति इका निर्देशोऽयं जनिरित्याश्रित्य 'गमहन–' इत्युपधालोपमर्थासंगतिं समासानुपपत्तिं चोद्भाव्य व्याकरणाधिकरणे गर्जन्तो मीमांसकाः समाहिता इति भावः। इह प्रकृतिग्रहणं हेतुमात्रपर-

[illegible] युदाहरणात्। उपादानमात्रपरमिति तु

[illegible]—ब्रह्मण इति। ब्रह्मा हिरण्यगर्भः। [illegible] च हेतुरेव न तूपादानम्। किंच मायोपहितं चैतन्यं ब्रह्म, तद्धि सर्वकार्योपादान-

[illegible] १ 'गुरूच्चारणोत्तरोच्चारणम्' इति क्वचित् पाठः।

भुवः प्रभवः। (१-४-३१) भवनं भूः। भूकर्तुः प्रभवस्तथा, हिमवतो गङ्गा प्रभवति। तत्र प्रकाशत इत्यर्थः।

'ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च' (वा १४७४-१४७९)। प्रासादात्प्रेक्षते,

---

भुवः प्रभवः। पूर्वसूत्रे समासनिर्दिष्टमपि कर्तृग्रहणमेकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलादिहानुवर्तते, तदाह—**भूकर्तुरिति**। भवनं भूः, संपदादित्वात् क्विप्। भुवः कर्ता भूकर्ता, तस्येत्यर्थः। **प्रभव इति**। प्रभवति-प्रथमं प्रकाशतेऽस्मिन्निति प्रभवः, प्रथमप्रकाशस्थानमित्यर्थः। प्रभवतीत्यस्य उत्पद्यते इत्यर्थे तु असंगतिः, गङ्गायास्तत्रानुत्पत्तेः। तदाह—**प्रकाशत इत्यर्थ इति**। प्रथमं प्रकाशत इति यावत्। अत एव 'हिमवति प्रकाशते' इत्यत्र न भवति। एतेन 'जनिकर्तुः–' इत्यनेन 'ध्रुवमपाये–' इत्यनेन च गतार्थत्वं निरस्तम्। भाष्ये तु अपक्रामतीत्यर्थमाश्रित्य 'ध्रुवमपाये–' इत्यनेनैव सिद्धमिति स्थितम्।

अप्रयोगे सति गम्यमानतदर्थं प्रति

। संपदादित्वाद्भावे क्विप्। पूर्वत्वादित्याह—**भूकर्तुरिति**। प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः, 'अकर्तरि च कारके' इत्यधिकारादपादानार्थे 'ऋदोरप्'। जनिकर्तुरित्येव सिद्धे निरर्थकमिदमित्याशङ्कां परिहरन्नाह—**तत्र प्रकाशत इति**। प्रथमं दृश्यत इत्यर्थः। एष चार्थो धातूनामनेकार्थत्वाल्लभ्यते। तथा चाभूतप्रादुर्भावो जनिः। अन्यतः सिद्धस्य प्रथममुपलम्भः प्रभव इत्यर्थभेदोऽस्तीति भावः। 'भीत्रार्थानाम्–' इत्यारभ्येयं सप्तसूत्री भाष्ये प्रत्याख्याता। तत्रेत्थमुपपत्तिसंभवः। चौरेभ्यो बिभेति, भयान्निवर्तत इत्यर्थः, त्रायते रक्षणेन चौरेभ्यो निवर्तयतीत्यर्थः, पराजयते ग्लान्या निवर्तत इत्यर्थः, वारयतीति, प्रवृत्तिं प्रतिबध्य निवर्तयतीत्यर्थः, निलीयते निलयनेन वर्तत इत्यर्थः, अधीते उपाध्यायान्निःसरन्तं शब्दं गृह्णातीत्यर्थः, ब्रह्मणः प्रपञ्चो जायत इत्यत्रापि ततोऽपक्रामति, निर्गच्छतीत्यर्थः, प्रभवतीत्यत्रापि भवनपूर्वकं निःसरणमर्थः, तथा च 'ध्रुवमपाये–' इत्यनेनैवेष्टरूपसिद्धिरिति। वस्तुतस्तु निवृत्तिविस्मरणादिधात्वन्तरार्थविशिष्टे स्वार्थे वृत्तिमाश्रित्य यथाकथंचिदुक्तप्रयोगाणां समर्थनेऽपि मुख्यार्थपुरस्कारेण षष्ठीप्रयोगो दुर्वारः, नटस्य शृणोतीतिवत्। न ह्युपाध्यायनटयोः क्रियानुकूलव्यापारांशे विशेषो वक्तुं शक्यः। अनभिधानप्रकारमाश्रित्य प्रत्याख्यानं तु नातीवमनोरमम्। एवं 'जुगुप्साविराम–' इत्यादिवार्तिकमप्यारम्भणीयम्। तथा च सूत्रवार्तिकमतमेवेह प्रबलम्। तथा 'ध्रुवम्' 'भयहेतुः' 'असोढः' इत्यादिसंज्ञिनिर्देशोऽपि सार्थकः।

[illegible]

आसनात्प्रेक्षते। प्रासादमारुह्य, आसने उपविश्य, प्रेक्षते इत्यर्थः। श्वशुराज्जिह्रेति। श्वशुरं वीक्ष्येत्यर्थः। 'गम्यमानापि क्रिया कारकविभक्तीनां निमित्तम्' (वा २०२१) कस्मात्त्वम्, नद्याः। 'यतश्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी' (वा १४७७)। 'तद्युक्तादध्वनः प्रथमासप्तम्यौ' (वा १४७६)। 'कालात्सप्तमी च वक्तव्या' (वा १४७८)। वनाद् ग्रामो योजनं योजने वा। कार्तिक्या आग्रहायणी मासे।

कर्मणि अधिकरणे च पञ्चमी वाच्येत्यर्थः। जिह्रेतीति। लज्जत इत्यर्थः। नन्वत्र ल्यबन्तस्य प्रयोगाभावात् कथं तदर्थं प्रति कर्माधिकरणत्वमित्यत आह—गम्यमानापीति। प्रकरणादिनेत्यर्थः। गम्यमानापीत्यस्य प्रयोजनान्तरमाह—कस्मात्त्वमिति। आगतोऽसीति गम्यमानक्रियापेक्षमपादानत्वमिति भावः। नद्या इत्युत्तरम्। आगतोऽस्मीति गम्यमानक्रियापेक्षमपादानत्वमिति भावः। यतश्चेति। यत इति तृतीयार्थे तसिः। येनावधिना अध्वनः कालस्य वा निर्माणं परिच्छेदः-इयत्ता गम्यते, ततः पञ्चमी वाच्येत्येकं वाक्यम्। तत्र पञ्चमीति पाठेऽप्ययमेवार्थः। तद्युक्तादिति। तेन पञ्चम्यन्तेन युक्तादन्विताद् अध्ववाचिनः प्रथमासप्तम्यौ वाच्ये इति द्वितीयं वाक्यम्। 'कालात्सप्तमी च वक्तव्या' इति वाक्यान्तरम्। तद्युक्तादित्यनुवर्त्यते। तेन पञ्चम्यन्तेन अन्वितात् कालवाचिनः सप्तमी वक्तव्येत्यर्थः। वनादिति। अत्र योजनात्मकमध्वपरिमाणं वनेन पूर्वावधिना परिच्छिद्यते, कस्मादारभ्य योजनमित्याकाङ्क्षोत्थानात्। योजने योजनमिति प्रथमासप्तम्योरपि स्वोत्तराव्यवहितदेशवृत्तित्वमर्थः। वनात्मकपूर्वावधिकयोजनोत्तरदेशे ग्राम इत्यर्थः। अवधित्वसत्त्वेऽपि विश्लेषाप्रतीतेर्ध्रुवमित्यपादानत्वाभावाद्वचनम्। कार्तिक्या इति। कार्तिक्या मासे आग्रहायणीत्यन्वयः। अत्र मासात्मकं कालपरिमाणं कार्तिक्या पूर्वावधिना परिच्छिद्यते, कस्मादारभ्य मास इत्याकाङ्क्षोत्थानात्। मास इति सप्तम्यास्तु स्वोत्तराव्यवहितकालवृत्तित्वमर्थः। कार्तिकपौर्णमास्यात्मकपूर्वावधिकमासोत्तरकाले मार्गशीर्षपौर्णमासीत्यर्थः।

इति। ल्यबन्तस्य गम्यमानार्थत्वादप्रयोग इत्यर्थः। ल्यब्ग्रहणमिह ल्यबर्थपरम्। तेन क्त्वोऽपि लोपे सिध्यति। आसने स्थित्वा प्रेक्षते आसनात्प्रेक्षत इति। यतश्चेति। यदवधित्वेनाध्वनः कालस्य वा निर्माणं परिच्छेदः प्रतिपाद्यते ततः पञ्चमीत्यर्थः। तेन पञ्चम्यन्तार्थेनार्थद्वारा युक्तान्निर्मीयमाणाध्ववाचिनः प्रथमासप्तम्यौ स्तः। काला-

अग्रे हायनमस्याः सा।

र्गणम्' इति पाठः।

२ 'तत्र' इति क्वचित्।

५९५ अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते। (२-३-२९)

एतैर्योगे पञ्चमी स्यात्। अन्य इत्यर्थग्रहणम्। इतरग्रहणं प्रपञ्चार्थम्। अन्यो भिन्न इतरो वा कृष्णात्। आराद्वनात्। ऋते कृष्णात्। पूर्वो ग्रामात्। दिशि दृष्टः

अन्यारात्। युक्त इति भावे क्त इत्याह—**एभिर्योग इति**। अन्य, आरात्, इतर, ऋते, दिक्शब्द, अञ्चूत्तरपद, आच्, आहि एतैरभिर्योगे सतीत्यर्थः। भिन्नादिशब्दयोगे पञ्चमीं साधयितुमाह—**अन्येत्यर्थग्रहणमिति**। व्याख्यानादिति भावः। अन्यार्थकशब्दयोगे पञ्चमीति फलितम्। तर्हीतरग्रहणं व्यर्थमन्यार्थकत्वादेव सिद्धेरित्यत आह—**इतरग्रहणं प्रपञ्चार्थमिति**। 'पचि विस्तारे'। अन्यशब्दस्य अन्यार्थकशब्दग्रहणोपलक्षणार्थत्वकथनस्य प्रयोजनकथनार्थमिति यावत्। **अन्यो भिन्न इतरो वेति**। भेदवान् विलक्षण इत्याद्युपलक्षणमिदम्। कृष्णप्रतियोगिकभेदवानित्यर्थः। षष्ठ्यपवादोऽयम्। अन्यादिशब्दानामवधिनियमसत्त्वेऽपि संयोगविश्लेषाभावादपादानत्वस्य न प्रसक्तिः। एवमग्रेऽपि। **आराद्वनादिति**। वनस्य दूरं समीपं वेत्यर्थः। 'आराद् दूरसमीपयोः' इत्यमरः। **ऋते कृष्णादिति**। ऋते इत्येकारान्तमव्ययम्। 'ऋते वर्जने' इत्यमरः। कृष्णस्य वर्जने सुखं नास्तीत्यर्थः। 'क कर्मप्रध्वंसः फलति पुरुषाराधनमृते' इति शिवरहस्यान्तर्गतस्तुतिगतः प्रयोगस्त्वार्षः। 'ततोऽन्यत्रापि दृश्यते' इति वा द्वितीया। 'ऋते द्वितीया च' इति चान्द्रं सूत्रम्। अथ दिक्शब्दयोग उदाहरति—**पूर्वो ग्रामादिति**। ग्रामावधिकपूर्वदिग्वर्ती ग्राम इत्यर्थः। ननु चैत्रात् पूर्वः फाल्गुन इत्यत्र पूर्वशब्दस्य कालवाचकतया दिग्वाचकत्वाभावात् कथं तद्योगे पञ्चमीत्यत आह—**दिशि दृष्ट इति**।

प्रज्ञादेराकृतिगणत्वात्स्वार्थिकोऽण्। 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्—' इति णत्वम्। **अन्यारात्**। **अर्थग्रहणमिति**। व्याख्यानादिति भावः। **प्रपञ्चार्थमिति**। न च 'इतरस्त्वन्यनीचयोः' इत्यमरोक्तेर्नीचार्थस्येदं ग्रहणमस्त्विति वाच्यम्, 'अस्मात्तारो मन्दो वा' इतिवत् 'पञ्चमी विभक्ते' इत्यनेनैव सिद्धत्वात्। **अन्यो भिन्न इतरो वेति**। न चैवं घटः पटो नेत्यत्रातिप्रसङ्गः, नञोऽपि भेदे शक्तत्वादिति वाच्यम्, निपातानां द्योतकत्वमेव न तु वाचकत्वमित्यभ्युपगमात्। **आराद्वनादिति**। इह 'दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम्' इति प्राप्तम्। **ऋते कृष्णादिति**। कथं तर्हि 'फलति पुरुषाराधनमृते' इति प्रयोग इति चेत्, प्रमादोऽयमिति हरदत्तः। अन्ये तु—'ततोऽन्यत्रापि दृश्यते' इति दृशिग्रहणाच्चैत्रं यावज्जीवमित्यादाविव ऋतेयोगे द्वितीयापि साधुरित्याहुः। अस्मिन् व्याख्याने 'ऋते द्वितीया च' इति चान्द्रसूत्रमनुकूलम्। **दिशि दृष्ट इति**। स्थितेति शेषः। तेनैन्द्र्यादयो नात्र गृह्यन्ते। नन्वेवं ककुबादिग्रहणप्रसङ्ग इति चेत्, अत्राहुः—

अकाराद्यनुक्रमेण कौमुदीकारकान्तभागस्थवार्तिकसूचिका।

कौमुदीकारकान्तभागस्थपरिभाषासूचिका ।